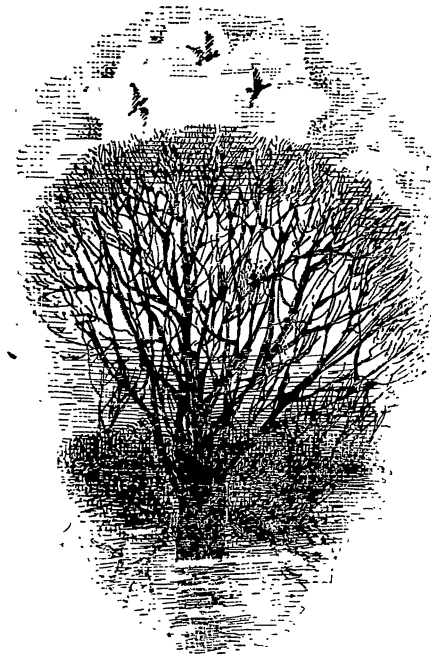
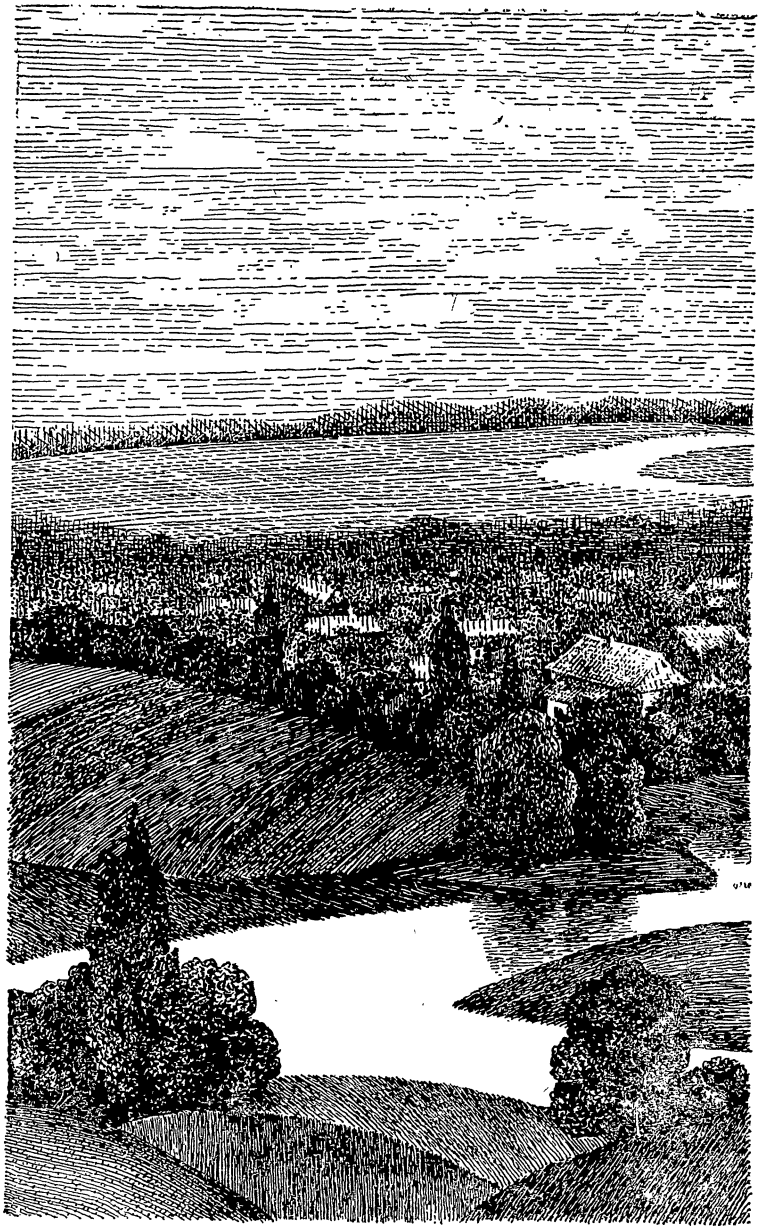

ІВАН
СТАДНЮК
ЛЮДИ
НЕ АНГЕЛИ

ІВАН
СТАДНЮК

ЛЮДИ НЕ АНГЕЛИ

РОМАН

Переклад з російської
МИКОЛИ ШЕВЧЕНКА

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1981

Р2
С76

Роман посвящен жизни украинского села. Судьбы и характеры людей разных поколений раскрываются в условиях революционного преобразования села в 30-х годах, в период Великой Отечественной войны, а также в послевоенное время.

Перекладено за виданням:
Иван Стаднюк.
Избранные произведения в двух томах.
Том I. Москва, «Художественная литература», 1979.

Третє видання перекладу.

С $\frac{70302-174}{М205(04)-81}$ 174.82. 4702010200

КНИГА ПЕРША

1

На Коханівку непомітно спадали сині сутінки. У вікнах білостінних хаток, під поростими мохом солом'яними покрівлями ще гаряче палахкотіли відблиски сонця, а з сизих лопухів, що товпилися під старим, з поламаними ребрами тином, із-за рубленої спини клуні вкрадливо виповзала пітьма. Недалекий сливняк край городу, ще не зодягненого в зелень, цілий день іскрився в промінні сонця памороззю цвітіння, а тепер зарум'янився, приглушив бджолине гудіння і, здавалося, понижчав.

Семилітній Павлусь почував себе забутим і самотнім. Він сперся на буре потріскане підвіконня і крізь розчинене навстіж вікно лінпво спостерігав, як над садком у збляклій синяві неба висів кібчик, дрібно тріпочучи гострими крильми. Коли кібчик, нагледівши щось у садку, каменем упав у його підрум'янену піну, Павлусь ще якийсь час здивовано витріщав свої великі карі очі на сливняк, що став раптом таємничим, а потім звично витер зашкарублим краєм рукава носа і перевів погляд на Карка.

Карко — старий кінь, що невідомо як ще ходив по землі. Він стояв прив'язаний до воза на трав'янистому дворі перед хатою і, час від часу розплющуючи своє єдине око, сонно ворушив оксамитовими губами, з яких звисав віхтик сіна.

Павлусь пощулився. За його спиною — порожня, неприбрана кімната. Неметена долівка пахла глиною, змішаною з кізяком; над незастеленим дубовим столом — образи в нудному дзижчанні мух, в простінку — потемнілий від часу мисник з череп'яними мисками на полицях... Павлусь спиною відчував порожнечу хати і лякався чорної пащі відкритої печі. Висока і громіздка, вона виступала майже на середину кімнати і дивилася в потилицю Павлусеві чорним підпіччям, порожніми очницями запічків — неглибоких квадратних ніш на

сірники, сіль та дрібне кухонне начиння, розташованих по обидва боки печі.

Хлопчик висунувся з вікна, щоб бути хоч трохи ближче до Карка — єдиної живої істоти на подвір'ї, єдиного співрозмовника, вдихнув густий запах дьогтю, яким тягло від воза. Кінь ніби відчув Павлусів настрій, скосив на нього нерухоме лілове, по-людському смутне око і мотнув головою, випустивши з м'яких оксамитових губ сіно.

— Ги-ги,— без причини засміявся Павлусь, махнувши коневі рукою.

Та раптом злякано примовк. Він згадав, що піч не закрита, уявив її загрозливу загадкову темряву і з надією подивився понад воротьми на вулицю. Чому ж так довго не повертається батько?

— Тату... Тату,— запхикав Павлусь.

Обернувшись, він злякано глянув на чорну пащу печі і враз, притиснувшись животом до підвіконня, спритно перекинув босі ноженята у двір. Зсунувся по стіні на призьбу і, струшуючи з сорочки крейду, побіг до воза.

Видряпався по дишлу на віз, полежав на пересохлому торішньому сіні, що вже втратило всі пахощі. Потім, схопивши Карка за гриву, потягнув до себе.

— Но! Но, Карко! — басив Павлусь, наслідуючи батька.

Кінь ліниво ступнув до воза. Павлусь хутко вмостився на його теплій широкій спині, що різко тхнула потом, і відчув себе впевнено, незалежно. Окинув звеселілим і навіть безстрашним поглядом подвір'я, кілька разів штурхонув п'ятами в м'які боки Карка, і напівсонна Павлусева уява понесла його в нестримному галопі.

А Карко ніби й не помічав на собі бравого вершника; він навіть перестав ворушити губами й, схиливши голову, поринув у солодку дрімоту.

Павлусь тим часом знайшов роботу: він побачив, що біла пляма на Карковій шиї де-не-де була в смолі, і почав старанно чистити гострими, з чорними обідками, нігтями кожну шерстинку.

...Білу пляму на шиї коня ще восени замастив Павлусів батько — Платон Гордійович Ярчук. Для чого? О, Павлусь добре пам'ятає цю спочатку сумну, а потім радісну для нього історію.

Карко у дворі здавався Павлусеві таким самим звичним і необхідним, як двері і вікна в хаті, як криниця за

ворітьми. Скільки пам'ятає себе Павлусь, стільки пам'ятає і Карка. І завжди кінь був сліпий на одне око, завжди на карому фоні його шиї білим лишаєм вирізнялася пляма.

І ось дедалі частіше говорилося в хаті, що пора купити іншого коня: Карко і старий, і сліпий, і люди з нього сміються. Минулої осені, коли після літніх робіт воза поставили під повітку, Павлусь якось вранці побачив порожнє Каркове стійло. Прожогом кинувся до матері, яка сердито совала в піч горщики, побачив її заплакані очі й ні про що не став розпитувати. Вийшов з хати, видерся на стару, високу, ніби тополя, грушу-гливку, такі ростуть тільки на Вінниччині, і довго дивився поверх коханівських хат, що раптом стали маленькими, як бджолині вулики, на горбату дорогу, що вела через голі поля в містечко Воронцовку, на річку Бужанку, що петляла до далеких лісів. Павлусь завжди любив на вершечку груші співати пісні й дивитися в манливу, загадкову синю далину, мріяти про те, що добре б мати крила і полетіти ген отуди, далеко-далеко, де уткнувся в небо димар цукроварні, сісти б на той димар і хоч разок плюнути вниз, щоб подивитись, як довго плювок летітиме до землі.

Але того ранку не хотілося Павлусеві ані співати, ані літати. Небо, до якого він був так близько, здавалося непривітним, холодним. Звідкілясь припливло павутиння і набридливо липло до обличчя. Навіть схожа на кривий огірок — зелена й мокра від роси груша, що випадково втрималась між обпаленого осінню листя, не здавалася незвичайно смачною, як завжди.

А ввечері батько повернувся з ярмарку без Карка. Почепив у сінях на гвіздок вуздечку, зайшов до хати і, перехрестившись на образи, сів за стіл...

Та дитяче горе скороминуще. Уже наступної неділі Павлусь з нетерплячою радістю чекав батька, що пішов на ярмарок купувати нового коня. І ось вона — радість! Кінь, теж карої масті, стрункий і незвично красивий, вступає у двір. Вибігла з хати мати. Витираючи фартухом руки, вона щасливими очима дивилась на чоловіка — гордого і трохи зніяковілого. Добрий кінь! Щоправда, і в цього, здається, одне око не тее...

Новий кінь, тільки-но батько закинув йому вуздечку на шию, радісно заіржав, упевнено підійшов до корита, напився води, а потім так само впевнено попрямував до

стійла. Мати здивовано глянула на батька і спинила коня. Павлусь перший розгледів на кінській шиї затерту смолою білу пляму й радісно заверещав:

— Наш, наш!.. Карко! Карко додому повернувся!..

Батько розвів руками і сердито пояснив матері:

— Там сила-силенна тих коней. Купиш чорта, потім наплачешся. А цей — роботящий, дорогу додому знає... Якщо й переп'єш де, так сам привезе.

— За ті ж гроші? — сміючись, спитала мати.

Батько скрушно почухав потилицю:

— Три карбованці переплатив...

...Павлусь одірвався від спогадів і тільки тепер помітив, що до білого вичистив пляму на шиї Карка. Спробував витерти об сорочку пальці, вимазані в смолу, і почав вдивлятися крізь ворота на ледь укочену, грудкувату дорогу, що перетинала вигін, а потім повертала поза тінистим двором дядька Кузьми.

Чому ж так довго не вертає батько?

Поблякли барви над далеким похмурим лісом, що заховав сонце. Хмаркою туману здавався сливняк край голого, в темних грудках землі городу. З-за листя груші, що не зацвіла цього літа, визирнув білястий, тоненький серпик місяця.

Чому ж батько не йде?!

— Та-ту-у...

Павлусеві до сліз стало шкода себе... Нікого не хвилює, що він боїться лишатися сам, коли з усіх куточків подвір'я підкрадаються сутінки, ховаючи в собі щось моторошне. Навіть Карко більше не здавався йому надійним захистом.

Мама... Немає в Павлуся мами, і немає такого життя, як у інших хлоп'ят.

Померла мама зимою. Померла назовсім... Ні, Павлусь не може повірити, що він ніколи більше не побачить своєї мами. Як же йому без мами? І як мама може так довго не знати, чи не скоїлося часом з Павлусем якесь лихо?..

Зринув у пам'яті той незрозумілий зимовий вечір. Павлусь, згорнувшись калачиком, лежав на тапчані, вкутавши босі ноги батьковим кожухом, і з цікавістю стежив за великою чорною мухою, що невідомо звідки взялася в хаті зимою. Муха повзала по лампі, що стояла посеред стола на перевернутому глечикові, билася об

гаряче задимлене скло і з сердитим дзижчанням летіла кудись у темний куток. Та незабаром знову вертала й кружляла над лампою...

Біля протилежної стіни кімнати, на дерев'яному ліжку, лежала мати. Павлусь чув, як вона важко, надривно дихала.

В хаті були ще батько і старша Павлусева сестра — Югина.

Кілька років тому Югина вийшла заміж за Гната — червонощокого, чорновусого парубка, який, переступаючи поріг хати, згинався мало не до пояса, щоб не зачепитись головою об одвірок. А почне Гнат одягати кожуха, то він аж тріщить на його широченних плечах. І отой Гнат завіз Югину з Коханівки на Харитонівський хутір, де серед степу біля трьох високих тополь притулилася його велика хата.

Три дні тому Югина забігла провідати маму, та так і застряла тут. Зараз вона поралась біля печі, невисока, пишногруда, з тугим вінком каштанового волосся на голові. Павлусь помічав, що плечі її здригаються, ніби з остраху перед потворною, мінливою тінню, яка рухалась по стінах, наповзала, різко вигинаючись, на стелю: це ходив по кімнаті похмурий, пригнічений батько.

Югина грюкнула бляшаною заслінкою, і мати, що була притихла, зарипіла ліжком.

— Юзю,— почувся її кволий, схожий на стогін, голос.— Підійди до мене, донечко... Попрощаємось...

Югина заніміла біля печі, ніби мати зверталась не до неї. Постояла, тоді неквапливо повернулася до ліжка, і світло лампи впало на її бліде, якесь чуже обличчя з розширеними, нерухомими очима і напіввідкритим тремтячим ротом. Повільно, несміливими кроками підійшла до матері і, наче підкошена, впала на коліна, затуливши обличчя руками.

— Югино...— тихо й суворо промовила мати.

Павлусь побачив, як вона випростала з-під свитки, якою була вкрита, худу жовту руку й поклала її на схилену Югинину голову. Югина припала обличчям до материних грудей, і плечі її затрусилися.

Павликовим очам чомусь зробилося гаряче, а до горла підкотився тугий клубок. Щоб не розплакатися, він одкинув з ніг полу кожуха і зісковзнув на холодну долівку. Ніким не помічений, шмигнув у сіни, прихиливши за собою двері. Тут постояв, прислухаючись до

невиразного гомону в хаті, і, намацавши клямку, що обпікала холодом, відчинив сінешні двері.

В сіни бризнув сніп холодного, тьмяного місячного світла. Засніжене подвір'я іскрилось, ніби всипане зірками грубого помолу. Павлусь, не відчуваючи, як дубіють на морозі босі ноженята і як вивітрюється тепло з-під сорочки, стояв на порозі і, закинувши назад голову, дивився на чорне небо, що лякало своєю холодною глибиною. Здавалось, воно було підковане тисячами золотих цвяхів, головки яких — великі й малі — загадково мерехтіли. Павлусь придивився до місяця і вперше помітив, що він схожий на обличчя вродливої і дуже доброї тітки: он очі — сміються, он ніс, усміхнені уста. І чому місяцеві весело, коли йому, Павлусеві, хочеться плакати?

Здригнувшись од холоду, він, і далі безсоромно дивлячись на обличчя доброї тітки, зробив своє діло, потім глянув на сніг біля порога, що став ніздрюватим, і неохоче повернувся до хати.

— Не ходи, Павлусю, босий на мороз, — сказала йому мама знайомим суворим голосом.

Павлусеві здалося, що матері полегшало. Йдучи до печі, він з надією глянув на ліжко і чомусь зупинився. Мама дивилася на нього темними очима, мов оте небо, яке він щойно бачив. І її обличчя теж було схоже на обличчя місяця.

— Підійди до мене,— усміхнулась вона йому блідими, як у місяця, устами. І від цієї усмішки Павлусевим очам знову зробилось гаряче і знову стало важко дихати, а ноги не хотіли ступити й кроку. Ніби здалеку чув він материн голос:

— Синочку мій... Я б небо до тебе прихилила, коли б могла... Рости без мене... Може, й щастя знайдеш... Ну, підійди, перехрещу тебе...

— Не лякай його, Марино,— хрипло й незвично тихо сказав батько.— Підросте, сам усе зрозуміє.

І Павлусь, здригаючись від ридань, що душили його, квапливо виліз на піч, де сушилося просо перед тим, як відвезти його на крупорушку.

Глибоко засунув у гаряче просо змерзлі ноги і стих, немов придавлений вагою.

Мамин голос знову став кволим, уривчастим. Вона про щось просила батька. Павлусь чув її слова, що комусь треба женитись, але шукати не жінку, а матір для

сина. Значення цих слів не доходило до Павлуся, тому що в його голові чітко звучали інші мамині слова: «Синочку мій... Я б небо до тебе прихилила, коли б могла...»

І він побачив, як мама прихилила небо — з місяцем, із зірками. Павлусь спритно вибрався на нього, вмостився скраю, звісивши ноги, і завмер від захоплення. Внизу видно було рідну Коханівку із знайомими вулицями, садками біля хат. А в центрі села, на майдані, бігали хлопчаки, підстрибували, махали йому руками, щось кричали...

Уранці Павлусь прокинувся від чийогось плачу в хаті. Якийсь час прислухався до чужого жіночого скиглення, бездумно дивлячись на поруділу стелю. Треба було встати, глянути з печі в кімнату. Що там? Але тіло задерев'яніло від страху, від передчуття чогось жахливого. Його маленьке серце тріпотіло від нестямних зойків, що холодили душу і вщерть переповнювали хату. Він захлинався в них, відчуваючи, що десь всередині кричить уже й сам і ось-ось заплаче.

Незабаром на піч заглянула Югина, і Павлусь побачив її розпухле, з синіми півколами під очима, обличчя.

— Павлику,— незнайомим хрипким голосом покликала вона.— Вставай, Павлусю, наша мама вмерли.

Коли він зліз з печі, жінки, що набилися в хату, заголосили, а тітка Оляна — двоюрідна материна сестра — боляче здавила руками його голову й заголосила:

— Сиротинка ж ти нещасливий!.. Таке крихітне, нерозумне, як ти тепер житимеш на білому світі? Хто доглянe тебе, хто нагодує?..

І він побачив маму... Незрозуміло було і страшно, що лежала вона не в ліжку, а на столі в жовтій, прибраній білими паперовими квітами труні. Чому на столі?..

Підійшов і почав дивитися на маму. Вона була не схожа на себе, чужа і незвично байдужа до того, що він, Павлусь, стоїть зовсім-зовсім поряд. Раптом Павлусь помітив учорашню муху. І було теж незрозуміло: вчорашній вечір, коли ще жила мама, здавався таким далеким, давно минулим, а муха — ось вона... літає...

Муха покружляла над труною і сіла на білу папєрову квітку, зробившись, здавалося, ще чорнішою й більшою. Павлусь насупився і сердито дивився на муху. Хотілося зігнати її, але було соромно людей. Раптом муха, ніби сама догадалась, що треба полетіти, знялася і полетіла до дверей. Павлусь повернув голову, проводжаючи її

поглядом, і тільки тепер помітив, як багато в хаті свиток і кожухів: приїхали з сусідніх сіл тітки і дядьки, що навідувалися раніше в Коханівку тільки на великі свята, приїхав з Харитонівського хутора Югинин чоловік — Гнат.

У дворі, куди Павлуся незабаром випровадили, йому також усе нагадувало свято: багато саней, коні під повіткою, юрба хлопчиків біля розчинених воріт. А навколо — біло-біло. Біла земля, біле небо, білі, запушені інеєм дерева, білі шапки на хатах. Далекі будівлі здавалися навдивовижу смішними, приземкуватими; їх засніжені стріхи зливалися з білястим небом і були не помітними для ока.

Старші хлопчики виштовхали з двору легенькі саниоднокінки, на яких приїхав Гнат, і заходилися на них катати по вулиці Павлуся, тому що в нього померла мама. І Павлусем неподільно заволоділо п'янке почуття свята, пустотливої веселості...

Як давно все це було! Скільки по тому пройшло довжелезних зимових днів! А мами немає. Павлусь не маленький, він знає, що значить померти. Дід Гордій теж давно вмер, і назовсім. Мама теж померла назовсім. Та це тільки так говорять. І Павлусь так говорить. Тільки як же все-таки можна стільки днів бути без мами? І він чекав. Ні, не він, а щось у ньому чекало, вірило, кликало. І коли б мама раптом прийшла (кажуть же, що мерці приходять), він би не злякався. Чого ж мами лякатися?

...Карко переступив з ноги на ногу, запряв вухами і тихо заіржав, сполохавши невеселі Павлусеві думки. Павлусь побачив, що вулицею йде батько. І йому раптом захотілося, щоб батько йшов якомога довше. Адже Павлусь тільки-тільки почав мріяти, як зустрів би він маму, коли б вона раптом прийшла.

Карко знову заіржав, зустрічаючи господаря.

Заспівала, заскрипіла хвіртка, і в двір зайшов Платон Гордійович Ярчук — середній на зріст, років з п'ятдесят чоловік у запорошених чоботях, у старому піджачку поверх полотняної сорочки. Округла, з відтінком міді, борідка і ще рудіші, опущені вуса надавали його обличчю гожості і статечності, тоді як колючі, насмішкуваті очі були по-хлоп'ячому молоді, з сірим блиском і наштовхували на думку, що помисли цієї людини часом зайняті такими земними справами, які, здавалося б,

не повинні турбувати чоловіка його віку, виснаженого каторжною селянською працею.

— Гей, козаче, ти куди їдеш? — з підкресленим здивуванням спитав Платон Гордійович синочка і, збираючись напувати Карка, зняв цеберку, що висіла на сучку груші.

— Нікуди я не їду,— ображено шморгнув носом Павлусь.— Я боюся...

Брязкаючи цеберкою, Платон Гордійович вийшов за ворота, до криниці, і, набираючи воду, уже звідти сказав басом:

— Кого ж ти, дурнику, боїшся? Ти ж у мене хоробрий.

— Чорта боюсь.

— Чорта? — здивувався Платон Гордійович, ставлячи перед конем відро з водою.— Це, братику, погано, якщо вже й ти почав чорта жахатися. А я думав, що тільки тітка Оляна не терпить чортів... Тоді давай закуримо,— запропонував він, дістаючи кисета.

— Я вже кинув,— поважно відповів Павлусь: йому подобалось відповідати на батькові жарти жартами.

— Кинув? Уже? — Очі Платона Гордійовича заіскрилися сміхом і задоволенням від синкової дотепності.— А горілку, либонь, ще дудлиш?

— Тату, ви нікуди більше не підете? Я боюся,— знову захникав Павлусь, прислухаючись, як у Карковому животі, що пив воду, щось бурчить.

— Ото який же ти! — ухилився од відповіді Платон Гордійович.— Що ж мені з тобою робити?..

Він узяв Павлуся під пахви, зняв з Карка й посадив на віз у сіно.

— Доведеться нам з тобою, Павлушо, женитися... Хочеш оженитись?

— Не знаю.— Павлусь слухав дуже уважно.

— Ну от, не знаєш. Що ж, я за тебе такі сурйозні справи маю вирішувати? Ти кого б хотів брати? Вдовицю чи дівчину?

— Дівчину,— шморгнув носом Павлусь.

— Правильно метикуєш,— задоволено відзначив Платон Гордійович.— Отож я візьму якусь вдову, а тебе оженю... На кому б тебе оженити?.. На Вірі Євграфовій!

— Ні-і, вона мене битиме! — мерзлякувато пересмикнувши худенькими плечиками, засовався в сіні Павлусь.— Я вчора каменюкою в її хаті вікно вибив.

— Ех, дурна голова! Хто ж у шибки каміння шпурляє? Тоді пошлемо старостів... до кого б послати?

Розмову продовжили в хаті, при запаленій гасовій лампі. Сьорбали з череп'яної миски кисляк, заїдаючи черствим житнім хлібом.

— Ну, а як ти, Павле Платоновичу, дивишся на Варку?

— У-у...— заперечливо похитав головою Павлусь: повний рот хліба і кисляку не дозволяв йому бути багатослівним.

— Не до вподоби?

— У-гу.— Павлусь ніби почув верескливий Варчин голос, яким вона скликає курей, і невдоволено зморщив носа.

— Перебірливий ти парубок,— похитав головою Платон Гордійович.— Весь у мене. І я, братику, не можу наглянути в своєму селі підхожої жінки. Язикаті все, брехливі... Борщу до пуття не зварять. Доведеться метнутися в сусідні села... І ти не поспішай, придивись до дівчат, може, й сподобається котрась. Гаразд?

— Гаразд.

— Ото й добре! Першим женюся я... Адже поки ти парубкуватимеш, мати тобі потрібна, правильно?

Павлусь перестав жувати, звів на батька очі.

— Тяжко ж нам без мами... Хочеш, щоб у тебе була мама?

Павлусь не встиг відповісти. Долинув чийсь настирливий стукіт у ворота, почувся чоловічий голос:

— Платоне! Пора на збори!

— Іду,— висунувши голову у вікно, відповів Платон Гордійович.— А затримаюсь трішки, то й без мене зметься.

Павлик поклав на стіл круглу дерев'яну ложку, відсунув хліб і злякано дивився на батька. Той, зачинивши вікно, за яким сутінки здавалися липкими й чорними, мов дьоготь, скоса глянув на Павлуся і зітхнув. Сів на тапчан, потягнувся ложкою до кисляку, але тут же приставив її до краю миски.

— Ти знаєш, що таке ТСОЗ? [1] — несподівано запитав синка Платон Гордійович.

— Ні-і,— похитав головою Павлик і важко засопів.

— І я до пуття не знаю. Знаю тільки, що на полях усі

[1] ТСОЗ — Товариство по спільному обробітку землі.

межі полетять к бісовій матері. Худобу, здається, доведеться тримати на спільному дворі.— Платон Гордійович помовчав, замислено втупивши в темний куток очі, що стали раптом злими. Потім зітхнув і вів далі: — А худоба — вона теж з розумом. Скажімо, наш Карко: продав я його в чужі руки і спати ночами не міг. Він же, сердега, нудьгував без мене, скучав за моїм голосом, навіть за моїм батогом... Як же я його знову поведу з двору?.. Тому, Павлуню, треба тобі все ж лишитися самому. Піду я на збори...

Платон Гордійович, помітивши здичавілі, налиті сльозою синкові очі, винувато крякнув, насупив вицвілі густі брови і з удаваною бадьорістю зарокотав:

— О-о... Павлусю! Ти ж зібрався женитися — і плачеш.

— Я боюся...— Світлі горошини сліз проклали на немитому обличчі хлопчика вологі сліди.— Я з вами піду, тату-у...

— Павлусю... Ну... Ти ж хоробрий, нічого не боїшся.

— Боюсь! — уже відверто заревів Павлусь, вловивши в батьковому голосі невпевненість.

— Ось який ти! — Платон Гордійович з досади скривився, розгублено тручи вузлуватими пальцями лоб. Та раптом щось згадав, і очі його пожвавішали, заіскрились смішком.— Що ж, доведеться озброїти тебе рушницею. Справжнісінькою!

Павлусь почав плакати з паузами, розважливо приглушуючи голос, щоб розчути батькові слова, при цьому скоса поглядав на нього, і очі його світилися цікавістю.

— Та не плач же ти! Ніякий чорт-дідько не підступиться до тебе, якщо ти при зброї бойовій. Ось почекай.

Вигнувши, як бугай, жилаву темну шию, Платон Гордійович подріботів з кімнати в сіни, загуркотів там драбиною. Павлусь незабаром почув, як заскрипіла стеля в нього над головою, і позаздрив батьковій хоробрості, що не побоявся вночі лізти на горище. Жадібна цікавість остаточно заволоділа хлопчиком, і він замовк, старанно витираючи жорстким рукавом сльози.

Батько повернувся до кімнати з рушницею в руках. Справжнісінькою! Маленькою, з двома цівками і двома курками з червоної міді, запорошеною, обсноваою павутинням і від цього ще загадковішою, бажанішою.

— На, тримай.— Батько звів курки і клацнув обома зразу.

Павлусь тремтячими руками схопився за дорогоцінну річ.

— Тільки щоб жодне чуже око не бачило! — повчав Павлуся Платон Гордійович.— Знаєш, що буває за зберігання зброї? Не знаєш? Тюрма, братику. Ти ще не сидів у тюрмі? От і слава богу. Це, братику, яма з залізними гратами. Неба і то, кажуть, лише окрайчик видно з неї...

Батько пішов на збори, а Павлусь, сидячи на тапчані, до одуріння клацав курками дивовижної рушнички, по черзі цілячись в горщики, миски, образи святої богородиці, Іллі-пророка. Нікого тепер він більше не боявся.

2

Через вулицю, проти Платонового двору, жив Захарко Дубчак. Прізвище Дубчак Захарко виклопотав собі після революції. А до цього він у всіх документах значився як Захарко Ловибліх. І хоч у губернській газеті було надруковано оголошення, що селянин Ловибліх Захар Семенович, який проживає в селі Коханівці, Брацлавського повіту, Подільської губернії, міняє прізвище на Дубчак, його, як і раніше, земляки величали Ловиблохом.

Захарко — невисокий на зріст, та кряжистий, міцний, ніби з самих сучків скручений. Тепер йому за п'ятдесят, а він може взяти будь-яку коняку за передні ноги й легко її підняти.

У Захарка два жонатих сини і дочка на відданні. Всі живуть в одній хаті, однією сім'єю, при одному господарстві! А господарство міцненьке в Захарка: дванадцять десятин землі, пара коней, пара волів, дві корови. Та коли розділити все це на душі — не так уже й густо. Адже три сім'ї в одній п'ятистінці. У синів — по двоє дітлахів.

Багатолюдна хата Дубчаків-Ловиблохів славилась у Коханівці тим, що ніде так гучно, як у ній, не справляли великдень, різдво чи зелені свята. Любили тут побенкетувати з веселим бешкетом і таким пісенним ревом, що навіть у сусідньому селі собаки гавкали.

Але святкування в цьому домі не йшли на збиток господарству. Захарко умів рахувати копійку, знав, що й коли продати, коли купити. І нікому з сім'ї не давав байдикувати жодного будднього дня. Зимою з синами хо-

див на лісозаготівлі або на позмінну роботу на цукроварню. А як тільки зникав сніг, починав возити в поле гній. Позаторішнього літа ніде не вродили цукрові буряки, окрім Захаркового клину. Після проривки буряків полили дощі, потім так пригріло сонце, що земля вкрилась глянцевою кіркою. А потім знову пішов дощ, і на полях блюдечками засріблилися калюжі. Земля не вбирала воду. Буряки гинули. Але не така Захарко людина, щоб пасувати перед лихом. Вивів він на поле все сімейство: жінку, синів, дочку, двох невісток, малолітніх онуків. Кожному дав у руки гостро затесану палку і звелів протикати «блюдечка», щоб вода йшла в землю. І ніде потім так рівно та буйно не зеленіли буряки, як у нього.

З року в рік усе міцніше ставало на ноги Захаркове господарство. Та сам він помітно здавав, угамовувалась його весела одчайдушність. Ще років п'ять тому, якщо Захарко повертався з воронцовського базару, його пісні здалеку сповіщали про це Коханівку. І сільська дітвора наввипередки летіла за село зустрічати дядька Ловиблоха, знаючи, що коли він горланить «Чорноморець, матінко...» — то певно його бездонні кишені повнісінькі цукерок — запашних різнокольорових льодяників.

Вгледівши хлопчаків, що оточували підводу, Захарко хитро мружив вузькі очі, щедро, ніби сіяв горох, кидав на дорогу в пилюку цукерки і заходився блаженно-п'яним сміхом:

— Пригощайтесь, хлоп'ята! Дядько Захарко гуляє! — І нова пригорща цукерок, як градини, здіймала на дорозі хмарки пилу.

Одного разу Захарко повернувся з ярмарку особливо збуджений. Причина крилася у випадковій розмові з одним старим ковалем із сусіднього містечка Воронцовки. Коваль запевняв Захарка, що пособляв робити самому Можайському, котрий жив якийсь час у Воронцовці, перший аероплан і бачив, як той аероплан піднімався з Ганського поля над землею.

У той день Захарко вигідно продав старого вола і на радощах випив зайве. Ще за селом, коли наділяв хлопчаків цукерками, з веселою таємничістю об'явив їм:

— Хлопчики-соколики! Сьогодні дядько Захарко полетить на ероплані в гості до господа бога!

У Коханівці завжди з нетерплячкою чекали чергової кумедної витівки Захарка. І рознесена хлопчаками

звістка про обіцяне «вознесіння» на небо, як і треба було чекати, викликала потік цікавих до Захаркового подвір'я.

А Захарко до цього часу вже змайстрував «літака» і, видершись на гребінь солом'яної покрівлі своєї хати, тягнув його за собою. Це було величезне корито, з якого напували біля криниці худобу. До днища корита і до його верхніх країв Захарко прилаштував крила — дві широкі наскрізні дошки, а замість керма прив'язав звичайнісінькі мотузяні віжки.

— Не плач, дурепо! — кричав він з покрівлі на Лисавету, що голосила в хаті, люто кленучи чоловіка.— Зараз Захарій Дубчак полетить до господа бога і попросить у нього чарку небесної горілки!

На вулиці ж, біля подвір'я Дубчака, людей, як на весіллі. Ніби й справді чекали дива. Сміялися, поблажливо жартували, давали веселі поради Захаркові, що розійшовся.

Нарешті все було готове для «польоту». Корито поставлено впоперек покрівлі. В нього з вправністю акробата-балансера вмостився Захарко і звернувся до юрби з промовою:

— Громадяни! У кого багато гріхів, подавайте їх сюди. Всі гріхи одвезу на небо, щоб списали!.. Пилипе, ти тут? Кайся, що з наймитів шкуру дереш! Не хочеш? Пожалкуєш!.. Признавайтесь, хто в Платона Ярчука вкрав із поля копу жита!.. Бог милостивий!..

Корито захиталося, і Захарко злякано замовк. Перечекав порив вітру і провадив далі:

— Зараз Захарій Дубчак натягне праву віжку і полетить до хмар! Прощавайте, люди добрі!

Перехрестився, взяв у руки віжки, хитнув корито і... загримів униз.

Корито сторчака гепнуло об землю, а з нього випав Захарко. Встав, обтрусився і так заіржав, ніби пошив у дурні всіх, хто прибіг до його двору.

— Не за ту віжку смикнув, хай йому біс! — крізь сміх пояснив він причину аварії.— Треба було за праву, а я за ліву...

Більше року минуло, як Захарко зовсім кинув пити. З цього приводу в Коханівці говорили різне. Одні твердили, що Лисавета — Захаркова жінка — за рецептом знахарки Оляни дала йому на похмілля горілки, змішаної з потом білого коня, і ніби ту горілку Лисавета ку-

пила за гроші, які три дні берегла в лісі під кісткою кінської голови. Інші вважали, що Захарко попрощався із зеленим змієм після того, як потрапив до лікарні через пиятику. В позаторішні різдвяні свята Захарко заночував у сусідньому селі в свого родича. Родич поклав зовсім очманілого від горілки Захарка на печі, не зважив, що вона цілий день топилась і була добряче напалена. А тут ще Захарко в п'яній нестямі висадив ногами віконце, яким дивилася хата родича з печі на город, і висунув їх на лютий мороз. І одночасно спік собі Захарко живіт і обморозив ноги.

...Давно відспівали північ перші півні, а сход у клубі тривав. Здавалося, уже все обговорено. Представник з району — гострий на язик чоловік у синьому, військового крою костюмі — переконав коханівчан, що є їм цілковита рація об'єднатися до наступної весни в Товариство по спільному обробітку землі. Весна була ще далеко, і селяни схвально гули, згідно кивали головами, сподіваючись у глибині душі, що до ТСОЗу справа не дійде.

Та коли Лелеко (таке прізвище мав районний представник) нагадав, що цієї ж осені треба створити громадський насінний фонд, слова раптом попросив Захарко Дубчак. На сцену, де за столом, застеленим червоною тканиною, сиділа президія, вийти він відмовився. Став у проході між рядами ослонів, кинув хитрий зі смішинкою погляд на знайомі обличчя селян і заговорив:

— Жінки всі повтікали додому. То я буду балакать без церемоній...

В залі засміялися, знаючи, що Захарко і при жінках не добирав делікатних слів.

— Є в мене сусіди, Левко й Гапка,— вів далі Захарко.— На сход вони не прийшли з тої причини, з якої часто сидять без хліба,— через свою дрімучу лінь. Так ота Гапка часто прибігає до моєї Лисавети й просить: «Дайте, тітко, шматочок шкурки від сала. Левко загнав у п'яту скалку, а в нас нічим розм'якшити». А в того Левка, чи Лінька, як його всі прозивають, п'ята як кінське копито: в неї й молотком цвяха не вб'єш... Гадаєте, шкурку треба Гапці? Сподівається, що біля шкурки буде трішечки сала, щоб ним борщ засмачити... В коморі у Левка, крім смороду від мишей, що виздихали з голоду,— нічогісінько. Город увесь в такому бур'яні, що,

їй-богу, вовки вже там розплодились!.. Мають дві десятини землі — в оренду здають. Лінуються самі трудитись. Левко, сто чортів йому в печінки, ціле літо сидить з вудками на річці і дивиться на поплавки, як кіт на мишачу нору... Зимою з печі не злазять і все майструють дітей, які, теж не ликом шиті, не хочуть народжуватись у таких голопупих хазяїнів... Тож я вас, дорогі громадяни, питаю: на якого біса треба мені такого товариства, де будуть Левко з Гапкою і багато інших, подібних до них ледарів, що ними Коханівку господь бог не скривдив?

Сход захвилювався. З різних кутків залу почулися схвальні вигуки.

Захарко зачекав, поки втихомиряться, і закінчив:

— Я в своєму господарстві уже маю товариство по спільній роботі. Два сини в ньому з сім'ями і я з жінкою та дочкою. Прийму ще охочих, тільки щоб землі, тягла і реманенту було в них не менше, ніж у мене. А щодо роботи — уже й не кажу. Робити примушу стільки, скільки й сам буду! — І Захарко пішов на своє місце, супроводжуваний гомоном чоловічих голосів.

Встав Платон Гордійович.

Зал притих: до Платона Ярчука коханівчани ставились з пошаною, як до людини бувалої і мудрої.

— Захарко Семенович,— почав Платон,— сказав тут щирісіньку правду. А правда — не дим, очей не виїсть. Тому дозвольте і мені сказати правду, хоч, може, у кого-небудь від неї засвербить у носі... Радянська влада нікого не обділила землею. Мірило було тверде: кількість душ у сім'ї. Тільки ж як могло статися, що одні, маючи ту ж саму землю, стали заможними селянами, а інші й до сьогодні бідні, аж сині? Загадки тут ніякої немає. Річ у тому, в які руки потрапила земля. Є селянин — господар. А є не господар... Буває, тримаєш коней в одному стійлі, годуєш однаковими корцями вівса, а почнеш орати — один кінь надривається, плуг тягне, а другий посторонки по землі волочить...

— Про що ви говорите, Платоне Гордійовичу? — з гірким докором тихо запитав з президії районний представник Лелеко.

Платон осікся. Здивувався, що незнайома людина назвала його по імені й по батькові. І зніяковів: Лелекові очі дивилися на нього з якимсь болем, немов на нерозумну дитину.

— Пробачте мені, я вас переб'ю тільки на одну хвилинку.— Лелеко підвівся за столом і окинув притихлих людей докірливим поглядом. Обличчя в нього було просте, з драбинкою складок на широкому чолі, з павутинням зморщок біля глибоких очей. Вражала і приваблювала до себе його спокійна впевненість.— Я гірше за вас знаю селянську біду. Я робітник. Партія послала мене в село допомагати будувати нове життя. Я вас не можу зрозуміти, товаришу Ярчук. Ви говорите, що є селянин господар і є не господар. Це правда. У нас теж є робітники з золотими руками, а є такі, що ледве виконують план. Тоді ми посилаємо тих, що відстають, на виучку до передових. А у вас що виходить? Захар Семенович Дубчак придумав, як врятувати буряки. Добре придумав. І потай вивів свою сім'ю в поле. А коли б він сказав усім селянам, як треба боротися з «блюдечками»?... Ось і судіть, чому, крім господарства Дубчака, всі господарства, та й не лише коханівські, зазнали збитків на буряках.

І ще кілька слів. Ви, Платоне Гордійовичу, пояснюєте бідність багатьох сімей тільки їх недбайливістю. Та невже ви забули, скільки в Коханівці вдів, чиї чоловіки поклали голови за Радянську владу, ту саму владу, яка дала вам не лише землю! Чому ж ви хочете жити окремо від них? Їхні господарства, звичайно, малосильні! А сім'я сількора Олексія Решетняка, по-звірячому вбитого ворогами, теж вам не підходить для ТСОЗу? Це бідна сім'я... Подумайте і про тих сьогоднішніх бідняків, котрі, одержавши землю, не мали тягла, плуга, борони. Легко їм було стати на ноги? А скільки їхньої землі потім потрапило до куркульських рук?.. І що відповісте на таке запитання: хто з селян ішов пліч-о-пліч з пролетаріатом в революцію? Хіба не бідняки? Хто перший став поруч з робітниками під прапори Червоної Армії? А значення комнезамів на селі після революції? Невже ви про все це забули? Чи вас так засліпила куркульська агітація? — І Лелеко сів на своє місце. Його очі дивилися на Платона Гордійовича, вичікуючи і обурено.

Платон розгубився. Нічого він не міг заперечити робітникові. Кинув лютий і безпорадний погляд на Захарка, що ніяково опустив очі. А в залі — дзвінка тиша. Здавалося, люди навіть перестали дихати.

Платон відкашлявся, винувато глянув на Лелека й заговорив, важко добираючи слова:

— Навіщо ж так?.. «Куркульська агітація»... «заслі-пила»... Справді, ми тут із Захарком, здається, нагородили дурниць. Забули, що і він, і я до революції голим задом світили від злиднів... Звичайно, багато хто сьогодні бідує не з своєї вини. І я не проти, щоб таких бідняків брати до товариства. І Захарко, далебі, не проти.

— Авжеж, я не проти...— ніяково озвався Захарко.

Сход закінчився тим, що було вирішено: організувати в Коханівці ТСОЗ і після жнив почати збір насінного фонду.

Платон Гордійович повертався додому разом із Захарком. Стояла та нічна пора, коли в дрімотній тиші поступово блідла, набираючи попелястого кольору, темрява. Під ногами м'яко шурхотіла пилюка. Мовчали. Думали про одне. Платонові було незручно від того, що так непродумано виступив на сході і, коли говорив про селянське життя, його осоромила людина, яка, здавалося, цього життя не знає зовсім.

Прощаючись, Захарко сказав:

— А робітник, бач, гаспидська душа, тямовитий!.. Але в ТСОЗ мене і пряником не заманиш.

— Умгу-у,— непевно промимрив Платон.

Захарко рипнув хвірткою, потім клацнув клямкою дверей. А Платон присів на лавці біля свого двору. Курив, роздумуючи про сход, слухав, як над головою в листі ясенів сюрчали цикади.

У причілковому вікні Захаркової хати світилося, і було видно, як Лисавета поралася біля столу, за яким сидів і про щось говорив, дивлячись на жінку, Захарко.

У Платоновому серці ворухнулася заздрість: добре живеться сусідові. А йому, Платонові, і додому не хочеться йти...

Наближався світанок. Гасли в небі зорі.

3

Прокинувся Павлусь пізно. Вікна в хаті були завішені ряднами. Крізь дірку в одному рядні до кімнати падав промінь світла, розсіюючись на білій стіні проти тапчана і народжуючи на ній «чудо». Стіна, ніби матове скло, мальовничо проектувала на себе частину подвір'я

і ворота. Ось пройшла перевальцем по стіні догори ногами качка; за воротами ворухнувся від подиху вітру перевернутий униз вершечок ясеня...

Павлусь здивовано витріщався на це диво, силкуючись збагнути своїм розумом його причину. Розгледів на стіні, як відхилилася в дворі хвіртка і в ній повисли головою вниз Серьога і Михась — Павлусеві однолітки і друзі.

Павлусь скочив з тапчана, стягнув з вікна рядно і міцно замружився від сліпучого гарячого світла, що хлюпнуло в кімнату. Біля печі дружно загули мухи.

Коли він розплющив очі, побачив... рушницю! Враз пригадався вчорашній вечір. Павлусь аж вискнув від радості. Ледве стримуючи бажання якнайскоріше вирватися на вулицю й пальнути в Серьогу і Михася одразу з двох стволів, він озирнувся навколо. На столі стояла миска з кисляком і лежав окраєць хліба. Та хіба до їжі йому? Квапливо накрив кисляк і хліб рушником, схопив рушницю й кинувся до дверей.

А Платон Гордійович Ярчук уже повертався з сусіднього села Лопушанів, час від часу постьобуючи Карка, що лініво переставляв ноги. На возі, на застеленій смугастим рядном соломі, сиділа поряд з Платоном літня жінка, запнута білою в горошок хусткою. З-під її старомодної жакетки виглядала вишита на грудях сорочка, святково іскрилося важке червоне намисто.

Молодиця дивилася поперед себе зляканими очима, які, здавалося, нічого не бачили, а на її скорботно стулених вустах жевріла така ж злякана, звернена до якихось радісно-тривожних думок, усмішка. Не вірилось, мабуть, жінці, яка набралася вдовиного горя, що для неї знову ясно засяяло сонце, що поруч відчуває вона плече власного чоловіка, їде на своєму возі, їде в свою нову хату, де чекає її хлопчик Павлик, якому вона має стати за матір. Чи так усе це? Чи, може, це щасливий сон, яких багато, ой, як багато, вона вже бачила в нестерпно довгі самотні вдовині ночі?

Мовчали, збентежені тим, що все так ось просто вийшло. Приїхав Платон Гордійович до її старенької хати, забив дошками вікна і двері, кинув на віз легенький вузол з одежиною, перехрестився і сказав:

— Їдьмо, решту потім перевезем.

Весело торохкотіли колеса. Весело клубочилась за ними курява. З обох боків дороги лежали вузькі смужки наділів: одні з них веселили око вологою зеленню дружних сходів, інші мертвотно вилискували заборонованим чорноземом. Тільки обніжки всюди однаково щетинились молодими паростками сизого полину та лободи. І над усім цим — море пахучого тепла, благодатного світла і невгамовна пісня невидимого в синьому океані неба жайворонка.

Платон Гордійович вдивлявся в квітучі садки, що білими крутими хвилями захлюпували недалеку Коханівку, вдихав напоєне весняною вогкістю п'янке повітря і думав про те, що йому на шостому десятку життя довелося везти в хату другу жінку... І все через Павлуся. Дичавіє синок, росте без материного ока, як бадилинка при дорозі. І хата без господині — як земля без весни...

Ось і Коханівка. Платонові Гордійовичу хотілося скоріше заїхати у свій двір: не любив він жіночих очей, збуджених бездонною насмішкуватою цікавістю.

Але дорога, ніби навмисне, почала дужче підкидати віз на вибоїнах, голосніше заговорили колеса, і з усіх підворіть їм зраділо відповів завзятий лемент собак.

Ще здалеку помітив Платон Гордійович біля свого двору юрбу дітвори. Здогадався: виніс Павлусь рушничку на вулицю. Смикнув віжками, дужче погнав Карка.

Коли під'їхав до двору, діти спурхнули зляканою зграйкою і помчали вулицею. Один Павлусь самовіддано лишився на місці, тримаючи в руках рушницю і не зводячи насторожених, винуватих очей з батька.

— Одчиняй ворота, козаче,— усміхнувся у вуса Платон.

Павлусь з готовністю кинувся до воріт, вперся своїми вузенькими плечиками в шерехаті дошки. Підійшов батько, і вони вдвох розчинили ворота.

Павлусь чекав розплати, але батькові очі були зовсім не злими. Платон Гордійович, не поспішаючи, розпряг коня і сказав синкові:

— Ану, Павлусю, веди до хати нашу нову маму.

Павлусь і сам уже здогадався, що за жінку привіз батько. Він дивився на неї розгублено, з розчаруванням і відвертою ворожістю. Яка ж це мама? Зовсім не схожа на маму. Анітрошечки!

А батько підганяв:

— Запрошуй же до хати. Кажи: мамо, ходімте до хати.

— Ходімте до хати,— несміло повторив Павлусь.

В цей час завищала від рішучого поштовху хвіртка, і в дворі з'явилися голова сільради і дільничний міліціонер. Голова дивився на Платона Гордійовича якимись зляканими очима і болісно морщив чисто поголене, моложаве обличчя. Міліціонер же, суворо нахмуривши тоненькі вицвілі брови і розмахуючи польовою сумкою, діловито оглянув подвір'я, затримав погляд на Павлусеві, який інстинктивно сховав за спину рушницю.

— Покажи!

Павлусь не рушив з місця. До нього підійшов батько, взяв рушницю й подав міліціонерові. Той підкинув, зважуючи рушничку в руці, і зиркнув насмішкувато на голову сільради. Потім з цікавістю почав розглядати зброю. Раптом, помітивши на казенній частині викарбувані цифри номера і контури царського герба, посуворішав:

— Виходить, справді переховуємо зброю, громадянине Ярчук?

Розмову продовжували в сільській Раді,— порожній, холодній кімнаті з голими стінами. Міліціонер, примостившись за столом голови, писав протокол. Червоний сатин, що застилав стіл, кидав на його обличчя багряний відблиск.

— Як давно зберігаєте рушницю? — питав міліціонер Платона Гордійовича, що сидів навпроти.

— П'ятий рік зберігаю.— У Ярчука під вусами промайнула ущиплива посмішка.

— Де взяли?

— Одна добра людина подарувала.

— Хто?

— Не скажу.

— Скажете. У нас всі говорять... Ви знали, що тримати без дозволу зброю забороняється?

— Чував, ніби є такий закон. Але бачити його не доводилось.— Платон знизав плечима і винувато подивився на голову сільради, який мовчки ходив по кімнаті й чадив смердючою самокруткою.

— Виходить, не відмовляєтесь, що ховали від Радянської влади зброю?

— Ні, не відмовляюсь...

Міліціонер неквапливо записував слова Платона Гордійовича, по-курячому зігнувши набік голову і скоса дивлячись на аркуш паперу, вирваний з якоїсь конторської книги.

— Підпишіть протокол, громадянине Ярчук,— нарешті, зітхнувши, промовив він, розправляючи спину, і кинув докірливий погляд на голову сільради. Цей погляд ніби говорив: «Ось які діла коються в тебе під носом, голово».

Платон Гордійович підвівся з стільця, аж хруснуло в колінах, охнув, ухопившись руками за поперек, і підійшов до столу.

— Звиняюсь, товаришу міліціонер... Значить, як же це? Тюрма мені?

Міліціонер розвів руками і співчутливо подивився на неголене Платонове обличчя.

— Виходить, тюрма,— крякнув Платон Гордійович і взяв ручку.— А в тюрму мені...— він різко, так, що заскрипіло перо, двічі перекреслив сторінку протоколу,— не хочеться!

Сторопілий міліціонер відкинувся на спинку стільця, і стілець жалібно зарипів.

— Не хочу в тюрму! — вже відверто знущаючись, глумливо говорив Платон Гордійович, підкреслено ввічливо поклавши на стіл ручку. Тут же він обома руками взяв зі столу рушничку і зі злістю хряпнув нею об коліно.

Рушниця сухо тріснула. Здивовані представники влади побачили, що обидва її стволи не що інше, як порожнисті бузинові палиці, так майстерно обточені і обпалені на вогні, що навіть пильне око не могло побачити підробку.

На якийсь час у кімнаті запала тиша. Потім вибухнув густий, надривний регіт, від якого з дзвоном забряжчали шибки у вікнах. Голова сільради, схопившись руками за живіт, стогнав і корчився від сміху.

— Що ж ти стільки дурня корчив, товаришу Ярчук?! — розізлився міліціонер, але тут же й сам зайшовся тонким жіночим сміхом.

Не думалося Платонові Гордійовичу, що ця зламана іграшкова рушничка ще «стрілятиме» по ньому.

4

Степан покидав Коханівку увечері, йшов, щоб ніколи не повертатися.

А на левадах, які тільки-но прощально відшуміли над його головою мереживом молодого і вологого листя, не вмовкаючи кувала зозуля. Чого їй треба, неспокійній сизій віщунці? Може, кликала вона Степана повернутися до рідної хати? Чи благала вечірнє сонце не поспішати на спочинок? А сліпучо-червоне сонце неухильно котилося до обрію. Над незбагненно далеким краєм землі воно боязко пірнуло у широкий серпанок димчасто-світлих хмар, запалило їх і розтануло в гігантському полум'ї німої пожежі. Довго ще вмираюче полум'я лизало далекий краєчок землі, розтікалося по її просторах, з кожною миттю все скупіше розплескуючи барви. І ось сонце зайшло. Зачорніла, ніби обвуглена, земля, розливаючи лілові сутінки.

А в Степановиx грудях, як і раніше, горіло, щоб ніколи, певно, не згаснути.

Левади лишилися далеко позаду, і з них усе долинав приглушений віддаллю невтішний голос зозулі.

Куди ж ти йдеш, Степане? Що примусило тебе кинути рідну хату, залишити в тяжкому горі стару, одиноку матір? Адже ніхто не чекає тебе в чужій стороні, ніхто не обіцяє тобі там щастя...

Степана Григоренка вважали в Коханівці за дивакуватого хлопця. Завжди його цікавили питання, що іншим і на думку не спадали:

«Чому помідори червоні, а огірки зелені?», «Як ягнятко знаходить в отарі, де тисячі овець, свою матір?», «Чому не від кожного дощу на калюжах бувають бульбашки?», «Чому земля зветься землею, а небо небом?»...

— Гляди, гляди, хлопче, вивернеш мозок навиворіт,— не раз попереджали Степана люди.

Влітку, як і більшість хлопців його віку, Степан часто їздив на ніч пасти коней. Як уже повелося, збирали на вигоні за селом табун коней, після запеклих суперечок виділяли найкращих вершників, і вони, вирвавшись з табуна, галопом мчали на луки. Пастухи, яких мучив хлоп'ячий гонор, уперто змагались за першість. Та перемога частіше, ніж будь-кому, випадала Степанові: її приносив йому єдиний в господарстві кінь — молодий і баский Гнідко.

Та одного разу Степанового Гнідка обігнала руда кобила з Олянинoї стайні — відомої на всю околицю багачки. Найприкріше було те, що на кобилі сидів не Назар, Олянин син, а її молодша донька Христя. Здавалося, лише Степан не був вражений цією обставиною, і у відповідь на глузування товаришів, які допікали йому за те, що дозволив Христі обігнати себе, ніяково посміхався.

Присутність Христі поламала узвичаєний ритм побуту пастухів. Тієї ночі біля вогнища не розповідали сороміцьких казок, не лаялись, хоч і не мовчали: до півночі хлопці змагалися в дотепності, глузуючи один з одного. А Степан мовчки лежав на свитці й, не відриваючи очей, дивився в бездонну глибину неба, всіяного крижинками зірок.

— Що ти там нагледів, Степане? — насмішкувато запитала Христя.

— Не лінуйся, сама подивись,— відповів Степан.

Христя поблажливо засміялася, розстелила біля Степана ватянку й лягла горілиць. Спантеличені хлопці теж позадирали голови і почали вдивлятися у високу холодну чорноту. Біля вогнища надовго запала тиша. Самі того не помічаючи, пастухи піддалися чарам величного видовища: тисячами очей з таємничої глибини дивився на землю всесвіт.

— Жах...— ніби видихнула Христя.

І раптом пролунав схвильований Степанів голос. Тихо, співуче він почав читати вірші, що невідомо як забрели в глухе село Коханівку:

Так, я візьму тебе з собою
Туди, де світиться здаля
Зоря — землею голубою,
Зорею мрійною земля...

Степан замовк. А навколо всі затамували дух, боячись порушити невідомі чари.

— Ти сам придумав вірші? — після довгої мовчанки тремтячим голосом спитала Христя Степана.

— Не знаю...

— Чому не знаєш?

— Мовчи...

— Чому «мовчи»?

— Дивись на небо...

Завовтузилися хлопці, зручно вмощуючись на спини.

І знову запала напружена тиша, яку порушувало тільки спокійне хрумтіння трави під зубами коней.

— Відчуваєте? — тихо і загадково спитав Степан.

— Що?! — Від страху в Христі зацокотіли зуби.

— Як земля летить?

— Правда,— після болісної паузи вражено шепнула Христя.— Зорі пливуть убік.— І вона злякано схопилася гарячою рукою за Степанову руку.

Довго ще біля пастушачого багаття не чути було голосів.

Може, вперше в житті задумалися оці діти землі над суєтністю людського буття, спробували усвідомити своїм, не обтяженим знаннями розумом важкий сенс безмежності. А коли заговорили, уже не чути було жартів, в'їдливих глузувань. Розділили зміни чергування і, підкинувши в багаття трухлявих вербових корчів, полягали спати.

Біля Степана, перевертаючись на ватянці, зітхала і щось тихенько шепотіла Христя. Степан крізь дрімоту розчув кілька слів.

Зорею мрійною земля...

Прокинувся він од відчуття якоїсь порожнечі. Розплющив очі й побачив на світанковому тлі неба Христю. Дівчина стояла біля згаслого вогнища і солодко, широко розвівши руки, потягалася. Степан зрозумів, що й уві сні відчував її поруч себе.

Христя зірвала з голови хустку і спритними пальцями розплела довгу тугу косу, світло-жовту, як гарячий цвіт соняшника. Почала переплітати її, але ватянка, в яку була одягнена, заважала, і вона роздяглася, кинувши ватянку під свої босі, червоні від холодної роси, дебелі ноги. Заплітала косу, високо піднявши дівочі гострі груди, і задумливо дивилася на багряне перед сходом сонця небо...

Степанові здалося, що він уперше бачить Христю.— якусь по-особливому вродливу, загадково-мовчазну. Ледь огрубіле на вітрі та сонці обличчя її мало не по-селянському тонкі риси. Постать гордовито-стрункa, гнучка, рухи врівноважені, що свідчило про стриманість характеру. Перед Степаном стояла вже не та Христя-підліток, якою звик її вважати.

Вона обернулась і перехопила Степанів погляд.

— Вставай, Стьопо. Додому час.

Від м'якого й співучого Христиного голосу в Степана солодко защеміло серце.

— Сьогодні неділя, можна й не поспішати.— Він схопився, розім'явся й оглянувся навколо.

На лузі дрімала важка роса. Та ось із-за далекої стіни чорного лісу виглянуло сонце, і по сивій росі ковзнув ще холодний промінь; ту ж мить на траві загорілися мільйони іскринок. Кожна росинка засвітилася зсередини і від дотику проміння ніби задзвеніла золотим дзвіночком. Тут же з далеких левад, що сповили Коханівку, карбованим кличем обізвалася зозуля, ніби сповіщаючи, що дізналася про ще одну таємницю, про яку ані Степан, ані Христя поки що не здогадувались.

Щулячись від ранкової прохолоди, Степан відшукав очима серед коней, що паслися, свого Гнідка й попрямував до нього, почуваючи в серці незрозумілу, тремтливу радість.

— Стьопо, виходь увечері на вулицю! — з викликом гукнула йому навздогін Христя.

Здивований Степан повернувся до дівчини, глянув у її жваві, неспокійні очі й тихо засміявся.

Вечірня Коханівка завжди оповита вінком пісень. Цей вінок був найбарвистішим, найдзвінкоголосішим у свята: пісенний перегук лунав тоді з незвичайною напругою і такою гармонійністю, ніби ним керувала рука невидимого диригента.

На вулицю в такі вечори висипало все село. Гуртувались біля призьб, правили теревені, лузали насіння. Слухали пісні і вгадували, яка з дівчат так тонко виводить підголосника.

Дівчата виходили на гулянку, обтяжені одежею і прикрасами, як стародавні лицарі військовим обладунком. Кожна одягала три-чотири барвисті спідниці, обшиті внизу мереживом, випускаючи їх одну з-під одної. Поверх спідниць красувалася небачених кольорів плахта, а потім ще вишитий квітами по білому коленкору фартух. Полотняні сорочки теж були розшиті багатими візерунками, зі смаком підібраними під колір оксамитової керсетки — червоної, зеленої, чорної, блакитної. А намиста! Багато разків з важких кам'яних горошин кармінового кольору. Всю цю розкіш завершував вінок квітів на голові, з якого лився водограй сонячно-барвистих стрічок.

У ті часи було модно носити хромові, з густою шнуровкою полуботки на товстому високому каблуці. І обов'язково, як свідчення повного достатку, гумові калоші, хоча б надворі стояла липнева спека.

Тільки дівчата з багатих сімей іноді дозволяли собі зменшити кількість убрань, ніби кидаючи виклик громадській думці, яка напевно не посміє їх осудити.

Того недільного вечора Христя вийшла на вулицю теж легко вбраною. Може, саме тому, коли на сільському майдані хлопці та дівчата грали в «третього зайвого», вона так прудко, заливаючись щаслив им сміхом, бігала по колу з вишикуваних пар і була невловимою для переслідувачів. І щоразу, оббігши коло, ставала, усім на подив, тільки перед Степаном або перед його парою. Степан відповідав їй тим же, але був мовчазний і блідий. Далебі, серце підказувало йому, що на гірку свою біду покохав він Христю — дочку мудрої і загадкової вдовиці Оляни.

Тітка Оляна була нерівня Степанові Григоренку. Олянин чоловік — Трифон,— що пішов у дев'ятнадцятому році в петлюрівську банду, пропав безвісти, і їй довелося самій ось уже шість років вести велике господарство, що складалося з двадцяти десятин орної землі, ділянки лісу, пасіки, трьох пар коней і пари волів, сили-силенної овець, свиней, двох корів. Олянина садиба стояла окремо у вигині Бужанки, що омивала село, серед величезного саду. Кам'яний будинок з п'яти кімнат дивився на Коханівку вікнами з мережаними надвіконниками, пофарбованими білою олійною фарбою, і чимось нагадував, стоячи в оточенні струнких ясенів, стару земську лікарню.

Мала Оляна свою кінну молотарку, сівалку, тріер. Охоче давала машини селянам в оренду за відробіток.

Славилась тітка Оляна ще й тим, що вміла лікувати травами людей і худобу, могла відкачувати яйцем, відшіптувати молитвами і замовляннями простуду і пристріт.

А вже яка привітна та уважна до людей Оляна — другої такої не знайдеш! Прочує, що в селі народилась дитина, поспішає провідати породіллю й несе їй кварту меду та пелену яблук. І тоді довго не змовкає в хаті Олянин протяжно-співучий, солодкий голос:

— Слава богу, ой, слава богу! Під добрим знаком народився хлопчик. Тільки бережи його від циганського ока, то й ростиме здоровеньким та веселеньким на радість батькам, на заздрість ворогам. І щастя та багатство випаде йому на віку, як буде батька шанувати та богу молитись...

І співала, співала тітка Оляна, змушуючи породіллю і всіх домашніх мліти від радості, що так поталанило їхній сім'ї, що народилась людинка з щасливою долею. Здавалося, в хаті світлішало від Олянииних слів, що вже квапилась додому і на прощання казала:

— Їж мій медок, люба моя, їж яблучка. Вони кров оновлюють, молока в грудях прибавлять і дитинці силу дадуть. Ці яблучка з антонівки, що в кінці саду стоїть і першою схід сонця зустрічає. Свята яблунька! Восени, як достигне сад, приходь збирати, подякуй їй. І синка принось із собою. Хай насититься запахом аніса — є й така яблунька в мене. Цілу зиму потім не боятиметься простуди. Тільки, щоб користь була тобі й дитинці, тиждень у садку моєму попрацюєш...

Проводжали Оляну аж за ворота і все кланялися їй низенько.

Або, станеться, у кого заслабне корова. Оляна тут як уродилась. На весь двір чути її примовляння:

— Ой ти, лишенько моє, безсловесна ти божа тварина, як же ти умудрилася поєднати у чреві своєму язь-траву з травою-буркуном?

Потім сперсердя гримала на розгублених і зляканих господарів:

— Чого ж стоїте? Рятувати треба худобину! Хутчіше грійте воду! Та нехай хтось збігає до мене по свячене конопляне сім'я!..

І тут же, відігнавши далі всіх цікавих, ставала навколішки біля корови і починала шептати тільки їй відомі молитви.

А коли нагрівалась вода, підсмажувалось і розтиралося конопляне сім'я, Оляна власноручно замішувала в цеберці пійло, хрестила його, кидала якесь зілля та давала корові.

Ішла з двору втомлена, мовчазна, та не без гордовитого почуття виконаного обов'язку. Ніби все так і мало бути. Господарям, які на прощання намагалися поцілувати їй руку, давала дружні поради, як доглядати хвору корову, поблажливо говорила:

— Дасть бог — оклигає... Тоді було б непогано прислати на мою стайню вашого старшого. Хай біля здорової скотини походить та поможе гній у поле вивезти. Не мені це треба, а добрим духам, що худобину бережуть...

Бувало, що корова здихала після Олянииного лікування.

— Бог дав, бог і взяв,— скорботно пояснювала вона причину лиха і пропонувала позичити грошей, щоб купити нову корову.

Ніколи Оляна не відмовлялася допомогти коханівчанам і грошима, і зерном, і борошном, і кіньми, щоб виорати поле. Мед з її пасіки на всю околицю вважався цілющим, і ходили по нього до Оляни, як по ліки.

Звичайно — та інакше, здавалось, і бути не повинно — вела вона суворий облік своїх боржників. Але ніяких процентів не брала. Покірливо, майже з приниженням, прохала, крім повернення боргу, відробити десяток днів на її полях у жнива або обмолотити якусь копу снопів у її клуні... І виходило так, що все село цілий рік працювало на Оляну, та ще й дякувало за її дивовижну доброту і небувалу чуйність.

Оляна — жінка огрядна, з відкритими, великими темними очима, що жалісливо заглядали в саму душу, з привітним обличчям. Їй було за н'ятдесят, але виглядала вона значно молодшою, завжди рум'яніли її щоки, а в чорно-смоляному волоссі — жодної срібної нитки.

Здавалося, Христя перейняла всі кращі риси материного обличчя, витончивши їх своєю безтурботною юністю, веселою вдачею і добротою чутливого серця.

І ось Христя покохала... Покохала вперше в житті! А прожила вона на білому світі не так уже й мало: цілих дев'ятнадцять років...

Яке це щастя весь час думати про Степана! Стьопо... Степанчику... Тільки прокинеться Христя, а серце зараз же злякано й солодко — «тук-тук!» — про нього нагадує. І що б потім не робила, Степан нерозлучно був з нею — в її серці, в думках, у зітханнях, в її сміхові без причини. Дивно, як вона раніше могла жити без цього? Весь час була сама по собі, а тепер — вона і Степан.

...Надворі вже зима, а весною Степан пришле до неї старостів. Дарма, що він бідний. Проживуть! Тільки б мама не перечила. Адже мама любила свою меншеньку. Хіба захочеться їй зробити Христю нещасливою?

І все чекала нагоди, аби заговорити про своє заміжжя з мамою, яка ну ніяк не могла догадатися, що Христя давно вже кохає!

Проте Оляна знала про все. Але не така вона людина, щоб ставати дочці впоперек дороги. Якось наприкінці зими, коли Степан поїхав на заготівлю лісу, Оляна сказала Христі:

— Донечко, збігай до Григоренчихи і віднеси їй глечик меду. Чула я — нездужає стара.

Христя почервоніла так, що на очах блиснули сльози.

— Не червоній, доню, шила в мішку не сховаєш,— з легким докором і смутком сказала Оляна й пішла в комору по мед.

Христя одяглася і, згораючи від ніяковості, подалася в той кінець села, де жив Степан.

Повернулася звідти пригнічена, розгублена.

— Як там у Григоренчихи? — з удаваною байдужістю спитала Оляна.

— Ой мамо, страшно...— з надривом шепнули пересохлі Христині губи.

— Що страшно?

— Хата маленька... На півхати — ткацький верстат. Долівка чорна. Вікна — котові пролізти.

— Що ж поробиш,— зітхнула Оляна.— Біднота темна. З того й живуть, що стара натче людям полотна.

— А скільки землі в них?

— Хіба Степан не казав? Десятина, та й та на глині... Так що пирогами не об'їстеся.

— Мамо, а ви нам не дасте землі?

— Овва! На чужу землю женишків багато знайдеться! Кращих за Степана! Ти, Христино, не дурій. У тебе брати є. Їм земля належить. А твоє те, що в скрині. Ну, корову дам, грошей трохи. Але в багачі вас не виведу, не сподівайтесь.

— Як же житимемо, мамо?..

— В бідності. Робити будеш від світання до смеркання, копійки лічити, шматок хліба економити. А ти ж як думала? Любов теж має бути мудрою.

— Вона і є мудра...

— Ні, твоя любов нерозумна, бо не тримала серце на припоні. Молоде серце рветься до краси, як дурне цуценя до дітей. Так ото треба знать, моя донечко, коли відпускати цуценя, а коли ні. Можна було притримати

серце для рівного собі, а не тягнутись до того голодранця, та ще й придуркуватого.

— Мамо... він розумний, добрий... Мамо, що мені робити? — Христя гірко заплакала.

— Сама вирішуй,— спокійно сказала їй Оляна.— Силувати не можу. Сватаються ж добрі люди.

— Ви про Олексу?

— А то ж про кого? Хазяйський син, не дурний, здоровий, не рябий. У достатку житимеш.

— Краще повішусь!

— На все воля божа. Тільки розумні люди і вішаються не хапаючись.

Христя втекла в свою кімнатку, замкнулась там. Проплакала день, ніч, а потім вийшла до матері вся чорна, схудла. По-дитячому жалібно і винувато всміхнулась і чужим, огрубілим голосом сказала:

— Мамо, пошліть у ліс по Степана. Як він скаже...

Та Оляна знала, що робить. Степан не повертався з лісу до самого великодня. А коли повернувся, його Христя вже була заручена з Олексою Якименком — старшим сином коханівського багача Пилипа.

Дізнався Степан про своє лихо і повіявся світ за очі. Окрім старої матері, у нього залишився в Коханівці рідний дядько — Платон Гордійович Ярчук. Не признався Степан Платонові, що кидає село. На прощання тільки зайшов до його хати і приніс маленьку двоствольну рушничку, яку власноручно для забави змайстрував довгими зимовими вечорами.

— Дарунок Павлусеві,— сказав Степан спантеличеному дядькові, шукаючи очима свого двоюрідного братика.

Але Павлуся в хаті не було. Платон Гордійович взяв у руки двостволку і здивовано крякнув, роздивляючись майстерну роботу.

— Та-ак...— тільки й вимовив.— Малий ще Павлусь такими іграшками бавитись.— І заховав рушницю на горищі.

5

— Утекла! — з тріумфуючою радістю доповів батькові Павлусь, як тільки Платон Гордійович повернувся з сільради.

— Хто втік?

— Оця!.. Ну, що мама. Каже, бандити ми! — і Павлусь навіть підстрибнув від задоволення.

— Бандити?

— Еге, бандити! Каже, хай краще ця хата згорить, ніж їй тут бандитським байстрюкам прислужувати.

— Байстрюкам?!

— Еге. А що воно — байстрюк?

Платон Гордійович раптом так зареготав, що Павлусь злякано змовк. Він-бо знав, що обіцяє цей батьків регіт.

Відійшовши на всяк випадок далі, Павлусь з тривогою зиркав на батька, що стояв біля воза і мовчки чадив на прив'язаного Карка махрою, про щось напружено думаючи. Під його вусами в опущених кутиках губ грала недобра усмішка, а з очей під тремтячими кошлатими бровами майже зримо вихлюпувала лють, що кипіла на серці.

Похитавши головою якимось своїм думкам, Платон Гордійович затягнувся ядучим димом і, швиргонувши під грушу цигарку, заходився одв'язувати Карка.

Взяв коня за вуздечку, вивів за ворота і, пропустивши поперед себе, навалився грудьми на його гостру, кістляву хребтину. Павлусь навіть хихикнув, так смішно підкинув батько зад і праву ногу, щоб сісти верхи. Карко ніби уловив господарів настрій. Задерши голову й махнувши хвостом, він затанцював на місці і від лютого удару каблуків під боки рвонув чвалом з незвичною для нього прудкістю.

Догнав Платон Гордійович утікачку вже недалеко від села Лопушанів. Вона з жахом глянула на темне як хмара обличчя вершника, що підняв над головою батіг, і відсахнулась з дороги. І тут же з свистом удар опоясав їй спину. Жінка з хриплим криком побігла до села навпростець, через вирубану леваду. Її супроводжував нервовий сміх Платона Гордійовича і хижий посвист батога.

І захопився старий Ярчук, засліплений лютістю. Не побачив він, як скочили на коней лопушанські дядьки, що боронували недалеко свої поля. Четверо босоногих бородатих вершників оточили розлюченого Платона Гордійовича і, не спробувавши навіть розібратися, що сталося, вчинили скорий і праведний суд.

Привіз Карко свого господаря додому ледве живого — посмугованого, закривавленого, що аж задихався від безсилої люті...

Так Павлусь позбувся своєї другої матері і мало не позбувся батька.

6

До чого ж ненаситна жіноча цікавість! Та Павлусеві це на руку. Буває, погукає його до себе в хату жаліслива сусідка — Ксеня чи Мотря, Палажка чи Феська — і давай випитувати, що та як. Павлусь колупається пальцем у носі, скоса кидає не байдужі погляди на полицю, де холонуть пироги чи пшеничні коржі, і мовчить. А про що розказувать? Подумаеш, і третя мама не всиділа у їхній хаті! Та Павлусь за цим анітрошечки не жалкує.

Нарешті сусідка сове йому в руку чималий шматок гарячого пирога, і він неохоче починає відповідати на запитання. Павлусеві навіть подобалось, що він міг змусити жінок охати й ахати, сплескувати руками й нестямно хреститися. Подобалось, що вони жаліли його, гладили по нестриженій голові й зітхали.

Павлусеві теж було дуже жаль самого себе. Але чому? Адже він справді радів, коли третю маму, вдову Явдоху, випровадив батько з хати на другий день після того, як привіз її.

Вранці подала на стіл Явдоха обід — спочатку борщ у глибокій череп'яній мисці. Мовчки сьорбали його потемнілими від часу дерев'яними ложками, поки ложки не заскребли по дну миски. Мама пішла діставати з печі пшоняну кашу, а Платон Гордійович тоді й шепнув Павлусеві:

— Наша покійна мама добріший борщ варила. Правда?

— Угу,— Павлусь старанно облизував ложку.

Явдошину долю було вирішено. З'їли кашу, що трохи пахла димком. І коли Явдоха вимила посуд, розставила його біля печі і на миснику, підмела долівку, Платон Гордійович відчинив скриню, відміряв від грубого сувою десять «ліктів» вибіленого ще покійницею полотна, згорнув його і, подаючи Явдосі, сказав:

— Візьми і... звиняй. Ти нам не підходиш.

Явдоха остовпіло стояла серед хати, тримаючи в руках полотно, а батько вже запрягав Карка, щоб везти її до вдовиної хати в село Галушники.

Четверта мама варила і смачний борщ, і кашу, яку Павлусь уминав так, що аж за вухами лящало. І взагалі виявилась вона доброю господинею. Хату при ній стало не впізнати: немов стіни розійшлися, повиднішало; все заблищало чистотою. Спечений нею хліб, холонучи на лаві, дихав таким пахучим, теплим ароматом, ніби це сама ситість запахла і назавжди оселилася в Ярчуковій оселі.

Тільки дуже вже упадала вона коло Павлуся. На вулиці спека, а Варвара (так звали четверту маму) квокче: «Застебнись, золотко моє, а то застудишся, дитинко моя славна». Після ситного обіду питала: «Може, ти голодненький? Чим тебе ще погодувати?» А то ще гірше: «Гляди, в криницю не впади»,— хоч Павлусь і сам не дурень, щоб падати у криницю.

Уникаючи надмірних турбот нової мами, він намагався цілісінькими днями не з'являтися ні в хаті, ні на подвір'ї.

А Платон Гордійович ходив по господарству мовчазний, насуплений, ніби день йому видавався темною ніччю. І його потаємні думки теж, видно, були темними.

Невдогад було Павлусеві, що батько, породивши його на п'ятому десятку свого життя, любив свого меншого тяжкою, болісною любов'ю. Боліла в старого Ярчука душа, тліло серце від думки, що помре він раптом, а Павлусь лишиться на білому світі один-однісінький і піде поневірятися між чужих, байдужих до сирітської долі людей.

Щось подібне й наворожила йому кілька років тому циганка. Хоч і не вірив Платон ворожкам, однак страх причаївся в душі. Запам'ятались слова вбраної в барвисту хустку і червоне намисто ворожки: «Жінку похоронеш — не женись на чорнявій. Шукай долю в чужій стороні, в світлих очах. В шістдесят літ стережися смерті, думай про кровне чадо своє. Важка йому доля випаде...»

Платона Гордійовича душили сльози, а до горла підкочувався клубок, коли він уявляв, як його Павлусь, голодний, босий, обірваний, бреде з батогом у руках по чужому холодному полю, за чужою худобою. А то раптом бачив він, як синок спить у сінях чужої хати, на

купі лахміття, і скавулить від голоду й холоду, мов бездомне собача... Бо і в самого Платона Гордійовича було таке страшне дитинство...

І старий Ярчук шукав для свого Павлуся справжню матір, яка зігріла б його своєю не удаваною, а справжньою материнською любов'ю, не вигнала його з хати чи не покинула одного, коли, боронь боже, з ним, Платоном, трапиться те, що буває на старості з кожною людиною. Сподівався Платон і на більше. Марилось йому, що Павлусь закінчить школу, вчитиметься потім у місті, поки виб'ється в люди, знайде своє місце в житті далі від чорної селянської праці.

Тому такий безсердечний був Платон Гордійович у своїх, на перший погляд безглуздих, вимогах до кожної вдови, яку вибирав Павлусеві за матір.

А вибирати було з кого. У Коханівці, навколишніх селах, як і по всій Україні, горювало багато, ой, як багато, вдів. Одні бідували ще з часів російсько-японської війни, з тих проклятих часів, коли тисячі солдатів Російської імперії вкрили своїми тілами сопки Маньчжурії. Інших осиротила імперіалістична війна. Ще інші повдовіли в громадянську, яка закрутила в своєму вирі все чоловіче багатолюддя.

А життя йшло, роки спливали, зарубцьовувались сердечні рани. Примирилися вдови з своєю гіркою долею, знайшли забуття в роботі, в турботах про дітей, про шматок хліба. Та хто не підвладний земним людським пориванням? Хто не чекає щастя? Чекали його в потаємних мріях і вдови. Хто знає? Адже чого не буває на білому світі.

На різдво, на великдень або на інші свята, коли можна було розігнути спину, дати спочинок рукам, посидіти без діла за застеленим чистою скатертиною столом, вдова особливо відчувала свою жіночу самотність, і їй здавалося, що ось-ось станеться чудо, саме на свята — якщо не цього різдва, то наступного,— але мусить же зазирнути в її вдовину хату чоловіче хазяйське око, і зможе вона схилити в жіночій покорі голову перед своїм чоловіком... І серце тремтіло, стукало в грудях, кликало щастя.

Не одна з коханівських удовичок опускала непокірні очі, коли зустрічалися з Платоном Гордійовичем, після того як він повдовів; віталися з ним зворушливо-співуче, виказуючи покору і пошану. Та старий Ярчук був

глухий до закличних удовиних голосів. Він твердо поклав собі: немає йому пари в рідній Коханівці. І справа навіть не в порадах циганки. Адже Павлусеві треба матері, яка б і після смерті Платона лишилася у його хаті, щоб Павлусеві не довелося перебиратися жити до сестри багатодітної Югини, яка жила на Харитонівському хуторі.

Не хотілося Платонові, аби його синочок ще малолітком ішов наймитувати навіть до рідних людей.

Чорні думи роїлися в голові Платона Гордійовича. При всій своїй дбайливості, ощадливості, умінні цінувати нажите селянською працею майно він дав собі слово: лиш тільки привезе в свою хату вдову, котру Павлусь полюбить, визнає за матір, одразу ж потай спалить її хату, спалить, щоб не було вдові шляху назад з його, Ярчукової, хати, навіть якщо він помре.

Серед коханівських вдів були й бездітні, що цілком йому, Платонові, годились за дружин. Та, як на гріх, їхні хати стояли поряд з дворами Ярчуків — численних родичів Платона Гордійовича.

І Ярчук привозив вдів із сусідніх сіл. Привозив і сторожко приглядався до них, позирав скоса на Павлуся, силкувався допомогти йому прихилитися довірливим дитячим серцем до нової мами.

Але в найголовнішому важко одурити дитяче серце. Цього не міг зрозуміти Платон Гордійович. Йому здалося, що Варвара, яка почала господарювати в його хаті, і буде Павлусеві справжньою матір'ю. Адже скільки теплоти і турботи про хлопчину в її голосі! І Ярчук, у відчаї, жорстоко відшмагав паском Павлуся, добиваючись, аби той називав Варвару мамою. Назвав Павлусь, але тільки один раз, крізь сльози. І хоч пасок завжди висів на видноті, біля дверей, хлопець умудрявся або зовсім не звертатися до Варвари, або звертатися так, щоб обійтись без найдорожчого для нього слова «мама».

Якось знову взявся Платон Гордійович за пасок. Павлусь, стримуючи сльози, не тікав. І тут старий Ярчук постеріг, як гидливо пересмикнула плечима Варвара, коли в Павлуся заблищало під носом і він, за споконвічною звичкою селянських дітлахів, витер носа зашкарублим рукавом.

Не догадувався Павлусь, що він уже вирішив Варварину долю. Батько, раптом махнувши на нього рукою,

кинув пасок на тапчан і, ніби нічого й не сталося, сказав:

— Дістань, Варваро, гороху та намочи. Неділя ж завтра, пирогів треба спекти.

Варвара взяла сито, поставила біля печі табуретку, намірившись лізти по горох, що там сушився.

— Е-е, ні-і! — Платон Гордійович відсунув табуретку.— Без табуретки на піч виберись.

— Ти що, здурів, Платоне? — заблагала Варвара.

— Не можеш без табуретки на піч залізти?! — з радісним здивуванням простогнав Платон Гордійович і з полегкістю зітхнув.

— Не можу!

— Не можеш? І ось так не можеш? — І він, ховаючи у вусах шельмувату усмішку, примостив ногу в нижню пічечку, схопився рукою за цегляний коминчик і миттю опинився на печі.

— Я тобі не коза! — Варвара ображено стулила губи.

— Чому ж ти раніше мовчала? — не злазячи з печі, з удаваним смутком хитав головою Платон Гордійович.

Зіскочивши на долівку, батько відчинив скриню і почав відмірювати полотно. А звеселілий Павлусь із готовністю побіг виводити з стійла Карка. Він уже твердо знав, що зараз Варвара складатиме своє добро на воза.

Незабаром у хаті з'явилася п'ята мама. Павлусь з тривогою спостерігав, як вона успішно витримувала всі іспити, що влаштовував їй тато. Лишався останній — діставання з печі гороху,— і на цей іспит Павлусь покладав найбільші надії.

Нарешті він настав. Тато, всівшись на єдиний у хаті табурет, замовив на завтра пироги з горохом.

Павлусь увесь напружився, готовий бігти виводити Карка із стійла. Але мама, навіть не згадавши про табуретку, спритно вилізла на піч і почала нагрібати в решето гороху.

Павлусь навіть засопів від досади і відвернувся до вікна. Та раптом почув голос з печі:

— Платоне, присунь табуретку, бо впаду.

— А без табурету злізти не можеш? — насторожився батько.

І цю маму спіткала доля всіх попередніх, таких нетривалих господинь хати.

7

Коли б коханівським жінкам дати владу, вони б, напевне, примусили своїх чоловіків дітей народжувати. До чого ж уперте й кляте зілля! Будь-яка з них серед білого дня може переконати чоловіка, що зараз глупа ніч, і той повірить, та ще й спати ляже.

Вирішили коханівські дядьки організувати Товариство по спільному обробітку землі, та забули спитати згоди у своїх жіночок. І ось «від ТСОЗа не зосталось ні коня, ні воза». Цілісіньку зиму мітингували, засідали, готували до сівби зерно та реманент, а весною, либонь, не без Оляниних порад, вибухнуло жіноче повстання, і більшість членів ТСОЗу, особливо ті, у кого були коні, вийшли кожен на своє поле. Сільські комсомольці потім і сходи скликали, і по хатах ходили, умовляючи людей, та час уже було згаяно.

А влітку пішли чутки, що наступної весни в Коханівці організовуватимуть колгосп.

Люди наслухалися про колгосп всякої всячини. Жінки з перебільшеним жахом розповідали одна одній про комунію, де всіх змусять жити в одній великій хаті однією великою сім'єю. Діти в цій сім'ї будуть нічиїми, і триматимуть їх чомусь у яслах, в які кладуть худобі корм. Багачі посміювались, гадаючи, що з колгоспу вийде те ж саме, що й із ТСОЗу.

Та недавно з цукроварні приїздило троє робітників. Колишні селяни, вони гаряче переконували сільський сход, що артіллю зручніше купувати машини і ходити коло землі, підвищувати врожаї і, на випадок посухи, одбиватися від голоду. Доводили, чому вигідно усуспільнити тягло, створити єдиний насінний фонд. Говорили й про те, що в колгоспі праця селянська не буде такою каторжною, як при одноосібному господарюванні, обіцяли шефство над колгоспом і допомогу механізаторів.

Коханівчани, які зимовими місяцями працювали на цукроварні, прислухались до слів гостей співчутливо і з довір'ям. А багато хто, особливо ті, у кого господарство було міцненьке, відмовчувались або відверто заявляли, що проживуть якось і без колгоспу.

Платон Гордійович Ярчук вирішив з колгоспом зачекати. Хай інші спробують, хай узнають — жарко там чи холодно. Поспішати йому нікуди, тим більше, що вступ

до колгоспу — справа добровільна. Нарешті спершу він має знайти для дому добру господиню.

І, хоч попереду ще були осінь і зима, про всяк випадок пішов за порадою до мудрої і обережної Оляни.

Коли переступив поріг багатої Олянииної господи, побачив Серьогу — ровесника Павлусевого, який сидів на табуретці, а господиня стояла перед ним і, щось шепочучи, качала по його нестриженій голові куряче яйце. Збоку, на краєчку стільця, благоговійно спостерігаючи за тим, що робилося, сиділа Серьогина мати Харитина — жінка не стара, але з виснаженим сірим обличчям.

Мовчки кивнувши головою на Платонове привітання, Оляна показала йому якимись чужими очима на довгу лаву з прикрашеною різьбленням спинкою. Платон сів, а Оляна, розбивши яйце в склянку і доливши туди з пляшки свяченої води, почала розглядати склянку проти світла.

— Нащо ж ти, хлопчику мій любий, спав на сирій землі? — ласкаво запитала вона Серьогу. Потім показала на жовток, що плавав у склянці, на кисільні розводи білка і пояснила: — Ось дерево, а ось ти, нерозумне дитя, спиш на траві.

— Під грушею, либонь, спав, шибеник! — блиснувши на Серьогу сердитим поглядом, сказала Харитина.— Тепер возися з ним. Кашляє, горить увесь.

Оляна щось пошептала над Серьогою, потім повчально промовила, звертаючись до Харитини:

— На все воля божа... Гріх на дітей озлоблятися. Ти ось що: увечері завари липового цвіту, напій хлопця відваром і поклади спати під кожухом.

— Зроблю, тітко Оляно... Велике спасибі вам.

— Треба б хлопця до діла призвичаювати. Міг би вже телят пасти,— відповіла Оляна.

— Малий же ще, хай на вулиці побігає.

— Вулиця до добра не веде. Збираються ось такі, нерозумні, та чужі сади обносять, дерева калічать. Скажи, дитино, лазив ти в мій сад?

— Ні-і,— боязко відповів Серьога, ховаючи очі.

— От, золотко, от, славний мій. А якщо захочеш яблук — приходь, пригощу. Не шкода. І колядувати на різдво приходь. Будуть цукерки, горіхи... Гарний пастушок з тебе буде, моторний.

Коли Серьога і Харитина пішли, Оляна, ніби вперше побачила Платона Гордійовича, закудкудакала:

— Драстуй, вдóва голівонько! Рада бачити тебе, рада чути слова твої. З чим завітав: з добром чи з лихом? Ой Платоне, Платоне! Бога гнівиш. Он у селі скільки балачок про тебе: гомонять, міняєш жінок, як циган коней. Для чого ж так нерозумно? Бог — він усе бачить, усе пам'ятає. Та поки до його суду дійде, люди вже самі суворо осудять тебе.

— Не про це мова,— хмуро відповів Платон.— Ти скажи, Оляно, що думаєш про колгоспи. Що тобі твій бог говорить?

— Не чіпай бога, Платоне! А то зовсім відбере розум.

— Ти ж сама знаєш, що всяка влада від бога. А влада скоро вимагатиме записуватися в колгосп. Як ти гадаєш?

Оляна закліпала своїми великими, глибоко посадженими очима й тяжко зітхнула, ніби прощаючи Платону Гордійовичу його легковажність.

— Не забувай, Платоне,— роздумливо промовила вона,— влада — це люди. А людей завжди нечистий спокушає. Ото й колгоспи — від нечистого.

— Ти радиш не йти?

— Совість свою спитай, Платоне. А ось хлібець приховати якнайдалі раджу. В ньому — крівця твоя. Обмолоти врожай і половину на чорний день приховай.

Оляна помовчала, окинула Платона Гордійовича з ніг до голови допитливим, вивчаючим поглядом і усміхнулась, загравши широкими бровами:

— Женишок!.. Ти хоч би бороду підкоротив.

— Боюсь, тоді молоді на шию почнуть чіплятися,— засміявся Платон.

— Так уже й боїшся... І чого тебе в чужі села несе? Мало жінок у Коханівці?

— Коханівських совісно буде виганяти.

— Яке ж лихо змушує виганяти?

— Що подієш,— розвів руками Платон.— Не можу знайти доброї господині.

— Може, я тобі підійшла б? — чи то серйозно, чи на глум спитала Оляна, не зводячи з Платона очей.

— Ти мені не під масть,— пожартував Платон,— не одного поля ягода...

Хотів ще щось сказати, але в хату зайшов молодший Олянин син, двадцятилітній Назар.

— Добридень,— голосно привітався він, кинувши на лаву картуза.

8

Платон Гордійович послухався Олянини поради й заходився готувати схованку для зерна. Придумав на диво просто: зробити всередині повітки подвійну стіну. У півметровий простінок можна засипати хоч і весь урожай.

Працював ночами при гасовому ліхтарі, щоб не привернути уваги сусідів і уникнути Павлусевих розпитувань. Та недремне око села більше цікавилось сімейними справами Платона, ніж господарськими.

У суботу він особливо довго затримався в повітці, тому в неділю прокинувся, коли сонце було вже високо.

Заспаний і отупілий після довгого сну, Платон вийшов на поріг і примружився від світла, що хлюпнуло в очі. Тут же почув, як біля воріт з вереском вибухнув багатоголосий жіночий регіт. Побачив на вулиці біля свого подвір'я ціле військо жінок з порожніми відрами. Зніяковів... Промайнула дика думка: «Може, без штанів виперся з хати?..» Боязко і сум'ятливо оглянув себе, викликавши новий вибух сміху.

— Заради чого цей ярмарок? — дурнувато посміхаючись, щоб приховати розгубленість, запитав Платон Гордійович, прямуючи до воріт.

— Прийшли на старого жеребця подивитись,— глузливо відповіла за всіх Ксеня — висока, запнута білою хусткою молодиця.

— Якого жеребця? — здивувався Платон.— Де він?

— А ви очі продеріть! Читайте на хаті!

Платон Гордійович оглянувся і похолов. Вздовж білої стіни, нижче вікон, від причілка аж до дверей дьогтем півершинними неоковирними літерами було написано: «В цій хаті живе старий жеребець».

В Платона потемніло в очах від товстих, жирних, з патьоками, літер. Відчув, як спалахнуло обличчя, як мідним дзвоном ударило в скроні, а серце холодно занімілo. Отака ганьба на старості літ!.. Адже дьогтем мажуть лише ворота й хати дівчат-повійниць.

За спиною — гнітюча тиша. Жінки притихли — чекали, що скаже Платон Гордійович.

Він обернувся до них — спокійний, з лихою посмішкою під вусами. Дістав з кишені кисет і, не поспішаючи, почав крутити цигарку. Потім глумливо сказав:

— Не знав я, дівоньки, що ви всі такі. Прочули про жеребця і збіглись...

Жінки ніяково захихикали.

А Платон Гордійович продовжував:

— Що ж, заходьте до хати! Тільки по черзі. Котра хоче першою?

Жінок ніби вітром здуло. З реготом і вереском, плюючись і лаючись, вони заквапилися до криниці. А Платон взяв у сінях заступ і з ненавистю заходився зшкрібати дьоготь, що в'ївся в стіну.

«Яка шльондра могла це зробити?» — з люттю думав він.

У нього не було анінайменшого сумніву, що тавро ганьби на його хату приліпила котрась із озлоблених коханівських удовиць. Але хто саме? Хто міг не пошкодувати на дурницю повної мазниці дьогтю? І враз як штрикнуло: «Оляна!..»

І що довше роздумував Платон Гордійович над цією догадкою, то більше переконувався, що саме Оляна підіслала під його хату когось із своїх наймитів. І вже іншого значення набули Олянині слова, кинуті буцім жартома, про те, чи не годилася б вона йому за дружину.

«Зробити мене статечним хоче, короста солодка! — зі злістю думав Платон Гордійович.— Я їй зроблю!..»

Та Оляна до цього була непричетна. Не догадувався Платон Гордійович, що сьогодні вночі порядкували біля його хати парубки з Яровеньок, яких підпоїла і прислала в Коханівку вдова Варвара — четверта невдатна Павлусева мачуха.

Платон Гордійович, вдихаючи густий дьогтевий аромат, уже зшкрібав залишки чорних слідів на стіні, як з вулиці весело гукнув до нього чийсь басовитий голос:

— Дядьку Платоне, боже поможи!

Лють з новою силою гаряче шмагнула по серцю Платона Гордійовича. Він рвучко обернувся, приготувавшись відповісти на глузування крутим словом, і побачив біля воріт височенного, широкогрудого дядька з молодим, засмаглим до чорноти обличчям. Знайомі зі смішинкою очі під хмурими бровами, знайома білозуба усмішка. З-під капелюха вибивалося, кучерявлячись, неслухняне пасмо темного волосся. Та це ж Степан!

— Степане Прокоповичу?! Звідки ти взявся? Та заходь скоріше, бо я заїкатись почну! От не чекав!

Степан з радісною квапливістю розчинив навстіж хвіртку і перевальцем, широко переставляючи довгі ноги в чоботях неймовірного розміру, по-ведмедячому пішов до Платона. Вони довго тиснули один одному руки, ніби вкладаючи в потиск усе тепло взаємної симпатії, і, зніяковілі від цього відвертого, не чоловічого вияву симпатії, стримано гигикали, не знаючи, з чого почати розмову.

— Де ж ти пропадав стільки часу? — з веселим подивом спитав нарешті Платон Гордійович.

— Довго, дядьку, розказувати... А ви навіщо хату шкребете?

— Розумієш,— Платон з почуттям ніяковості почухав потилицю,— якесь стерво дьогтем обляпало.

— З п'яних очей переплутали, чи що? — здивувався Степан.

— Не інакше... Та нічого, я її, болячку, нагайкою так обляпаю... Ну, розповідай, де ж тебе носило?

9

Думав Степан, що не переживе він Христиної зради. І вже якщо пропадати від туги, так не перед очима в рідного села. Не хотів, щоб жаліли його люди, та й соромився безпорадності своєї. Тому й повіявся світ за очі — аж за Волгу, на Саратовщину, куди, як згадували в Коханівці, у сиву давнину перекочувало на вільні землі багато українців.

Прижився Степан у селі Алексєєвському, що вразило його добротністю рублених хат і широтою дрімотних вулиць, які позаростали сизою муравою. Сподобалося Степанові, що до села півколом підходив сповнений пташиним щебетом ліс, притискуючи до дворів та городів соромливо-тиху річку Баландинку. З другого боку Алексєєвського розплескалися заливні луки, що весною вабили яскравими барвами квітів. За луками ледь горбились злизані вітрами і часом стародавні могили, а за могилами ген-ген аж до обрію простяглися орні землі. Добра земелька — як на Україні: встромиш голоблю — віз виросте.

Та й ще багато чим нагадувало Алексєєвське Україну: солодким цвітінням садів навесні, дзвінкими дівочими піснями, виснажливою працею селян — особливо в жнива, шаленими березневими хуртовинами, церковним

дзвоном на великдень. І люди там хороші, душевні, чесні. Правда, були й інші, як у Коханівці: чорні душі. Ховаються вони часом за солодкою усмішкою і вдавано добрим словом. От і Степан повірив такій усмішці і такому слову. Найнявся наймитом до багатія Данила Зубова, всю свою силоньку вкладав у його землю. Та літа минали, а він так і не зміг зібрати грошенят, щоб придбати хоч клапоть власної землі.

...Чував десь Степан, що в людських жилах текла колись біла кров. І лилась вона ріками в жорстокій боротьбі людей за краще місце під сонцем, лилась, заповнюючи земні чаші. Та обурена земля не приймала білу кров, а обурене сонце не випаровувало її. Тоді біла кров, що наповнила земні чаші, перетворилась на білих голубів, білих лебедів і білих чайок. Птахи з трубним кличем знялися в небо й полетіли до сонця. Летіли вони до життєдайного світила доти, поки не згоріли в його вогняному диханні. Попіл білих птахів упав на землю білим снігом, остудив гарячі голови людей і змусив їх подивитися на себе мудрим, проясненим зором.

І тоді трудова людина одібрала у Вічності думку про загальну рівність і братерство. Крізь віки вона несла її в своєму серці, в своїй білій крові. Та були на землі чорні сили, які вогнем і мечем прагнули зламати дух вольності в людині й відняти у неї думку про братерство і рівність. Тоді людська кров, що, як і раніше, проливалася на землі ріками, запінилась і стала червоною. І тоді червоний колір набув громового голосу, який невтомно кликав людей до непокори злим силам і нагадував, що взята у Вічності думка про братерство й рівність має втілитись у живу плоть.

Чорні сили почали ховати від людини сонце, щоб не бачила вона червоного кольору, і глушити її каторжною, підневільною працею, щоб не чула вона голосу свободи. І тоді людство породило великих синів, наділивши їх мудрістю, надбаною серцями багатьох поколінь. Вони геніем своїм запліднили одібрану древніми пращурами у Вічності думку про братерство і рівність і вказали, як обернути земну твердь на щасливе пристанище людей. Здригнулися від тріумфуючого поклику революцій материки, затріщали царські трони, що їх гнітили...

Першими завоювали свободу і рівність люди країни Леніна...

Минали роки. Розкріпачений народ будував нове

життя, в якому не було б місця для найстрашнішого зла — кривди. Але кривда ще жила. В селах і хуторах були багаті й бідні, були щасливі і нещасні. І, щоб убити кривду, поклали собі люди повалити кам'яні мури, що розділяли голод і пересичення.

З корінням узялися викорчовувати куркульські кубла — чорне кодло, що рвалося захопити місце вигнаних революцією володарів землі.

Степан ходив по селу п'яний від щастя. Прийшла правда... Він показав владі, де заховав хліб Данило Зубов, і записався в колгосп. Після цього земля ніби наблизилася до неба і стало навкруги світліше; відчував себе так, наче взув добрі чоботи на замерзлі й натруджені ноги, яким судилося бути вічно босими. Раніше важким тягарем гнітила нездійсненна мрія: жити в достатку. А тепер Степан відчував себе багатим.

І все ж до серця закрадалася тривога. Нове життя ніби глибоко пускало коріння в селі, але дерево його зеленіло боязко. Розправились в Алексєєвському з куркулями, а колгосп все ще не міг стати на ноги. Не поспішали середняки усуспільнювати своє господарство: нелегко їм було розлучатися з добром, надбаним за десятиліття, надбаним ціною нестатків, надірваних тяжкою працею животів.

І почалося незрозуміле...

«Не хочеш записуватися до колгоспу? Плати грошима або натурою податок! Сплатив? Ось тобі ще податок. Нічим платити? Давай сюди виборчі права і геть із села...»

Багатьох середняків, що впиралися, залічили до куркулів і, в ім'я святої справи, розкуркулили неправедно.

Якби набула голосу земля, та сама земля, яка без людських рук дичавіє і позбавляється материнської сили... Треба було вчасно розбудити заколихану мудрість. Але мудрість дрімала, і тому орали горе, бідою засіваючи. Що ж виросте?..

Над селянським морем займався погожий світанок, а воно, бентежно-нерозумне, міліло... Обміліло й Алексєєвське. Над багатьма дворами нависла німота. Вікна хат сумно дивилися на світ з-під хрест-навхрест поприбиваних дощок. Налякані розкуркуленням, десятки сімейств тайкома знялися з насиджених місць і, назавжди порвавши з хліборобством, перекочували в приволзькі міста.

Степанові стало не по собі, стало страшно за землю, що залишалася без робочих рук, страшно за далеку Коханівку. Знав-бо він, що на Україні тільки-но приступили до колективізації. А що, коли і в його рідному селі люди, наче дурні телята, яких треба силою тягти до коров'ячої дійки, упруться, не підуть в колгосп?

І раптом уявив собі Христю, яку разом з її дітьми везуть до незнайомого і холодного Сибіру...

Як не дивно, Степана повернуло в Коханівку кохання до Христі, що так і не зів'яло за роки.

Він уже прочув од людей, що Христя живе з Олексою в мирі й злагоді. Відокремились вони від старого Пилипа, поставили край села хату, завели міцне господарство. Христя народила Олексі двох дочок — Тосю й Олю — і любила їх якоюсь нестямною, майже тваринною любов'ю. Олексині сусіди дивувалися, забачивши, як його жінка до одуріння бавилась дітьми. Почне, бувало, милувати їх, цілувати, обіймати і, здавалося, зовсім втрачає розум. Олексі не раз доводилось силою віднімати в Христі наляканих і заплаканих донечок.

А то якось вона мало не до смерті побила сусідського хлопчика, що скривдив на вулиці її старшеньку, Тосю. Потім у нестямі зрубала під вікном хати молоденьку сливу, об колючки якої подряпалася дівчинка.

Можна було подумати, що Христя ніколи й не любила Степана. А він усе ж вирішив попередити її й Олексу, що наближається неминуче лихо.

Сонце щедро лило на землю гаряче золото, і воно, вдаряючись об листяні шапки ясенів, розплескувалось по ярчуківському подвір'ї жаркими плямами. Платон Гордійович і Степан сиділи в затінку під повіткою на почорнілій від часу колоді й вели неквапливу розмову. Платон, слухаючи гірку Степанову розповідь, пахкав цигаркою, голосно зітхав, ойкав, люто матюкався або задоволено прицмокував язиком, коли Степан говорив про події, що радували хліборобську душу Платона.

— Виходить, хоч круть, хоч верть, а іншої дороги, ніж до колгоспу, нема,— сказав Платон Гордійович, ніби підсумовуючи почуте.

— Так, дядьку Платоне,— з переконанням бувалої людини відповів Степан.

— І ти гадаєш, що й Оляну можуть записати в колгосп?

— А чому б і ні, якщо встигне розпотрошити своє господарство?

— Молодий ти ще, Степане... На дідька мені такий колгосп, де поряд зі мною будуть Оляна, Пилип, Лисаки, які нині мають землі більше, ніж усі коханівські дядьки? Пилип же скоріше повіситься, аніж стане працювати з колишніми своїми наймитами!

— Біс із ними — і з Оляною, і з Пилипом! — спересердя вигукнув Степан і, соромливо опустивши очі, якимось винуватим голосом сказав: — Христю мені шкода...

Платон помовчав, ніби не звернув уваги на останні Степанові слова, потім вів далі:

— Звісно, всі вони можуть податися до колгоспу. Спустять на торговиці худобину, розпродають хазяйство, закопають у землю гроші, приховають зерно, а потім, може, і запишуться. Тільки не для того, щоб на ноги колгосп звести. Вже постараються багачі довести, що пуття від колгоспу ніякого.

— Нічого не вийде! — Степан зло засміявся.— Скрутимо їм роги!

— Спробуй перехитруй Оляну. Вона мов кішка: як не кинь — на ноги стане.— Платон Гордійович по-дружньому зиркнув на Степана й, сховавши у вусах усмішку, спитав: — То, кажеш, Христю тобі шкода?

Степан тяжко зітхнув, хотів щось сказати, але Платон перебив його:

— Олексу, думаю, не розкуркулять. Господарство, правда, в нього справне, але не куркульське. Наймитів не тримає. Можна, звичайно, попередити...

— Зробіть добре діло, дядьку Платоне!

Степан уже збирався йти, коли біля воріт ярчуківського подвір'я зупинився вершник — босоногий, років дванадцяти хлопчина на засапаному рябому конику. Затинаючись від ніяковості, він сказав писклявим дівчачим голосом:

— Мені треба... дядька треба — Платона Ярчука.

— Ти з Березни? — з незрозумілою тривогою запитав хлопчину Платон Гордійович, встаючи з колоди.

— Еге ж...

— Я і є Платон. Що там?

Хлопчина, стримуючи гарцюючого коника саморобною ремінною вуздечкою, заторохтів:

— Тітка Ганна уже зібралась. Казала сьогодні приїздити по неї.

Платон Гордійович скривився від досади, окинув оком свою хату, ніби підперезану потворно обтріпаною рудою тасьмою, і відповів:

— Добре... Скажи, що приїду.

Хлопчина на місці розвернув коника, і той, вигнувши набік голову, помчав його серединою вулиці, збиваючи копитами хмару куряви.

Платон Гордійович, щоб уникнути Степанових розпитувань, пояснив:

— Порадяли мені одну вдовицю з Березни. Місяць умовляв. Нарешті згодилася, а переїхати ніяк не збереться.

— Я вже зметикував, у чому річ.— Степан засміявся, блиснувши міцними білими зубами.— Тільки хата ваша не готова до весілля.— І він показав очима на облуплену стіну.

— Яке там весілля! — поморщився Платон.— А хату примушу побілити того, хто дьогтем її обляпав.

Поспішно попрощавшись із спантеличеним Степаном, Платон Гордійович пішов будити Павлуся.

10

На кухні Олянииної хати стояв теплий і густий бражний дух. Оляна, згорбившись, сиділа на низькому ослінчику й, поринувши в тривожні думки, підкладала невеликі віхті соломи в лежанку. Солома горіла помаленьку: гострі язики вогню лизали чорне днище вмурованого в лежанку залізного куба з закваскою. Від заліпленої тістом кришки куба простяглася до діжки з холодною водою труба змійовика. Спіраллю вгвинтившись у воду, труба біля самого днища виходила з дерев'яного боку діжки, і з неї тонкою цівкою збігав самогон у пляшку, що стояла на підлозі.

Від довгого сидіння в Оляни ломило поперек. Позаду — безсонна ніч: адже багато треба вигнати самогону, хоч Оляна й не мала наміру влаштовувати Назарові бучного, усім на заздрість, весілля.

Воно можна б Назарові ще рік-два попарубкувати, але Оляна надумала женити сина цієї осені. Треба дрібнити господарство, ділити землю, продавати худобу. Прийшов Оляні від старшого сина лист із Харкова. Іван пішов угору: кінчив торік Київський кооперативний інститут і працював тепер інспектором кооперативної ра-

ди. Не раз і не два читала й перечитувала вона Іванового листа. І незрозуміло, про кого син більше тривожиться: про себе чи про матір? Наказує якнайшвидше оженити Назара і виділити йому самостійне господарство; радить продати волів, половину коней, розрахувати всіх наймитів. А як тільки об'являть у Коханівці про організацію колгоспу — вступити до нього першою і кликати за собою людей. «Боронь боже,— пише Іван,— щоб я став сином розкуркулених. І вас заметуть на Соловки, і мене поженуть з партії».

Може б, і не послухалась Оляна сина, якби ті ж поради не дала їй ще одна вірна людина. Оляна не знала ні його імені, ні місця проживання. Вперше з'явився він у її хаті років шість тому.

Стояла осінь з надокучливою дощовою мрякою. Одної глупої ночі Оляну розбудило несамовите гавкання собаки. Хтось грюкав у ворота. Незабаром у її хаті скидав з себе брезентовий дощовик дебелий дядько зі смуглявим, циганським обличчям. Оляну вразили чорні пронизливі очі незнайомого, в яких світився якийсь погрозливий розум.

Незнайомий звелів позавішувати вікна. Потім сів за стіл і тоном господаря сказав дати поїсти й випити. Оляна ні про що не розпитувала — чуло серце, що людина ця прибула до неї неспроста. Помітивши, як кинув нічний гість невдоволений погляд на Назара, що прокинувся, догадалась, що буде якась важлива, таємна розмова. Веліла Назарові перейти спати в сусідню кімнату.

Коли на стіл було поставлено миски з їжею і графин настояного на смородині самогону, незнайомий витяг з-за пазухи конверт і подав Оляні.

Вона побачила на конверті знайомий незграбний почерк і мало не зомліла. Це був лист од чоловіка, що пішов у дев'ятнадцятому році з петлюрівцями і пропав безвісти.

З листа довідалась Оляна, що її Трифон живий і здоровий, тепер у Польщі і готується до «визвольного походу» на Україну. Писав Трифон, що якась там українська національна рада вимагає від земляків матеріальної підтримки і що Оляна повинна цю підтримку зробити — і раді, і йому. Не знала вона, що в кутку комори, в підпіллі закопаний глиняний глечик із золотом, яке награбував Трифон у багатих містечкових євреїв. Він

наказував одкопати те золото й передати людині, що привезла листа.

Не послухала Оляна чоловіка: віддала лише половину золота. Та через рік знову як сніг на голову звалився знайомий посланець із Польщі: Трифон вимагав другу половину скарбу. Довелося віддати...

Потяглися нестерпно довгі роки чекання, роки затаєного, як у лісового звіра, життя. Згасала надія, що раніше підтримувала сили. Стала забувати Трифона. І раптом, саме в жнива, короткої серпневої ночі, до Олянино-го подвір'я підкотила однокінна бричка. Приїхав той самий чоловік — постарів, забрезк, тільки чорні очі його лишилися живими й гострими.

Листа від Трифона не привіз: сказав, що кордон переходити дуже важко і в разі провалу їй, Оляні, якщо лист попаде до рук ГПУ, буде непереливки. Занепокоїлась... Розпитала про чоловіка. По тому до ранку слухала гостя.

Гість довго розповідав. Потім спитав про несподіване: чи не чула, бува, щось про старовинні підземні ходи, які десь мають бути під Коханівкою і під лісом біля неї. Оляна, звичайно, чула, ніби є такі. Якось на городі Захарка Ловиблоха обвалилася під час оранки земля, і в яму, що утворилася, мало не влетів кінь. Захарко потім цілу весну засипав те провалля. А ще раніше хлопчаки розкопали в лісовій гущині обвалений погріб і ним потрапили в підземний хід. Але пройшли ним недалеко: гасли свічки, і не вистачало повітря, та й гадюк боялися, яких там була сила-силенна.

Попрохав гість нишком докладніше вивідати про ходи, а потім порадив найголовніше: пускати на вітер господарство, записуватися до колгоспу і кликати за собою всіх коханівських багатіїв. Але щоб через два-три роки в колгоспі не зосталося жодної коняки, жодної пари волів. Урожай палити на пні і в скиртах. Потрібен голод. Потрібен селянський бунт. Тоді прийде на поміч заграниця. Війська української національної ради напоготові. Трифон у тих військах ходить у чині полковника.

Оляна дивилася гостеві в саму душу. Прохопився він, що Трифон заслаб на сухоти. Відчула — ще чогось не договорює; не помагав йому і грізний розум в очах — відводив їх під її допитливим і чутливим поглядом. Над ранок гість захмелів од випитого самогону, пустив сльо-

зу, із злістю заговорив про те, що важко українцям на чужині. Багато чорних заздрощів серед них, звірячої люті, нещадності одне до одного. Гризуться, як павуки в банці. І це на очах у поляків... А звідки полякам знати, що справжній характер України зовсім не такий. От і виходить, що через виродків добрі люди холодними очима дивляться на український народ.

Потім важко підвівся, підійшов до неї і, дихнувши в обличчя важким самогонним духом, грубо обхопив її, поволік до ліжка. Вона безпомічно відштовхувала його, а він гаряче шепотів на вухо, щоб плюнула на Трифона й не чекала, бо він не кращий за інших, та й не довго топтати йому вже рясту. Сказав, що й золото, яке вона передала Трифонові, пішло димом у варшавських та краківських ресторанах.

Відтоді не має Оляна спокою. Як ніколи, відчула себе одинокою, відчула жалість до своєї сірої долі. Адже колись гадала, що щастя — в багатстві. І ось вона купається в ньому, а щастя нема... Коли б погляд залишав слід... Скільки дивилася з благанням на сувору ікону у вологих відблисках лампадки, скільки вистояла перед нею на колінах і відбила поклонів. Фарба стерлася на підлозі на тому місці... І душа Олянина висоталася, обміліла. Не принесло багатство щастя. А навкруги воно хлюпочеться...

От живе у сусідстві Дмитро Шевчук. Любить Оляна слухати говірливий, дрібний передзвін молотків, що лунає з його кузні. Вчуваються в тому передзвоні якісь слова — радісно-жваві, іноді насмішкуваті, підбадьорливі. У Дмитра — троє синів, троє молодих ковалів. І скільки там вони заробляють? Копійки! Корову держать стару-престару, давно міняти час, та ніяк не стягнуться... А щастя все ж таки живе в ковалевій хаті. В Оляни сльози набігають на очі, коли бачить, як у суботу замурзана, закопчена родина Шевчуків прямує в лазню на цукроварню. Йдуть хлопці вулицею слідом за батьком, блискають очищами, скалять в усмішках білі зуби — задоволені собою і своїм життям. А повертаються додому, ковалиха (так прозивають в селі ковалеву жінку) зустрічає їх біля воріт і кличе до хати за стіл, де парують вареники, стигне холодець, червоніє графин слив'янки. Щаслива ковалиха... Довкола багато щасливих, а вона, Оляна, безталанна. І не така ж іще й стара.

Прокидалася в Оляні жінка, що була задрімала. І це людське викликало в серці тривогу і сум не менші, ніж небезпека, яка насувалася й загрожувала її сім'ї, її багатству, яка крилася в тому, що в Коханівці створюватиметься колгосп.

І Оляна, нічим зовні не порушивши буденності свого життя, уже жила іншим життям, іншими справами. Восени вона збиралася оженити Назара і переписати на нього половину господарства. По тому треба було розпорядитися зерном нового врожаю і переполовинити в оборі худобу. І останнє — оженити на собі Платона Ярчука.

Платон подобався Оляні своєю статечністю, серйозністю, чіпким чоловічим розумом. Можна буде передати йому частину землі й худоби. Якщо до зими все це упорати, Оляна стане середнячкою, яких у селі більшість.

Сподівалася Оляна, що Платон зрозумів її натяк. І, либонь, ходить тепер, пережовує почуте, дозріває. Нічого, побалакає вона з ним ще раз-другий, дозріє дядько остаточно. Адже не вицвіли ще її чорні брови, не збляк рум'янець, не втратили блиску очі. І голос не втратив тієї сердечної теплоти і, коли треба, лукавства, що ламають перегородки відчуження. Та й на багатство поласиться кожен...

Багатство... А що там, у тих підземних ходах, якщо вже заграничні гості ними цікавляться?.. Згадалося, як у двадцятому році в Коханівку вдерся загін польських уланів. Півдня солдати міряли городи під лісом, розглядали якісь карти, потім довгими залізними щупами кололи землю. Надвечір поляки поспіхом втекли: в село вступили червоні...

Рипнули кухонні двері, сполохавши Олянині думки. Забряжчали відра. Це Христя принесла свіжої води.

Самогон гнали потай. Часи постали ненадійні, навіть наймитам не можна довіряти. Тому Христя, кинувши дітей на Олексу, цілісіньку ніч поралася в материній хаті.

Оляна сунула в лежанку віхоть соломи, підвелася з ослінчика і дійницею заходилася вичерпувати з діжки із змійовиком нагріту воду.

— Мамо, Платон щойно заходив,— співучим грудним голосом сказала Христя, спорожнюючи відро над діжкою, з якої шугала пара.

— Чого?! — стрепенулася Оляна, запитливо дивлячись на розповніле, але ще принадне доччине обличчя.

— Не знаю. Причепурився, в нових чоботях, поголений. Кудись їхав возом і зупинився біля наших воріт.

— Чого ж ти мене не покликала! — сплеснула руками Оляна.

— Я сказала, що вас немає вдома...

— А він?

— Каже, має до вас важливу розмову.

«Ну ось, нарешті»,— радо подумала Оляна, ховаючи від дочки усмішку.

А Христя, поправляючи золоту косу, що вибилася з-під білої хустки, вела далі:

— Якийсь чудний він. Молотить пужалном по траві і каже: перекажи мамі, щоб прийшла та побілила знадвору мою хату... Я мало відро не втопила в криниці! Питаю: «Чому мама?» — а він відповідає: «Вона знає чому». Я кажу: «Може, наймичку прислати?», а він сміється: «Краще,— мовить,— за твою маму ніхто не побілить».

І вже зовсім була здивована Христя, коли Оляна, довіривши їй самогонний апарат, захопила глечик меду і пішла з дому.

11

— Павлуню, синочку мій славний, куди ж тато поїхав? — допитувала Оляна Павлуся.

— А я не знаю, куди вони поїхали,— відповів Павлусь, пожадливо зиркаючи на глечик, що стояв посеред столу, накритий засмальцьованим рушником. Над глечиком хмарою роїлися мухи, наповнюючи хату густим дзижчанням.

Павлусь спросоння не запам'ятав, що говорив йому батько, виїжджаючи з дому. І тепер він з цікавістю стежив, як Оляна, підігрівши в печі на тринозі чавун води, клопітливо перемивала посуд.

«Нова мама»,— зміркував Павлусь і з нетерпінням став чекати, коли ж вона нарешті посадить його за стіл до того глечика, що страшенно смачно пах гречаним цвітом.

Та Оляні було не до Павлуся. Побачивши покалічену стіну, по якій ніби плугом пройшлися, і розгледівши на призьбі шмаття глини, в яке в'ївся дьоготь, вона здогадалася, що все це означає, але ніяк не могла зрозуміти, чому Платон, не сказавши найголовнішого, поїхав

невідомо куди, а її покликав білити стіну. Оляна відчувала томливу тривогу і не зважувалась на очах у людей виходити в двір і братися за роботу, яка тепер набувала далеко неабиякого значення.

А Павлусь знемагав від нетерплячки. Дивуючись, що така недогадлива Оляна, узяв з мисника тарілку, ложку і демонстративно підійшов з ними до столу. Потім поклав поряд з глечиком півбуханки зачерствілого хліба.

Оляна враз похопилася:

— Ти їстоньки хочеш, золотко моє ненаглядне?

— Угу...— з готовністю кивнув головою Павлусь.

— Чим же тебе погодувати, синочку? Зараз загляну в піч, подивлюся, чого там батько твій наварив.

Терпіння Павлусеві урвалося, і він, утупивши очі кудись у куток, відчайдушно випалив:

— Я меду хочу, мамо!..

Оляна остовпіла. Ніби помолодшало її обличчя; вона дивилася на Павлуся з радісним подивом.

— Ти мене мамою назвав? — майже пошепки перепитала вона.

Павлусь мовчав.

— Тобі тато велів звати мене мамою? — Оляна намагалася зазирнути хлопцеві в очі, яких він не осмілювався підняти на неї.

Павлусеві було все одно, і він, хоробро глянувши на Оляну, з легким серцем збрехав:

— Еге ж, тато. Веліли вас називати мамою...

Оляна полегшено зітхнула, відчуваючи, як у грудях розливається тиха радість...

Павлусь сидів за столом, вмочаючи шматок хліба в мед, налитий в тарілку, і, вдихаючи його чистий, п'янкий запах, сопів і навіть плямкав од задоволення. Часом він поглядав у вікно, за яким на подвір'ї місила жовту глину, посипаючи її вівсяною половою, Оляна. Потім вона спритними й сильними руками заходилася замазувати на стіні широку рвану борозну...

А Павлусь, одмахуючись від мух, усе ласував медом і часто бігав до цеберки з водою, що стояла на лаві, щоб запити пахучі солодощі. Коли він, ситий і втомлений, з сяючими, блаженними очима, вийшов з хати, Оляна вже розколочувала в кориті білу глину.

— Павлусю, пошукай щітку, синочку,— попросила Оляна.

Павлусь поважно попрямував до комори, розшукав

на полиці зв'язану з сивої ковили щітку і виніс її на подвір'я. По тому взяв лопату і, заохочуваний надмірною Оляниною похвальбою, почав зчищати з призьби місиво з глини та дьогтю.

Надвечір стіни Ярчукової хати заблищали в промінні сонця незайманою білістю. Оляна вже вимила щітку, поставила її на тин сушитися, помила руки, і саме в цей час до воріт підкотив віз, на якому лежали клунки і стояла скриня, розмальована по чорному тлі тьмяно-білими та червоними квітками. На клумаках сиділа літня жінка в білій хустці, а поряд з нею худенька, з переляканими очима дівчинка. Платон Гордійович розчинив ворота, за вуздечку увів запряженого Карка в двір.

Окинувши веселим поглядом побілену хату, Платон задоволено засміявся і звернувся до заціпенілої біля порога Оляни:

— От бач, так воно буде краще.— І враз осікся. Його вразили Олянині очі, що горіли сухим і страшним блиском, вразило зблідле до голубизни її обличчя.

Несподівано заверещав, змусивши всіх здригнутися, Павлусь:

— Тату! У нас уже є мама! — хлопчик підбіг до Оляни, судорожно схопив її за руку.— Мамо, ходімте до хати! Мамо!..

Платон Гордійович розгублено стояв серед двору, безсилий зрозуміти, що робиться. Потім з безпорадно винуватою усмішкою оглянувся на жінку, що сиділа на возі, і незграбно пожартував, звертаючись до Павлуся:

— Ти що ж, стерво, без мене мене оженив?

Павлусь болісно скривив обличчя і, відсахнувшись від Оляни, побіг раптом за хату, а Оляна, не зронивши ані словечка, помалу пішла з двору, дивлячись перед собою все такими ж страшними, невидющими очима.

З-за хати почувся тваринний рик. Це судорожно блював, об'ївшись медом, Павлусь.

12

Догоряло клопітне селянське літо. Навздогін йому вже хрипко й задерикувато співали молоді півники — ті, що весняними днями тільки проклюнулися з яйця і вперше з подивом глянули на сліпучий, ще холодний для них світ. А хто не знає, що голос безхвостих півників-молодиків, який не лоскоче приємно вухо,— це голос

осені, з її бляклими барвами, буйними та холодними росами вранці, з лінивими туманами і таким іноді небом, що, як глянеш на нього, моторошно стає на душі і хочеться скоріше під покрівлю у хату, хоч у який-небудь затишок.

Тільки Павлуся в хату не тягло. За свою, таку коротку, як порівняти з людським життям, сирітську самотність він уже звик лишатися наодинці з думками і запитаннями, що народжувалися в його ще зеленій голові. А до того ж, на думку Павлуся, тепер стало в хаті тісно і неспокійно, після того, як оселилася в ній Настуся — банькате, забіякувате, завидюще дівчисько, дочка нової мами.

Павлусь лежав на сіннику, сховавшись від Настусі, і вдихав дурманні, з гірчинкою запахи луки, що переселилися сюди разом з сіном, дивився крізь розірвану вітрами солом'яну стріху повітки на небо. В небі повзли гриваті хмари, зловісно-темні, холодні. Між хмарами прозирала, лякаючи своєю глибиною, синява.

Павлусь сердився. Він прислухався до розмірених ударів ціпа, що глухо гупав у клуні, де батько молотив ячмінь, і ніжно обмацував пальцями велику, з волоський горіх, гулю на лобі. Павлусь тільки-но посадив її ціпом, побившись об заклад з насмішкуватою Настею, що обмолотить хоч один сніп ячменю, коли батько вийшов з клуні покадити цигаркою.

Гуля на лобі ширшала, горіла, а десь зовсім недалеко, у дворі, чути було в'їдливий Настин смішок. І Павлусь почував себе нещасним. Не таланить йому на цьому світі. Адже все могло так добре влаштуватися!.. Взимку в селі організують колгосп, і батько теж збирався записатися туди. А дядько Пилип, багата і найобізнаніша в Коханівці людина, так же цікаво розповідав про довгий барак, в якому житимуть однією сім'єю всі колгоспники, що в Павлуся аж дух перехоплювало від радості. І чому тільки дорослі ніяк не можуть збагнути всієї принадності життя в бараці? Либонь, тоді Павлусеві не довелося б одному лишатися нескінченно довгими вечорами в порожній хаті... А спати на одних нарах з сільськими хлопчаками — Павлусевими друзями — що може бути веселішим?! Ні, про інше життя для себе він і не мріяв.

І все пішло прахом. Замість райського життя — гуля на лобі і ця причепа Настя в хаті. А хто винен? Батько

у всьому винен. Почув од дядька Пилипа про барак, що його нібито районне начальство збирається будувати для колгоспників за Чортовим яром, на тому самому місці, де відьми шукають бісівське зілля, і сказав, що хай у той колгосп записуються інші. А йому поки що там нічого робити. Дурні ж люди сміються з батька. Павлусь сам чув, як тітка Харитина, жінка Кузьми Грицая, патякала, ніби Платон боїться жити у бараці — з жінками на одних нарах спати боїться. Що ж там страшного?.. Розізлився батько. Сказав, що нехай жінки самі його остерігаються. І ось привіз із Березни вдовицю Ганну разом з цією банькатою Настею. Тепер пасок знову висить у хаті на видноті, знову вимагає батько, щоб Павлусь називав чужу тітку мамою... Хай би краще Оляну: у неї хоч меду повна криниця. Правда, після того як Павлусь з'їв півглечика меду і потім два дні хворів, йому не дуже хотілося солодкого. І все одно тітку Оляну він звав би мамою, а цю сердиту Настину маму нізащо не зватиме.

Думки Павлусеві обірвав пронизливо-співучий жіночий голос, що скликав до порога курей.

— Тю-тю-тю-тю-у... Тютеньки-тютеньки-тю-тю-тю-у!..

Потім голос звернувся до Насті — сердито і владно:

— Настусько! Клич Павла обідати!

— А він сховався, Павлусь той! — з верескливим смішком відповіла Настя, що стояла десь біля самого сінника.— Він уперіщив себе ціпом по лобі, а тепер боїться!

— Я йому сховаюсь! Зараз же обідати! Батька клич, а то борщ вихолоне! — і Павлусь почув, як грюкнули двері.

«Бодай тобі той борщ скис! Бодай тобі каша пригоріла! — озлоблено посилав він страшні прокльони.— Бодай ти на піч без табуретки не вилізла!»

Уже давно замовк у клуні ціп, а Павлусь вигадував, які ще біди наслати на голову своєї нової мами, щоб і її випровадив татко з двору. Та раптом, згадавши Настину звичку першою виловлювати ложкою з борщу вишкварки, квапливо з'їхав з сінника на землю.

...Коли Павлусь прочинив двері до хати, серце його стрепенулось од радості: він почув, що татко посилає Ганну на піч по горох. Ганна зняла решето, що висіло на цвяху на стіні, підійшла до батька, що сидів край столу на табуретці, й спокійно промовила:

— Ану, старенький, гайда сам по горох. Тільки без табуретки!

— Тю на тебе! — Платон Гордійович звів на Ганну здивовані очі.

— Швиденько, бо борщ вихолоне! — І Ганна дужою жилавою рукою схопила Платона ззаду за комір сорочки, легенько підняла його з табуретки і так турнула до печі, що він, зачепившись ногою об чавунок, загуркотів до підпіччя.

— Мамо!..— перелякано закричав Павлусь.— Не бийте тата, мамо!

Ганна рвучко обернулася до Павлуся, і її круті чорні брови над карими насмішкуватими очима злякано злетіли вгору.

— Господи! — вигукнула вона, сплеснувши в долоні.— Що ти з собою зробив, поганцю!.. Гляньте на нього, люди добрі! Якого синяцюгу на лоба посадив! — І Ганна, знявши з гирі годинника кавалок свинцю і вмостившись на табуретці, притягла Павлуся до себе.— Таж так і очі повибивати можна! — Вона приклала до синця свинець.

— Мені не болить, мамо,— виправдувався Павлусь, соромливо відштовхуючись від Ганниних колін.— Зовсім не болить! Ну, мамо-о-о, пустіть!..

Платон Гордійович, видершись на піч, мовчки нагрібав у решето горох.

А за столом хихикала Настуся, спритно виловлюючи з борщу вишкварки.

13

Зима ніби страхалася людського ока. Вдень вона мирно дрімала під яскравим сонцем, голубів і іскрився сніг, в якому по коліна загрузли чорні дерева і білостінні хати, потонули вулиці разом з тинами та парканами. А вночі, коли село засинало, зима починала голосно дихати дзвінким, холодним повітрям. Небо вкривалося пошматованими хмарами, що стрімко кудись летіли, здіймався вітер, ніби скинутий ними на землю, і починав люто вихрити снігом, швиргати ним у вікна хат, бити об стіни, жалібно скиглити в димарях.

Степан недавно прийшов додому, поїв товченої картоплі з кисляком і, загасивши каганця, вклався на вузькому рипучому ліжку. Вітер за вікном заскавулів ще

дужче, ніби просився до хати, і від цього під свитою, якою вкрився Степан, здавалось особливо затишно й тепло.

На печі перевертала ся і тяжко зітхала стара мати. Степанові теж не спалося. Відтоді, як обрали його членом сільської Ради, неспокійними стали ночі. Про що тільки не передумаєш, втупивши розплющені очі в м'яку темінь стелі! Ось і зараз думав про те, що прийшов час взятися за викорчовування куркульні. До пізньої ночі засідала сьогодні сільська Рада з активістами-бідняками... До списку тих, кого мали розкуркулювати, першими внесли Оляну й Пилипа.

Степан з групою комсомольців завтра розкуркулюватиме Пилипа. І він думає про Пилипа, загадкового чорнобородого дядька, котрий маленькими зеленкуватими очицями завжди дивиться на світ хитрувато, з якоюсь поблажливістю. Оті очі сидять на рожевому, з синіми прожилками, зморщеному обличчі глибоко й близько одне від одного, і часом здається, що хтось інший виглядає з Пилипових очниць. Бувало, розмовляє він з сусідом, співчуває його лихові, зітхає і скрушно хитає головою, а очі ховають холодну іскорку байдужості і бігають туди-сюди, ніби боячись потепліти від зустрічі з чужим хворобливим поглядом. І, при всій Пилиповій мудрості, люди вгадували в ньому недобру людину. Може, саме тому не до нього, а до Оляни чи інших багатіїв звертались по допомогу.

Степанові згадався один великдень, коли він був ще хлопчаком. Через зазеленілий вигін, де дітвора грала в гилки, проходив, блискаючи хромовими чобітьми, захмелілий Пилип.

— Хлопчики, ану скачіть до мене! — покликав він, накручуючи на палець бахрому шовкового пояска, що оперізував червону сатинову сорочку.

Босонога ватага хлопчаків, загорівшись цікавістю, кинулась до Пилипа.

— Ви цукерки любите? — спитав Пилип, запускаючи руку в кишеню нового піджака.

— Любимо! — з готовністю відгукнулися хлопчаки, не приховуючи жадібності, що засвітилася в їхніх веселих очах.

— І я люблю...— Пилипова рука загребла щось у кишені.— А хочете цукерок?

— Хочемо!..

— Я теж хочу.— І Пилип, задоволено зареготавши, дістав з кишені кисет з махоркою, закурив і попростував далі.

Збентежені хлопчаки проводили його злими, як у звірят, очима. Степан пам'ятає, як схопив на землі каменюку, але кинути не наважився. А треба було. Адже нічого б не сталося з Пилипом, якби, хоч ради святого великодня, обдарував він цукерками і пряниками хлопчиків і дівчаток. Багатий же він, як тітка Оляна, та, мабуть, скупий, як ніхто в Коханівці. Недарма ж покійний Степанів батько казав, що коли б жадібність раптом набула людської подоби, вона точнісінько була б схожою на Пилипа Якименка.

Жадібність якось зле пожартувала з Пилипа. Можливо, цього і зовсім не було або було не зовсім так, як про це розповідає Грицай Кузьма — коханівський базіка і п'яничка, що підтримує, незважаючи на свої злидні, приятельські стосунки з Пилипом і навіть називає його без всякої на те підстави кумом. Та про цей випадок довідалися всі, і пішов він по білому світі, як веселий анекдот. Степан під час свого поневіряння на Саратовщині не раз тішив друзів, розповідаючи про цю Пилипову пригоду, а після вже сам чув з чужих вуст цю ж історію, приправлену доброю порцією вигадки.

А трапилося все, якщо вірити дядькові Кузьмі, так.

Зустрілися у Воронцовці на ярмарку багатий Пилип і бідний Кузьма.

— Куме, що будемо купувати? — глузливо запитав Пилип, знаючи, що у Кузьми в кишені, окрім дірки, нічого немає.

— Та все до жеребців приглядаюсь,— ухильно відповів Кузьма.

— Ну і як?

— Трохи був не купив добру конячку, та раптом угледів таку теличку — серце тьохнуло. Як намальована!.. Породиста, відгодована. Через рік буде не корова, а річка з молоком.

— Чому ж не купив? — У Пилиповому голосі вже не було глузування, а очі метнулися до возів з піднятими голоблями, біля яких стояли прив'язані корови, телиці, бички. Пилип прийшов на ярмарок саме, щоб купити телицю.

— Не така на масть телиця,— викручувався Кузь-

ма.— Руда... А в моему господарстві руда скотина не тримається. Така прикмета.

Пилип знав, що ніякої рудої худоби, крім пари свиней та кози, у Кузьми зроду не було. Та вдав, що повірив, і сказав:

— Покажи, де вона, теличка. Може, я куплю.

— А могорич буде?

— Буде. Поможи лишень виторгувати...

Надвечір Пилип з Кузьмою вертали в Коханівку. Обидва напідпитку, в обох задоволені, розчервонілі обличчя. Пилип вів за собою на налигачі куплену телицю, яка й справді була гарної породи.

Кузьма часто озирався на телицю, заздрісно оглядав її і захоплено прицмокував язиком.

— Подобається? — самовдоволено похихикував Пилип.

— Добра корівка буде.

Телиця в цей час пішла повільніше, і позад неї, на курному шляху, пролягли доріжкою темно-зелені «мідяки», з яких ішла пара.

Пилип зупинився і, стрельнувши на Кузьму насмішкуватими очима, сказав:

— Віддати тобі її, чи що?

— Ти оддаси... Повісишся скоріше!

— А чому б ні? Ти ж мені начебто кум? Можу я раз у житті зробити добре діло? Можу! Тільки з однією умовою.

— Якою? — недовірливо насторожився Кузьма.

— З'їси он ті млинчики, і телиця твоя.

— Не брешеш? — З обличчя Кузьми навіть зійшов рум'янець.

— Їй-богу.

— Стань на коліна і сирою землею поклянись!

— Чим хоч поклянуся. Дітьми своїми.— І Пилип, давлячись сміхом, що так і розпирав його, опустився на коліна.

— Ех, коли б склянку горілки перед цим! — Кузьма зітхнув, дістав із-за халяви дерев'яну ложку і діловито вмостився посеред шляху...

Пилип, спостерігаючи за кумом, корчився від сміху. Та незабаром сміятися перестав, і очі його стали круглими від ляку. Кузьма з мукою поглянув на Пилипа, побачив його перелякані очі і над силу засміявся:

— Що, куме, шкода телиці?.. Якщо шкода, сідай на моє місце, і я відмовляюсь від твого подарунка.

Не кажучи й слова, Пилип всівся на дорогу і взяв у Кузьми його ложку...

Незабаром куми знову міряли шлях на Коханівку. Все лишилося, як було. Слідом за Пилипом брела на налигачі телиця. Мовчали. Протверезіли і горіли нетерплячим бажанням скоріше позбутися один одного.

Наступного дня вранці Кузьма, проходячи повз подвір'я Пилипа, побачив, як Пилип повільно брів до обори, хапаючись за огорожу. Обличчя його було бліде, аж сіре, під очима налилися мішки.

— Куме, чого це ти такий зелений? — не приховуючи іронії, спитав Кузьма.

Пилип зупинився, подивився на Кузьму, ніби не впізнаючи. Потім в його очах блиснула жалюгідна подоба сміху, але відповів цілком серйозно:

— Знаєш, куме, вчора я з тим кізяком щось погане злопав — муху чи ще якусь заразу. Цілу ніч блював...

І коли ця побрехенька повіялась по білому світу, Кузьма не раз всіма святими присягав перед людьми, що зможе показати на шляху біля Воронцовки те місце, де страждав він, сподіваючись одержати за це від кума телицю.

І ось тепер Степан роздумував над тим, що робитиме Пилип, коли почнуть виводити з його двору волів, коней, корів, телиць. Скільки, напевне, душевних мук зазнає він, прощаючись із своїм добром, настяганим за багато літ. А земля Пилипова, а простора хата, добротні клуні і сараї, сад — все це завтра стане власністю колгоспу, точніше, уже стало; треба тільки витрусити Пилипа з його сімейством із села, розрахувати й відпустити по домівках наймитів і наймичок, закріпити актом з описом майна все, що зроблено...

14

Вранці не встиг Степан поголитися, як до хати вихором влетіла засапана Христя. Вона дихнула на нього морозною свіжістю. Рум'яні від холоду і хвилювання щоки, блискучі, розширені очі, уривчаста мова... Це була його перша зустріч з Христею, перша зустріч після тих, напоєних палким щастям, п'янких вечорів.

Степан, повернувшись із Саратовщини, не раз бачив

Христю здалеку. І вона його бачила. Але обоє боялися глянути одне одному у вічі, не знали, які слова треба сказати. Христя почувала неспокутну провину перед Степаном, не хотіла ні йому, ні собі признаватися, чи лишився в її серці той жар, що так щедро розбризкувала в ті далекі, напівзабуті, мов сон, зустрічі з ним. А жар, певне, лишився, лишилася болісно-солодка мука першого кохання. Її притупив час, заступила любов до дітей, прихильність до доброго і дбайливого Олекси...

А Степан кохав, як колись... Кохав ту далеку Христю, яка залишилась у його серці, кохав без будь-якої надії, нерозсудливо, розуміючи, що марно минає його молодість, що надаремне витрачає він душевні сили, відновлюючи в пам'яті безповоротне. Та не міг нічого вдіяти з собою. Був щасливий лише минулим і гасив гострий біль у грудях, коли здоровий глузд нагадував йому, що людині відміряно не безліч весен.

І ось вона, Христя, перед ним, у розстебнутій кожушанці, в картатій хустці, що збилась на голові. Та блиск в її очах — не від радості зустрічі, а від гіркої муки.

— Стьопо... Степаночку,— з надривом зашепотіли її губи. Потім Христя примовкла, постерігши, як заметушилася Степанова мати, одягаючи свитку, щоб полізти в погріб по картоплю.

Коли двері зачинилися за старою Григоренчихою, Христя зірвала з голови хустку і припала обличчям, своїм жовтим, що пахло буряковим квасом, волоссям Степанові до грудей.

— Степаночку,— заридала вона.— Я винувата... І ти винуватий... Чому вчасно не приїхав? Мати поїдом мене їла...

— Чого прийшла? — вгамувавши хвилювання, спитав Степан, відчуваючи, як пересихають його губи, як розгорається в грудях нестерпно гаряча жарина.

— Стьопо, ти добрий,— зашепотіла Христя, піднявши голову і з благанням дивлячись на нього.— Ти мені допоможеш, Стьопо!.. Врятуй маму... Я помру без неї.

— Христе, це зайві слова.— Степанові здавалося, що він зараз збожеволіє. Він одхилився від Христі, посадив її на ослін і потягнувся до столу за махоркою.— Чим я можу допомогти?

— Ось дивися! — Христя квапливо дістала з-за пазухи зім'ятий аркуш паперу.— Підпиши перший, люди теж підпишуть.

— Що це?

— Щоб із села маму і свекра мого, Пилипа, не висилали. Хай забирають усе. А для чого ж гнати на край світу? — Христя пояснювала збиваючись, ніби боялася прогаяти жодну хвилину.— Кажуть, якщо село візьме на поруки, не зашлють.

— Заспокойся, Христе,— Степан шукав потрібні слова. Він боявся бути занадто сухим у розмові з Христею і в той же час не хотів показати, що творилося з ним у цю хвилину, коли вона, надзвичайно красива в своєму хвилюванні, безпорадна і жалюгідна, сиділа перед ним і дивилася на нього благальними очима.— Ніщо не допоможе... Так треба... І розкуркулюють правильно. Все правильно.

Він не знаходив більше слів, а вона все дивилася розширеними очима в його обличчя, намагаючись серцем уловити — каже Степан правду чи мстить їй за зраду, за те, що завдала йому стільки страждань.

Тим часом Степан зібрався з думками і знову заговорив:

— Христе, вислухай мене... Я тобі лиха не бажаю. Скажи своєму Олексі, щоб записувався в колгосп, інакше й вас розкуркулять. Ви ж обоє з куркульських сімей.

— Який ти лихий...— зі стогоном промовила Христя, безсилим рухом накинула на голову хустку й повільно пішла до порога.

Цього ж дня сталося у Коханівці те, що мало статися. Майно п'яти куркульських господарств було конфісковано, а куркульські сім'ї посаджено на підводи й одвезено у Воронцовку для висилки у віддалені райони країни.

Вперше в своїй історії Коханівка побачила, що багатство не має ніякої сили. А куркулі вперше відчули, що були чужаками в селі. Навіть Оляна, тиха, пригнічена, сідаючи на підводу, не знайшла слів, щоб попрощатися з земляками і родичами. Побачила, що у більшості людських очей — ані іскринки тепла, ані тіні співчуття. Це вразило не менше, ніж втрата багатства. Тільки коли виїжджала з села, Оляна, ніби опам'ятавшись, не стримуючись, заголосила, забилась в істериці.

І почала розмотуватися нескінченна строката стрічка нового часу.

15

Степанові здавалося, що з кожним місяцем перед його зором розширюються обрії і він уже бачить недалеке завтра Коханівки — променисте, у ситій знемозі в неділю і в кипінні творчості в будень. Треба лишень скоріше завершити колективізацію!

А багато хто з селян-середняків ще думав по-іншому. Моє поле! Моя межа!.. За межею — чуже. На своїй землі ніхто не скривдить. На своєму городі можна вбити чужу курку... Моя хата, мій двір, мої коні... Тут витає дух предків...

Коротке слово «моє». Та яку силу має воно над людиною! Згадалися Степанові збори, де вперше було прямо поставлено питання: «Хто записується до артілі?» — згадалися нелукаві запитання Хтоми Заволоки.

...Та й не міг Хтома обійтися без цих запитань. Адже основна мета селянського буття — мати землю і змушувати її родити хліб. Не платонічною була ця любов до землі і родючості. Та ніби й не надто розважливою. Тут арифметика найпростіша: селянинові треба годуватися, одягатися і мати запас на чорний день. А все інше, що вривається в селянське життя, підкорене цій арифметиці. Навіть страх перед богом. Нагрішиш — бог покарає хворобою, неврожаєм, мором на худобу... Прийде бідність, голод. Значить, треба боятися гріха, треба молитися небові.

Здавалося б, для чого жити на землі, якщо це життя не дає радості? Ні, селянин на радощі не бідний. Ні в кого немає такого багатого дитинства, як у селянських дітей. Багатого на враження й відчуття. Рано пізнають вони найбільше диво на землі — пробудження природи. І разом з нею ніби пробуджуються самі, радіючи першій проталині на снігу, першій травинці під вікном, першому зеленому листочку, першій ще не дозрілій, але з задоволенням розжованій ягоді, першому вкраденому з пташиного гнізда яєчку. Бідність сім'ї ніби відступає перед квітуванням дитинства.

Потім раннє призвичаювання до праці і почуття гордості людини, яка вперше сіла верхи на коня або взяла в руки батіг. Та коли б усе в міру... Часом дитинство тьмяніє від надмірної праці. І тоді воно живе мріями.

А коли настає юність і приходить перше кохання, коли село стає не лише місцем проживання, а здається пісенною столицею всього світу — тоді немає берегів у радості...

Пізніше радощі бліднуть під безперервним посушливим вітром турбот. Турботи починаються, коли кінчається юність. Треба ставати господарем, годувать і одягати сім'ю, треба з усієї сили відбиватися від бідності. Лишається тільки одна спільна для всіх затаєна радість: надія розбагатіти. Не безгрішна це надія... Рідна вона сестра хижому звірові, що називається честолюбством. Обов'язково прокидається цей звір у селянинові, коли пощастить йому надійно відгородитися від бідності. А коли й не пощастить, коли й лишається селянин затурканий, у злиднях, все одно десь на самому денці його серця дрімає той лютий хижак. І що більше якогось селянина зневажають за убогість і темноту, то іноді глибша прірва його честолюбства і себелюбства. Досить тільки закаламутити цю ковбаню хоч якою-небудь удачею або щасливою випадковістю...

Не було в Коханівці біднішого парубка від Хтоми Заволоки. Батьки його жили до революції у тій тяжкій сірості, коли зайвий рот у сім'ї вважався за божу кару. Може, тому, що мати Хтоми надривалася від непосильної праці, коли носила його в утробі, недоїдала і недосипала, а може, тому, що народився Хтома в лютий мороз в холодній бідняцькій хаті, природа наділила його обличчя далеко не привабливими рисами.

Ще замолоду на носатому і вугристому обличчі Хтоми Заволоки міцно і нещадно-грубо вкоренилися зморшки. Уже в сорок років він скидався на старого діда, що зберіг молоду статуру, тверду ходу та повен рот великих і жовтих од тютюну-самосаду зубів. Рот у Хтоми величезний, рухливий; якщо засміється Хтома, то здається, що й вуха його бачать одне одного, а ніс у зуби зазирає. Щоправда, рідко Хтома сміявся. Завжди ходив з насупленими бровами і по-мавпячому витягненими в дудочку товстими губами, від чого вони морщились, мов стягнутий шнурком кисет.

Одружився Хтома, коли йому було за тридцять. Узяв за жінку таку ж негарну, як і сам, заможного селянина Гриця Манжури дочку, що давно засиділася в дівках. Гриць від радості, що зіпхнув нарешті стару дівку, щед-

ро наділив його посатом — виділив чималий клапоть землі, дав корову й коня-дволітка.

А старий удівець — батько Хтоми — лишив синові по смерті тільки стару хатку в садку та город.

І взявся Хтома хазяйнувати. Ніколи його хата не знала паляниці, не чула пісні, не бачила достатку. Робив Хтома з жінкою, спочатку бездітною, день і ніч. Заощаджував навіть на тому, що ходив босий, починаючи з весняного бездоріжжя і кінчаючи першими заморозками. За кілька літ наскладав грошенят, придбав ще одного коня, і поволеньки господарство набиралося сил.

Натерпівся Хтома за своє життя лиха. Найболючіше ранила людська зневага. В селі навіть приказки ходили: «Бідний, як Хтома Заволока» або «Страшнющий, як три Хтоми»... І нічого так не бажалося Хтомі, як «утерти людям носа», багатством своїм довести, що й він не гірший за інших. І старався з усієї сили.

Була у Хтоми заповітна мрія — придбати нового воза, але не звичайного, як у більшості коханівчан, а на залізних осях, з дзвінкоголосими тарілями-шайбами, що відділяють люшні від окутих залізними шинами коліс. Щоб, коли поженеш упряжених в нього коней вулицею, навіть багатії зеленіли від заздрості. Довго збирав він гроші, відкладаючи після кожного вдалого ярмарку карбованці й полтинники. І зібрав нарешті потрібні дев'ять червінців. Можна було купувати нового воза!

Та не так легко розлучатися з назбираними грошима. Ніби зігрівали вони душу Хтоми. Не було для нього більшої втіхи, ніж у вільну хвилину потай дістати з-за образів щкуратяну калитку, вийти в клуню і, карбованець за карбованцем, побавитися ними, лічачи і перелічуючи. Здавалося Хтомі, що ніколи він ще не був таким багатим і незалежним. Увесь час пам'ятав про гроші і ніби міцніше стояв на землі. Навіть з'явилася якась гордовитість у його ході, а некрасиве обличчя освітлювала загадкова усмішка.

І не квапився купувати воза.

Якось серед ночі Хтома загорлав «караул!», переполохавши всю сім'ю. Приснилося йому, що пройшов золотий дощ. Всі люди, окрім Хтоми, набрали по мішку червінців, і він навіть уві сні зміркував, що не купити йому воза за свої жалюгідні, нікому тепер не потрібні дев'яносто карбованців.

Це був найстрашніший сон в житті Хтоми. Першого ж базарного дня після цього сну він в'їхав у Коханівку на «залізному ходу».

Не встиг Хтома потішити своє серце дорогою покупкою, не встиг наслухатись дзвону тарілчатих шайб, як прокотилася чутка про колгоспи.

А ось і перші збори... Хтома прийшов на них з цікавості. Для себе він вирішив заздалегідь, що ні до якого колгоспу не запишеться.

Сталося так, що Хтому Заволоку вибрали до президії. Це Захарко Ловиблох, для сміху, викрикнув його прізвище, одразу ж пояснивши сусідам, що, коли Хтома зі своєю страхолюдною пикою сидітиме на сцені й дивитиметься звідти на людей, в залі не посміють ані балакать, ані курити.

Не думав раніше Хтома, що сидіти в президії — така тяжка мука. Спочатку не давав йому спокою то насмішкувато-підбадьорюючий, то здивований погляд Ловиблоха. Хтома злякано оглядав себе, затискав коліньми свої величезні неслухняні ручища і з німим благанням дивився на Захарка. Потім йому здалося, що не один Ловибліх лоскоче його очима, а й геть усі люди, що переповнили клуб, тільки те й роблять, що глузливо розглядають його. І на грубому, ніби спеченому обличчі Хтоми блукала жалюгідна, винувата усмішка.

Але пізніше Хтома звикся й забув про людей. Зібравши в зморщену трубочку губи і часто кліпаючи очима, він напружено дослухався, що говорили про колгосп. Своїм практичним селянським розумом почав уловлювати: артіль — справді затія вигідна, і можна прогадати, якщо залишишся осторонь від неї... І знову на очах у всього села почав страждати Хтома, ламаючи голову. Хіба то жарти: добровільно відмовитись не лише від своєї землі, а й віддати «залізного» воза, коней, плуга, борони... Хтома не здогадувався, що ці душевні муки спотворювали страшними гримасами його й так потворне обличчя. Він то округляв від жаху очі, то ворушив товстими губами і крутив головою, немов одбивався від мух. В залі вже чувся стриманий сміх... А коли настав час запитань, Хтома, почервонівши від ніяковості, встав з місця і плутано спитав у Лелека — знайомого коханівчанам районного представника:

— Будьте ласкаві, яку, приміром, дасте відповідь на моє запитання... Я в артіль, може, й записався б. А воза

і коней віддати не можу. Буду тримати дома, а робити на колгосп... Так можна?

— Ні, так не можна,— спокійно відповів Лелеко.— Вся тяглова сила, як і транспорт, надходить у розпорядження правління артілі.

— Це ж як? — Хтома так ошкірився, що вуха зазирнули йому в рот.— Значить, на моєму возі хто захоче, той і роз'їжджатиме?

— Не хто захоче, а кому доручать,— терпляче роз'яснював Лелеко.— І не роз'їжджати, а працювати на колгосп.

— Ну ні,— замотав головою Хтома, і очі його наповнились лютістю, а губи судорожно витягнулись, ніби він збирався свиснути.

Збори дружно зареготали.

— Чого регочете?! — Хтома так і не сів на місце, люто втупивши в зал зіниці очей.

Світло великої лампи кидало на обличчя Хтоми хиткі тіні, і воно, як ніколи, здавалося неприємним. У багатьох тенькнуло серце: адже виродок на хрестинах — на біду і важке життя новонародженого.

— Чого регочете?! — голосно повторив своє запитання Хтома, хоч зал затих, ніби злякавшись.— Ось ти, Олексо, віддаси своїх коней, збрую, землю свою артілі?

— Побачимо,— ухильно відповів Олекса Якименко, Христин чоловік.

— Повісишся швидше, ніж віддаси. Я тебе знаю... А ти, Дмитре Шевчук, відпишеш колгоспові свою кузню?

Дмитро Шевчук замолоду втік з дому з циганами, що проходили через село, бродяжив з ними кілька років і навчився від них ковалювати. А коли повернувся в Коханівку, збудував сарайчик, злагодив у ньому горно, поставив на товстому дубовому кружалі ковадло, і полився навкруги пісенний передзвін молотків.

Нічого не відповів на запитання Хтоми Дмитро. Відмовчався.

Хтома ще збирався задавати декому в залі свої злі і важкі запитання, але його зупинив Лелеко:

— Товаришу Заволоко, ви порушуєте порядок сходу.

— І нехай порушую! — крикнув Хтома.— А без воза і коней не зостанусь!..

І ось треба було стільки прожити селянству за законами своєї нехитрої арифметики — земля, хліб, одяг,—

прожити дрібними і в той же час каторжними турботами за свою хату, свій двір, прожити в темряві, у страху перед богом і властями, прожити без тих радощів, які звеличують людину, доки нарешті не настав новий вік, народжений вихором Жовтня. Потім настали колгоспи.

Просте, прозаїчне і ніби казенне слово «колгосп». Але, можливо, людині, яка першою назвала небесне світило Сонцем, назва ця теж не тішила слух? Можливо. Та все ж вона знала, що сонце дає тепло, життя, світло. Але сонце також спалює землю, не зрошену водою...

А що дадуть колгоспи? Чи вистачить тепер, з їх настанням, тієї живлючої вологи, яка викличе до нового життя сковані рутиною народні сили? Чи справді пощастить вирвати селян із замкнутого кола їх одноманітного життя, наповненого турботами тільки про те, щоб довше протриматися на білому світі?

Степан вірив: вистачить! Вистачить мудрості і вистачить сил. Тільки в колгоспі селянин відчує себе людиною, рівною з усіма, потрібною всім. Розширяться обрії його турбот від воріт подвір'я до кордонів держави. І при цьому назавжди буде приборкано дрібнобуржуазну стихію, здатну звести до нуля завоювання революції.

Тільки що робити з упертістю людей, яка йде від їх темноти? Деякі коханівські мужички, ніби кліщі, впилися в свою землю, в своє примарне багатство, лякаючись колгоспів.

Степан обурювався. Він уже став головою сільської Ради, вступив до партії. Часті поїздки до району на наради і збори, обов'язкове читання газет і брошур, до того як самому виступати перед коханівчанами,— все це підіймало його у власних очах над людьми і змушувало усвідомлювати відповідальність за них. Ні, тепер для нього було звичайною річчю викликати в сільраду того ж таки Олексу Якименка чи Захарка Ловиблоха і, грюкнувши кулаком по столу, вимагати, щоб вони сплатили «твердий» податок, коли не хочуть записуватися до колгоспу. Тепер Степан умів міркувати по-іншому. Він уже доходив не лише розумом, а й серцем, що колгоспи — не тільки добро для селян, а й новий етап революції, новий гігантський крок соціальної перебудови країни. І предметніше думав: без колективного господарства держава не прогодує армію, не зведе на ноги свою важ-

ку промисловість, для якої багато чого треба купувати у капіталістів за хліб, і тоді — каюк! «Гідра капіталізму» задушить Радянську владу.

Часто думав Степан про цю зловісну «гідру». Здавалося, що там, за кордоном, все не таке — і земля, і небо, і дерева. Там — чужий, незрозумілий світ, який загрожує близькому, рідному й теплому світові. Тремтів душею від того, що «заграниця» може наповзти на рідну землю і придушити її своїм гидким тілом. Ввижалися холодні очі і залізні загребущі руки буржуїв. Був готовий на будь-які випробування, аби нічого не змінилося тут, де все таке звичне й дороге, де навіть біль твій здається необхідним і неминучим.

А основне, перший коханівський комуніст Степан Григоренко зрозумів, що настав великий час народження нового селянина, позбавленого духу зажерливості і користолюбства. Степан вірив, що така людина народиться якщо не завтра, то післязавтра, але обов'язково народиться, і він, Степан, буде її повитухою. Тільки треба поспішати.

І коли з району подали заклик — форсуючи колективізацію, за тиждень розкуркулити найзліснішних противників колгоспу,— у Степана защеміло серце тільки за Христю. Її Олекса стояв перший у списку середняків-підкуркульників. За ним — Захарко Дубчак, Хтома Заволока... Та що вдієш? Рубають ліс — тріски летять. І хоч люди зовсім не тріски, а середняк — якщо мати на увазі його чисельність і можливості краще обробляти землю — основний корінь села, Степан вірив, що іншої дороги немає.

Збулися чорні слова Хтоми Заволоки... Олекса Якименко, коли його почали розкуркулювати, не витримав: замкнувся в клуні й повісився.

Про це Степан нічого не знав. Він сидів у сільраді і розмовляв з представником краєзнавчого музею, який щойно прибув з Вінниці. Невисокий на зріст лисий чоловік в пенсне, одягнений у зім'ятий полотняний костюм, доводив Степанові, що під Коханівкою є таємні підземні ходи й погреби, вириті кріпаками в незапам'ятні часи. Якщо вірити документам, знайденим у архівах, у тих погребах можна знайти старовинну зброю і, можливо, дещо інше, що має наукову цінність. Працівник музею просив викликати в сільраду старожилів: чи не знає,

була, хто з них, в якому місці можна пробратися в підземелля?

Розповідь музейного працівника зацікавила Степана. Ще б пак: рідна Коханівка має таку цікаву історію, її земля зберігає в собі нечувані таємниці.

«Але що там діється на подвір'ї Христі?» — настирливо мучило запитання. Якось не хотілося вірити, що Христю з Олексою і дітьми назавжди вивезуть з села. «А може, так буде краще, легше? Забуду Христю...» — ворухнулася підленька думка.

Раптом з грюкотом розчинилися двері. На порозі стала Христя — ні кровиночки на обличчі, жагуча, як у змії, чорнота очей, а в руках — сокира.

— Підкопався, гаде повзучий?! — голос Христин був чужий і страшний.— Загнав у петлю?.. Іди й ти за ним!

І вона, піднявши сокиру, зі звірячим, що перевертав душу, криком кинулась до столу, за яким сиділи Степан і працівник музею.

Ще мить — і скоїлося б непоправне. Але Христю встигли схопити за плечі дядьки, що гналися за нею аж від подвір'я і саме вскочили в сільраду. Під час цієї короткої сутички стало погано представникові музею. Хворий, як опісля з'ясувалося, на серце, він, побачивши сокиру, занесену над головою розлюченою жінкою, знепритомнів. Його відвезли до районної лікарні і незабаром забули про нього, як забули в щоденних турботах і про підземні ходи, на яких нібито стоїть Коханівка.

...Христю з двома донечками лишили в її хаті. Поховавши Олексу, вона зажила одноманітним і тихим удовиним життям.

16

Не одна з коханівських красунь потай зітхала за Степаном — гожим, добрим парубком з чорним кучерявим чубом, чистим, рум'яним обличчям, карими очима, що дивилися на людей з тією привітністю, яка постійно викликає у відповідь тепле почуття. Правда, високий пост Степана як голови сільради не дозволяв дівчатам відверто виявляти йому свої симпатії. Але найсміливіші знаходили привід, щоб зачепити його гострим словом чи привернути до себе увагу заливчастим сміхом, високим підголоском у пісні, а то й пустотливо моргнути оком, в якому не пригашено гріховного блиску.

Тільки серце Степанове залишалося німим.

Через рік після того як повісився Олекса, Степан заявив матері, що хоче одружитися з Христею.

— Опам'ятайся, синку! — злякано перехрестилася стара Григоренчиха.— Нащо тобі чужих дітей годувати?!

— Діти тут ні до чого,— з досадою відповів Степан.

— Стьопо...— заплакала мати.— Бога побійся, мене пожалій. Я сподівалася рідних онуків поняньчить...

— Няньчити онуків — це забава. А мені пора сім'ю мати.

— Давно пора! Хіба ж мало дівчат гарних?

Степан жалісливо і винувато подивився на матір. Чи міг він пояснити їй усе? Адже стільки років не мав сили перемогти туги за Христею, стільки років ходив як прибитий, немов учадівши. Здавалося, в грудях лише головешки зосталися.

Після того як Христя кинулась на нього з сокирою, Степан мав надію, що безрозсудне кохання перестане ламати йому душу, що врешті-решт настане в його серці світанок. Не можна ж любов'ю відповідати на люту ненависть.

Та якось Христя підстерегла Степана, коли він проходив вулицею повз її подвір'я. Закутана, як баба, в чорну шерстяну хустку, хоч було літо, Христя стояла на порозі хати. Побачивши Степана, покликала до болю знайомим йому і рідним голосом:

— Стьопо, зупинись на хвилинку!

— Який я тобі Стьопа? — з блідою усмішкою відповів Степан, зупиняючись біля воріт і не сміючи глянути в обличчя Христі, що йшла до нього, ніби боячись розтопити своїм поглядом крижану стіну, що їх розділяла.

— Стьопою для мене був, Стьопою й зостанешся,— співуче і трохи поблажливо сказала Христя.

Степан докірливо глянув на неї і вперше помітив, що роки майже не позначились на її обличчі. Лише кілька зморщечок промінцями розійшлися від кутиків великих і глибоких очей. І те, що Христя залишалася по-давньому молодою і красивою, чомусь озлило його.

— Може, до хати зайдеш? — з викликом усміхнулась Христя.

— А сокиру приготувала? — В голосі Степана почулася одверта ворожість.

І тут-таки він пошкодував за своїми словами. Побачив, як збіг рум'янець з Христиного обличчя, як дрібно затремтіли її губи, а в потемнілих очах виступили великі сльози. Не промовивши й слова, вона круто повернулася і з дівочою легкістю побігла до хати. Грюкнула за собою дверима з такою силою, що з крайнього від дверей вікна вилетіла шибка і, дзенькнувши об призьбу, бризнула скалками.

З важким серцем пішов Степан від Христиного двору. В душі його замість сподіваного світанку ще густішими стали сутінки. Почував себе так, ніби стояв на краю безодні, в яку хотілося кинутися з болісною радістю. Здається, ніколи ще не було так важко Степанові. Думка про Христю навіть у години найгарячішої роботи невідступно чатувала десь поряд, завжди готова витіснити всі інші думки. І він відважився. Якось глупої ночі попрямував на околицю села і з якимось захватом непокірності самому собі рішуче постукав до неї в хату.

І ось ця нелегка розмова з матір'ю...

— Мені вже двадцять сім років, мамо. Для дівчат я старий,— переконував Степан.

— Кажеш — старий, а розуму не набрався. Якраз і женитися!

— Женюсь на Христі. Це моє останнє слово!

Григоренчиха подивилася на сина болісним, неспокійним поглядом і суворо відповіла:

— А моє останнє слово таке: на Христі оженишся тільки після моєї смерті.

17

Кузьму Грицая знали в Коханівці через його загадкову, незвично страшну недугу — був він сновидою. Його так і прозивали в селі: Кузьма Сновида. Не раз бачили сусіди дядька Кузьми, як ясними місячними ночами він у самій білизні, босий видирався на солом'яну покрівлю своєї хати і повільно ходив по гребеню або непорушно стояв на самому краю, вирізняючись на темно-сизому тлі зоряного неба моторошною світлою плямою.

Кузьма з затаєною гордістю не раз пояснював селянам:

— У таку хвилину мене не тривож — ні словесами, ні, боронь боже, каменем. Прокинусь і зразу або з переля-

ку вріжу дуба, або загримлю вниз головою і скручу собі в'язи.

В свої сорок років Кузьма мав справді-таки диявольську подобу: він по самі очі заріс чорнющим кучерявим волоссям.

Хата Кузьми Сновиди стояла недалеко від подвір'я Платона Ярчука, на березі Бужанки. Не убого жив він у ній з своєю Харитиною, або Кузьмихою, як прозивали її в селі, і з синочком Серьогою. І все було б гаразд, якби не страшна недуга Кузьми, від якої не знаходилося ліків ані в лікарні, ані в баб-знахарок.

Якось Кузьма, добренько випивши (за ним це водилося), пішов до крамниці — не так за покупками, як для куражу. Була неділя, і на ганку крамниці сиділи, попихкуючи самокрутками, ліниво перекидаючись словами, дядьки. Серед них сидів і Андрон Ярчук. В імперіалістичну війну він був на фронті санітаром, і тепер в Коханівці мали його за знавця медицини.

Андрон Ярчук виділявся серед дядьків тим, що кожної суботи голив бороду, а на свята одягався хоч і не багато, але майже по-міському. Був він високий, стрункий, скупий на слова. З грубуватого, але не селянського обличчя його проглядало щось смутно-загадкове, в очах світився чіпкий розум і пригашене почуття власної гідності.

Кузьма, підійшовши до ганку крамниці, почав вітатися з усіма за руку. А коли черга дійшла до Андрона, той зневажливо обійшов його і ущипливо кинув:

— З дохтурами я не ручкаюсь. Толку від них, як від позаторішнього снігу.

Дядьки невдоволено загули, а Андрон глузливо запитав:

— Чим же я тобі, Кузьмо Івановичу, не догодив?

— Сам знаєш. Доки ще мені лазить, як шкодливому котові, по стріхах? Чому потрібних ліків твоя медицина не гонить із трав чи з якихось кузьок?

— А ти до мене хіба приходив по ліки? — здивувався Андрон.

Кузьма, трохи протверезівши від такого запитання, втупив каламутні очі в співрозмовника:

— Невже маєш ліки?

— Ліків немає, а засіб проти твоєї хвороби придумати можна. Пришли до мене жінку.

— Жінку? На яке б це лихо?

— Розкажу їй, чим з тебе дурощі вибивати...

Другого дня, проспавшись, Кузьма забув про вчорашню розмову, але про неї прочула від людей Харитина і, не гаючи часу, побігла до Андрона.

Андрон дав їй надзвичайно просту пораду:

— На ніч клади на поріг мокрий мішок або рядно. Як Кузьма в припадку хвороби виходитиме з хати, наступить на мокре й прокинеться.

Харитина не знала, як і дякувати Андронові. Та й сам Кузьма, позбувшись хвороби, так повірив у Андронову мудрість, що став ходити до нього за порадами, що не мали нічого спільного з медициною.

Кузьма не квапився записуватися в колгосп. Було викличе його Степан Григоренко до сільради й каже:

— Кузьмо Івановичу, ви ніби і авторитетна людина в селі...

— Не перечу,— охоче згоджується Кузьма.

— Чесна, роботяща,— вів далі Степан.— А свідомість вашу кури поклювали.

— Ти про колгосп?

— А то ж як? Кінчається колективізація, а ви задніх пасете.— І Степан починав докладно, зі знанням справи, пояснювати Кузьмі, які блага чекають його в колгоспі і які стережуть біди при одноосібному веденні господарства.

Кузьма терпляче слухав, схвально киваючи головою, і совався на табуретці, а потім відповідав тією самою незмінною фразою:

— Чоловіче добрий, я за колгосп всією душею, та от жінка не хоче.

Степан знову брався переконувати Кузьму, але, пересвідчившись, що зусилля його марні, пропонував йому пересісти в куток на ослін і подумати.

Години через дві-три згадував про Кузьму:

— Ну як, надумались?

— Давно надумався, так жінка не хоче.

— Подумайте ще, Кузьмо Івановичу.

— Та мене робота жде, чоловіче добрий!

— А Харитина? — удавано дивувався Степан.— Якщо вона у вас така хитра, хай сама й робить!

Багато томливих вечорів просидів Кузьма в сільській Раді.

Якось в його присутність зайшов до сільради прибулий з району представник — високий чолов'яга з сухор-

лявим обличчям і жорстким чорним волоссям. Кинувши пухлий потертий портфель на стіл, з-за якого поспіхом підвівся Степан, він нервово заходив по кімнаті, потім зупинився перед столом і, обурено дивлячись стомленими сірими очима Степанові в обличчя, заговорив:

— Ти що, Григоренку, собі думаєш? Весь район ганьбить твоя Коханівка! Чому саботажників, які зривають колективізацію, в тюрму не саджаєш?

Кузьма, до смерті переляканий, непомітно вислизнув за двері...

А коли наступного дня Степан знову викликав його до сільради, він, ще не переступивши порога, з самозреченою готовністю випалив:

— Записуюсь до колгоспу!..

Але Кузьмина жінка, Харитина, як і раніше, не хотіла й слухати про колгосп. Тільки Кузьма відведе свою кобилу на колгоспну конюшню, Харитина тут же тягне її за вуздечку додому. Цілий тиждень тішилася Коханівка над поєдинком Кузьми з Харитиною.

Кузьма нарешті не витримав і пішов до Андрона Ярчука:

— Радь, що робити, а то Харитину уб'ю і себе рішу.

— Продай конячку, купи другу і з ярмарку, щоб не бачила Харитина, веди просто на конюшню,— не задумуючись, порадив мудрий Андрон.

Кузьма так і зробив. Невтішно плакала Харитина, розшукуючи потім свою кобилу серед колгоспних коней. А Кузьма мовчав, терпляче зносячи лайку і прокльони дружини.

Помилувала Харитина Кузьму тільки восени, коли він привіз з колгоспу стільки заробленого на трудодні хліба, скільки вони не збирали з своїх двох гектарів землі за найбільших врожаїв.

Та наступний рік приніс розчарування: колгоспники одержали лише невеликий «аванс» від заробленого хліба, а основного розрахунку не дочекалися. Коханівці дали додаткове завдання по хлібоздачі, аби покрити недобір у сусідніх артілях, що зібрали низький урожай.

Як не дивно, незабаром після цього до Кузьми Грицая повернулася його загадкова хвороба. Сусіди знову стали помічати білу постать на гребені Грицаєвої хати. Частенько Кузьму зустрічали серед ночі — блукав у білизні поза хатами — і злякано кидалися від нього.

Хвороба помітно прогресувала. Траплялося, що темними ночами Кузьма з'являвся в найнесподіваніших місцях. Поблукавши якось біля скирти колгоспного сіна, він нагнав такого страху на сторожа, що той з криком утік додому. Вранці виявилося, що хтось узяв із скирти кілька в'язок сіна.

А то був випадок, коли бригадир застукав Кузьму біля колгоспної комори. Набравши мішок насінної пшениці, Кузьма піддав його на плечі й поніс, прямуючи до свого двору. Бригадир гукнув на Кузьму, але був і сам не рад. Кинувши на дорогу мішок з пшеницею, Кузьма так дико залементував, що коханівські собаки до ранку не могли вгамуватися. А Кузьма гепнувся на спину і, закотивши під лоба очі, почав молотити босими ногами об землю, як підстрелений кінь. Три дні відлежувався він потім вдома у важкій лихоманці.

В селі почали посміюватися, твердячи, нібито Харитина, побачивши, що в повітці кінчається сіно або в засіці лишається мало зерна, умисне забуває покласти на поріг хати мокрий мішок.

Незабаром з'явився в Коханівці ще один сновида — парубійко вдови Семенихи Юхим. Чорногузом простоявши дві ночі в підштаниках на своїй клуні, на третю ніч він уже никав з цеберкою в руках на колгоспній пасіці.

Хвороба загрожувала Коханівці епідемією, і за сновид взялася сільська Рада. Тим більше, що випадки крадіжок в колгоспі зерна, овочів, сіна, конюшини почастішали.

18

Стара Григоренчиха змилостивилась над сином. Побачивши, що Степан зовсім відбився від хати, замкнувся в собі, і наслухавшись пліток про нього й Христю, сказала йому:

— Женись, антихристе, бодай тебе болячка задавила!

Степан сидів за столом і сьорбав зелений, приправлений молоком борщ з молодої кропивки і щавлю. Почувши ці слова, він підняв чубату голову, і в його карих очах під смоляними бровами спалахнула несмілива радість. Мати — суха й згорблена — гуркотіла біля печі чавунами, ніби й не вона промовила щойно слова, від яких спав з його серця важкий камінь.

— На Христі? — ще не вірячи почутому, перепитав він.

— А то ж на кому ще? Бери з'їжджену кобилу, раз не вмієш захомутати молоду!.. Йди на каторгу, шалапуте, годуй і напувай чужих дітей.

— Мамо,— Степан тихо засміявся,— добровільна каторга — хіба ж то каторга?

— Тільки щоб весілля по-людському справив: у церкві вінчатимешся.

Степан гмукнув і, похлинувшись борщем, закашлявся. Відклав ложку, помовчав, обмірковуючи, як би, не образивши матір, пояснити їй усе. Підвівся й вийшов з-за столу, торкаючись кучерявим чубом вимазаної білою глиною стелі. Мати несла на стіл паруючу пшоняну кашу. Степан на півдорозі перехопив матір, бережно обняв за згорблені, худорляві плечі. У миску впав крізь підсліпувате віконце сонячний промінь, і каша засвітилася янтарем.

— Мамо,— вкрадливо заговорив Степан,— не можна мені до церкви...

— А бога гнівити можна? Уже й так у тебе гріхів, як у поганого кошеняти бліх.

— Який же тут гріх? Гріх — це зло робити, людей кривдити, неправдою жити. Мій бог — це моя совість, мамо. Поганого вона не простить.— Степан забрав від матері миску з кашею і поставив на стіл. Знову повернувся до неї, глянув у темне, зморщене обличчя, таке близьке, рідне. Очі її дивилися на нього з любов'ю і безсилим докором, а сухі, скорчені працею руки безпомічно перебирали брудний фартух.

Від гострого жалю защеміло Степанове серце. Що він міг ще сказати матері, яка все життя спини не розгинає на роботі, молиться, постує, не ремствує на удари долі? Їх же — цих ударів — ой, як багато було на її віку! Скількох дітей поховала, чоловіка не діждалася з громадянської війни... Усе життя у клопоті, у важкій праці, в сльозах. А щастя — маленькі крихти. Якого ще пекла вона боїться на тому світі?

Степан винувато усміхнувся і, знову сідаючи за стіл, промовив:

— Мамо, я згоден вінчатися. Тільки щоб у нас у хаті... А замість попа — ви. І щоб вікна були завішені.. Яку захочете молитву вислухаю, все зроблю, що ви скажете...

— Господи, прости ти його, темного і нерозумного.— Григоренчиха перехрестилася в куток, де перед іконою горіла лампадка, зітхнула й почала прибирати зі столу.

Степан, обпікаючи рота, доїдав кашу. Він знав, що мати ще щось скаже, і терпляче чекав. І Григоренчиха сказала:

— Не хочеш вінчатися, тоді й весілля тобі потрібне, як дірка в мості. Розпишіться тихенько й живіть як люди.

— Звичайно! Яке вже там весілля! — зрадів Степан.— Розіп'ємо четвертину горілки з вами, з дядьком Платоном, ще двома-трьома родичами — ото й усе весілля...

Через тиждень після того, як Степан зареєстрував свій шлюб з Христею і перебрався жити в її хату, стара Григоренчиха вмерла. Два дні ніхто не знав про це, доки сусідам не набрид нестихаючий вереск зголоднілого підсвинка в її хліві...

Поховавши матір, Степан забив дошками вікна своєї старенької хати, що вросла в землю, замкнув великим висячим замком двері. Не здогадувався він, що недалеко той час, коли йому доведеться відривати прибиті дошки й відмикати замок...

Трапилося це незабаром після того, як бригадир спіймав Кузьму Сновиду біля колгоспного складу з мішком винесеного звідти зерна. Степан викликав Кузьму до сільради на розмову.

Наляканий Кузьма сидів на табуретці, м'яв у руках картуза і чортом дивився з темної гущини волосся, яке вкривало його обличчя, на Степана, що ходив по кімнаті.

— Це ж фактична крадіжка,— обурювався Степан.— Будемо передавати справу до суду.

— Побійся бога, чоловіче добрий! — почав благати Кузьма.— Ні сном ні духом не відаю про зерно. Хвороба в мене така проклятуща — що хоче, те й робить. Вгледить зерно — зерно тягне, вгледить сіно — за сіном посилає. А мозок мій зовсім не варить!

— А якщо вашій хворобі заманеться людину уколошкати?

— І вколошкає! Їй-богу, вколошкає! А на мене суду немає. Хай лікарі відповідають.

— Значить, тим більше вас треба посадити за грати, як небезпечного елемента.

— Мене за грати?! — обурився раптом Кузьма.— Он кровопивців-куркулів і то випускають на волю! Чи це ти як для родички виклопотав? А мене на її місце хочеш?

Степан розгублено завмер серед кімнати:

— Щось не зрозумію, Кузьмо Івановичу... Дурницю якусь мелете.

— Про тещу твою, про Оляну, кажу. Чи ще не знаєш, що вона там з Христею панахиду по Олексі справляє? Голосять обидві, ніби чорти з них шкуру деруть.

За мить Степан уже біг додому. Не знав, що й думати. Утекла Оляна? А коли відпустили? Як же він, голова сільради, комуніст, житиме під однією стріхою з куркулькою? Адже йому не простили навіть і того, що одружився з куркульською дочкою. Незабаром викличуть на бюро райкому — напевне, знімуть з посади голови.

Підійшов до двору, подивився на біленьку хату в зеленому вишняку, на дощаті, з жовтими слізьми живиці ворота і з лихим смутком відчув, що все тут йому чуже. І про Христю подумав як про чужу, хоч ще вранці, йдучи в сільраду, до знемоги, наче юнак, цілував її безсоромно-жадібні гарячі губи і обіймав так, що хрускотіло в її плечах.

Христя, побачивши крізь розчинене навстіж вікно Степана, вибігла на подвір'я. Її стигло-жовта коса розкуйовдилась, великі очі горіли вологим радісним полиском, і вся вона була якась щасливо-розгублена. Це ще більше розізлило Степана. Але Христя, розпалена радістю від того, що вернулася мати, не помічала, що робиться з чоловіком.

— Степаночку, ти вже знаєш? — залепетала вона.

— Знаю...

— Стьопо, не можна, щоб мама з нами жила. І вона згодна.

— З чим згодна? — Степан відчув, що злість його вивітрилась, і він мимоволі замилувався дружиною.

— Вона згодна, щоб жити окремо від нас!

Вийшла з хати і Оляна — постаріла за два з чимось роки, з сивиною, що пробивалася в смоляних косах. Дивилася на Степана з сумною привітністю і затаєною тривогою.

Степан мимоволі глянув на вулицю — чи не стежить хто за його зустріччю з тещею.

Оляна зрозуміла цей погляд і шмигнула в сіни. Степан поспішив за нею.

Оляна стояла посеред хати, чекаючи на нього.

— Ну що ж, зятечку, радий не радий, а я тут. Іди, благословлю тебе на довге і щасливе життя з моєю дочкою.— І вона, ступивши до Степана, перехрестила його і, дотягнувшись холодними схудлими руками до обличчя, притягла до себе й поцілувала в голову.

— Ні до чого це,— слабо опираючись, зніяковіло промовив Степан.

— До сьогодні не знала я,— вела далі Оляна, показуючи на принишклих у кутку дітей,— що посиротіли вони, а ти, дай тобі боже здоров'я, таку добру душу маєш. До самої смерті молитимусь за тебе і каятимуся за гріх мій, що тоді ще не поженила вас із Христею... Ой, темнота наша, гріхи наші, біди наші...

— Розкажіть краще, як вас відпустили,— грубувато перебив Оляну Степан, незграбно міряючи кімнату.— Та папери покажіть. Я все ж таки влада.

— Ось папери! — Христя, що стояла біля порога, з готовністю кинулась до столу.

Степан підсів до вікна, не поспішаючи, став розглядати документи. Все правильно в них. Зважаючи на вік і стан здоров'я, Оляні дозволялося жити в рідних місцях без права виборчого голосу і без права на конфісковане майно.

«Рідкісний випадок,— подумав Степан.— Пожаліли бабу». І підвів запитливо очі на Оляну:

— Де жити збираєтесь?

Ображена холодним тоном зятя, Оляна мовчала. Їй на поміч поспішила Христя:

— Стьопо, твоя ж хата порожня...

— Згоден.— Степан махнув рукою і вперше усміхнувся доброю, лагідною, ніби винуватою усмішкою.

19

Кожне село в будь-яку пору року має своє неповторне обличчя. Це обличчя міняється в залежності від того, чи ситий дух носиться над хатами, чи йде підготовка до нового року, до сівби, жнив, чи тривожить душу селян нестача продуктів і кормів, чи тільки холодить людські серця передчуття лиха. І кожне село має при-

кмети — наявні чи вгадувані, які не пропустить зірке око.

Рання осінь 1932 року не була в Коханівці схожою на жодну з попередніх. З тинів не звішувалися на вулицю важкі голови гарбузів, не валялися довго на стежках опалі яблука й груші, не видно було на стерні присадибних ділянок кинутих на клювання курям колосків, не струмував з димарів пропахлий самогонною брагою дим. І багато чого іншого не було помітно, що свідчило б про безтурботний плин життя селян, про спокійне чекання ними дрімотної від достатків зими.

Поганий врожай зібрав цими жнивами коханівський колгосп. Уже обмолотили хліб, а до виконання плану здачі було ще далеко. Люди верталися з роботи похмурі. Дехто лякливо стріляв очима в різні боки, відчуваючи в кишенях або на споді кошиків з-під їжі вагу потай прихопленого з току зерна... Немає нічого страшнішого для селянина, ніж безпорадність перед загрозою голодної зими...

Вчора за левадами скосили колгоспну гречку, а сьогодні вранці вологі покоси виявилися з чималими залисинами.

На колишньому Олянииному подвір'ї, де розкинувся тепер колгоспний двір, увесь день Платон Гордійович тесав балки для майбутнього корівника. І зараз, відчуваючи ниючий біль у попереку, він неквапливо йшов додому. Коли порівнявся з сільрадою, почув, як покликав його з відчиненого вікна Степан.

У Степановому кабінеті сидів край столу рожевощокий молоденький міліціонер. Його підперезана новим широким ременем синя гімнастерка була перерізана на грудях скрипучими портупеями, що підтримували з правого боку лискучу жовту кобуру з наганом, а з лівого — товсту польову сумку. Відчувалося, що міліціонер дуже вдоволений своїм грізним виглядом і тим враженням, яке справляє на людей. Платон Гордійович із стриманою шанобливістю привітався до міліціонера і спантеличено спитав Степана:

— Нащо кликав, Степане Прокоповичу?

— Допомога ваша потрібна, Платоне Гордійовичу.

— Яка і в чому?

— Сновид наших час до рук прибрати. А є й хитріші людці. Крадуть, аж гуде.

— Так, негоже,— Платон Гордійович зітхнув і глянув на міліціонера, не знаючи, говорити йому про те, що хотілося сказати, чи ні. Зважився: — Але люди є люди. Сама чиста совість, якщо жувати нічого, на білому світі їх не втримає.

— Це ж як розуміти? — встряв у розмову міліціонер. Голос у нього був теж юнацький, ламкий, з нарочитим баском.

— Як розуміти? — молодість міліціонера чомусь дратувала Платона Гордійовича.— Ось ви, товарищу, отримуєте хліб та інші продукти на картки. Платню щомісяця маєте, казенний одяг. А візьми та все це одріж вам. Що ви робитимете?

— Красти не піду.— Міліціонер, зарипівши ремнями, встав, пройшовся по кабінету.— Та цього й бути не може.

— Ось бачите! — Платон чомусь зрадів.— У вас бути не може, а в нас є. Об'єднали дядьки свою земельку, гнуть на ній спини з весни до осені, а з нового врожаю одержали дулю з маком.

— Виконає колгосп хлібоздачу — одержите,— з упевненістю сказав міліціонер, зупиняючись перед Платоном Гордійовичем.

— Одержимо? — перепитав Платон.— Якщо план здачі не зріжуть, без насіння залишимось. Ми теж письменні, вміємо підраховувати.

— Дядьку Платоне,— втрутився в розмову Степан.— Але ж не можна колгосп розтягати!

— Я й не кажу, що треба. Скажи людям, коли іскільки хліба їм даси на трудодень,— може, й не крастимуть.

— Ви певні? — Степан дивився на Платона Гордійовича з добродушною усмішкою.— А пам'ятаєте, років сім тому у вас з поля хтось вивіз копу пшениці?

— Я ж не кажу, що в нас нема злодюг...

— Про це й мова. Ми влаштовуємо вночі в деяких місцях засідки...— Степан піймав на собі застережний погляд міліціонера і пояснив йому: — Товариш Ярчук — людина надійна. Так ось, засідки, значить, влаштовуємо, пости. Хотів я вас попрохати, дядьку Платоне.

— Та куди мені, Степане Прокоповичу! Комсомольців бери, це їм забавка.

— Комсомольців мобілізовано, а ви б походили вночі

в левадах. Примітите когось із ношею, дайте знати у сільраду.

— Ні, пробачай, Степане Прокоповичу, не для мене таке діло...

Платон Гордійович вийшов з сільради, і міліціонер провів його осудливим, докірливим поглядом. Цей погляд відчував Платон на собі і вдома. Можливо, через те не спалося йому вночі. Повертався він на рипучому тапчані, думав про те, що даремно не засіяв половину городу ячменем або житом — мала б сім'я хоч півзими хліб та кашу; прикидав, скільки мішків збере картоплі, що погано вродила і до того ж її наполовину викопано влітку.

На полу, продовжуючи і уві сні жити своїм пастушачим життям, закричав на корову Павлусь:

— Га-ля-ля, куди пішла! — Потім зітхнув, поплямкав губами і знову загорлав: — Щоб ти здохла, зараза!..

Платон Гордійович беззвучно засміявся і раптом вирішив: «Треба піти все-таки в левади...»

Незабаром він уже міряв стежку, що вела через городи за село й невиразно сіріла вдалині. Дув пругкий вітрець, під яким хиталися і по-злодійському перешіптувались кущі на межі. Десь у височині, серед безмежного царства зірок, плив захований між рваними хмарами місяць. Час від часу він — по-літньому теплий і ясний — поглядав на землю, розсіваючи чорноту городів, що лякала своєю таємничістю, і надаючи левадам сумної краси.

Платон Гордійович надумав піти в колишню Степанову леваду, за якою в покосах лежала гречка. Пройшов городи і повернув до білої хати в садку, де тепер жила Оляна. Треба було обминути Олянине подвір'я і вийти на вузьку дорогу, що, перетинаючи левади, вела в поле.

Степанова хатинка, де знайшла притулок Оляна, сонно дивилася чорними вікнами через тин на Платона, що проходив мимо. Але що це? Платон Гордійович помітив, що з куточка крайнього вікна пробивався тонкий промінчик світла.

«Не інакше, як самогон варить, стара лисиця»,— посміхнувся він і, зупинившись під темним кущем калини, потягнув носом.

Однак бражного запаху не вловив.

В цю мить виглянув із-за хмар місяць, і Платон, перестрибнувши через рів на дорогу, побачив, як біля прочи-

нених воріт зупинився вершник. Скочивши з коня, вершник тихо заговорив з жінкою, яка підійшла до воріт з глибини двору.

Платона Гордійовича охопило незрозуміле хвилювання, і він, ступивши назад, присів у рові.

— Всі зібралися? — почув він хрипке запитання чоловіка.

— А ти скількох чекаєш? — невдоволено відповів Олянин голос.

— Двох.

— Тоді всі.

— Куди поставити коня?

— Під повітку... Що вам треба від мене? — Олянин голос ніби прохав помилування.— З однієї біди вирвалась, другу на шию вішаєте.

— Вирвали тебе з біди наші люди. Значить, потрібна нам...

Розмова тривала, але Платон Гордійович не міг розібрати слів. Почув останнє, коли чоловік заходив до хати:

— Постережи...— І тут же іржаво зарипів у сінях засув.

«Не вперше тут, знає»,— подумав Платон Гордійович, ще не маючи сили осмислити почуте. Розумів тільки, що треба зараз же сказати про це Степанові.

Оляні було страшно. До цього часу вона була впевнена, що допомогла їй вернутися в Коханівку торбинка золотих червінців, яку під час розкуркулювання вивезла запеченою в хлібині. А зайшлий петлюрака каже, що помогли його люди. Ні, неправду каже! А коли правду?.. Для чого вона їм потрібна? Це лякало її, хоч і підігрівало надію, що скоро прийде час, коли повернеться вона в свій дім і поквитається з землячками за своє добро. Все пригадає їм, навіть холодні погляди, що заморожували її душу під час виїзду з села. Але для чого ж вона потрібна оцим зайдам? Давати притулок для зборищ? Повідомляти, чим дихають селяни? Розпускати через вірних людей всілякі вигадки — одну страшнішу за іншу? Так, вона все робить. І, здається, нічим це не загрожує її нинішньому, бідному на радощі життю. Адже важко знайти власника загубленої на шляху копійки, а ще важче докопатися, хто пускає за вітром різні чутки, хто навчає молодиць носити з кол-

госпного току додому зерно. На краденому довго не проживуть, але зате на трудодні матимуть дулю...

Відгадати б, що нове затівають ці люди, які ховаються від білого світу. Тоді, либонь, розвіялася б тривога. А якщо навпаки? Якщо дізнається вона, що стоїть на краю безодні?.. Ще дужче тягло до завішеного вікна, в якому передбачливо загодя відчинила кватирку.

Боязко обдивилася навколо. З усіх боків горнувся до подвір'я жаский чорний морок: місяць знову десь заблукав у хмарах.

І хоч пам'ятала Оляна про недремне око села, про те, що, на лихо, випадковий гуляка може побачити, як прилипла вона до вікна власної хати, і щось запідозрить, все-таки наважилась. Наче тінь метнулася під низеньку стріху, пройшла уздовж стіни і завмерла біля вікна, що вилискувало липкою чорнотою. Чула, як бубонів голос її давнього знайомого:

— ...На все мали надію: і на підривну роботу троцькістів, і на наших людей, що пробралися в радянський апарат. Але поки що жодних перспектив. Правда, тепер назріває голод. Якщо він приведе до заворушень — добре. Проте ніякої гарантії немає. Селяни просто тікають у міста, де робоча сила потрібна до зарізу...

Оляна, опам'ятавшись, відійшла од вікна, огляділася, зазирнула за ріг хати і, заспокоївшись, знову підійшла до кватирки. Боялася, що там, у хаті, почують, як лунко б'ється її серце, як дихає вона в ковдру, якою завішено вікно.

Говорив усе той самий знайомий голос:

— ...Несила більше годуватися подачками поляків, обіцянками Скоропадського і крихтами, які привозить з берлінського столу батько Коновалець. Остогидло!.. У нас же сім'ї! От і вирішили рятуватися хто як може. Полтавець Остряниця вивідав у поляків, що в цих підземних ходах є ніша, де сховано золото. Тут, між Тивровом і Ободним, сто років тому металась армія генерала Колиска, затиснута російськими військами, що придушували польське повстання. Колиско злякався, що його армійська казна і захоплене в царських банках золото потраплять до рук нашого генерала Шереметьєва, і наказав сховати все під землю. Здається мені, що брати Сабанські, які брали участь у повстанні, граф Ржевуський та інші місцеві поміщики теж скористалися цими підземними ходами. Одне слово, є заради чого

ризикувати. Першого разу нам перешкодив ідіотський випадок. Треба спробувати ще. В сільраді так і пояснюйте: музей, мовляв, цікавиться походженням підземних ходів і сподівається знайти зброю і стяги армії Колиска, яка разом з армією генерала Дворніцького прагнула вирвати Польщу з-під гніту російського царизму. Головне — знайти входи в підземелля. Якщо вхід виявиться на чиємусь городі, можна навіть піти на змову з цим хазяїном. Золото заткне рот кому завгодно.

Обіцяю, що скарби ділитимемо суворо порівну. Потім кожен може знятися з насидженого місця і давати драпака куди заманеться, хоч і за кордон. А Скоропадський з Коновальцем хай шукають дурнів у іншому місці. Я не маю наміру більше підставляти голову під кулі прикордонників.

Олянине серце тенькнуло і ніби обірвалося. Спиною відчула, що за нею хтось стоїть. Обернулася і зойкнула: перед нею, застережливо притуливши до губів палець, завмер її зять, Степан,— високий, великий, страшний у темряві. В хаті почули Олянин зойк, замовкли, погасили лампу, зірвали з вікна ковдру.

Степан побачив обличчя, що забіліло перед кватиркою вікна, і, вже не ховаючись, спокійно, і насмішкувато сказав:

— Хату оточено, громадяни. Відмикайте двері і приготуйте документи.

Ту ж мить торохнув з кватирки пістолетний постріл — різкий, оглушливий, на який дружним гучним гавкотом відповіли коханівські собаки.

Куля влучила Оляні в потилицю, миттю обірвавши всі її важкі рахунки з цим життям...

Степан кинувся за причілок, а міліціонер, що стояв під ясенем, тричі вистрелив з нагана у вікно.

Двоє, що лишилися живими, здалися.

20

Ніщо не бентежить так душу хлібороба, як весна. Дожидаються її з трепетом, знаючи, що березень, квітень і травень не завжди живуть у дружбі. Один одного то обдаровує зайвиною тепла, то підступно студить холодом...

З покоління в покоління передається в Коханівці про це притча. Ніби сталося в сиву давнину таке: покликав

березень до себе в гості квітня. Квітень зрадів і поїхав. Але березень був не щирим господарем. Почувши, що за горами торохкотить возом квітень, завихрив снігами, вдарив тріскучим морозом. Довелося квітневі вертати додому.

Наступного року квітень вирішив їхати до березня саньми. А березень, як тільки почув, що рипить полоззя, розтопив сніги, розлив ріки. Знову ні з чим вернувся квітень додому.

І ось зустрівся квітень з другим своїм сусідом — травнем. Скаржиться йому, що не може потрапити до березня в гості. Травень йому й каже: «Не будь дурнем, бери з собою в дорогу віз, сани і човен».

Діждався квітень наступного року, навантажив на сани воза й човна і поїхав.

Почув березень, що гість до нього знову на санях їде, і хутчіш розтопив сніги. Тоді квітень зняв з саней воза, поклав на нього сани, на сани човен і поїхав далі. А березень ще дужче теплом дихає: скресив лід на річках, позносив мости, залив водою вибалки. Та квітневі про все байдуже: човном прибув до березня в гості.

Здивувався березень: «Хто ж тебе навчив, як доїхати до мене?» Квітень відповідає: «Мій сусід — травень». Насупився березень і з тих давніх пір не дружить він з квітнем і травнем. Частенько відтоді налітають на квітень і травень березневі холоди.

Цього року земля на Вінниччині ще в березні струсила з себе сніги, вмилася в пустотливих, дзвінкоголосих струмках, досхочу напилася з них і, сп'янівши, задрімала під сонцем. Радісно ступила на цю притихлу, втихомирену землю весна, обігнавши квітня, який завжди звичайно крокував попереду неї.

З усієї сили засвітило з прозорого неба сонце. Над Коханівкою, над річкою Бужанкою, що її омивала, над широкими масивами колгоспних полів струмувала теплінь, напоєна гіркуватим запахом набубнявілих вишневих бруньок. У левадах залунало перше кування зозулі, що стрепенулась від кохання. На луках крикливо зазолотився ранній жовтець. Здавалося, ще день-другий пригріє сонце — і весна щедро розстеле й розвішає навкруги свої зелені шати.

І нежданно, коли квітень розчинив двері перед травнем, весна зникла. Ніби забула вона свій дівочий посаг

в далеких краях і стрімголов помчала за ним. Одразу ж з розбійницьким посвистом налетів холодний березневий вітер, люто видуваючи з усіх куточків тепло соромливого квітневого сонця. Вдень і вночі бешкетував він у п'янкому розгулі, ніби радіючи, що нема господині землі — весни. З панічним криком носилося над полями гайвороння, ламаючи в тугих потоках повітря крила. Безупинно махали благально простягненим до сонця голим гіллям дерева в коханівських садах і левадах. Надривно стогнав недалекий ліс. Охолоджена вітром земля задубіла, так і не встигши прикрити свою наготу.

Немає сумнішого видовища, ніж голі поля. Весняні посіви ще не зійшли, а волога зелень озимини — рідкої і чахлої — не могла пересилити чорноту торішньої оранки.

Охали й зітхали в Коханівці старі люди. В їх звичних до всього очах, втомлених і вицвілих, оселилася туга й тривога. Хлібороби тужили болем землі, що лежала навкруги в покірному безсиллі, щодня усе більше втрачаючи вологи, буріючи, репаючись. Грізно наближався неврожай, і був він тим страшніший, що ще торік прийшов у Коханівку голод.

Голод... Грізне, що заморожує душу, чорне слово. Хто не знав голоду, той не зможе уявити, скільки породжує він людських страждань. Нічого немає жахливішого для чоловіка — голови сім'ї, ніж усвідомлення своєї повної безпорадності перед скорботним, благальним поглядом дружини, яка не знає, чим нагодувати дітей. Нема нічого страшнішого для матері, ніж вигляд знеможених, отупілих, що розучилися сміятися, голодних дітлахів.

Ще б тиждень, місяць... А то ж багато місяців у більшості коханівських сімей нічого поставити на стіл. Підметено засіки, спустошено льохи, жодної курки в дворах не лишилося. Пішло на їжу навіть бурякове насіння...

Всі ждали весни, як ніхто ще в житті нічого не ждав. Ждали, коли мороз відпустить землю і можна буде перекопати городи, де восени викопали картоплю. Може, лишилася якась картоплина в землі. Вимерзла за зиму, вона береже в затверділій шкаралупині пучечку крохмалу. Ждали, коли оживе кора на липах, набубнявіють бруньки. А там з'явиться молода кропива, лобода, щавель, пшінка. Сподівалися, що природа хоч чим-небудь допоможе людині.

Та весна раптом відступила, кинувши людей в безодню відчаю.

Першими вмирали від голоду чоловіки. Потім діти. Потім жінки. Але перш ніж піти з життя, нерідко люди втрачали розум, переставали бути людьми.

Недавно Платон Гордійович побачив таке, що волосся під шапкою стало сторч.

Селом прокотилася чутка, буцімто у Вінниці відкрили крамницю з хитромудрою назвою «Торгсин». За золото й срібло там можна було виміняти хліб, борошно, крупу, цукор. Платон одразу ж згадав про свої три георгіївські хрести, заслужені ним ще в російсько-японську війну. В інший час нізащо б не розстався з пам'ятними бойовими нагородами, які вручив йому в Порт-Артурі прославлений генерал Кондратенко. Та тепер треба було рятувати від голодної смерті Павлуся і Настю.

Ганна, яка ось уже п'яте літо порядкує в ярчуківській хаті, тремтячими руками дістала з-за ікони Георгія Побідоносця коробочку з хрестами і бережно поклала її на стіл.

— Міняй на крупу. Бог простить,— тихо сказала знекровленими вустами.

Платон Гордійович згадав — документи, які свідчили, що хрести належать йому, давно загубилися. «А коли спитають?» І вирішив іти в сільраду до Степана, щоб той написав і скріпив печаткою потрібний папірець.

Але в сільраді застав лише пухлого від голоду секретаря — молодого хлопчину років сімнадцяти.

— Степан Прокопович ще не приходив,— байдужим голосом сказав секретар, підвівши від паперів жовте, одутле, як у баби, обличчя.

Степан так і лишився головою сільради, хоч уже збирався був у відставку після одруження з Христею. Мабуть, врахували в районі, що під його керівництвом минулої осені було піймано в Коханівці великих птахів з жовто-блакитним пір'ям — під колір прапора українських націоналістів-«самостійників».

«Цікаво, що ж їх занесло в Коханівку і як знюхалася з ними покійна Оляна?» — Міркував Платон Гордійович, плентаючись до Степана додому.

У Платона стислося серце, коли, зайшовши в двір, він побачив на призьбі закутаних у рвані шерстяні хустки Христиних дітей — Тосю і Олю. Дівчатка дивилися на нього якимись старечими очима, в яких оселилося само-

зречення вмираючої людини. Личка їхні були схудлі, воскові.

Старшенька, Тося,— вилита Христя. Зморшки від худорби на обличчі разюче збільшували її схожість з матір'ю. Перед Платоном Гордійовичем ніби сиділа сама Христя, на яку він дивився крізь зменшувальне скло. А Оля успадкувала обличчя покійного Олекси.

«І Степанову хату не минув голод»,— журно подумав Платон Гордійович і спитав дівчаток:

— Дома є хто?

Тося поволеньки повела великими очищами в бік воріт і, помовчавши, відповіла:

— Мама пішли по воду.

— А тато?

— Тато Степан сплять. Мама не веліла в хату заходити.

Але Платон зайшов до хати. В ніс ударило задушливим повітрям, просякнутим чимсь прісним, нудотним. На старанно вишкрябаному незасланому столі лежали сокира і зроблений з старої коси кривий ніж, яким звичайно свіжують свинячі туші.

Ні на ліжку, ні на тапчані Степана не було. Платон ступив крізь прохід без дверей на кухню. Степан міг спати на лежанці або на печі. Побачив його на полу, затисненому між лежанкою і стіною. Він був з головою накритий рядном.

— Здоров, Степане Прокоповичу! — пробасив Платон, пересилюючи ніяковість від того, що доводиться будити начальство.

Степан не озивався.

— Пора вставати, Степане! — І Платон Гордійович, підійшовши до полу, почав термосити Степана за п'яту.

Почувся ледве чутний стогін. І тільки тепер Платон помітив забризкану кров'ю лежанку і червоні плями на рядні.

Охоплений жахом, метушливо зірвав рядно і побачив Степана, що лежав на животі з закривавленою головою. Поруч, на лежанці,— закривавлений молоток.

— Во-оди,— простогнав Степан.

Води в хаті не було, і Платон Гордійович вискочив на подвір'я.

Від хвіртки до хати йшла з повною цеберкою вагітна на останньому місяці Христя. Вона дивилася собі під

ноги і якимсь неправдоподібним, тонким, стогнучим голосом співала:

І шумить, і гуде,
Дрібний дощик іде,
Ой хто ж мене, молодую,
Та й до дому доведе...

Побачивши Платона Гордійовича, кинула цеберку, яка зразу ж перекинулася. Потім рвонулася до призьби, де сиділи діти, і, по-пташиному розчепіривши руки, прикрила їх собою.

— Не дам! — противним, істеричним голосом заверещала вона.— Все беріть, а дівчаток не дам!

— Господь з тобою, Христино!..— пробелькотів Платон.

Христя раптом впізнала його. Випросталась, винувато усміхнулася. І стільки в тій усмішці було жалю, покірності, ще чогось незрозумілого... Платонові Гордійовичу забило дух.

— Може, Степана шукаєте? — м'яко і невинно спитала Христя.— Не шукайте... Він пішов по хліб для моїх дівчаток... Прийде нескоро.

Платон схопив цеберку і побіг до криниці.

Цього ж дня Степана з проламаним черепом відвезли до районної лікарні, а божевільну Христю Платон Гордійович і Андрон Ярчук повезли підводою до Вінниці — в психіатричну.

21

З Вінниці повернувся Платон Гордійович за два дні. Стомлений, але задоволений, він обережно поклав на стіл торбу з ячною крупою. Ціле багатство за три георгіївські хрести!

Ганна без зайвих слів заходилася розпалювати вогонь у лежанці, яку Платон Гордійович років три тому приладнав біля печі. В лежанку була вмурована плита з каглянками.

Незабаром на плиті кипіла в чавуні вода.

— Хоча б краплиночку жиру,— зітхнула Ганна, промиваючи крупу, перед тим як засипати її в чавунок.

— А хіба в бодні нема сала? — сумно пожартував Платон Гордійович. Не роззуваючись, він приліг на тапчан перепочити.

— Піди вкрай шматок! — так само невесело засміялася Ганна.

— Зараз.— І Платон, на велике диво Павлусеві і Насті, що жували біля лежанки ячні крупинки, пішов у комору.

— Ось тобі жири! — весело, без удавання заявив Платон, втягаючи в кімнату бодню — широку й приземкувату дерев'яну діжу, в якій за десятки років побувало сало від цілого поголів'я свиней.

Ганна злякано дивилася на чоловіка. А він, взявши сокиру, розмахнувся і вдарив обухом по діжі. Вона гучно і басовито загула.

— Перестань! — скрикнула Ганна.

Але Платон знову розмахнувся сокирою, і бодня, струсивши на долівку залізні обручі, з дзвоном розсипалась на клепки.

— Я думаю, почнемо з дна,— діловито сказав Платон, оглядаючи ошелешених домочадців. Очі його сміялися.

Акуратно склав клепки на ослін, підняв широкий круг днища бодні, обмив окропом його нижню частину й почав колоти сокирою на дрібні тріски.

Ганна зметикувала нарешті, що придумав Платон, і вже квапливо відмивала принесений знадвору довгастий камінь. Платон поважно складав просочені салом тріски в порожній чавунок, потім придушив їх каменем і, задоволений, сказав:

— Заливай водою і кип'яти до переможного кінця.

Павлусь і Настя, витягнувши довгі, худі шиї, голодними очима спостерігали з печі за чавунком. Платон і Ганна стояли біля лежанки. А вода в чавунці вирувала, лопалась бульбашками, зло шипіла розжарена плита від бризок, що падали на неї.

— Треба, щоб дерево розморилось,— повчально промовляв Платон Гордійович.— Не може бути, щоб не віддало воно жир.

Нарешті чавунок зняли з плити й поставили на припічок.

Гасова лампа, що стояла на комині, добре освітлювала помутнілу воду в чавунку, але жиру на її поверхні не було ні крапельки.

Звісивши голови, напружено дивилися в чавунок Павлусь і Настя.

Мовчки стояли біля припічка Платон з Ганною.

Раптом з води виринула бульбашка і ніби навіть підскочила над поверхнею. Тут же вона розпливлася жовтим сонечком.

Всі засміялися. Павлусь з Настею — захоплено, Платон з Ганною — поблажливо, стримано.

Ще виринула бульбашка, ще...

Павлусь і Настя, перебиваючи одне одного і захлинаючись від радості, лічили:

— П'ять! Шість!.. Десять!.. Тринадцять...

Все більше й більше сонечок плавало в чавунку. Потім вони почали зливатися. Доторкнеться один кружечок до другого і, дивись, на їх місці вже одне сонечко, але більшеньке.

Незабаром усі кружечки об'єдналися в один великий круг, який закрив усю поверхню води. Він відбивав світло лампи і був дійсно схожий на справжнє велике святкове сонце, від якого розливалося справжнісіньке тепло.

Ганна дерев'яною ложкою зібрала жир і поклала його в другий чавунок, де варився куліш.

Ніколи ще з таким апетитом не вечеряли в Ярчуковій хаті, як того вечора, ніколи не спали в такій ситій знемозі.

22

Ранок, як і в попередні дні, був по-осінньому холодний. Пронизливий вітер злісно шумів тугим віттям ясенів, що стерегли ярчуківський двір.

Платон Гордійович вийшов з хати, мерзлякувато пощулився і зупинився серед порожнього двору. Тугіше затягнув ремінь поверх ватянки, глибше насунув на лоб овечу шапку — треба було йти до бригадира по наряд на роботу. Та раптом згадав сьогоднішній сон...

Приснилося Платонові Гордійовичу, начебто стоїть він серед знайомого поля, що підступає до лісу. А навкруги викущилися буйні вруна жита. Густим смарагдовим килимом стелилося поле від лісу до шляху, граючи під подихами вітру дрібними хвильками. Кожна стеблина, хитаючись під вітром, дружньо вклонялася Платонові й тяглася до його босих ніг, ніби хотіла вдячно доторкнутися до них. Просто на очах жито все вище й вище почало підійматися над землею. Ось волога зелень вкрила коліна, ось уже до пояса купається Платон в зеленій повені... Серце його тріпоче від радості: земля

пробачила йому тяжкий гріх... А жито все вище й вище тягнеться до неба. Старого охоплює тривога: час би викинутися стрілкам з колосками, а їх усе нема... З жита вже не видно ні лісу, ні шляху. Скоро й над головою зімкнулося зелене шатро, затуливши сонце. Платонові стало важко дихати, і він, похоловши від жаху, зрозумів, що перебуває зовсім не серед хлібів, а на дні глибокого зеленого виру. А руки й ноги не слухаються, не хочуть винести його на поверхню, і він починає пити, пити зелену каламуть...

«До чого б такий сон?» — подумав Платон Гордійович і відчув у грудях щось тривожне, гнітюче. Він не раз переживав це почуття після того дня, коли обікрав поле, яке приверзлося йому уві сні.

Трапилося це восени, коли сіяв під лісом жито. З двох одержаних на складі мішків протруєного насіння Платон засипав у сівалку тільки один, а другий закопав у землю, позначивши місце каменем. Поганяв коней і тривожно вдивлявся в бік села: боявся — налетить бригадир і побачить, що коні тягають майже порожню сівалку... Загримів же Кузьма Сновида у виправно-трудові табори на сім років. А Юхим?.. Суворо судять за колгоспне добро...

Вночі відкопав мішок і відніс додому. Ганна потім старанно промивала зерно, ошпарювала його окропом, вимочувала. Та казенний запах формаліну надовго оселився у їхній господі, а вся сім'я цілу зиму ходила з набряклими від отруєння синюватими ногами.

З того часу Платона не кидала неспокійна думка про поле, приречене на неродючість. Тягнуло воно його до себе, часто кликало дивитися на чорне груддя землі, між яким самотньо зеленіли ріденькі вруна.

Ще пізньої осені, до того як ударили морози, не раз ходив він на поле з таємною надією побачити, що сталося чудо і хоч трошки погустішала там зелена рунь. Але поле незмінно зустрічало його мертвою чорнотою і ніби мовчазно дорікало старому хліборобові за вчинений гріх.

Платон Гордійович почував себе так, ніби скривдив дитину або вчинив щось інше страшенно ганебне, від чого нема спокою для совісті. Але й не каявся у своєму вчинкові. Вкрадене зерно врятувало сім'ю від голодної смерті. Та й поле ж не його — колгоспне. І врожай з того поля піде не в його комору і навіть не в колгоспну,

Селянин поки що більше довіряє своєму досвідові, ніж словам, які виголошують Степан Григоренко, сільські активісти і районні представники на колгоспних зборах. Торік майже весь хліб вивезли прямо з току, від молотарки, в складські приміщення на станцію. Посланці райцентру, що днювали й ночували в селі, доки йшла молотьба, сумлінно виконували наказ районного керівництва. Зростала цифра, що показувала тонни хлібоздачі державі, і танули надії селян одержати хоч щось із зробленого. І було незрозуміло Платонові, чому ті, кому належало пам'ятати, чомусь забували, що селянин — теж держава, що колгоспові необхідний насінний фонд, що в наступному році державі теж буде потрібний хліб.

І все ж Платон Гордійович мучився від жалю до обікраденої ним землі. А тут ще сон розтривожив душу. Десь там, у глибині серця, жевріла надія, що, може, насправді озимина вибилася хоч трохи, можливо, овес, який ріс там минулого літа, обсипав частину зерна і воно, потрапивши в землю, прокинулося тепер до життя.

Забувши, що треба йти на роботу, Платон Гордійович вибрав у дровнику сукувату палицю і через городи рушив до лісу, що темнів за селом.

Незабаром він стояв біля порослого дрібними кущами рову, що оперізував ліс, і дивився на поле, що ледь горбилося під вітром, думаючи про нього як про живу істоту. А воно лежало німе, сумовите і ніби горювало, що марно гине його материнська сила й що цього літа не доведеться йому шуміти буйним урожаєм.

Так, дива у хліборобському житті не буває.

Платон Гордійович задумався над тим, якими будуть жнива. Він, старий чоловік, добре знав душу селян. Адже багато хто з них ішов до колгоспу з острахом, дехто побоювався, щоб не розкуркулили, хоч володів лише середняцьким господарством. Але всі сподівалися на краще. Тільки на краще! А трапилося щось незрозуміле: хліборобів залишили без хліба. Так, так, ти ори, сій, жни, молоти й одержуй за працю тяжку не зерно, а перше чи десяте місце в районному зведені по хлібоздачі.

Звичайно, Платон усе розуміє. Та й кожному ясно, що є в селян великий брат — робітничий клас, без якого не те що машин або ситцю, але навіть цвяха не матимеш у господарстві. І треба дати робітникам хліб і до хліба...

Червоноармійців — синів своїх, котрі оберігають державу,— теж не посадиш на голодний пайок. Одне слово, багато треба хліба. Інакше не збудуєш ні заводів, ні фабрик, ані шахт... Але ж хіба можна при цьому розоряти село? Хіба можна вести велике господарство, не дбаючи про завтрашній день?

Ні, не все розумів добрий і мудрий селянин Платон Ярчук. Несила йому було збагнути, що біля важелів вельми складного державного механізму республіки подекуди стояли люди, готові — одні з лихим наміром, а інші з дурного розуму — пожертвувати і тією куркою, що несе золоті яйця, аби тільки «дати план», «відзвітувати центру», «не лишитися в хвості»... Недобиті вороги шкодили партії, щоб посіяти лихо, викликати невдоволення серед народу і послабити країну, а кар'єристи дбали про те, щоб всидіти в «керівних» кріслах. Були й такі діячі, що своїм сліпим старанням робили ведмежу послугу партії... А тут ще неврожай...

Багато що було неясно Платонові. Однак він добре розумів, що знайдуться в Коханівці руки, котрі не дадуть дозріти новому врожаєві. Знайдуться такі, що потай стригтимуть ножицями колоски з ледь налитим зерном. Адже не всі сподіваються, що вдасться одержати зерно на трудодні, тому й той хліб, який дозріє під суворим наглядом об'їздчиків, споловинять розкрадуть під час молотьби. Нікому ж не хочеться пухнути з голоду.

Ой тривожно на душі у Платона Гордійовича. Щосьбо неладне діється на білому світі. А тут ще думки про старість облягають. Не такої старості хотілось йому.

І він почав думати про себе, і навіть не думати, а з пекучим болем у серці відчувати, що жити лишилося недовго і що роки летять все стрімкіше, не так, як у дитинстві, коли кожен прожитий день здавався вічністю.

Так, останні десятки років пролетіли, ніби дні. І все ж, коли дивишся вперед, кожен обіцяний життям рік, ой, яким довгим здається, і від того радісніше й спокійніше на серці. Та якщо запізнилась весна і земля не обіцяє врожаю, якщо ранками над хатами не в'ються з димарів ситі дими — ти немов зайвий, жалюгідний і непотрібний у цьому житті.

Не хотілося Платонові Гордійовичу повертатися додому, не хотілося йти і на колгоспний двір, де тиняються

худі, наче скелети, коні — і нема як зарадити їхньому німому горю.

Він попрямував до лісу. Блукав ним — похмурим, із залізним дзвоном під ногами, яким озивалось торішнє листя, з жорстким шелестінням пошерхлих листків на дубках. Мовчазний ліс — без пташиного гомону, без тріпотливо-протяжного шуму, породжуваного живим листям.

Платон Гордійович час від часу стукав своєю сучкуватою палицею по стовбуру граба чи ясена, прислухаючись до глухого гулу, і вгадував, що дерево в корінні уже живе, що вже рвуться вгору по його стовбуру нетерплячі соки. Незабаром вони оживлять стовбур і напружинять гілки.

Торішнє листя під ногами — сіре, з полиском міді — щільно прилягло до землі, ніби прагнуло заступити собою шлях молодій парості. Зірке Платонове око зрідка помічало, як між бурим листям пробігали мурашки. Значить, тепло не за горами.

Старий присів на пеньок, дістав кисета й закурив цигарку, хоч курити й не хотілося. Кинув запаленого сірника й помітив, як спалахнув і почав корчитися сухий листок. По-хлоп'ячому злодійкувато розглянувся навкруги — чи немає поблизу лісничого,— нагріб невеличку копичку листя. І вона тут же закуріла густо і їдко. Платон, вражений теплим запахом диму, в якому впізнавалися різні пахощі землі, відкинув цигарку й почав жадібно вдихати ці пахощі, дивуючись з того, що вони хвилюють його.

Коли багаттячко згасло, Платонові Гордійовичу заманулося встати й кудись піти, щось зробити — важливе і навідкладне. Та куди він має іти, яке діло чекає на нього?

Притримуючись за граба, що ріс поряд, він підвівся, задер голову й глянув на вершечок дерева.

— Ростеш? — наче з докором запитав старий.— До неба тягнешся, а зогниєш у землі...

Поторкав рукою молоді гнучкі пагінці, що знизу обліпили стовбур, і чомусь подумав про Павлуся. І враз згадав, що він має зробити. Давно пора спалити Ганнину хату. Сьогодні ж уночі треба піти в Березну й спалити. Якщо вже доведеться йому, Платонові, попрощатися з сонцем, аби добре знав: нікуди Ганна не піде з його

хати, не кине Павлуся одного бідувати,— бо хоч воно й не дитя, але ще ж нерозумне.

Отже, сьогодні. Вночі...

Додому Платон Гордійович повернувся надвечір — голодний, промерзлий, обтяжений тривожними почуттями.

Побачив за незастеленим столом Павлуся та Настю. Перед ними стояла череп'яна миска, а в мисці лежали печені грачині яйця — пожовклі й порепані від гарячого приску.

Павлусь, згадавши, як одного разу батько відшмагав його за зруйноване ластівчине гніздо, кинув здирати з яйця шкаралупку і втупив очі в стіл. Але Платон Гордійович не збирався лаятись. Підійшов до мисника, взявся за глечик, у який було налито узвару з малинових та вишневих лозинок. Вдихнув запашний, гіркуватий аромат і напився прямо з глечика. Потім глянув на принишклих дітей.

— У лісі назбирав? — запитав Павлуся.

Та відповіді не розчув. У грудях раптом шпигонуло розпеченою голкою... Схопився рукою за серце й присів на тапчан. Біль у грудях розростався, немов розливалось там щось гаряче, але ставав не таким гострим.

Помітивши злякані Павлусеві й Настині очі, спокійно промовив:

— Нічого, пройде... Присуньте табуретку до лежанки.

Скинув ватянку, чоботи і ледве-ледве заліз на лежанку, а звідти — на піч. За споконвічною простонародною звичкою притулився грудьми до гарячої черені, вірячи, що тепло — ворог усякої хворості.

А в голові роїлися гнітючі думки про те, що людині мало відміряно гостювати на землі. Адже він, Платон, не такий уже й старий. І силу в собі він ще чує, а серце здає, нагадує: час, мовляв, закругляти свої житейські справи.

Хотілося заснути, щоб заспокоївся біль у грудях, щоб уляглася тривога. Почав згадувати, хто за останні роки з сільських дядьків помер. Оббіг думкою коханівські вулиці, хату за хатою.

«Созон минулого літа упокоївся: ровесник мій... Явтух з голоду... Пилипа розкуркулили і на Соловки вислали — туди йому й дорога, Филимона деревом у лісі вбило... Захарка Ловиблоха розкуркулили й вислали. Дарма

розкуркулили... Хтому Заволоку теж дарма, він такий самий куркуль, як і я...»

Подумав про Пилипа Якименка. Як він там, преподобний, кукуріка на Соловках? Знаходить дурніших за себе чи ні, щоб кров смоктати? Такого чорти не вхоплять, викрутиться... А хіба не за його молитвою убили в двадцять п'ятому Альошку Решетняка — сількора? І хати трьох сільських активістів спалили... Його рука, не інакше, коли й слідів не знайшли.

«Ех, шкода, що Гнат Сологуб не дожив до розкуркулювання. Ось за ким Соловки плакали!» Платон Гордійович усю молодість наймитував біля худоби Сологуба; і досі свербить спина, по якій не раз гуляла Гнатова нагайка.

«Скільки ж господарств розкуркулили правильно, а скільки дарма? — Почав рахувати: — П'ять хазяйств — по всіх статтях куркульські. Дві сім'ї — туди-сюди: з одного боку — багачі, з другого — своїми руками вели господарство, без наймитів. А неправильно скільки?.. Захарка Ловиблоха — раз, Хтому Заволоку — два, Дмитра-коваля — три...— лічив і лічив.— В кожній сім'ї по п'ять-вісім душ. Забагато! А по всій Україні скільки таких? А в Росії?.. Велика Росія...»

Платон Гордійович силкувався уявити собі море людей — чоловіків, жінок, дітей, котрих, як він думав, даремно зірвали з насиджених місць і запроторили кудись на край світу.

Скільки зранених сердець! Підростуть недолітки, розлізуться з тих далеких країв — і все життя будуть соромитися своїх батьків, будуть таїтися, ховатися.

Як же могло статися, що перекрутили святі ленінські думки про колективізацію? Чому? Приписати до куркулів звичайних хазяйновитих селян, що вміли приохотити землю родити колосисті хліба і працювали від світанку до смерку,— чи це ж не глупство? Адже не тільки біднота була в петлі без колгоспів. З часом і середняків проковтнули б з кістками куркулі; та й саме життя, при якому треба безперервно ділити землю між дітьми, що досягають повноліття, увігнало б середняків у злидні...

Колгоспи потрібні були, як травнений дощ на посіви, як кров для тіла. Але до розуму не вистачило розсудливості... Чому? Ну, припустімо, в Коханівці Степан розсобачився, та і його помічники з бідняцького активу не зуміли розсудити як господарі. А в інших селах? Чи,

може, правду плещуть, що районна влада давала рознарядку, за якою кожне село мусило розкуркулювати певну кількість господарств? Скидається, що правду...

Потім пішли чутки, буцімто незаконно розкуркулених повертатимуть на свої місця. Чому ж баряться?

І Платон Гордійович почав у думці переконувати когось, що потрібно повернути землі даремно одірваних від неї трудівників, а головне — навести порядок з обкладанням колгоспів хлібоздачею. Читав же він десь розумні слова, що господарювати треба на основі матеріальної зацікавленості і на ентузіазмі, а не на ентузіазмі без матеріальної зацікавленості.

Де він їх читав? У Леніна!.. Так, у Володимира Ілліча! Ленін...

Згадався січневий день тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року. В хаті Платона Ярчука було тоді свято: віддавали заміж Югину. Повернувшися з церкви, молоді й родичі нареченого й нареченої посідали за довгий стіл, що аж вгинався від закусок та сулій з самогоном. Пішла по колу гранчаста чарка, супроводжувана незмінним «дай боже», захрумтіли солоні огірки, затремтів у ложках сивий холодець, запарувала подана з печі свинина, смажена з чорносливом. Вдарив величальну духовий оркестр з п'яти труб і барабана, привезений заможним батьком нареченого з цукроварні. Хата все більше наповнювалася духотою і гамором. Пролунали перші «гірко!». Весілля набирало того нестримного розмаху, коли всі ставали добрими й веселими і хата починала гудіти і від оркестру, і від захоплених вигуків, і від молодецького танцю, після якого долівка перетворювалася на глиняну кашу. Навіть чотирирічний Павлусь тупцював на печі з сусідськими дітлахами.

Югина в білій весільній сукні, з вінком на голові, з барвистими стрічками в косах, ховаючи зніяковілість, щасливими очима дивилася на людей — зворушливо гарна, ніяк не схожа на селянську дівчину. Поруч неї сидів, затуляючи широкою спиною вікно, Гнат — червонощокий, чорновусий, уже захмелілий. Він запрошував Югину до танцю, а вона, теж захмелівши, реготалася, показуючи гарні білі зуби, і відмовлялася.

Нарешті Гнатові пощастило витягти Югину з-за столу, і оркестр заграв веселу й швидку польку. Югина закружляла з Гнатом у танку, замелькали в розльоті її

стрічки, надулася, як дзвін, довга біла сукня... Хвацько бухав барабан, бризкали міддю тарілки, тонко і співуче сміялася флейта, старанно виводив мелодію кларнет, схвально підтакував бас.

І раптом на порозі, в хмарі морозного повітря, з'явився Хтома Заволока. Він не говорив ані слова, не скидав шапки, а дивився на всіх заледенілими очима і ніби болісно намагався щось проковтнути. На Хтому звернули увагу, вловили на його обличчі щось недобре. Замовк оркестр. Всі притихли, занімівши на своїх місцях. І в мертвій тиші хрипло і страшно пролунав голос Хтоми:

— Ленін... помер...

І немов ще тихіше стало в хаті. Повільно вкривалося блідістю вродливе Югинине обличчя. Тихо поставив на стіл четвертину з горілкою Платон.

— Володимир Ілліч помер,— повторив Хтома, і болісна гримаса перекосила його непривабливе обличчя.

Люди наче перестали помічати одне одного. Кожен лишився наодинці з страшною звісткою і з болем, що розривав серце. Ленін... Не хотілося вірити, хоч знали, що Ілліч тяжко нездужав... Партія, революція, земля, воля, рівність, письменство, широкі шляхи в життя для молоді — все це зв'язано з іменем Леніна...

Біля мисника, де сиділи оркестранти, хлипнула флейта, високим дискантом заголосив раптом кларнет, і в хаті, яка була щойно по вінця заповнена веселістю, полилася траурна музика... Люди чомусь тихо поступилися до стін, до столу, до оркестру, кидаючи жалісливо-винуваті погляди на Югину, що закам'яніла серед світлиці. Її біла весільна сукня, барвисті стрічки, що хвилями спадали з квітчастого вінка, вся вона — юна і в цій задимленій хаті неправдоподібно гарна, чарівна — здавалася при здавленому стогоні траурного маршу безглуздою і неприродною. Весь її вигляд ніби підкреслював неподоланну безодню між життям і смертю...

Надривно заголосила мати — Марина. Крізь плач музики почулося ридання інших жінок. Заблищали сльози на очах у Платона, Гната, Югини... Незабаром всі одяглися й вийшли надвір, в палючу снігову завірюху. Лютий морозний вітер збивав з ніг, зривав з голів шапки, хижо шарпав поли кожухів. Музиканти, прикипаючи губами до холодної міді труб, заграли «Інтернаціонал». Співаючи «Інтернаціонал», повільно пішли до клубу на траурний мітинг.

Ой неспокійно на серці в Платона. Він знає: коли б жив Ленін, не було б кривди. А так доводиться серцеві пробуксовувати, кресати іскри, що обпікають груди... Платон завжди згадує про Ілліча, коли бачить неправду.

І раптом десь глибоко в ньому заворушилася зла, єхидна думка: «Чому ж ти не згадав про Леніна, коли крав зерно?..»

Нелегко жити на білому світі, коли совість раз у раз нагадує про себе і докірливими очима дивиться тобі в душу.

23

Відлежувався Платон на печі ще день, ще два. А коли біль у грудях заспокоївся остаточно, зліз на лежанку, потім на долівку, почав розминати хрусткі кістки. Постеріг, що вікна в хаті розчинені навстіж. В кімнату вливалася сирість землі й запашна гіркота розмореного під сонцем саду. Висунувши голову з вікна, окинув поглядом сад, що підступав до хати з усіх боків. Побачив, що гілки вишень з набубнявілими бруньками, які ось-ось розпукаються і спалахнуть білим цвітом, ніжно голубили стіни, бережно причісували знизу солом'яну стріху і ніби прислухалися до того, що діється в хаті. Зрозумів: назовсім повернулася весна.

І першою думкою було: «Як там поле?» Знову занило серце... Охкаючи і зітхаючи, він став поспіхом одягатися, щоб скоріше піти до лісу і глянути на озимину. А що, коли з поверненням весни викущилась вона? Платон погодився б нині вмерти самому, аби побачити поле живим, зеленим...

Щоб нікому не трапити в робочий час на очі, петляв левадами, потім — берегом Бужанки. Від крутояру зайшов до лісу і з радісним подивом відзначив, що він за ці дні зовсім змінився. Віти дерев огорнув густий яскраво-зелений серпанок. Свіже та вологе листя, щойно народившись, здавалося, не мало нічого спільного з чорними стовбурами грабів і їх чорних гілок. Дивись — дихне вітер і розвіє це тремтливе ніжно-зелене марево. І тільки якщо глянути не в глиб лісу, а вгору, око помічає, що гілки дерев огорнуті не зеленим туманом, а густо увінчані гострими, схожими на розправлені підкрилки хрущів, жовто-зеленими листочками. Вони ще давали про-

стір зорові, майже не затримували його, щедро відкриваючи білясту, з просинню небесну широчінь. А низький підлісок — безладно густий, місцями непролазний — уже буйно зеленів, бо встиг раніше од високих дерев напитися соків землі.

Таким бачив Платон Гордійович ліс із знайомого пенька, на який він присів, щоб подимiти цигаркою і відтягти страшне побачення з полем. Відчував спиною тепло сонця, та не радів, як раніше, з того, що ще одна весна на його віку пробудила землю.

Нарешті зважився: ніби злодій, почав пробиратися до протилежного узлісся, за яким лежало поле. Минув лисячі нори, перетнув ледь помітну лісову дорогу, пройшов березняк. Попереду завиднів у густому чагарнику насип рову. Серце гучно бухало в грудях, як підходив до насипу. Крізь кущі глянув на знайоме поле, глянув і занімів: воно чорніло якоюсь обновленою чорнотою. І ані травинки на ньому! Зникли навіть ті риденькі сходи, що викинулися ще восени...

Платонові здалося, немов бачить він усе це в поганому сні. Дряпаючись об кущі, пробрався до рову і постаречому незграбно перестрибнув через нього. Роздивився під ногами свіжозабороновану землю, помітив, як неподалік безтурботно розгулювали граки, і все зрозумів: пересіяли поле... Засіяли зерном з державного фонду, яке, чув Платон, нещодавно привезли в село... Вчасно простягнула руку на поміч держава...

Так і не відчувши полегкості, повертався Платон Гордійович до села.

24

У великій глиняній хаті під побурілою від старості соломою, що приліпилася поруч з церквою на високому березі Бужанки, тулилася Коханівська початкова школа. Будинок тонув у білому мареві розквітлих акацій і дивився на світ розчиненими навстіж вікнами. З них вихлюпувався такий гучний дитячий гамір, що гайворонння, що оселилося на дзвіниці, з панічним криком кружляло над церквою, не ризикуючи наблизитися до своїх гнізд.

Цього сонячного весняного дня учні прийшли до школи без книжок і зошитів, прийшли для того, щоб

покинути її на ціле літо. Либонь, тому так нестримно клекотіла шалена радість дітвори.

Порівняно тихо було лише в четвертому класі. Тут поважно сідали на місця дванадцяти-тринадцятирічні хлопчики та дівчатка — люди, як їм здавалося, уже цілком самостійні, що лишили позаду чотири довгих, ніби вічність, роки навчання. Їм не вірилося, що назовсім розстаються вони з своєю першою школою, що сьогодні прощально продзвенить для них деренчливий голос дзвоника. Може, тому випускники четвертого класу час від часу кидали задумливі погляди на товаришів, на полинялу дошку — свідка їхніх не завжди успішних поєдинків з граматикою й арифметикою, якось по-новому дивилися на свої посмуговані ножами і поплямовані чорнилом парти. Здається, в класі так і носиться ще не усвідомлена думка про те, що за порогом школи буде назавжди втрачено щось надзвичайно дороге. Розпадеться перше шкільне братство, прийдуть нові турботи, кожного покличе незвідана важка дорога. Одні подадуться до семирічки при цукроварні і з осені почнуть ходити до школи за п'ять кілометрів, інші стануть помічниками в домашньому господарстві і в колгоспі.

Серед тих, що закінчили чотири класи, були й Павлусь з Настею. Павлусь, що витягнувся за ці роки у високого незграбного підлітка, сидів на задній парті; Настуся — непосидюща і неуважна на уроках — на передній.

Зараз Настя була незвично сумирна, вона сиділа поруч зі своєю подружкою — маленькою, мов горобчик, Гафійкою — і з цікавістю стежила за Серьогою, який з усієї сили намагався розсмішити клас. Серьога — син Кузьми Сновиди. Він, ніби справжній акробат, стояв на руках біля дошки і силкувався написати крейдою, затиснутою між пальців босої ноги, порепаної від бруду, слово «Прошу» — прізвисько вчителя Івана Микитовича Кулиди. Всі посміювалися, дивлячись на марні зусилля Серьоги і на обвислі холоші його полотняних, фарбованих бузиновим соком штанів.

— Прошу йде! — заверещав хтось, грюкнувши дверима.

По-мавпячому скочивши на ноги, Серьога чимдуж кинувся на задню парту, навіть забувши змахнути з дошки свої безглузді карлючки.

До класу зайшов Іван Микитович — низькорослий,

худий, з виступаючими вилицями на рухливому обличчі. Окинувши веселим, молодим поглядом принишклих учнів, осмикнув на собі вишивану білу сорочку, перехоплену пояском з крученого шовку з китичками на кінцях, і неквапливо сів за стіл на табуретку.

Прізвисько Прошу стало другим ім'ям Івана Микитовича. Ще чотири роки тому, коли вчитель Кулида з'явився в школі, він пояснив тодішнім первачкам, що під час уроку, перш ніж звернутися до нього з запитанням, треба піднести руку і сказати: «Прошу».

Так і повелося: «Прошу! Я не розв'язала задачу», «Прошу! Серьога штовхається!», «Прошу! Дозвольте вийти з класу!»

З часом учні ніби забули, як звати їхнього вчителя. А дехто повірив, що Прошу — це і є його ім'я. Хоча й дивне воно, незвичне, але й сам учитель людина не проста, особливо перший учитель — уособлення недосяжної мудрості та невичерпних знань.

Павлусь спідлоба спостерігав за Прошу, захоплюючись його ясним поглядом, умінням самими очима підкоряти своїй волі стількох йоржистих хлопців і дівчат. А який розум ховався за високим, з залисинами чолом Прошу! Павлусеві здавалося, що немає нічого на світі, про що б не знав його вчитель. І він мріяв про те, що і сам коли-небудь стане таким. Настане час, і з ним, як з Прошу, шанобливо здоровкатимуться сільські діди.

Честолюбні Павлусеві роздуми обірвав Іван Микитович.

— Що ж, друзі мої,— з удаваною веселістю, тамуючи хвилювання, промовив він.— Настав день, після якого ви будете називати мене своїм колишнім учителем, а я вас — колишніми моїми учнями.

Іван Микитович замовк, вдивляючись в обличчя дітей і вже в котрий раз відзначаючи про себе їх бліду прозорість — свідчення недоїдання.

Зітхнувши, вчитель провадив далі:

— Я мрію, що багато хто з моїх учнів будуть інженерами, учителями, льотчиками... Адже кожен з вас хоче кимось бути?

Іван Микитович обвів усміхненим поглядом клас і зупинився на Насті, яка в цей час про щось шепталася з Гафійкою.

— Ти ким хочеш бути, Насте? — запитав він.

Настя розгублено закліпала своїми великими, напрочуд синіми очима, не знаючи, що відповісти.

— Мамою! — тихо, але так, що почули всі, трагічним тоном прошепотів Серьога.

Клас ревнув протяжним реготом. Весело заіржав і Серьога, але тут же ніяково замовк, сердито кинувшись витирати рукавом сорочки свого носа, з якого по-зрадницькому вискочила величезна бульбашка.

Сміялася й Настя. Вона обернулась до Серьоги й, неусвідомлено по-дорослому повівши синіми очищами, невинно спитала:

— А що тут поганого? Ось підросту трохи, женюсь на Серьожці і буду мамою. Він хоч і рябий, а дівчат слухається.

Серьога, що ніколи не знав ніяковості, цього разу не зміг витримати дружного сміху ровесників. Ще сам не розуміючи гаразд, чому запалали його веснянкуваті щоки і великі, як вареники, вуха, він рвонувся з-за парти до розчиненого вікна, одним махом вистрибнув на неогороджене шкільне подвір'я і, підхльостуваний реготом, що летів йому вслід, помчав косогором до Бужанки.

Ледве втихомирівши дітей, Іван Микитович з жалем подивився у вікно, через яке втік Серьога, і вів далі розмову:

— Всі ви, друзі мої, юні ленінці, піонери нового життя. В шкільній сім'ї і в нашій піонерській організації ви навчилися рахуватися із спільними інтересами, навчилися товариськості, глибоко зрозуміли, що таке Батьківщина. Вам позаздрять селянські діти будь-якої іншої країни, тому що перед вами лежать вільні шляхи у велике життя. Вас чекають науки, чекає робота. Але ким би кожному з вас не захотілося бути — агрономом, лікарем, учителем, трактористом,— пам'ятайте, що є ще одна школа, яку не треба обходити. Це комсомол...

Павлусь слухав Івана Микитовича і думав про себе. Народився він у двадцятому, коли на Україні ще велась боротьба за Радянську владу, а йому здавалося, що живе він на білому світі з незапам'ятних часів. Пригадав свій перший день у школі — ой, як давно це було! Згадав перший піонерський галстук. Сестра Югина, яка вийшла заміж на Харитонівський хутір, подарувала йому на храм широкий шовковий пояс червоного кольору. Павлусь сам викроїв з нього і сам підрубив власними руками галстук... Не багато дітей у школі могли похва-

литися таким багатством. Правда, це багатство потім обійшлося йому дуже дорого.

Павлусь ніяк не міг дочекатися весни. Так-бо вже хотілося пройтися селом без пальта, щоб усі побачили на ньому червоний галстук. І ось нарешті сніг потемнів, став ніздрюватим, зажебоніли перші струмки, запарували під сонцем проталини. Павлусь побіг до школи роздягнений. Перший, кого зустрів на вулиці, був дядько Кузьма Сновида.

Павлусь, переповнений почуттям гордості, зиркав на Кузьму, намагаючись відгадати, яке враження справить на нього галстук. І від радісного хвилювання навіть забув сказати дядькові «добридень», що вважалося в Коханівці за непростимий гріх.

Кузьма, аж до очей вкритий густою щетиною, пихкав собі під ніс самокруткою і йшов своєю дорогою, не звертаючи на Павлуся ніякісінької уваги.

— А де твій «добридень»? — несподівано спитав Кузьма, зупиняючись, коли вони вже розминулися.— Собаки з'їли? Тебе що, в школі вчать старших не поважати?

Павлусь, згораючи від сорому, не знав, що відповісти. Кузьма нарешті звернув увагу на галстук.

— А червона хустка навіщо?

— Це галстук піонерський! — спалахнув Павлусь.

— Галстук?.. Ха-ха! Що ж ти, соплі ним витираєш? — І, не чекаючи відповіді, пішов далі, посміюючись.

Павлусь і сам не пам'ятає, як усе потім скоїлось. Не стерпівши образи, він схопив мокру, але ще не зовсім відталу грудку землі і шпурнув нею в Кузьму. Грудка вдарила дядька по потилиці. Такої зухвалості Кузьма не чекав і з лайкою погнався за Павлусем. Але не наздогнав і пішов скаржитися вчителеві.

До вечора тинявся роздягнений Павлусь берегом Бужанки, не сміючи ані з'явитися в школі, ані йти додому. А наступного дня зліг із запаленням легенів.

Хворів важко, довго. І довелося йому лишитися в третьому класі на другий рік, а потім учитися вже разом з Настусею...

Зараз він думав про коханівських комсомольців. Згадав, як вони, під зойки й прокльони бабів, навіщось скидали з церкви дзвони, як витрушували з села куркулів, стерегли колгоспні врожаї; згадав зимові вечори, коли в сільбуді ставилися вистави або співав хор. Цієї

весни вся школа на заклик комсомольців збирала на бурякових плантаціях довгоносиків... Так, він обов'язково буде комсомольцем...

А Іван Микитович говорив уже про те, що позаду лишилися труднощі перебудови села, говорив про великі звершення в Країні Рад. І перед Павлусевими очима поставали казкові будови Магнітки й Кузнецька, «Азовсталі» й «Запоріжсталі», малювалися нескінченні валки тракторів, автомобілів, комбайнів, електровозів, танків. Вражало слух чудне слово «блюмінг», дивувала гігантська гребля, що перегородила Дніпро, аби примусити воду крутити якісь могутні турбіни. І скрізь потрібні умілі руки, світлі голови, гарячі серця. Є куди спрямувати мрію Павлусеві, Настусі і всім цим хлопчикам та дівчаткам, котрі слухають учителя, затамувавши подих.

А коли Прошу повів мову про вітчизняні літаки, серце Павлусеве забилося, ніби поспішало за мрією, що понесла його зараз в голубі простори піднебесся. Так, тільки льотчиком!.. Він обов'язково вивчиться на льотчика!

Іван Микитович, закінчивши прощальну промову, роздав усім свідоцтва про закінчення початкової школи...

Востаннє продзеленчав у коридорі дзвоник.

Коли гомінка юрба дітей висипала на шкільне подвір'я і почала розтікатися стежками, що вели в різні кінці села, Павлусь згадав про Серьогу. Відшукав очима Настю: треба було триматися ближче до неї. Адже Серьога напевне приготував якусь кару.

Передбачливо виламав з куща бузини кийка. Правда, Павлусь не сподівався на перемогу в герці з дужим Серьогою, але на що не наважишся заради Насті — хоч і зведеної, але все ж таки сестри. І він мужньо стискав у руці кийок, з острахом зиркаючи то на високі кущі лободи, то на гущавінь городів — місця, де міг влаштувати засідку підступний і нещадний Серьога.

Павлусеві дуже подобалось, як сміється Настуся. Ніби в срібні дзвіночки дзвонив і іскрився її негучний сміх. Голос отих дзвіночків приємною тривогою відлунював у грудях, викликав захоплену усмішку і змушував невідривно дивитися на Настусю. Ось і зараз продзвеніли веселі дзвіночки. Павлусь оглянувся і побачив, що Настя дивиться на невеликий виводок каченят. Схо-

жі на золоті кульки, вони забралися в струмок, а берегом розгублено бігала квочка і своєю курячою мовою кликала їх до себе.

Павлусеві стало шкода квочку. Він спритно підкачав холоші і самовіддано побрів у воду, войовниче розмахуючи палкою. Каченята з писком кинулися до квочки. Павлусь вибрався на берег, сполоснув ноги, відкачав холоші і, глянувши туди, де мала бути Настуся, остовпів. Перед Настею стояв Серьога і щось тихо говорив їй, а вона мовчки слухала. Тут же бризнув дрібний, переливчастий передзвін — Настя так засміялася, що в Павлуся похололо в грудях. Потім він побачив, як Настуся ступила на кинуті через струмок жердини, а Серьога побрів поруч неї просто по воді, підтримуючи дівчинку за руку. Перебравшись через струмок, вони з реготом побігли нагору по схилу, що підпирав своїм крутим боком широку сільську вулицю.

Настя і Серьога зникли за поворотом вулиці, а Павлусь помалу плентався за ними, в думках переконуючи себе в тому, що йому наплювати на Настю, на Серьогу і на те, що коли сміється Настя — завжди дзвенять дзвіночки.

Надвечір Павлусь рубав на дровітні хмиз, прислухаючись, як перемовлялися батько з матір'ю. Батько розвісив на тину, поряд з дровітнею, ще не стару свитку з рудої овечої вовни і виловлював у її рубцях бліх, а мати сиділа в хаті край відчиненого вікна і латала розідрані лікті Павлусевої сорочки.

— Сходив би ти, Платоне, в Березну та полагодив покрівлю на моїй хаті... Скільки тобі товкмачити? — В голосі Ганни чулася легка роздратованість.

— Потрібна тобі та хата, як чортові ладан! — Платон Гордійович відповів різко й сердито.— Продала б її к лихій годині!

— А хто купить? Он скільки хат після голоду порожніх.

— То давай на дрова розпатронимо!

Ганна помовчала, перекушуючи нитку, потім відповіла з сміхом:

— У бороді в тебе гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано... У нас же діти підростають! Настусю он годочків через п'ять-шість заміж віддавати. Хата як знахідка буде.

Здивований, Павлусь випростався, пошукав очима на подвір'ї Настю. Але вона кудись запропастилася. Чомусь згадався Серьога і веселий Настин сміх з переливами дзвіночків... З усієї сили розмахнувшись сокирою, Павлусь глибоко увігнав її в щербатий пень, на якому рубали дрова, і пішов у садок. Нестерпно захотілося недостиглого кислого яблука — такого, щоб аж сльози бризнули з очей.

В кінці саду ріс молодий волоський горіх. Павлусь добре пам'ятає той далекий день, коли вони з покійною мамою саджали його. «Це тобі на щастя, Павлуню»,— сказала тоді мама. І ось горіх розрісся, розкрилив рясну крону. З-поміж широкого, величавого листя виглядало багато зелених кульок, що тулилися на гілках сімейками — по три-чотири. Щедро вродив горіх цього року...

Але що це? Павлусь побачив, що до горіха було прив'язане теля. А поряд стояла Настя і годувала його молодим бур'янцем.

— Навіщо до горіха прив'язала? — налетів на неї Павлусь.

— А тобі яке діло? — задирливо відрізала Настя.

— Одв'яжи!

— Я завжди його сюди прив'язую.

— Одв'яжи! — І Павлусь, схопивши лозину, що валялася на стежці, стьобнув нею Настю по голих литках.

Настя зойкнула, присіла, прикриваючи ноги спідничкою, і зайшлася голосним верескливим плачем. А Павлусь, не тямлячись, ще двічі уперіщив її лозиною по спині і кинувся навтіки...

Без мети тинявся левадами, поки не звечоріло. Довго стовбичив над карликовим Монбланом метушливого мурашника, спостерігаючи, як снують у різні боки руді самовіддані трудяги, як волочать, прищикнувши хижими клешнятами, сухі лозинки, соломинки, грудочки глини — будівельний матеріал для житла незліченної мурашиної сім'ї.

Павлусь згадав, що йому хотілося кислого яблука. Тут же одламав з молодої липи гілку, обшморгнув з неї листя, обідрав кору і білий патичок встромив у середину мурашиного гнізда. За мить патичок ніби ожив, став рудим від мурах, що геть його обліпили і люто кусали. Почекавши трохи, Павлусь висмикнув патичок з мурашника, струсив з нього комашню і з задоволенням почав

обсмоктувати різку і запашну мурашину кислоту, що аж судомила щелепи.

Повз нього з оберемком дров пройшла Христя. Павлусь провів її цікавими очима. З того часу, як Христя повернулася з психіатричної лікарні і привезла з собою народженого там хлопчика — Степанового первістка, Павлусь бачив її не раз. Але не помічав, щоб Христя чим-небудь відрізнялася від тієї Христі, котрою вона була раніше, хоч начувся про неї різного. Балакали в селі, що Христя стала відлюдкувата, що часто скаржиться на головний біль і Степанові доводиться чимало помагати їй у господарстві. Сам же Степан, місяць провалявшись у лікарні, повернувся здоровим.

Христя зникла за поворотом стежки, а Павлусь поплентав на леваду. Треба було глянути, чи сідає сонце за «стіну» хмар, чи, може, небо на видноколі чисте і, отже, завтра буде погідна днина, що мало для його пастушачого життя неабияке значення.

Сонце заходило, обіцяючи ясну годину. Але що погода?.. Як повернутися додому? Що скаже йому Настя? А мачуха?.. Батько теж по голівці не погладить. І він зволікав, вештався між деревами, кущами, як он ті волоцюги джмелі. Вони, наповнюючи левади басовитим гудінням, не зважали на сутінки, що дедалі густішали, і продовжували перелітати з квітки на квітку, іноді сідаючи відпочити то на сухий торішній листок, то просто на траву.

Павлусь затіяв полювання на джмелів. Адже в роті ще було гірко від мурашиної кислоти. А кожен джміль носив у собі пухирчик меду завбільшки з вишневу кісточку. Досить лише стукнути картузом по джмелеві — і мед твій. Треба тільки обережно розірвати оксамитно-чорного бродягу, щоб не торкнутися до оранжевого кінчика черевця, де ховається живуче отруйне жало.

З притаманною його вікові нерозумною хижістю Павлусь ганяв левадою і збивав джмелів. Солодощі вже пересилили гіркоту в роті, але, щоб по-справжньому відчути смак меду, багато треба видерти пухирців.

І раптом скоїлось лихо. Пухирець останнього джмеля був такий повний, що, здавалося, торкнешся до нього пальцем — і він лусне. В подібних випадках усі хлопчики виуджують пухирчик з черевця кінчиком язика. Але обережність зрадила Павлусеві. Тільки підніс він

розірваного джмеля до висолопленого язика, як в ту ж мить наче хто вдарив його по голові молотом. Страшенний біль викресав з очей іскри, а потім заволік їх темною, заплямованою кольоровими тремтливими колами пеленою. Павлусь упав на траву, захлинувшись несамовитим криком.

Поволеньки він призвичаївся до болю, який, хоч і не вгамувався, але став рівний і весь скупчився в язиці. Здавалося, що рот повнісінький гарячого жару і язикові через це не ворухнутися. Хоч би ковток води холодної — погасити в роті вогонь! І Павлусь щодуху рвонув додому. Коли біг своїм садком, відчував, що язикові вже тісно в роті. І якби був у Павлуся нежить, він би задихнувся.

Подвір'я втопало в синіх сутінках, але вікна хати ще не світилися. Згадав про Настю, яка зараз зустріне його вороже-ображеним поглядом. А батько, а мачуха?.. І, ніби на своє виправдання, Павлусь спробував сказати: «А мене джміль вжалив у язик»,— але тільки нерозбірливо і гугняво промичав... Біль і страх підштовхнули його до дверей.

Те, що побачив Павлусь у хаті, змусило його на мить забути про себе. Батько ніс із кухні запалену, без скла, лампу, а біля столу гола до пояса сиділа на табуретці Настя і схлипувала, притуливши до грудей зібгану кохтинку. На її худих, з гострими ключицями плечах видно було два малинових рубці — сліди від ударів лозиною. Біля Насті стояла Ганна. Коли рипнули двері, Ганна підвела чорні півкола брів угору, суворо глянула на Павлуся і сказала:

— Іди полюбуйся, Павле Платоновичу, на свою роботу. Є сила в рученьках, за плугом уже можеш ходити...

Платон Гордійович обніс запалену лампу навколо Настусиних плечей, поставив її на стіл і повернувся до порога. Павлусеві здалося, ніби очі батькові побіліли, а губи, сховані під рудими вусами, ворушились. Батько мовчки зняв з гвіздка ремінь, узяв Павлуся за руку і смикнув до себе. Страх і сором скували Павлусеві тіло. Він хотів сказати щось на виправдання, що, мовляв, ненавмисне так дуже вдарив Настю, але з його рота вирвалося лише жалюгідне уривчасте виття...

Батько шмагав озвіріло, на повний розмах руки. Павлусь захлинувся від пекучого болю і ніби провалився в палаючу безодню.

Коли отямився, почув крики Насті і Ганни. Мачуха дужими руками штовхала батька до кухні, видирала у нього ремінь і кричала:

— Сказився, рудий чорт! Самі побилися, самі й миряться!

— А мені зовсім і не болить!..— підспівувала їй Настя, вигороджуючи Павлуся.— Я бичка до горіха прив'язала!

Відчувши волю, Павлусь метнувся до дверей. Вискочив у сіни, вдарився в темноті об драбину, загуркотівши нею, і вибіг у двір. Схлипуючи, кинувся під повітку, видряпався на вершину сінника і, вдихаючи в темноті духмяно-гірку пилюку, завмер наодинці з гірким болем, з тяжкою образою, зі злими думками.

Хотілося вмерти, щоб пожалкував завтра батько, щоб мачуха з Настею наревілися над його труною...

Через якийсь час почув, як рипнули хатні двері. Біля повітки почулися кроки і батькове покашлювання. Зашелестіло внизу сіно.

— Візьми, Павле, свитку,— спокійно сказав батько, і свитка, яку він кинув, з шумом упала Павлусеві на ноги.— Хіба ж так можна? — вибачливим тоном заговорив батько.— Посмугував дівчатко... Вона й здачі дати не може, ти ж хлопець! Та й мене б пожалів. Легко, думаєш, бачити, як ви б'єтеся?

Павлусь не озвався, і батько, потоптавшися біля повітки, зітхнув і повернувся до хати.

Серед ночі Павлусь почув крізь сон, як термосить його Настя:

— Вставай скоріше! Вставай, Павлусю!..

Павлусь хотів запитати, що трапилось, але не зміг: хоч біль і вгамувався, язик усе ще був розпухлий і ледь-ледь ворушився в роті.

— Батька забирають! — крізь сльози повідомила Настя.— Повна хата міліції!

У передчутті чогось жахливого Павлусь спритно шурхнув з сінника і, немов боячись запізнитись, побіг через нічне подвір'я до хати, що світилася всіма вікнами. На бігу помітив широко розчинені ворота, а біля воріт підводу, в яку була запряжена пара коней.

Коли зайшов до хати, перший, кого побачив, був міліціонер — молодий, червонощокий, оперезаний ременями. Кобура його нагана була розстебнута, руку він тримав

поруч, на широкому жовтому поясі. Міліціонер стояв біля порога й дивився, як Платон Гордійович допомагав Ганні складати в торбу білизну. На тапчані сидів Степан і, втупивши очі в долівку, мовчки смоктав цигарку. В хаті були ще якісь люди. Павлусь не звернув на них уваги. Зляканий, він одійшов від міліціонера до вікна і підняв розгублені, запитливі очі на татка.

— Що ж, Павлику, лишайся за господаря,— якось винувато, з удаваною веселістю сказав батько, глянувши на нього.— Бачиш, комусь я потрібний...

Степан кинув на долівку недокурок і, підвівшись з тапчана, наступив на нього чоботом.

— Уладнається,— проказав він.— Тут якесь непорозуміння.

Платон Гордійович зав'язав торбу шворкою, почав прощатися — без поцілунків, без потиску рук, ніби йшов на день.

— Пришлю адресу, пиши про все, що робиться вдома,— сказав він Павлусеві.

«Добре»,— хотів відповісти Павлусь, але тільки прогугнявив:

— Гоб-ге...

Всі глянули на Павлуся здивовано, а в очах Платона Гордійовича блиснула тривога. Помітивши зляканий вираз на батьковому обличчі, Павлусь хутко дістав з шухляди столу зошит, олівець і на чистій сторінці тремтячою рукою написав кривулястими літерами: «Мені вчора джміль дав меду в язик»,— і після того, як Степан, взявши до рук аркушик, голосно прочитав написане, Павлусь показав усім червоного розпухлого язика.

В хаті невесело засміялись.

— Що ж, прощай, Павлусю... До зустрічі.— Платон Гордійович обвів хазяйським оком хату і рушив до порога.

Не знав він, як і ніхто не знав, чи буде зустріч...

25

— Скажіть, громадянине Ярчук, ось ви у свій час повідомили владу, що в хаті куркульки Оляни Басок збиралися підозрілі люди...

— Було таке,— підтвердив Платон Гордійович, уважно дивлячись на сухорляве сіре обличчя слідчого, що сидів навпроти за столом.

— А за яким ділом бродили ви опівночі біля хати Оляни Басок?

— Голова сільської Ради просив приглянути за покосами гречки.

— Неправда, громадянине Ярчук. Ви відмовились тоді виконати прохання голови сільради товариша Григоренка.

— Відмовився, а потім передумав.

— Передумали?.. Ну, припустімо. А як ви дізналися, що люди, які зібралися у Оляни Басок,— небезпечні вороги Радянської влади?

Платон Гордійович збентежено знизав плечима, почекав з відповіддю, пригадуючи події тієї давньої ночі. Потім сказав:

— З їхньої поведінки догадався. Той, що приїхав конем, спитав у Оляни, чи всі зібралися, і лишив її вартувати надворі.

— Як же вас не помітили?

— Було темно. Місяць за хмару зайшов.

— Ви, звичайно, потім бачили затриманих?

— Бачив, коли привели їх до сільради.

— Кого з них, коли і де ви зустрічали раніше?

— Нікого не зустрічав. Незнайомі мені люди.

— А чи знали ви, що один із затриманих пробрався до нас з-за кордону?

— Ні, не знав. Звідки мені знати?

— А як ви гадаєте, чому ці люди збиралися саме в Коханівці?

— Не знаю. Може, вони дружки Трифона — Олянииного чоловіка, що втік з Петлюрою.

Стомлені очі слідчого дивилися в саму душу, і Платон Гордійович почував себе так, ніби був винний. Боявся, що слідчий помітить це, і розгублювався ще більше. «Може, докопалися, що я мішок жита поцупив з поля?» — зринула безглузда думка.

Слідчий ніби здогадався про стан Платона Гордійовича і, пожалівши його, втупив очі в розкриту папку з паперами, що лежала перед ним на столі. Спитав, не підводячи голови:

— В царській армії ви в якому чині служили?

— Рядовим.

— За що вас нагородили трьома георгіївськими хрестами?

— В розвідці був, ну й...

— Відзначались доблестю і хоробрістю за царя? — Слідчий знову дивився в обличчя Платона Гордійовича.

— До чого тут цар?.. Діло солдатське. Наказували йти в розвідку, ми ходили...

— Яка у вас військова підготовка?

— Підготовка? Звичайна, солдатська.

— А як же ви погодились узяти на себе роль отамана сотні повстанського загону? — Слідчий чіпко тримав своїми очима очима Платона Гордійовича.

— Що?.. Якого загону?..

— Досить, Ярчук! — легенько стукнувши рукою об стіл, слідчий невесело і з якоюсь поблажливістю засміявся.— Ми все знаємо... Ось вам папір, ось ручка з пером. Пишіть: коли, як і від кого ви одержали завдання формувати сотню? Вкажіть прізвища всіх завербованих вами. А потім продовжимо розмову про мотиви, які змусили вас виказати ватажків, що зібралися на раду. Зрозуміло, це пом'якшить вашу вину. Визнаєте все інше, Радянська влада врахує...

Платонові Гордійовичу ніяк не вдавалося усвідомити почуте. Зрозумів одне: про вкрадене жито слідчий не знає. А все інше... І він з полегкістю засміявся:

— Не думаю, щоб знайшовся ще один Платон Ярчук на світі, але ви мене з кимсь плутаєте. Отаман. Сотня. Загін... Таке і в сні не приверзеться.

— Громадянине Ярчук! — Слідчий з досадою скривився і встав з-за столу.— Негоже вам, старій людині, корчити з себе дурника. Справа дуже серйозна. Ви не гірш за мене знаєте, що вороги Радянської влади мали намір цієї весни скористатися труднощами, викликаними неврожаєм, і підбити селян на бунти. Ви не остання спиця в цій справі. У нас є докази. Пізніше ми вам їх покажемо. А зараз напишіть усе, як було. Доки не дасте зізнань, не вийдете з цього кабінету. Напишете — покличете мене через вартового.

І слідчий вийшов, кинувши двері кабінету розчиненими навстіж. За дверима стояв міліціонер.

— Громадянине арештований, пересядьте на диван,— через якийсь час наказав міліціонер, побачивши, що Платон Гордійович не береться за ручку з пером.

Платон слухняно підвівся з стільця і пересів на м'який, оббитий чорним дерматином диван...

І потяглися дні й ночі, злиті в суцільний тьмяний біль душі, в сплетіння важких, обпікаючих серце думок, що

раз у раз натикались на нерозв'язні питання. Перебирав у пам'яті, як дрібні речі в мішку, всі особливо пам'ятні події свого життя. Думав і про те, чого сам не пам'ятав, але про що чув від інших... Забагато лиха випало на одне його життя. Якщо розколотити лихо з радощами і спробувати на смак, солодкого не почуєш — сама гірка гіркота.

Виріс Платон у Коханівці без батька, без матері. Виріс кремезним, чіпким, як дубок серед поля, де вітри не милують — гнуть, ламають, де не щадять ні морози, ані палючі, смертельні для листя подихи сонця. Виріс наперекір усім злигодням.

Ще не було Платона на світі, коли батько його — Гордій Ярчук — подався на чужину на заробітки, кинувши дома жінку з двома дітьми в страшних злиднях. Повернувся лишень через три роки, хворий, виснажений. Три роки трудився Гордій на мідних копальнях американця Гувера. Заробив там сухоти і пучку золота.

Прийшов додому і заходився господарювати. Загорьованих грошей вистачило на те, щоб полагодити хату, купити пару коней і взяти в оренду клапоть землі. Минув рік, другий, і з'явилися в господарстві корова, свині, вулики з бджільми. Та Гордієві цього було мало. Люта, нелюдська пожадливість заволоділа всіма помислами молодого хазяйчика. Карбованець за карбованцем збирав він гроші, заздрісно поглядав на землю куркулів, на казенні ділянки лісу. А сім'я, як і раніше, жила надголодь, на чорному з висівками хлібі й пісній картоплі. Сам хворий на сухоти, Гордій не випивав і кухля молока. Все йшло на продаж, заради грошей...

Хата Ярчуків була схожа всередині на кузню: закурена, порожня. Голі глиняні стіни з іконостасом у кутку, незастелений стіл, довга лава вздовж столу та твердий піл між великою піччю й стіною — ото і все, що було в хаті, якщо не зважати на півдюжини великих чавунів на чорній долівці, в яких варили для худоби картоплю й буряки.

Жінка Гордієва — маленька, покірна Явдоха — поралася по господарству і боязко озиралася на мовчазного, завжди озлобленого чоловіка. Явдосі здавалося, що в Гордієвих очах горять вогники божевілля — хижі, зловісні. Чи то Гордій завжди думав про багатство, що не давалося в руки, чи то згадував сирий, задушливий

морок копалень американського концесіонера, де руські люди, як каторжани, довбали породу по шістнадцять годин без перепочинку, без свіжого повітря. А скільки їх, невідомих трудівників, навіки лишилися там, у смердючому підземеллі?

Сухий кашель роздирав груди Гордієві, і він зацьковано дивився навкруги, ніби жахаючись, що кістлява рука смерті схопить його за горло раніше, ніж він встигне ще міцніше поставити на ноги своє господарство. В такі хвилини Явдоха старалась випровадити малолітніх Олю й Груню до сусідів або просто на вулицю, а сама забивалася в найдальший куток двору — якнайдалі від Гордієвих очей, від його сліпої злоби.

Настала зима після неврожайного літа,— холодна, голодна. В ту зиму скарлатина забрала обох дітей Ярчуків: Олю й Груню. Важке горе ніби зняло пелену з очей Явдохи, розв'язало їй язика. Вона вперше за подружнє життя з Гордієм сміливо випросталась перед ним і сказала все, про що болісно думала роками: про нелюдську пожадливість Гордієву, про безглуздість їхнього життя. Дорікнула чоловікові за смерть дітей.

Він вислухав жінку і, опустивши голову, побрів з двору.

І запив Гордій Ярчук. П'яний приходив серед ночі додому і починав мордувати жінку, зганяючи на ній злість за всі свої невдачі в житті. Не витримала Явдоха, звихнулася з розуму, перестала впізнавати людей, відрізняти день від ночі.

Сусіди, родичі совістили Гордія. І хоч Гордій вгамувався, перестав ходити в шинок, розум не повертався до його жінки. Тиха, сама не своя, ходила Явдоха селом і розпитувала людей, чи не зустрічав хто її дівчаток — Олю і Груню. Глибока туга лилася з її темних очей.

Незабаром Явдоха породила сина. Назвали його Платоном. Ніби розуміючи, починала дивитися навколо себе Гордієва жінка, коли тримала на руках сповите немовля. Але це було лише тимчасово.

В хаті Ярчуків з'явилася молода, дебела дівка Килина. Їй доручив Гордій доглядати хату, дитину, недужу Явдоху, допомагати в господарстві. Сам же не розгинався на орендованому клапті землі, а взимку ходив на лісозаготівлю.

Синок підростав, і Гордій ніби заново на світ народився. На його зморщеному обличчі вже почала з'явля-

тися усмішка, частіше лунав у хаті його хрипкуватий голос.

Літніми днями, коли Килина і Гордій були по горло в роботі, божевільна Явдоха брала дворічного Платошу за руку й вела на левади, на поле, в ліс. Якось Явдоха так пішла зранку з сином і до вечора не повернулась. Гордій кинув лютий погляд на Килину, що не догледіла за ними, і подався на розшуки. Всю ніч бродив він навколо села, берегом Бужанки, кілька разів повертався додому, але жінки й сина не було. І тільки другого дня надибав їх в дальніх луках. Явдоха з Платошею спали під копицею сіна.

Гордій звірюкою кинувся на жінку. І коли б поблизу випадково не було людей, кінчилося б лихом. Та без лиха і не обійшлося. Привезли Явдоху додому підводою.

Розбита паралічем, вона більше не вставала.

Гордій розпорядився, щоб жінку не годували. Навіщо такій жити на світі? Дівка Килина, сподіваючись стати господинею в хаті, ретельно виконувала наказ. Але минав місяць, другий, а Явдоха лежала в ліжку і, як і раніше, бездумно дивилася в стелю або вологими очима стежила, як вовтузиться на полу маленький Платоша.

Злякалися Гордій з Килиною. Довше, ніж завжди, затримувалися вони вранці і ввечері перед іконостасом та щиріше шепотіли молитви.

Майже рік прожила ще Явдоха. Тільки чуда тут не було ніякого. І зараз Платон Гордійович не зміг би пояснити, як він, трилітній хлопчик, осягнув суть звіриного закону, за яким жила тоді його сім'я. Осягнув дитячим своїм розумом і запротестував. Місяцями потай годував матір, тягаючи з чавунів варену картоплю та буряки, приготовлені для худоби.

Потім не стало Явдохи. Слідом за нею скосили сухоти й Гордія. Зостався чотирилітній Платон круглим сиротою на утриманні шахраюватого дядька Власа — батькового брата.

А коли підріс Платон, пішов у найми до куркуля Гната Сологуба, де й випив повну чашу наймитської долі. Потім побрався з Мариною — такою ж біднячкою, як сам,— полагодив стару батьківську хату, а незабаром збудував нову, в того ж Сологуба взяв у оренду клапоть землі.

Минали роки. Позаду лишилася солдатчина, зарубцювалися рани, що дістав під Порт-Артуром. Росли діти. А бідність не хотіла кидати хату Ярчуків. Чужа земля годувала, як лиха мачуха.

Згодом прогримів Жовтень, осявши життя робочого люду надіями. Селяни-незаможники дістали волю, землю і право користуватися наслідками праці своєї. Скинувши кайдани злиднів, випростався народ і повернувся обличчям до сонця. Скільки разів по тому на Україні хотіли це сонце затулити — Центральна рада і гетьман Скоропадський, німецькі інтервенти і буржуазно-куркульська Директорія, Петлюра і Денікін, білополяки і куркульські банди. І завжди селянська біднота повертала серце й погляди на північ, туди, де великий і безсмертний Ленін, стверджуючи панування нових засад життя, кував майбутнє Вітчизни. Слова Леніна долітали в найглухіші українські села, і тисячі селян сідали на коней, брали в руки шаблі чи вила і йшли захищати правду. Платон Ярчук не був серед них останній.

Спливали роки, а з ними спливло лихоліття. Настало затишшя на землі. Будувалося нове життя, зустрічалися нові труднощі, але такої біди, яка тепер упала на його старі плечі, Платон ще не бачив. Його звинувачували в тому, що він ворог самому собі, своїм дітям, своєму селу, своїм людям, ворог тій ленінській правді, за яку був ладен перегризти горло куркулеві Гнатові Сологубу.

І нині змушують його день за днем сидіти без сну і надголодь на цьому чорному дивані... Він уже втратив здатність думати, відчувати плин часу... Тільки болісний гул у голові, нестерпний біль у попереку та мокрий вогонь, на якому він сидить: чорний дерматин дивана був ніби розпеченим — це від загострення геморою, і Платон підпливав кров'ю.

Навіщо все це?.. Багато було «навіщо».

Звідки міг знати Платон Гордійович, що до його арешту на цьому ж дивані сиділа довгі дні і ночі інша людина, яку звинувачували в ще тяжчих гріхах і вимагали назвати своїх спільників. Може, й справді той чоловік був з чорною душею. А може, як і він, Платон,— безвинний. Але, щоб кінчилися тортури, визнав вину, Тицьнув нечесним перстом в серця безвинних людей, а між них і в серце Платонове.

І ось усе склалося так, що до Платона Ярчука потяг-

нулася умоглядна ниточка від чужаків, затриманих за його ж допомогою в Коханівці. Чужаки, про затримку яких доповіли по інстанції, не встигли дати тут ніяких зізнань і були негайно перевезені до Києва. А з Києва прийшов наказ: приглядатися якнайпильніше, шукати людей, зв'язаних з українською еміграцією в Польщі, брати на облік усіх, хто хоч чим-небудь був зв'язаний з Скоропадським, Директорією, Денікіним, Петлюрою...

26

Уже скоро тиждень, як не спить Платон Гордійович. Спокійно-владні окрики змушували сидіти з відкритими, невидющими очима. І він сидів, втупивши їх, померхлі, кудись у порожнечу, і прислухався до настирливого писку, що свердлив вуха, до тупого гулу в голові, до якихось голосів, зойків, уривків фраз, що витали в його стомленій уяві. І йому самому страшенно хотілося кричати — дико, несамовито.

Часом Платон забувався, переставав відчувати себе самого. Ось і зараз він немов поринув у м'яку, похмуру німоту. Зник набатний дзвін у голові, розтав біль, що терзав тіло, а голоси, що ширяли навколо, відлетіли кудись далеко-далеко і полилися звідти тягучою, схожою на стогін мовою, страшною і незрозумілою, в якій Платон впізнавав свої жагучі думки. Як же прийшли такі думки?.. Коли народилася їх загадкова стрункість і неправдоподібна значимість? Напевне, потім і в інших словах — простих, Платонових, вистражданих його душею... Але смисл цих слів — ось він:

«Ти чуєш мене, Платоне-е?.. Знаю — ти чуєш... Це я говорю — мати твоя... Ні, не покійна мати Явдоха. Це земля... Земля говорить, говорить вустами поля, скривдженого тобою минулої осені. Я простила тебе, Платоне. Кожна любляча мати прощає сина, якщо в нього добре серце. А в тебе серце добре, Платоне...

Ти чув легенду про білу кров, що текла в людських жилах у прадавні часи? Знаю — ти чув... Ще за багато тисяч років до того, як кров людей стала червоною, я не вирізняла людини з-поміж всього сущого під сонцем і скупо годувала її земними плодами. Але з часом я відчула доброту в людині. А добро завжи породжує добро. Я всиновила людину, поселивши в її серці Мудрість. Стала вона Людиною — дитям Землі... Багато у мене

дітей — всі племена і народи: білі, жовті, чорні... Вони твої кровні земні брати. Адже ти частина світу, як скривджене тобою поле — частина Землі. Запам'ятай: ти частина світу, і забрати в тебе життя — значить обікрасти світ, як ти обікрав землю, а це значить вселити в серці матері невимовну печаль...

Тож слухай мене, Платоне... Погано, коли володар побачив промінь сонця і уявив, що сонце вже живе у його душі. При вигаданому сонці — вигадане тепло... Погано, коли зігріває душу володаря манія непогрішимості, вигодувана улесливістю одних і німотою перед страхом смерті інших.

Ти зараз торкнешся просвітленим розумом до моїх слів і, якщо тобі судилося вийти за тюремні залізні ворота і стати босими ногами на мою не вкриту каменем твердь, гукни, щоб почули всі:

«Пам'ятайте: після пострілу не вернеш кулю; пам'ятайте: вбити невинного — значить збіднити світ, посіяти людську скорботу і хоч клаптик землі, але вмертвити. Хай ніхто не тішиться тим, ніби пам'ять про людину в вічності не вічна. Треба знати інше: безсмертна туга матері...»

Чиясь рука доторкнулась до плеча Платона Гордійовича, і голос потонув у важкому дзвоні. Платон ледве впізнав перед собою знайоме обличчя слідчого, яке тут же розпливлося в жовту, ніздрювату пляму.

— Будете давати свідчення, громадянине Ярчук? — звідкись зі стелі впали на потилицю слова, завдавши болю.

Платон Гордійович мляво хитнув головою, щоб струсити біль, і неслухняним язиком промовив дивну фразу, що застряла в його вухах:

— ...Пам'ять про людину в вічності не вічна, але безсмертна туга матері...

Потім його кудись вели, вкладали на щось тверде. Навколо плямами розпливалися зарослі обличчя. Але йому ні про що не хотілося думати, і він заплющив очі, відчувши, що провалюється в чорну м'яку безодню.

Не знав Платон, скільки діб він безпробудно спав. Коли прокинувся, почув гомін, сміх. Чийсь знайомий голос неквапливо розповідав:

— Я їй велю: більше двох склянок на день не бери, інакше до весни виздихаємо. Останні ж півмішка борошна лишилось. А вона, відьма, нагрібає більше,

Якось, дивлюся, галушки змудрувала. Вилаяв її на всі заставки і міркою почав борошно видавати. Не допомагає. Як не зав'яжу мішок, розклює і ще набере борошенця. Підстеріг раз, поволік за коси і кажу: ще впіймаю, зовсім коси обірву. А для певності ставлю на борошно печатку. Яку? Найнатуральнішу: спускаю штани і припечатую борошно голим задом. Ну, думаю, хоч і гріх творю, але дудки тепер візьмеш... Справді, днів зо три таку рідку юшку варила, що кишки злипалися. Справжнісіньке теляче пійло. А потім бачу — знову галушечки в юшці плавають. «Чіпала,— питаю,— борошно?» — «Ні,— каже.— Ти ж його опечатав...» Біжу до комори, бачу, дійсно, опечатане борошно. Але приглядаюсь... Еге-ге... Печатка, далебі, моя, а герб зовсім не мій. Не мій герб!

Голос оповідача потонув у гучному реготі, і Платон розплющив очі. Побачив простору тюремну камеру і бородатих дядьків, що сиділи на дерев'яних тапчанах. Багатьох впізнав — односельці, а ще були й з сусідніх сіл.

Забряжчали двері. Всі змовкли. Зайшли двоє служників і принесли хліб та два бачки — один з супом, другий — з пшоняною кашею.

Платонові Гордійовичу дали півмиски рідкої страви і шматок хліба.

— Оце й усе? — запитав він присадкуватого червонощокого тюремника.

— Все,— коротко відповів той.

...Вночі, коли всі спали, до Платона підсів на тапчан знайомий з Березни.

— Ярчук,— зашепотів він.— Не муч себе. Пиши все, що вимагають, інакше не видержиш. Ми всі теж спочатку впиралися, а потім дали свідчення.

— Не винен же я ні в чому.

— А думаєш, ми винні?

— Але що ж писати? Слідчий вимагає назвати спільників.

— Хіба в тебе немає ворогів у селі? Назви всіх своїх ворогів, та й годі. Змушують... А якщо буде суд, відмовишся від показань.

Через три дні Платона знову повели на допит. Той самий кабінет, той самий чорний диван.

— Ну, будемо говорити? — спитав слідчий.

— Будемо,— рішуче відповів Платон.— Признаюсь у всьому, тільки одне прохання.

— Яке?

— Дочка в мене на хуторі заміжжю, Югина. Хочу, щоб у мою хату перебралася з сім'єю. При ній синочок мій лишиться. Боюся, що мачуха кине його.

— Сідайте й пишіть листа дочці.

— А пошлете?

— Даю слово...

Платон Гордійович написав короткого листа Югині, а потім почав писати зізнання.

На білий аркуш паперу лягали коряві рядки поспіль зі слів чорної неправди. Платон писав, шаленіючи від люті, розпалював свою убогу фантазію і аж тремтів від злості. Не тямлячи себе, виливав її невідомо на кого. Згадав, що за часів петлюрівщини на околицях Вінниці орудувала банда отамана Матюшенка. Хоч і не відав, живий Матюшенко чи ні, написав, що недавно зустрічався з ним у лісі біля Коханівки й дістав завдання формувати з надійних людей бойову сотню.

Та кого ж записати в спільники? Ні, Платон не покаже на людей, яким важко виправдатись. Якщо вже й брати гріх на душу, то безкровний, якщо чинити з-під палки підлоту, то таку, щоб у неї не повірили, щоб задумалися ті, кому треба задуматись, що необгрунтована підозра є розсудливістю боягузів.

Але підлота є підлота. Нічим її не виправдаєш, нічим не переконаєш своє серце, що вчинив правильно, накликавши біду на безвинних людей. І все ж іншого виходу не знайшов. На папір лягли прізвища людей, котрі першими вступили до колгоспу, котрі були зараз у Коханівці опорою нового життя, що знову почало відроджуватись. Не повинні ж повірити, що вони вороги!

Повернувся слідчий — відносив листа, що написав Платон до Югини. Вмостився за столом і сказав Платонові Гордійовичу:

— Ага, мало не забув: у нас є відомості, що ви зберігали зброю. Про це теж напишіть.

Платон Гордійович звів на нього здичавілі очі і болісно усміхнувся. Вперше подумав про слідчого, як про лиху людину, що міряє чуже життя, чужі вчинки своєю зіпсованою міркою. Мабуть, усі люди, що до нього потрапляли, в його уяві — свідомі злочинці і брехуни. Важливо лишень документально це обгрунтувати...

Ще більше озлобився серцем і, відчуваючи образливе безсилля, дописав в кінці аркуша:

«Признаюся також, що зберігав саморобну іграшкову зброю, яку в мене вилучила міліція влітку 1927 року»,— і зі злістю розмашисто підписався.

27

У тюремній камері годинника немає. Ниточку часу розмотує тут биття серця ув'язненого. І тягнеться ця сіра нитка нескінченно довго...

Два роки просидів Платон Гордійович у в'язниці. Сталося за цей час небагато. Невдовзі по тому, як дав неправдиві свідчення, побачив під час прогулянки в тюремному дворі коханівських дядьків, котрих він ніби завербував до бойової сотні повстанського загону. Як і інші в'язні, коханівчани, заклавши руки за спину, мовчки ходили по колу, дивлячись собі під ноги, на кам'яну бруківку.

Платон Гордійович боявся зустрітися з кимось із них очима...

Потім його знову викликали на допит. Платона здивував спокій слідчого. Якимось буденним голосом, без тіні докору, він сказав:

— Що ж ви, громадянине Ярчук, безвинних людей у тюрму загнали? Кращих колгоспників обмовили.

Платон Гордійович озвірів:

— Це ви, громадянине слідчий, загнали їх! — Голос Платона охрип від люті.— Загнали моїми руками... І моїми руками мені петлю на шию накинули... Чому ж не душите?

Слідчий вибачливо усміхнувся і неквапливо почав щось писати на чистому аркушеві паперу. Потім поклав цей аркуш перед Платоном і сказав:

— Підтвердіть, що відмовляєтесь від попередніх зізнань.

Не читаючи написаного, Платон Гордійович, стримуючи дрож, розписався.

Під час наступної прогулянки він уже не зустрів на тюремному подвір'ї своїх земляків.

І ось позаду два роки. За два роки — кілька безплідних допитів і один лист з дому. З листа довідався Платон, що дочка Югина переїхала з своєю сім'єю в Коханівку і живе в його хаті. Але Ганна з Настею не повернулися в Березну — туляться в маленькій кімнатці, а Павлусь разом з ними.

Вчора — остання, здається, розмова з слідчим.

— Ярчук, скажіть по щирості, ви що, святий? — спитав слідчий.

— Коли б був святий, на мене б молилися...

— Зрозумійте моє становище: два роки протримав я вас у тюрмі, а звинувачення не підтверджуються. Мушу ж я чимось обгрунтувати строк вашого ув'язнення?.. Признайтесь в чому-небудь.

— В чому?

— В чому хочете. У кожної людини є гріхи.

Платон Гордійович подумав, з німим докором глянув на стомлене, худе обличчя слідчого і сказав:

— Мішок насінного зерна вкрав у колгоспі.— І розповів усе, як було...

— Підпишіть...

28

Югина добре почувала себе на «батьківщині» — в рідній хаті. Віддали її звідси заміж в двадцять четвертім, коли не було їй ще й вісімнадцяти, а повернулася сюди вже з чотирма синами, але ніби в юність свою повернулась.

Може, тому стара ярчуківська хата частенько дзвеніла піснями та дружним сміхом довгими зимовими вечорами, кидаючи із заморожених вікон на засніжене подвір'я тьмяне світло. Вечорами Югина сиділа у великій світлиці за швейною машинкою. Хоча ні в кого й не вчилася кравецтва, але вміла обшити і себе, і сім'ю. Брала роботу і від сусідів за невелику платню.

Ножна швейна машина стояла побіля столу, над яким висіла гасова лампа восьмирик. За столом звичайно сиділи, готуючи уроки, Павлусь, Настя і два Югининих школярі — Петрусь і Хома. Молодші її сини — Юрко і Тарасик — бавилися на тапчані в ляльки.

Гната — Югининого чоловіка — вечорами дома не було. Зимовими місяцями він працював на цукроварні в нічну зміну і повертався додому тільки вдосвіта.

Іноді виходила з своєї хатинки Ганна. Сідала з куделею і веретеном на ослоні та й пряла, спостерігаючи все, що діялося в хаті, а часом приставала до спільної розваги.

Вечір найчастіше починався з якого-небудь жарту над трирічним Тарасиком. Тарасик ще не розрахувався

з минулим голодом — у нього був надто великий, рахітичний животик, такий великий, що коли спотикався хлопчик і падав, то ледве зводився на ноги. Ходив Тарасик перевальцем — помаленьку, плутаючись в довгій, до п'ят, льолі, або, як тут називали, сукенці.

Ось і тепер, ніби барильце, перевалився він через поріг — прийшов із Хомою з комори, куди перевели на ніч через великі морози тільну, на останніх днях, корову.

— Тарасику, нема ще там телятка? — спитала Югина, зупиняючи швейну машину.

— Ще нема,— пискливо відповів Тарасик.

— А що корова робить?

— Наїлася й сидить.

— Сидить? — Югина вже ладна зайтися реготом.— Як же вона сидить?

— Склала лапи й сидить...

— Лапи? У корови ж ноги, а не лапи.

І вся хата здригається від реготу — навіть лампа над столом підморгує.

Коли змовк сміх, другокласник Петрусь, що сидів над книжкою, нараз запитав Югину:

— Мамо, а правда, що наша земля кругла, мов яблуко, і на другому боці живуть американці?

— Правда,— обігнала Югину Настя.

— Як же вони там ходять? — здивувався Петрик.— Як мухи по стелі?.. Догори ногами?

Настя заходилася пояснювати Петрикові, але її перебила Югина. Вона спочатку засміялася молодим, дзвінким сміхом, потім сказала:

— Не може бути, щоб американці ходили догори ногами.

— А як же? — не вгамовувався Петрик.

— Наш кум Галаган,— відповіла Югина,— до революції виїхав до Америки на заробітки. Потім написав звідти листа, що працює на фабриці, яка шиє чоловічі підтяжки. То на якого ж біса потрібні тим американцям підтяжки, якщо вони ходять догори ногами? Через голову штани однаково не спадуть.

І знову моргає лампа від реготу, що переповнює хату.

Найдзвінкіше сміється сама Югина, блискаючи рівними білими зубами і закинувши голову, на якій вінком укладена товста каштанова коса. Обличчя у Югини молоде, з ямочками на щоках, очі великі, карі, з веселими іскринками-бісиками.

На якусь мить у хаті западає тиша. Хмурить брови над зошитом, розв'язуючи важку задачу, Павлусь. Між іншим, його в сім'ї вже звуть Павлом — адже дорослим став, шістнадцять років хлопцеві стукнуло, сьомий клас кінчає. Настуся теж виросла... Здається, недавно була плаксивим дівчиськом з двома кісками за плечима. А тепер з якоюсь поблажливістю поглядає на всіх глибокими синіми очиськами, розуміючи, що вона гарна, розумна. Та, як і раніше, вчуваються в її сміхові срібні дзвіночки, як і раніше, пустотлива вона й задерикувата...

Розмірено стукотить швейна машинка. Під цей стукіт Югина заспівує пісню. Голос у неї м'який і високий, здобрений ніжними переливами:

Вечір надворі, ніч наступає,
Вийди, дівчино, серце бажає...

Пісню підхоплюють Петрик і Хома, за ними Юрась. Навіть Тарасик вчасно вимовляє останні слова кожного пісенного рядка. Хлопчики співають по-дівчачому тонкими голосами, і кожен робить далі своє діло...

Чистеє небо зіроньки вкрили,
Вийди, дівчино, до мене, мила...

Настуся кидає на хлопчиків насмішкуватий погляд. Петрик перехоплює той погляд і, зніяковівши, змовкає, одразу ж збіднивши пісню. Настя, аби якось затушувати свою помилку, теж починає співати — з підкреслено серйозним виглядом. Голос у неї чистий, рівний, туркотливий, ніби в горлиці...

Дай подивитись в ясні очі,
Стан твій обняти, гнучкий дівочий,
Глянути в личко — біле, чудове,
На коси довгі, на чорні брови...

Не співав лише Павло. Він взагалі при Настусі бував соромливий і небагатослівний. Не співала й Ганна. Смикаючи однією рукою пасмо насадженої на кужіль розпушеної конопляної мички, другою рукою вона вправно крутила веретено, на яке виток за витком лягала пряжа.

Сумно на душі в Ганни. Уже третій рік, як заарештували Платона, третій рік, як поселилася в хаті Югина зі своєю великою родиною. І Ганна тепер тут ні гостя, ні

господиня. Розуміла, що треба вертатися в Березну, в свою стареньку, напіврозвалену хату. Та легко сказати — вертатися. Настуся й слухати про те не хоче: звикла до Коханівки, подружок завела, та й Павло, видно, серцем з Ганною й Настусею, хоч і любить щиросердо сестру Югину та її хлопчиків.

А найголовніше, як у Березні людям у вічі глянути? І як там житиме? Садибу обрізали під самий двір, садок вирубали...

Жевріла надія, що вернеться Платон і все зміниться. Не стануть же тримати стару людину в тюрмі до смерті. Адже нікого він не вбив, не зарізав.

У хаті вже лунала інша пісня — протяжна і жалібна, від якої у Ганни перехоплювало дух:

Та нема гірш нікому,
Як тій сиротині:
Ніхто не пригорне
При лихій годині.

Здавалося, що це сама сирітська душа ридає, боязко вимовляючи сумні слова, що крають серце:

Та не пригорне батько,
Не пригорне мати,
Тільки той пригорне,
Що думає взяти..

Затуманились Ганнині очі, глянула на доньку. Хіба ж не про Настусю, та й хіба не про неї саму — Ганну, про її гірку вдовину долю плаче пісня?.. Але очі у Насті сухі. Поклавши підборіддя на кулачок маленької, ніби створеної не для селянської роботи руки, Настя чисто і протяжно вимовляла слова, майже не ворушачи губами. Пісня, здавалось, народжувалась десь сама собою, а всі, хто був у хаті, затамувавши дух, слухали її.

Ганна перевела погляд на Павла. Про що він думає, низько схиливши голову над книжкою? Ховає налиті сльозою очі?..

Ні, Павлусь про своє думає. Пісня наче відгородила його від усіх, і він, не прислухаючись до неї, поринув у мрійне забуття.

Восени приїздив у відпустку син Андрона Ярчука — Грицько. Закінчив Григорій авіаційне училище і став льотчиком-винищувачем... Павлусь бачить, як іде Григорій коханівською вулицею: риплять, виблискуючи чорним вогнем, хромові чоботи, в сукняному синьому

костюмі — галіфе і френчі, на блакитних петлицях френча горять червоною емаллю по два квадратики... Лейтенант!.. Яке слово... Лейтенант... А кругом тріщать перелази, скриплять хвіртки, грюкають двері — люди поспішають подивитися на Андронового Грицька, котрий до всіх шанобливо каже «день добрий» і прикладає праву руку до кашкета з золотим крабом над блискучим козирком. Деякі дівчата, кажуть, шибки у вікнах повидавлювали лобами — так видивлялися на Грицька!

Грицько Ярчук нині служить на Далекому Сході. Літає... Хіба ж то жарти: десь високо в небі літає Грицько з Коханівки! І прізвище в нього Ярчук, як і в Павла...

Ні, це не Гриць, це Павло Ярчук сидить за штурвалом сталевого птаха. Це в нього завмирає серце від захоплення. Кожна клітинка тіла кричить від дикої радості: Павло відчуває стрімкість лету, відчуває покірність машини...

Ось він бачить далеко внизу Коханівку в срібній підкові — вигині Бужанки,— пізнає знайомі вулиці. Онде в садку рідна хата, а біля хати стоїть Настуся і махає рукою в небо. Павло кладе літак на крило і починає кружляти над Коханівкою... Все більше й більше людей висипає на вулиці... Ні, Павло не один в літаку: у нього є помічник — другий пілот. Йому він і передає керування, а сам видирається на крило машини. Потоки повітря пружно штовхають його в груди, хочуть змести з крила, а він усе стоїть — вичікує, поки літак опиниться над майданом біля сільради. Ще мить — і Павло летить униз, рве на грудях кільце парашута і приземляється в центрі майдану. До нього біжать люди, але ніхто не впізнає його — в льотному комбінезоні, в шоломі з окулярами. Він неквапливо скидає шолом, діловито вітається. Всі скрикують від подиву. Настуся не зводить з нього радісних очей; поруч з нею стоїть зелений від заздрощів Серьога. Настя кидається до Павла, бере його за руку й веде додому. А з двору поспішає назустріч батько...

Думка про батька повернула Павла з казки в знайому хату. У свідомість вдерлися сумні слова пісні, що заколихували тишу:

Та налетіли гуси
З далекого краю,
Замутили воду
В тихому Дунаю...

...Погано спалося цієї ночі Павлові. Все думав про те, що не буде йому щастя в житті, якщо не стане він льотчиком. Весна не за горами, остання його школярська весна. Сім класів за плечима — з такою освітою вже приймають до авіаційного училища. Одне лихо — за віком не вийшов: не вистачає одного року, навіть менше року. Недавно йому сповнилось шістнадцять, а треба, щоб на час вступу до училища було сімнадцять.

Вся надія на Степана Григоренка. Він же все-таки доводиться Павлові двоюрідним братом. Невже не дасть від сільради довідки, що йому вже сімнадцять?.. Дасть! Адже на зріст Павло обігнав своїх ровесників.

Довго ще Павлові не давали заснути тривожні думки і радісні надії на те, що поталанить йому вирватися з села в світ своєї мрії, в світ далекий і загадковий, нічим не схожий на селянський, з його одноманітністю, з щорічним повторенням тих самих тривог, турбот, пов'язаних із землею, хлібом і всім тим, з чого складається селянське буття.

А в замерзлі вікна бився шалений вітер. Павло пощулився, згадавши, що йому треба вставати ще вдосвіта і йти разом з Настею заметеним хуртовиною, в мереживі інею лісом та полем, що потонуло в сніговій млі, за п'ять кілометрів від села — на цукроварню, де містилася їхня школа.

29

Якось весняним ранком, коли Павло ладнався до школи, Югина покликала його у двір і, озирнувшись навколо, тихо мовила:

— Пора, Павле, виживати твою мачуху й Настю з нашої хати.

— Навіщо? — Павло дивився на сестру вражено і з прихованою ворожістю.

— Та ти що, маленький? Не бачиш, що двом господиням в одній хаті й на одному городі тісно? У них є своя хата, нехай ідуть.

Павло не знав, що відповісти на такі Югинині слова, і, розмірковуючи, зосереджено дивився собі під ноги.

— Чого ж мовчиш? Насті тобі жалко? Дурило! Потрібна вона тобі, як корові ярмо!

— Нікого мені не жалко,— хмуро відповів Павло.— У нас з нею підручники спільні. А потім, що тато скажуть, коли вернуться додому?

— Тато ж мені ясно написали: перебирайся в Коханівку, хай Павло буде біля тебе, а Ганна — як хоче...

— А вона не хоче.

— Захоче! Ти тільки пособи мені.— І веселі Югинині очі лукаво підморгнули.

— Чим пособити?

— Коли Ганна спатиме — нишком одріж у неї ножицями кінчик коси. Капелиночку!..

Павлові здалося, що сестра жартує.

— Нащо?

— Це вже моя справа,— загадково відповіла Югина, і на її пишному виду знову промайнула усмішка.

— Ні, ти скажи!

— Ну... Я радилась з бабою Созонихою. Вона почаклує над тією косою, і Ганна сама піде з двору.

— Та бреше Созониха! Це ж дурниці!

— І нехай бреше! Он восени в Харитини-сновидихи скажена собака порвала корову, то баба «побрехала» і вилікувала.

— То зовсім інше,— відказав Павло.

Він був свідком, як стара Созониха лікувала Харитинину корову. Спочатку напувала її пійлом з цар-зілля, а пізніше, коли в корови з'явилися під язиком «щенята» — білі пухирці,— баба повидавлювала з них недозрілих черв'яків, від яких, як вона пояснювала, скотина потім і казиться, якщо проковтне їх після того, як дозрівають і вилупляться з пухирців.

— Та ще й невідомо, чи була та собака скаженою,— з сумнівом закінчив Павло.

Рипнули сінешні двері, і на подвір'я вибігла вже зібрана до школи Настя.

— Павле, ти чого порпаєшся? — спитала вона, тримаючи в одній руці зв'язані шпагатом книжки й зошити, а другою поправляючи на голові хустку. Догадавшись, що Павло про щось шептався з Югиною, Настя пильно зиркнула на нього, досадливо вигнувши шнурочки чорних брів. Потім гордовито попрямувала до воріт, за якими вже тупцяв, чекаючи на Настю й Павла, довготелесий Серьога.

Павло кинувся до хати і за якусь мить вже наздогнав Серьогу з Настею.

— Тож не забудь, що я тобі веліла! — владно гукнула йому вслід Югина.

З хати вийшла Ганна. Подивилася за ворота на школярів, що вже ледь мріли, і неприв'ітно спитала Югину:

— Курей годувати чи сама даси?

— Обійдусь сама,— холодно відповіла Югина і пішла через двір до повітки.

Нелад у хаті Ярчуків почався давно. Візьметься Югина попрати білизну Павлові, а Ганна зразу: «Чому ти? Я все ж таки мати йому!» Або прийдуть до Насті подружки, сідають у світлиці за стіл і роблять уроки, а Югина на кухні докоряє Ганні: «Своїх дітей повна хата, а тут ще й чужі...»

Не раз доводилося Гнатові, чоловікові Югини, гучним басом гримати на жінок:

— Ану, замовкніть! Найшли за що цвірінькать!

Гнат — чорновусий, червонощокий чолов'яга з смоляними очима. Високий і широкоплечий, з пудовими кулачищами, він славився в селі своєю некварливістю, волячою силою і вмінням при нагоді одним духом вижлуктити цеберку горілки і закусити якщо не цілим поросям, то сотнею солоних огірків. Збираючись в якій-небудь справі далеко від села, Гнат завдавав собі на плечі мішок, у який перед тим насипав з пуд землі, а в руку брав залізного лома. «Не можу порожняком прогулюватися,— винувато виправдовувався він, якщо над ним за таке дивацтво добродушно жартували.— Розмашистіше йдеться з ношею». І бавився ломом, як паличкою.

Коли ранньої весни цукроварня зупинялася, Гнат починав ходити на роботу в колгосп і встигав за весну й літо виробити трудоднів не менше, ніж інші за цілий рік.

Гнат звичайно небалакучий, та на недавніх колгоспних зборах несподівано для всіх попрохав слова і своїм виступом збаламутив усе село.

— Я так, приміром, мислю,— насилу підбираючи слова, сказав Гнат.— Хто в колгоспі робить як мокре горить, тому, трясця його матері, треба відрізати до самої призьби присадибний город!

Збори несхвально загомоніли, Гнат почервонів як рак і сердито витріщив очі на людей. Потім, не напружуючи голосу, гримнув так, ніби пальнув з гармати:

— Ану тихо!..

Спантеличений зал замовк.

— Чого сичите, як скажені гусаки? Не до вподоби? Звичайно, трясця його матері, городець, бач, завжди рятує! Завжди можна сховатися за нього, якщо в колгоспі нелад. Не було б городів — надіялись би лише на колгосп і робили б там як чорти! Не дозволили б одному голові колгоспним хлібом розпоряджатися! А то дехто виходить на роботу, як на панщину колись ходили. Не колгоспники, не одноосібники, а немов ледачі наймити!

Далі говорити Гнатові не дали. Жінки зняли такий гвалт, що він змушений був сісти на своє місце. А Югина крикнула через увесь зал:

— Прийдеш додому, взнаєш в мене і про город, і про панщину!

Але дома першою заговорила Ганна.

— Як же можна так нерозумно, Гнате? — з докором спитала вона.— Хата без городу й садка, як людина без одежі.

— Робітники — не гірші за нас, а живуть без городів! — мляво огризнувся Гнат.

— Вони звикли в кам'яницях жити,— не здавалася Ганна.— А нам, затурканим селянам, земелька біля хати потрібна, щоб можна було босоніж на неї ступити і прикрашати її, як хто хоче.

— Тож ви, жінки, половину часу на тих городах убиваєте, а буряки он стогнуть під бур'яном!

— А чому б і вам, чоловікам, не вийти з сапою на буряки? — Ганна, видно, підготувалася до тривалої розмови, але її раптом перебила Югина. Звертаючись до чоловіка, вона з прихованим глузуванням сказала:

— Мало, Гнате, я гризу тебе своїми розмовами. Так вислуховуй інших. Чоловікам завжди корисно, коли чужі жінки їм голови провітрюють.

Потім Югина обернулася до Ганни:

— Їй-богу, Гнат втече з хати, якщо ми вдвох будемо милити йому шию. Є ж у нього жінка, хай її й терпить!..

Ганна, не дослухавши Югини, швидко пішла в свою хатинку.

І ось нарешті чвари між двома господинями досягли тої відкритої ворожнечі, коли обом уже стало не під силу. І Югина нічого кращого не придумала — пішла просити ради в баби Созонихи, яка заступила в Коханівці покійну знахарку — Оляну.

Павлові не йшла з думки розмова з Югиною про те, що він має відрізати пасмо коси у своєї мачухи. Йому було смішно і сумно. Дуже хотілося поговорити з Настею, поговорити так, як ніколи ще з нею не говорив. Зробити це можна буде тільки після уроків, по дорозі додому...

Та, як завжди, за Настею ув'язався Серьога. Як тільки вийшли з школи, він узяв у Насті її книжки і обережно поніс разом із своїми.

Павла взяла досада. Скільки вони ходять разом з Настею до школи, а він ані разу не здогадався понести її книжки.

Понад ставком, що геть заріс водоростями і простягався від заводу аж до самого лісу, в'юнилася тверда глиниста стежка. Учні розтяглися по ній уривистим ланцюжком. Йшли по двоє, по троє, балакали про те-се, штовхалися й сміялись. Немає в учнівському житті веселішого часу, ніж час повернення з школи.

Павло йшов позаду Насті й Серьоги і все думав, як і коли почати розмову. Його дратував Серьога — довгий, худорлявий, з-під його вистріпаних коротких холош біліли ноги, взуті без шкарпеток в розтоптані черевики. На Серьозі такий же поношений куценький піджачок, вицвіла кепочка, що ледве трималася на його давно не стриженій голові. І що в ньому знайшла Настя? Обличчя в Серьоги веснянкувате, ніс цілу зиму й літо рожевий, з облупленою шкірою, маленькі й хитрі очиці опушені білястими віями. Тільки й того, що Серьога хлопець одчайдушний: хоробро кидається в кожну бійку, не боїться навіть старшокласників.

У школі давно помітили, що Серьога симпатизує Насті. Але над цим не поглузуєш — дуже вже скорі його кулаки на розправу. Та й Настя не дає приводу для глузування — до всіх хлопців ставиться однаково, з поблажливою привітністю і трохи згорда. Та все ж наївне і соромливе залицяння Серьоги їй, мабуть, було приємним.

Зараз Серьога жваво розповідав Насті, як він ризикував власним життям, перебираючись через заводський ставок по останній кризі.

Павло не стерпів Серьогиного вихваляння і втрутився в розмову.

— Навіщо ти його слухаєш, Насте? — насмішкувато спитав він, хоч йому було зовсім не до сміху.— Бреше все Сновида!

Серьога ніколи й нікому не пробачав, якщо дражнили його прізвиськом Сновида, що давно вже перейшло на нього від батька. Павлові слова ніби вжалили Серьогу. Він рвучко обернувся і побілілими від злості очима глянув на Павла. Потім спокійно поклав на стежку свої і Настині книжки і, засунувши руки в кишені штанів, підступив до Павла.

— Ти чого обзиваєш? — випнувши тонкі губи, погрозливо зашипів Серьога.— Ану, візьми слова назад! А то...

— А то що?..— Павло теж поклав свої книжки на землю і подивився, чи далеко відійшли інші учні: йому не хотілося битися з Серьогою при багатьох свідках: знав, що напевне не зможе взяти гору.

— А то в пику дам. Хоч ти й Настин родич!

Настя стояла збоку і з веселою цікавістю спостерігала за хлопцями.

— Спробуй дай...— Павло теж засунув руки в кишені.

— Для початку вистачить тобі й цього...— Серьога, не виймаючи рук, спритно, з вивертом розмахнувся ногою і вдарив Павла носаком.

І враз сталося несподіване — і для Серьоги, і для Насті. Павло з окаменілим обличчям впритул підійшов до свого кривдника і, блискавично висмикнувши з кишень штанів стиснуті в кулаки руки, знизу вгору вдарив Серьогу в підборіддя. Серьога завив від болю, відлетів назад, але тут же опам'ятався. За мить вони обидва качалися по землі й дубасили один одного.

Коли Серьога нарешті підім'яв під себе Павла і розлючено почав товкти його головою об стежку, до забіяк несподівано підскочила Настя.

— Перестань! — заверещала вона, вчепившись руками в шорстку Серьогину чуприну, і смикнула її з усієї сили.

Серьога закричав, випустив Павла і почав вириватися з Настиних рук. А Павло ніби цього й чекав. Скочив на ноги і знову налетів на свого супротивника...

Мабуть, уперше в житті Серьога з ганьбою лишив поле бою. Обливаючись слізьми і розмазуючи по щоках кров, він кидав на адресу Павла й Насті страшні погрози і лайку.

...Одинока хмара, закривши сонце, раптом зронила на землю густі й великі краплі сліпого дощу.

— Біжімо під дуб! — запропонувала Настя Павлові.

Чорний віковий дуб був обліплений рудим торішнім листям, що металево дзвеніло під ударами крапель. Він скине мертве листя тільки після першого весняного грому, а потім одягнеться в нове. Навколо дуба збилися густі й приземкуваті кущі глоду.

Павло з Настею, захекавшись, посідали на оголеному товстому кореневищі. Настя зірвала в молодій траві листок подорожника і обережно наліпила його Павлові на подряпаного лоба.

— Забіяки нещасні,— кинула з ласкавим докором.— Навіщо ти зчепився з ним?

Відповіді не було. Шум торішнього листя над головою затих: хмара перенесла дощ на той бік ставка. Знову засвітило сонце. Але йти з-під дуба не хотілося.

Павло пильно глянув на Настю, в її великі, блискучі, незвичайно сині очі і не відвів погляду. Настя ніяково посміхнулась.

— Чого витріщився?

Павло відчув, як запаленіли його щоки, і опустив очі. Тихо спитав:

— Настусю, тобі Серьога подобається?

— А чому б ні? Ледар він тільки, вчиться погано.

— Ти теж не відмінниця.

— Зате ти в нас зразковий! — І Настя засміялася, бризнувши переливами срібних дзвіночків, від чого у Павлових грудях ворухнулося щось тепле.

Розмова не клеїлась, а Павлові стільки треба було сказати! Та не так це легко — сказати, що він кохає... Як потім дивитися в очі Насті? І чому саме сьогодні він повинен про це сказати? І чи треба взагалі казати? Адже для Насті він настільки звичний, що вона його, здається, й за хлопця не вважає, поводиться з ним, ніби з подружкою.

— Настусю,— знову почав Павло,— для чого ти встряла в нашу бійку?

— Боялася, що він тебе дуже відлупцює.

— Чому боялася?

— Тому, що Серьога старший і сильніший за тебе.

— Тільки тому?

— Що ти мене все випитуєш? — В голосі Насті почулось удаване роздратування.

— Ти не ображайся... Я тобі маю сказати...

— Що? — Настя пригасила в очах цікавість і насторожилась.

— Скажи, якби ми жили не в одній хаті, ти б сьогодні била Серьогу?

— Дуже мені треба!

Однак нотки кокетства в голосі, її очі, повні сміху, не підтверджували Настиних слів. І це змусило Павла продовжувати розмову.

— Значить, я тобі... не подобаюсь?

Настя обпекла Павла уважним поглядом, в якому на мить заніміла задума, потім знову задзвенів її сміх, і вона, зірвавшись на ноги, потягла Павла за руку.

— Ходімо додому! Бач, розбалакався! Та ми ще маленькі, а ти такі розмови.

— Не прикидайся, Насте,— нахмурив брови Павло і сказав суворо: — Я ще нічого не сказав.

— Потім скажеш, Павлусю, а то я мамі наскаржусь. Ти ж братик мій!

— Боюся, що скоро станемо чужими. Підете ви з нашої хати.

— Чому?! — В очах у Насті промайнув переляк.

— Сваряться мама з Югиною весь час.— І Павло розповів Насті, про що його просила сьогодні вранці Югина...

Коли йшли вже коханівською вулицею, Настя раптом по-змовницькому мовила Павлусеві:

— Пообіцяй Югині обрізати мамину косу.

— Але ж я цього не зроблю! — здивувався Павло.

— Я сама зроблю.

— Ти?

— Ага. Тільки не косу мамину підріжу, а телячий хвіст на колгоспному корівнику. Виберу теля підходящої масті, і нехай потім баба Созониха чаклує.

І обоє весело засміялись.

30

Милуватися красою природи селяни не особливо схильні. Їм усе здається звичайним: і чарівне пробудження ранку з усім багатством барв, що загораються, коли сходить сонце, і весняна пора, коли довкола духмяніють у молочному цвітінні сади, і біляcте марево хлібів, що достигають на безкраїх спекотних ланах...

Краса тих місць, де живуть і трудяться селяни, сприймається ними як щось звичайне, так само як і їхня тиха, безмовна, іноді неусвідомлена радість, яку породжує оця сама земна краса.

Та Степан Григоренко, може, тому, що зустрічав на Саратовщині інші світанки, інші весни, бачив інші землі, в інших барвах, зараз захоплено дивився на Коханівку. Село потопало у квітучих садках, пробудившись після голодних літ до нового життя. Лагідна задумлива Бужанка котила прозорі води між увінчаних кучерявою зеленню берегів, яскраво-червоне сонце ще не сліпило, а повільно й велично випливало з-за видноколу, що танув у фіолетовому серпанку.

Сьогодні була неділя — перший день щасливого неробства після того, як коханівський колгосп упорався з весняною сівбою. І Степан, як тільки почало світати, вийшов з вудками на берег Бужанки. Ловити рибу — давня Степанова пристрасть. Багато років уже не тішився він цим, затурканий вихором подій і морочливими сільрадівськими справами. Та й, за коханівським звичаєм, дорослій людині не випадало, як хлопчакові, годинами стовбичити над вудкою і заворожувати поглядом поплавці, а тим більш самому голові сільради. Та, дасть бог, не осудять. Люди тепер добрі — в цей тривожно-радісний час чекання першого травневого дощу.

Нетерплячими пальцями Степан розмотав налагоджені звечора снасті, наживив саморобні гачки червоним дощовим черв'яком і закинув вудки у воду. Приглядався, куди слабкий вітрець і тиха течія Бужанки віднесуть поплавці, щоб потім кинути в річку прикорм — смажену соняшникову макуху, змішану з вареною картоплею.

А за річкою, за далекою серпанковою стіною темного лісу, вставало могутнє вогняне світило. Степан побачив, як на віддзеркаленому у воді небі розлилася ніжно-рожева барва, і підвів очі до сонця. Від рідкого вільшняка, що ріс на лузі за Бужанкою, лягли довгі тіні, а сам луг, що недавно дрімав під вагою сивої роси, спалахнув на широких прогалинах між тінями міріадами блискіток, ніби вишивана сріблом смарагдова скатертина. Степан засміявся беззвучним щасливим сміхом, дихнув на повні груди, ніби збирався крикнути, і подумав про те, що обкрадав себе, не маючи можливості часто милуватися юністю дня — ось так, без турботи про якісь інші справи.

Згадав про поплавці, що мертво заклякли на воді. І взявся за торбину з прикормом. Жменю за жменею кидав у річку пахучу макуху, змішану з картоплею. І нова думка ворухнулася радістю і смутком. В пам'яті ще свіжо стояв голод... А нині Степан ради забавки кидає у воду таку, за недавнім уявленням, коштовність!

Погане забувається швидко. Ожила Коханівка, оговтались люди. Ось уже два роки, як на трудодень менше двох кілограмів не одержували. Тепер бригадирам не доводиться осатаніло ганяти вулицями, торохкати палицею по воротях і, надриваючи горло, кликати колгоспників на роботу. Самі йдуть, тому що з'явилася надія: кожен матиме зароблене.

Мабуть, так уже ведеться, що все нове народжується в муках. Тому-то й немає нічого вищого і святішого за материнську любов. Ех, таку б любов селянам до колгоспу! А поки що любові немає. Є лише бажання вірити, що минуле лихо — від недородів і невмілого господарювання.

Та Степан знає: мине час, і люди дивуватимуться, як могли раніше поодинці порпатися на своїх клаптиках землі, як могли жити без колгоспів, покріпачені своїм невеликим господарством, де з ранку до вечора треба гнути спину в клуні, біля скотини, на полі, в лузі. І все заради шматка хліба... Зараз багатьом здається, що були то золоті роки, даровані селянам Жовтневою революцією. Але справжні золоті часи — попереду. Прийде такий час, що, коли б селянинові сказали: «Виписуйся з колгоспу, бери землю і господарюй сам»,— він би заволав: «Змилуйтеся! За яку провину?!»

Степанові міркування перебив рух поплавця. Брунатна сигара з дубової кори хитнулася, попливла вбік і раптом різко пішла під воду. Степан смикнув вудлище, підсік і з радістю відчув на кінці волосіні приємну, рухливу вагу. Від незвички не повів по воді впійманого на гачок карася, а вихопив його у повітря, і в ранковому промінні блиснуло живе срібло рибинки.

Настав той щасливий момент, коли в голові — жодної думки, тільки тихе захоплення в серці, напруженість рук і тремтливе чекання, коли поплавець знову пірне в воду.

Ніде так швидко не летить час, як на риболовлі. Здається, що тільки-но вперше клюнуло, а сонце піднялося вже високо, заповнило небо сяючою блакиттю і висуши-

ло на траві росу. Правда, і в цеберці, що стояла біля Степана, хлюпалось з півтора десятка «япончиків»,— так називають у Коханівці білого карася.

На стежці, що петляла берегом, почулись чиїсь легенькі кроки. За Степановою спиною вони стихли.

«Тося принесла снідати»,— подумав Степан і усміхнувся. Хотів оглянутись, але стримався. Згадав вчорашні Христині слова, кинуті йому мимохідь:

— Швидше б уже постарів, чортяка луплений!..

А до цього Христя якось сказала йому:

— Помічаєш, якими очиськами дивиться на тебе Тодоська? Ніби ти не батько їй, а кавалер... Ти суворіше з нею, Степане. Лозиною б одшмагав коли-небудь...

— За віщо ж лозиною? — здивувався Степан.— Вона слухняна, роботяща.

— Тебе вона завжди рада слухатись. Он вчора заштопала твою сорочку — мені так не заштопати. А думаєш, я її примушувала? Сама взялась!..

Степан помічає, що його старша падчерка — Тося,— коли він приходить додому і ласкаво розмовляє з Христею, стає різкою, дражливою. Хоч і справно виконує материні доручення, але з якоюсь затаєною злістю. А на його прохання відгукується охоче і ніби аж яснішає вся. Голос її стає м'яко-співучим, яким він був у молодої Христі, а великі сірі очі іскряться радістю й вірністю. І ще помітив Степан, що Тося з материнською ніжністю ставиться до свого братика — чотирилітнього Ванька, дбає про нього більше, ніж сама Христя, а Ванько, або Іваньо, як кличе його Тося, відповідає сестрі незвичайною прихильністю. Ніби цуценятко, невідступно ходить слідом за Тосею і зі всіма своїми хлопчачими справами звертається тільки до неї.

Вчора ввечері, коли ладнав снасті на рибу, Степан попрохав Тосю:

— Піди, Тосько, в комору по макуху.

— Я вам не дитятко. Тодоською зовіть! — сердито відповіла вона. Потім, ніби злякавшись своєї різкості. м'яко спитала: — Багато брати макухи?

— З півкруга, та розтовчи її гарненько.

Тодосьці йшов уже тринадцятий рік. Була вона височенька, з тонкими рисами обличчя, худорлява. Хоч як старалась виглядати дорослою, вся ще була в полоні дитинства. Охоче грала з Іваньком в ганчір'яні ляльки, більше забавлялася при цьому сама, чубилась

з молодшою сестрою Олею через дрібниці, лазила на верби по-грачині яйця.

Зараз Степан, здогадуючись, що позад нього стоїть саме Тося, прикинувся, що не чує її. Чекав, коли вона заговорить першою.

А клювати перестало. Дихнув легенький вітрець, розкуйовдив поверхню води і загойдав поплавці. Степан потягся до торбини з прикормом і мимоволі повернув голову. Здивовано побачив, що за спиною в нього була не Тося. За три кроки, на схилі берега, стояв Павлусь. У старих вилинялих штанях з відстовбурченими латками на колінах, у поношеній сорочині з синього ситцю в білу смужку, з солом'яному брилі, босоногий, він, проте, виглядав якось по-дорослому. Може, такого вигляду надавали Павлові чорно-смоляні брови, туго зсунуті над карими задумливими очима, і смагляве обвітрене обличчя з ледь помітним темним пушком над верхньою губою.

— Здрастуй, Степане Прокоповичу,— солідно привітався Павло, зустрівшись очима з Степаном.

— Здоров був, братенику! — відповів спантеличений Степан.— Ти чого ж мовчки стоїш? А я думав — мої дівчата їсти принесли.

— Завадити боявся.

— Від тата нема вісточки?

— Нема.— Павло стримав зітхання.

— Не поталанило дядькові...— Степан кинув принаду і, знаючи, що після цього скоро не клюватиме, звівся на ноги і почав скручувати цигарку. Розважливо заговорив: — Знаєш, Павле, я думаю, що тато твій щось накоїв за петлюрівщини. Інакше не тримали б його за гратами.

— А що він міг накоїти? Я нічого такого не чув ні вдома, ні від людей.

— Люди можуть не знати, а вдома не обов'язково говорити про це.

— Але ж Петлюра був за твоєї пам'яті. Сам мусиш знати.

— Тоді, Павле, таке творилося, що за кожним не вгледиш.

— Ні, тато не міг бути з Петлюрою. Він за Радянську владу сам кому хоч горло перегризе. Про це я Сталіну в Кремль написав.

— Давно? — зацікавився Степан.

— Ще взимку... Нема відповіді.

— Буде обов'язково. Не одразу, звичайно: туди багато різних листів іде.

— Степане, мені довідка потрібна,— без усякого зв'язку з попередньою розмовою сказав Павло.

— Яка довідка?

— Свідоцтво про народження.

— Це можна. Тільки церковні книги в двадцятому році згоріли, так що довідка буде приблизною. Тобі скільки років?

— Сімнадцять,— і оком не змигнувши, збрехав Павло.

— Приходь завтра зранку до сільради...

— Зранку не зможу — іспити в мене.

— Тоді ввечері. А для чого тобі довідка?

— Хочу в льотне училище подавати.

— Військове?

— Ага...

Степан посмоктав цигарку, глибоко затягнувся їдким димом, глянув на поплавці. Ще якусь мить помовчав, потім якимсь винуватим тоном сказав:

— Обрав би ти собі іншу професію. Йди краще в будівельний технікум.

— Ні, я вже вирішив.

— Гм... Вирішив... Тут не все від тебе залежить. У військове училище можуть не прийняти.

— Через батька? — насторожився Павло.

— Так... Відбір там суворий.

— Про це я Сталіну теж написав.

Степан невесело засміявся і, побачивши, як шугнув у воду крайній поплавець, кинувся до вудлищ.

Павло зібрався йти. Його зупинило несподіване Степанове запитання:

— А ти ж як вирішив: з мачухою підеш чи при Югині лишишся?

— Куди піду? — здивувався Павло.

— Як то куди? Твоя ж мачуха продала в Березні свою хату, а купила мою, батьківську. Сьогодні туди перебирається...

31

За мить Павло, не тямлячи себе, біг вузькою стежкою, яка в'юнилася між густих кущів глоду, калини та бузини, що товпились уздовж похилого берега річки.

Гілля, мов зелені руки, стьобало його по обличчю, хапало за плечі, ніби хотіло зупинити й примусити поміркувати над тим, куди і чого він поспішає. Адже нічого змінити не вдасться — це Павло розумів і сам. Та чи й треба міняти?

Але було образливо. Ні, образа — не те слово. Щось важке і сумно-похмуре здавило йому груди, серце клубком підкотилося до горла... І воно, серце, підбитою перепілкою тріпотіло судорожно, ніби захлинаючись від сліз, що душили Павла.

Тепер Павлові було зрозуміло, чого на минулому тижні ходила в Березну його мачуха, зрозуміло, про що шепталися вони вчора увечері з Настусею. Але чому ж усе потай? Він же їм не ворог. Не втаїв же він од Насті те, що Югина веліла відстригти пасмо волосся з коси мачухи. По тому вони з Настею ходили в колгоспний корівник і вкоротили чорному теляті хвоста... Нещодавно те «волосся» Югина принесла від баби Созонихи — спалене, загорнуте в календарний аркушик з цифрою тринадцять. Югина покликала в садок Павла і таємниче мовила:

— Так ось, заворожила баба... Веліла розвіяти на подвір'ї і в хаті.

Частину «завороженого волосся» Югина відсипала в інший папірець.

— Розвій його у мачушиній хатинці...

Павло, для сміху, дав понюхати спалене волосся сусідському псові, і той довірливо нюхнув, а потім почав так чхати, що Павло і Настя, що якраз нагодилась, бралися за животи від реготу.

«Невже Настя розповіла про все мамі?» — з образою і досадою думав Павло, міряючи дрібними кроками порослий травою косогір від Бужанки до села.

З вулиці глянув на свою хату, що сяяла під сонцем білістю стін, і здалася вона йому чужою і жалюгідною; вікна її, обведені темними наличниками, дивилися на світ з приреченим смутком. Ніби й хата сумувала разом з Павлом за веселими дзвіночками, якими не переливатиметься більше Настин сміх.

На поріг вийшла Югина — з віником і залізною заслінкою од печі в руках. На заслінці вона несла сміття, виметене з хати. Павло зрозумів, що Ганна з Настею вже перебралися.

Вгледівши Павла, Югина сердито накинулась на нього:

— Де ти вештаєшся? Мачуха все добро покійної матері забрала — полотно, рушники, напірники! Голим тебе зоставила!

— Обійдусь! — понуро буркнув Павло.

— Ач, добренький який! Тобі не треба — мені згодилося б.— І Югина, струсивши за тин сміття, показала очима на своїх менших хлопчиків — Тарасика і Юрка, що гралися в сливнику біля старої, розваленої сушарні.

— Не треба було віддавати,— кинув Павло.

— Що я, битися з нею буду? За коси волочити?

Згадавши про коси, Югина раптом засміялася, блиснувши двома разками рівних дрібних зубів:

— А баба Созониха помогла!

— Дурепа твоя баба!

— Це ж чому так? Сам бачиш.— І Югина з почуттям зверхності показала на розчинені в сінях двері, що вели до хатинки, де жили Ганна з Настею.

— Бачу.— Павло сумно посміхнувся.— Телячий хвіст Созониха підсмажувала, а не мамину косу.

— Як так?! — вражено запитала Югина.

— А так.— І Павло, підсміюючись, не без мстивого злорадства розповів, як вони разом з Настею ошукали Югину.

Югина дивилася на брата осклілими від подиву очима, не наважуючись повірити тому, що почула. Та по Павловому вигляду зрозуміла, що каже він правду, і раптом, безсило впустивши віник і заслінку, що глухо загриміла об землю, схопилася руками за живіт і ніби надломилася. Давно Павло не бачив, щоб сестра так нестримно, майже істерично сміялася. Важко переводячи дух, вона верескливо реготала, то закидаючи назад голову з товстою тугою косою, укладеною калачем, то нахилялася вперед. Ямочки на її порожевілих щоках світилися і теж сміялися — весело і заразливо.

— А бодай ти пропав! — ледве вимовила крізь регіт Югина.

Павло раптом побачив Настю. Вона кудись ішла вулицею мимо двору — горда й до болю близька. Навіть не глянула на хату, де прожила стільки років, не глянула на Павла. А Югина все реготала, і Павлові здалося, що вона сміється з нього, з Насті, і сміх той ранив його.

Коли Настя зникла за рогом вулиці, Павло вискочив з двору. За спиною в'янув Югинин регіт. Не чуючи ніг, широко ступав нагрітою сонцем стежкою, якою щойно пройшла Настя.

Повернув за ріг вулиці і побачив Настю зовсім близько — вона тільки минула двір Кузьми Сновиди. Прискорив ходу. Раптом перед ним виріс Серьога. Він виринув з хвіртки і, засунувши руки в кишені, став на стежці. Криво посміхаючись, Серьога дивився своїми маленькими, в білих віях, очицями на Павла.

Павлові було не до бійки. Хотів сказати Серьозі щось примирливе, але той несподівано без усякої войовничості засміявся.

— Мої тато вернулись,— промовив він голосом, в якому кричала радістю кожна нотка.

І тут же Павло почув напівзабутий голос Кузьми Сновиди:

— Павлушо! Зайди-но до хати!

Павло побачив у розчиненому навстіж вікні знайоме обличчя Кузьми, що заросло аж до очей сизо-чорною щетиною.

— Лист тобі від твого тата,— по секрету шепнув Серьога Павлові.— Вони на будівництві зустрічались.

І все, що було раніше, відхлинуло від Павла.

Тато!.. Уже скільки років ні слуху ні духу про нього...

32

«Не крадь», «Не збреши», «Не кривдь меншого», «Не знищуй птахів», «Не ламай дерев», «Не лайся», «Не кидай каміння в чужі вікна», «Не дратуй сусідських собак...» Ці і багато інших неписаних заповідей, до яких змалку привчають сільських хлопчаків, незліченну кількість разів порушуються ними, перш ніж стають законом поведінки. Порушуються доти, поки страх перед неминучою розплатою не вгамовує злі хлоп'ячі пориванння або поки не заговорить їхня дозріваюча совість.

З дитинства і до самої смерті совість — найсуворіший суддя людини і найголовніший сіяч добра в її серці. Тільки дуже шкода, що совість часто виступає в ролі сіяча лише після того, як людина змусить її заговорити, ставши перед нею в ролі звинуваченого.

Тяжко каравсь перед своєю совістю Платон Гордійович Ярчук, обікравши восени тридцять другого колгосп-

не поле. І коли через чотири роки він згарячу признався слідчому про вкрадений мішок насінного зерна, то вважав, що будь-яка кара за це буде легшою в порівнянні з тою, якої вже зазнало його хліборобське серце. До того ж слідчий обіцяв зарахувати в строк покарання два роки, які безвинно просидів Платон у тюрмі.

Слідчий слова свого дотримав. Зарахували громадянинові Ярчуку два роки... Два роки з семи, які присудили йому за розкрадання колгоспного майна.

Спочатку Платонові Гордійовичу все здалося поганим сном. Сім років виправно-трудових таборів! Сім років!.. Згадав, що й Кузьма Сновида схопив за крадіжку такий же строк, і ніби увірвався в його серце сніговий вихор і лопнула там якась пружина. Зрозумів, що нічим уже не зарадить своєму лихові. Зовсім зламалося життя його — нікому не примітне і, окрім Павлуся, нікому не потрібне.

Коли б можна було забутися і назавжди втратити відчуття... Не дозволено таке щастя людині. Багато бачили Платонові очі, все запам'ятовувало надірване серце. Нудьгував за Павлусем, за Коханівкою, за землею...

Нескінченно довгий рік провів Платон Гордійович серед строкатої армії в'язнів на будівництві Біломорканалу. Багато бачив. Багато пережив сам.

Пожаліли старість Платонову чи зглянувся хто над ним за безмовність та покірність — його влаштували з часом на теслярську роботу, де збивав день у день тачки, робив держаки до лопат та кайл, стругав сокирища, будував бараки, розпилював колоди на дошки. Потім призначили Платона Ярчука десятником. Його теслярський десяток складався з людей молодших, але кволих, хворобливих, що не вміли як слід тримати в руках сокиру чи рубанок. Терпляче вчив він їх немудрого ремесла, вчив без доброти в серці, бо знав: справжні вони вороги Радянської влади. Були в його десятку колишні петлюрівські офіцери, колишні члени троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку, синок заводчика, що піймався на шкідництві, піп, засуджений за антирадянські проповіді, ювелір, який із скринькою золота намагався прослизнути через кордон. Платон майже ніколи не встрявав у сторонні розмови з своїми підопічними, знаючи, що вугілля якщо не пече, так бруднить. Але був

вимогливий і справедливий, коли ділили сухарі та махорку.

А ранньої весни Платонові Гордійовичу оголосили, що, «зважаючи на його похилий вік і сумлінну працю», він звільняється від ув'язнення, але... без права повернення в рідне село. Навіть в область свою була заказана Платонові дорога...

Саме в цей час вербувалася двохтисячна армія з тих, що відбули строк покарання, для відправлення кудись на південь України, на будівництво металургійного комбінату.

Їхали в теплушках товарного поїзда. День по дню лежав Платон на верхніх нарах в махорочному чаду і дивився в крихітне квадратне віконце. Не міг звикнути до радісної, але й лячної думки, що він уже не в'язень. Гнітила образа за пережиті страх і приниження. Незагоювані то почуття. Яке б життя не чекало в майбутньому, все одно серце пам'ятатиме про біль, який воно перетерпіло. В суперечку з серцем часто встрявав Платонів практичний селянський розум. А може, розум сперечався лише для того, щоб пом'якшити гіркоту образи, просвітлити і виправдати важку долю старого Ярчука? Може, й так. Тільки дуже вагомими були аргументи, якими заспокоював Платон своє розгніване і стомлене болем серце.

«Я — що? Зернятко на достиглій ниві! — говорив він сам до себе.— Ну, клюнув це зернятко горобець, а нива шумить стиглим золотом, чекає плугатаря...»

Згадалося Платонові, як вертався він у Коханівку з врангелівського фронту, де недовгий час був за обозного у червоному полку. Страшно було глянути довкола: ніби жахлива віспа спотворила землю. Покромсані дороги, зірвані мости, перекинуті паровози й вагони, руїни вокзальних будівель, купи цегли на тих місцях, де раніше здіймались водокачки... Земля була пом'ята, поламана, знекровлена війною... А тепер? Ось уже який день їде він залізницею, дивиться на світ, на людей і починає розуміти: порівнювати свою власну біду з тим, що діється навкруги,— нерозумно. Не тільки земля оновилася, але й життя на ній взяло такий розгін, що хотілося плакати від заздрості до кожного, хто був при ділі і не гнувся від похилого віку.

На окружній Московській дорозі, де ешелон з «біломорцями» стояв півдоби, Платон бачив сотні залізнич-

них составів з тракторами, сівалками, комбайнами, культиваторами і ще якимись дивовижними машинами й верстатами. Від них хвилююче пахло свіжою фарбою і мастилом. І думалось Платонові про те, що є десь заводи, котрі вдень і вночі димлять димарями, гуркочуть залізом; трудяться там тисячі людей, щоб вчасно настачити оті залізничні состави, що несуть в усі кінці держави витвори індустрії. Може, он ті веселі трактори і незграбні комбайни потраплять на коханівські поля, може, отим яскраво-червоним сівалкам випаде ронити в нагріту землю золоті струменці зерна там, під гомінливим лісом, на тому пам'ятному клаптику, що обікрав Платон голодної осені.

Складна штука — держава. Скільки потрібно їй мудрих голів і сміливих, благородних сердець, щоб ось так набиралася вона сили, оновлюючи землю й людину.

Надвечір ешелон з «біломорцями» рушив. Повільно пропливала назад двоповерхова закурена споруда станції, на якій понад вікнами видно було ніби викарбувані на червоному полотнищі слова, що славили партію більшовиків.

І ось він у південному степовому місті. Щоправда, місто ховалося десь далеко за димовим частоколом заводських димарів. А Платон, як і інші завербовані, жив у гуртожитку в північному робітничому селищі. По сто п'ятдесят душ в одному бараці — без стелі, стіни та покрівля зшиті з очеретяних матів, ледь промазаних глиною.

Життя в бараці не стихало цілу добу ні на хвилину: завжди хтось спав, хтось їв, хтось когось шукав, було чути гомін, пісні, лайку. Кілька рядів ліжок зсунуто впритул, і, щоб забратися в середину, доводилося «колінкувати» через чужі постелі, іноді через людей, які спали. І лише тут можна було жити Платонові, бо від нього взяли підписку про невиїзд.

І першого ж дня на новому місці нежданo-негадано здибав Платон Гордійович земляка — Кузьму Сновиду. Кузьма їхав додому: йому дозволили виїзд у рідні місця достроково «за зразкову роботу і зразкову поведінку». Зневірившись в пошті на Біломорканалі, Платон послав з ним листа Павлові.

Позаду — весна, літо, туманна осінь. Настала мокра зима. Налагодилось листування з Павлом, почали приходити з дому посилки з салом, коржиками й тютюном.

Платон відчув, що повернулася до нього душевна рівновага. Він знав тепер, як живе Коханівка, знав, що Ганна пішла з його хати, тішився тим, що Павло закінчив семирічку і вступає в льотне училище.

Та звикнути до нового місця не міг: все навколо було йому незрозумілим і чужим. На неозорій території, вздовж багатьох залізничних колій, лежали гори цегли, каміння, щебеню, дерева, конструкцій, устаткування. З-під довгих дерев'яних навісів валила хмарою їдка пилюка з вапняку та цементу. Гуркотіли на високих помостах каменедробарки, бетоно- і розчиномішалки. Між коліями і просто над залізничними лініями громадились скелети з оголеного і опалубленого бетону з павутинням арматури.

Тільки досвідчене око могло безпомилково вгадати в усьому цьому плетиві каменю й заліза майбутні корпуси цехів, фундаменти доменних печей і коксових батарей. По них, наче мурахи в погожу днину, безперервно снували люди. Одні ланцюжком передавали по трапах з поверху на поверх цеглу, дерево, арматуру. Другі котили по настилах тачки з бетоном, розчином. Інші, майже висячи в повітрі, кріпили опалубку. Ще інші повільно танцювали у величезних гумових чоботищах, утрамбовували свіжий бетон. Вгору і вниз рухались цебра. Сипались каскади іскор електрозварки. Здавалося, що й саме небо приковане до цієї здибленої, в диму і громі, землі сталевим павутинням тросових розтяжок, що падали в складній безладності з високих тонких щогл дерикових кранів.

Платон Гордійович був у теслярській бригаді і працював за нарядами то в деревообробному комбінаті, то в цехах, що вже стали до ладу. Радів, що можна було вільно ходити по величезній території, приглядатися в час нехитрих теслярських дрібних робіт до того, що діється навколо, неквапливо розмірковувати хоча б над тим, як неоднаково живуть люди на землі.

Були тут і такі, як він,— прибиті життям. Але більшість — заполонені духом змагання. Часто мітингували, брали на себе підвищені зобов'язання, боролись за першість, за право потрапити на Дошку пошани. По роботі і у вихідні дні сиділи за книжками, вчили політграмоту, сперечалися про події в Іспанії і Китаї. Платон, відчувши ритм нового життя, почав приглядатися до людей і дивом дивувався. Зрозумів, що більшість з них почува-

ють себе господарями на будівництві і щасливі з цього. А щасливі люди не бувають лихими, і Платон потягнувся до них серцем, пориваючись на всю глибінь охопити сенс життя, яким жив великий робітничий колектив. Адже вершилося навкруг щось надзвичайне, і він причетний до цього звершення. Він теж тут господар, незалежний ні від кого, вільний.

Та незабаром Платон почав боятися своєї «волі»... Сталося це після того, як його одного разу послали в механічний цех зробити опалубку для фундаменту під якийсь верстат. Коли зайшов під час обідньої перерви до цеху, побачив, що там ідуть збори робітників. Люди стояли до нього спиною, сиділи на верстатах, на підвіконні й дивилися в глиб цеху, звідки лунав гучний, добре поставлений голос промовця, що змусив Платона прикипіти на місці.

— Слід мати на увазі, товариші,— гримів голос,— що на нашому будівництві понад дві тисячі людей, що прибули з Біломорканалу! Багато тут і всякої погані, що повтікала з села від колективізації. Вороги роблять на них ставку! І те, що в нас трапляються перебої в роботі, неполадки, поламки, аварії,— свідчення того, що тут звили кубло троцькістсько-зінов'євські агенти і фашистські диверсанти! З перемогами соціалізму в нашій країні все гостріше розгортається класова боротьба. Внутрішні вороги не дрімають, і нам треба бути завжди насторожі! Ми повинні бути пильними, повинні знати, чим дихає кожна людина — від керівника до різнороба, до прибиральниці! Щоб не трапилось так, товариші, як на кінному дворі домнобуду, де завідувачем працював царський інженер-шляховик, до того ж нагороджений царським урядом георгіївським хрестом. Тільки пильність допомогла викрити цього замаскованого ворога!..

У Платона Гордійовича голова пішла обертом, і він вийшов на повітря. Довго сидів на лавці біля пожежного щита, збираючись з думками. Йому здавалось, що в серці знову лопнула якась пружинка. Відчув себе винуватим перед цими людьми — винуватим, що був на Біломорканалі і що в російсько-японську війну показав хоробрість, яку відзначили не одним, як інженера-шляховика, а навіть трьома георгіївськими хрестами. Десь у його «справі» записано про оті хрести... Як же йому бути? Як довести, що троцькісти і зінов'євці ніколи не

матимуть його за помічника, що немає в нього поганих намірів, немає каменя за пазухою?

А може, є камінь? Хіба не було чорного дивана і дворічного тюремного режиму, коли вдень і вночі катував себе запитанням: «За віщо?..» Все було. Але буває й гірше, якщо людина стає жертвою нещасного випадку. Такий випадок трапився і з ним. Його прийняли за ворога і вжили зло проти зла. А потім він признався, що вчинив зле колгоспному полю, і його знову покарали злом. Одначе міра зла має бути посильною для совісті, інакше вона може породити нове, найстрашніше зло — ненависть, особливо коли в людини не вистачає мудрості, коли вона не вміє відрізнити озлобленого (як з цепу зірвався!) слідчого від держави...

Немає в Платона каменя за пазухою. Він не хоче бути ворогом того життя, при якому відчув себе людиною, яким живуть Павлусь, Ганна, Настуся, Югина, Степан, вся Коханівка, вся Україна, вся країна... І якщо в цьому житті не викорчувано зла, то лише тому, що ходять іще по радянській землі люди з чорними душами — вороги, ті, хто хоче відібрати у нього, Платона, його хату, зробити його рабом, а Павлусеві заступити шлях до його мрій. Бо ж і сам Платон розкрив вороже кубло в Оляниній хаті. Правда, цьому прислужився випадок. А як без випадку влізеш у душу людині і побачиш — світле у неї нутро чи чорне? Ото й свистить над людськими головами меч правосуддя, виглядає, чиї очі в його сталевому полиску блиснуть по-вовчому, чий голос розточує гадючу отруту... І, певне, частенько меч помиляється, якщо вже й він, стара людина, боїться, що можуть сплутати давно згаслий блиск його, Платонових, георгіївських хрестів з блиском вовчих очей...

А може, інакше й не можна? Може, найвища мудрість у тому й криється, що краще відрубати десять безневинних голів, ніж недогледіти одну вовчу? Так, але й за кожною безневинною головою стоять діти, жінка, брати, сестри! Як їм усе життя ходити з кулею у грудях і тавром ганьби на лобі?.. Ні, Платонові такі питання не під силу. Страшно й думати про це. Страшно і важко. Ніби в задушливому тумані заблудився він і чекає, що ось-ось зосліпу зірветься в прірву...

Наступного дня скоїлось лихо на заводській теплоелектроцентралі. Вийшов з ладу недавно змонтований турбогенератор, і його рознесло на друзки. І першої ж

ночі після аварії заарештовано головного енергетика заводу, начальника ТЕЦу і головного інженера, начальника зміни, начальника машинного залу, обер-майстра, машиніста і його помічника, кількох електромонтажників і робітників з тих, що приїхали з Біломорканалу і працювали на будівництві теплоелектроцентралі.

Дізнавшись про арешти, Платон Гордійович остаточно втратив спокій. Треба було щось придумати, до когось іти й вимагати, щоб перевели його на «чорну роботу» — бити камінь, носити цеглу, копати землю...

Після проведеної в роздумах безсонної ночі встав він зовсім розбитий: боліла голова, нило серце, ломило поперек. Записався до лікаря і того ж дня попав до лазарету. Пролежав там тиждень. А коли виписався й вийшов на роботу, почув, що з'ясовано причину аварії турбогенератора: відмовив автоматичний регулятор обертів турбіни після різко зниженого навантаження.

Платон нічогісінько не тямив у заводській техніці. Його цікавило інше: як заарештовані? Довідавшись, що серед частини звільнених були й «біломорці», трохи заспокоївся, але ненадовго. Свинцевим градом посипалися нові події, від яких у душі немов загусала холодна темрява.

...Був хмурий січневий день тридцять сьомого року. Снігу майже не було на прихопленій морозцем землі. Дув не сильний, але якийсь марудний і мокрий вітер, від якого Платон Гордійович не тільки мерз, а й гостро відчував свою самотність, хоч навколо вовтузились десятки людей, одягнених, як і він, у стьобані випробувані бушлати. Вивантажували з залізничних платформ запаковане в дерев'яні ящики устаткування. Платон тут же розбивав ящики. Під його ломом сердито вищали, вилазячи з гнізд, цвяхи, ліниво скреготали дошки.

До Платона Гордійовича підійшов виконроб Мамчур — ставний літній чоловік з сивими скронями і моложавим, хоч і зморшкуватим, обличчям. Платон ставився до нього з пошаною за внутрішню зібраність, що відчувалась в його спокійному поводженні з людьми, в умінні одним словом змусити людину вловити потрібну йому думку.

— Ярчук, треба поставити трибуну на полі біля барака будівкому. Терміново! — сказав Мамчур.

— Яку трибуну? — здивувався Платон Гордійович.

— Дізнаєтесь на місці. Буде загальнозаводський мітинг.

З гарячкового і швидкого погляду Мамчура Платон Гордійович зрозумів: сталося щось незвичайне. Не стримався і спитав, ховаючи в голосі тривогу:

— Трапилося щось?

Виконроб озирнувся і коротко відповів:

— Вночі знову забрали багатьох...

Перед бараком будівкому вже юрмилися тисячі збуджених людей, коли Платон Гордійович з двома іншими теслями кінчили збивати з дощок тимчасову трибуну.

Загубившися в юрбі, Платон лишився на мітингу. Дивився, як виходили на трибуну не знайомі йому люди,— заклопотані, заглиблені у якісь важкі думки. Прислухався до робітників.

— Головного начальства щось не видно,— сказав молодий парубок у ватянці, показуючи очима на трибуну. Потім звернувся до іншого хлопця: — А той, в окулярах,— хто?

— Голова будівкому профспілки,— почув Платон Гордійович відповідь.

— А в каракулі що за птаха?

— Секретар міськкому партії.

— А чому головного інженера нема?

— Головний загримів уночі в НКВС...

Голова будівкому прокашлявся і, стримуючи хвилювання, почав мітинг просто з доповіді. Платон вдивлявся в його повне, розшаріле на вітрі обличчя, якому рогові окуляри надавали благовидості і статечності, вслухався в гнівні слова і відчував, що сам закипає гнівом. Свій недавній страх здався йому дрібним і смішним. Голова будівкому повідомив, що на заводі, завдяки пильності відданих людей, викрито групу троцькістсько-зінов'євських відступників, злісних ворогів народу, які займалися шкідництвом і шпигунством. Серед знешкоджених ворогів — головний інженер заводу, секретар парткому, начальник механомонтажу, кілька заступників начальників цехів і управлінь. Усе нові й нові прізвища називав доповідач. Вітер підхоплював його зміцнілий, гнівний голос і кидав у заніміле на величезному полі багатолюддя.

По тому на трибуну виходили інші промовці. З ненавистю таврували вони ганьбою мерзенних ворогів і за-

кликали помножувати пильність. Дехто тут же й викривав.

— В позаминулу зміну,— з гнівом заявив низькорослий, в баранячій вушанці чоловік,— майстер Середа не дав мені бетону. Я ще тоді подумав, що це підозріло. А вчора довідався, що Середа приховує, що він родич махновця, з яким одружена його двоюрідна сестра!

— Електромонтажник Цвіркун, коли ставав до роботи, приховав, що його батько був церковним старостою! — повідомив другий промовець.

Третій викривав колишнього свого товариша, батьки якого позбавлялися виборчих прав за саботаж під час колективізації.

Виступали ще й ще... Закликали... Викривали... Платон озирався на робітників і бачив, якою ненавистю палають обличчя молодих хлопців. Повиростaвши після революції, вони тільки чули й читали в книжках про ворогів, які прагнули задушити Радянську владу. І раптом дізнатися, що вороги були поруч, ручкалися з ними, вчили працювати за верстатом, оцінювали їхню працю, хвалили за перший успіх... Нелегко дізнаватися про таке. Все одно як безпечно пройти босому по стежці, а потім озирнутися й побачити, що вона кишить гадюками... Коли б ненависть мала голос, її трубний, обурений клич заглушив би зараз усі інші звуки життя.

І ще одне примічав старий Платон. Угадував душевне сум'яття на багатьох обличчях. Бачив страх. Люди зі страхом ворушили свою пам'ять, копирсалися в минулому, прикидали, чи немає в них за плечима чогось такого, що може кинути тінь підозри. Адже, виявляється, треба так мало: «Далекий родич — махновець...», «Батька вибрали церковним старостою...», «Не хотіли батьки записатися в колгосп...».

Після мітингу мовчки ламали трибуну. Тихий і задумливий був Платон Гордійович. Відваливши ломом поручні, витер рукавом спітнілого лоба й глянув на сірий безлюдний пустир. Побачив, як до недалекої купи залізного брухту, де цвірінькали, стрибаючи і перелітаючи з місця на місце, горобці, підкрадався кошлатий бездомний кіт. Платон з цікавістю завмер на місці. Горобці помітили кота і дружною зграйкою, як бризки з калюжі, спурхнули на дроти. Кіт, що прикипів до землі, провів їх зеленим хижим поглядом.

«Крила б тобі, звірюці,— перепало б тоді горобцям,— невесело подумав Платон. І гмукнув: — Уві сні, либонь, коти часто літають». А на душі — гнітюче почуття.

Знову взявся до роботи. Чомусь згадалося літо. Біля будинку заводоуправління він крадькома зірвав з клумби білу чайну троянду. Дивуючись, які нові й тонкі її пахощі, милувався ніжними пелюстками і раптом побачив між ними чорного павука, що душив якусь комашку... Ось так і в житті: навкруги ясно й сонячно, а чорні павуки звивають собі гнізда в найнесподіваніших місцях.

І знову заходився міркувати про мітинг, про викритих ворогів. Але чому так крається душа? Мовби його, Платона, обпоїли трутизною. Чому маячать перед ним обличчя робітників, на яких застиг страх? Вчувалося навіть, що й вітер, який скиглив зараз над головою в дротах, був пронизаний тим людським страхом. І неподатливий гул трибуни під ударами лома теж навівав щось тривожне, ніби попереджав про майбутнє лихо.

І Платон Гордійович раптом подумав, що й на його обличчі було видно страх. Йому й тепер страшно, хоч провини ні перед совістю, ні перед людьми — ніякої... Немає провини, але були георгіївські хрести; є в його зізнанні ідіотська фраза — витвір лютого відчаю — про те, що переховував він зброю. А ота історія із затриманими в Оляниній хаті людьми? Не за себе він боїться; боїться за Павла, за його завтрашній день, за майбутнє онуків.

Уявив собі, що не він, а Павлусь стояв сьогодні на мітингу в натовпі робітників, а на трибуну вийшов... виконроб Мамчур. Чому Мамчур?.. Вийшов Мамчур і сказав, що Павло Ярчук — син... Так, не ангелів син Павло...

Платонові думки перебив його напарник — червонодеревник із Полтави, рослий, з проворними руками дядько.

— Може, дарма ламаємо? — тоскно спитав він, одриваючи дошку настилу трибуни.

— Болячку б тобі на язик! — зі злістю й тривогою лайнувся Платон.

Червонодеревник витріщив на Платона поблажливо-насмішкуваті і якісь болісні очі. Помовчав, а тоді по секрету сказав:

— Братуха мені з Поділля написав, з Кордишівки — є під Вінницею таке село.

— Чув.— Платон здивувався, вперше дізнавшись, що полтавський червонодеревник — його земляк.— Воронцовського району Кордишівка.

— Невелике село, а скількох дядьків підвели під репресію...

— Еге ж, густо посолили,— хитнув головою Платон.

— Добре, якщо на цьому зав'яжуть,— вів далі червонодеревник.— Вчора я балакав з одним ученим чолов'ягою з табору в'язнів — родич моїй жінці, на волі професором служив. Так говорив він, ніби арешти потрібні кожній владі, як щеплення страху народові. Щоб люди начальства боялися і не сміли пискнути, якщо не до смаку щось буде.

— Дурень твій професор! — Платон дістав з кишені кисет і з якимось озлобленням почав скручувати цигарку.— У нас влада яка? Радянська! А хто вона? В сільраді сидить мій племінничок, у Вінниці кооперацією ворочає теж мій родич. Царі російські, аби тримати народ під страхом, військо спеціальне наймали, козаків. А нині в армії що не командир, то й учорашній хлібороб. Тямиш? У селянина в руках зброя! І в робітника, звичайно. Сам нарком оборони — простий робітник. То кого ж нам з тобою треба боятися? Справді, Радянська влада чинить насильство. Хочеш не хочеш, а змушує всіх учитися, аби темними дурнями не були. Законом вимагає не гнутися перед начальством, не нести курку й червінця лікареві, коли йдеш до лікарні, вимагає тягти в міліцію спекулянта, який хоче зідрати з тебе шкуру. Ти маєш щось проти такого насильства? Я теж не маю! Звичайно, вимоглива влада. Примушує, аби колгоспи купували машини, аби проводили електрику, аби зерно кидали в землю, як наука велить. Одне слово — дурень твій професор! Правильно зробили, що запакували його в табір. Видно, багацько ще таких, як він, смердять на волі. Ото й перетрушують усе, очищають землю.

— А навіщо ж з тебе, такого розумного і святого, взяли підписку про невиїзд? — Червонодеревник втупив у Платона колючі зелені очі.

— Виходить, заслужив!

— Отож-бо я й бачу, дуже ти задоволений.

— Задоволений чи незадоволений, а кувати нове життя — не французьку з салом жувати. Хіба це жарт:

відібрали в товстопузих земельку, всякі там фабрики, золотце. Не всі ж вони повтікали за кордон. Причаїлися, чекають, що, може, прилетить царський орел. Та, дивись, і не всі склавши руки ждуть. Так що є тут над чим помізкувати.

— По-господарському треба мізкувати, щоб у голову не зайти,— примирливо сказав червонодеревник, погоджуючись, певне, з Платоновими словами.

— Це інша річ. Навіть більше тобі скажу.— Платон почекав, оцінюючe подивився на червонодеревника і після деякого вагання провадив далі: — Щоб до розуму була ще й чиста совість... І мудре серце щоб було. А то я зустрічав одного слідчого... Одне слово, боронь боже, щоб у НКВС пролізли люди, схожі на твого професора.

— Собачий він, а не мій! — розлютився червонодеревник.— Боюсь, що через таких знову трибуна знадобиться...

Коли Платон Гордійович прийшов на будівельний майданчик, де працювали «біломорці», виконроб Мамчур спитав:

— Зламали трибуну?

— Зламали,— стомлено відказав Платон,— та є здогадка, що трибуна ще знадобиться...

— Хто його знає, все може бути,— роздумливо мовив Мамчур і раптом замовк, як спіткнувся.

Платон, відчуваючи на серці гнітючий холодок, запитливо дивився на непроникне обличчя Мамчура.

— Та-ак...— виконроб скрушно хитнув головою.— Чортзна-що робиться! Кращих фахівців саджають.— І знову злякано осікся, втупивши допитливий погляд в Платона Гордійовича.

Платон опустив очі, даючи зрозуміти, що нічого осудливого не побачив у словах виконроба, навіть усміхнувся, та, мабуть, зробив це недоладно. Коли підвів очі на Мамчура, побачив, як його зморщене обличчя пополотніло.

В кінці будівельного майданчика замаячила в брезентовому дощовику постать інженера, і Мамчур, ще раз опаливши Платона Гордійовича настороженим поглядом, побіг туди.

Ранок клубочився в туманній хисткій мжичці. Доки Платон Гордійович дійшов до будівництва, черевики

його промокли наскрізь, набряк від сирості бушлат, і сам він промерз до кісток. А попереду довгий робочий день. Добре, якщо виконроб пошле в якийсь з цехів, до тепла.

Мамчур ніби здогадався про бажання теслі Ярчука.

— Підете на склад лісоматеріалів вантажити дошки,— сказав він Платонові під час розподілу завдань. І м'яко додав: — Робота легка і в затишку.

Платон Гордійович з подивом глянув на сіре обличчя виконроба, помітив налиті мішки під його запаленими очима й зітхнув.

А коли з групою робітників прямував до складу лісоматеріалів, Мамчур зупинив його.

— Платоне Гордійовичу,— дивлячись собі під ноги, заговорив виконроб.— Я там підписав прохання, щоб для вас зняли обмеження про виїзд... Частіше зазирайте в лазарет, це теж візьмуть до уваги.

— Дякую...— тільки й зміг сказати Платон, бо жодне слово не могло вмістити в себе тих почуттів, які ввірвались зараз в його серце.

Виконроб Мамчур це добре зрозумів...

33

Ой як соромно Насті писати хлопцеві листа... Правда, Павло їй ніби й не чужий, але вже й не родич. Дивно, не родич, а став рідніший. І писати йому треба таке... Навіщо ж він ставить їй запитання, на які вона вже відповіла? Не зовсім прямо відповіла, та він же не дурник, усе зрозумів.

Настя сидить за столом край маленького вікна з чорною від давнини і частого протирання гасом рамою, за тим самим столом у колишній Степановій хаті, де чотири роки назад сиділи таємничі Олянині гості. Згадує Настя торішню осінь, коли Павло щодня бігав за село зустрічати листоношу, сподіваючись, що той несе йому виклик на екзамени до льотного училища. Одного такого дня вона теж пішла за село, в ліс по дрова пішла. А щоб Павло чого не подумав — прихопила на дрова дебелу мотузку.

Вгледіла Павла — сидів на кам'яному жорні біля старого напіврозваленого вітряка. Він невідривно дивився на сумний од безлюддя шлях, що тікав до містечка Воронцовки, і ніби прислухався, як над головою дрімотно

поскрипує вітряк, піднявши до неба кістяки двох уцілілих і вже не підвладних вітрові крил.

Помітивши Настю, Павло ніяково усміхнувся. Йому, видно, не хотілося, щоб Настя знала, з яким жагучим нетерпінням чекає він виклику до училища. Але від Насті важко що-небудь утаїти.

— Поштаря ждеш? — з безжальною насмішкою спитала вона.

— Так... Від батька давно звістки не було.

— А поштар дома. Картоплю на городі копає.

— Серйозно?.. Якби знаття — сам злітав би на пошту.

— Ходімо, літуне, краще в ліс по дрова. Вночі бушував такий вітрюган! Повно сушняку навалив.

— Ходім! — з неприхованою радістю погодився Павло.

У лісі й справді було незвичайно. Під ногами — багато сушняку й перемеленого листя. Здавалося, що дерева люто побилися між собою. Покалічене листя було особливо помітне на стежках і дорогах, не заростих травою і бур'яном. Оббите вітром, воно вже почало в'янути, і від цього в лісі стояв густий дурманливий аромат, що нагадував парильню з березовими віниками.

Вони перейшли занедбаний скрипучий місток, що вріс у береги вузького рудого струмка-жабокряківки, піднялися в сосняк і, дивлячись собі під ноги, пішли всіяною глицею стежкою. Павло спитав:

— Якщо візьмуть мене в училище, будеш ждати?

— Кого ждати? — Вона вдала, що не второпала.

— Мене.

— А навіщо тебе ждати? Захочеш — приїдеш.

— Заміж не вискочиш?

— Настане пора — буде видно. А тобі скільки вчитися?

— Три роки.

— Ого!..

— Якщо любиш — діждешся.

— І не сором тобі женихатися так рано?

— Мені вже скоро сімнадцять буде.

— А мені буде тільки шістнадцять.

— Насте...— Павло зупинився, взяв її за руку. Вона не відсмикнула руки, а лиш злякано озирнулася навколо: в лісі ходили жінки, збирали сушняк.

— Що, Павле? — глянула йому в очі відкрито, з смішинкою, хоч сміятися не хотілось. Серце насторожилось від того, що Павлусь міг сказати якісь страшні слова... Але він сказав не страшні:

— Якщо ти вийдеш заміж за Серьогу, я приїду і вб'ю тебе.

— Тю-у...— Їй стало смішно.— Краще не їдь нікуди.

— Треба. Потім я вернуся і заберу тебе з собою.

— Так мене мама й відпустить.

— Відпустить. Ти тільки чекай на мене.

— На тебе дочекаєшся. Поїдеш, і тільки тебе й бачили.

— Ти не віриш?..

Насті навіть соромно згадувати, що було потім. Павло несподівано обійняв її і поцілував. Вперше в житті поцілував. І так несподівано! Вона навіть не встигла відіпхнути його, одвернутися. А поруч тріснула суха гілка: на стежку вийшла з в'язкою дров Харитина, мати Серьоги. Може, Харитина й не бачила нічого, але Настя від сорому й страху зойкнула і кинулась в густий підлісок, побігла між кущами просто до поля. Побігла так швидко, що Павло наздогнав її тільки біля села...

А вчора Настя отримала від Павла листа. Приніс його не листоноша, а Іван Микитович — її перший учитель, Прошу. Краще б уже листоноша. Вона не знала, куди очі подіти, коли Прошу поклав на стіл конверт. А мама, як маленька, зразу й причепилась:

— Читай, що там пише наш Павлусь.

Добре, що Іван Микитович втрутився:

— Листа адресовано Насті, нехай прочитає його сама.

Потім взявся картати Настю, що кинула школу, почав допитуватись, яка причина. Настя не посміла сказати йому правду. Та й як сказати про себе погане? Не любить вона довго ламати голову над книжками, над задачами. А відставати від класу — значить бути гіршою за всіх дівчат, хоч вона вродливіша за багатьох. Та хіба ж розуміють це в школі? Он Поля Заволока така страшнюща, що на неї навіть собаки не гавкають — бояться. Але вчиться на «відмінно», і хлопці табунами за Полею бігають. Настя ж лише Павла та Серьогу присушила... Павло тепер далеко, а Серьога — стид і сором: веснянкуватий, як сорочаче яйце, та й він після семирічки дома лишився. Тільки ж Прошу цього не розкажеш.

В розмову встряла мама. Вона показала вчителеві на старий ткацький верстат, що зостався в хаті по смерті Григоренчихи, і відповіла за Настю:

— Оце її школа. Навчиться — матиме хліб на все життя.

Іван Микитович засміявся і, ніби на уроці, почав казати, що ручний ткацький верстат скоро знадобиться тільки для музею. Мине, мовляв, час, у крамницях з'явиться вдосталь краму, люди заживуть краще, і ніхто не носитиме одягу з домотканого полотна.

Так Настя йому й повірила! Полотна завжди треба буде — на скатертини, на рядна, на рушники. А хіба хтось із дядьків вийде в поле у штанях фабричного виробу? Та ніколи в житті! Полотно міцніше і дешевше: на те й сіють на кожному городі коноплі.

Коли Прошу пішов, Настя вибігла в двір і, сховавшись під повіткою, прочитала листа. Потім довго боялася повернутися в хату — маминих розпитувань боялася. А мама все одно розпитувала. Але хіба скажеш мамі про те, що пише Павлусь?.. Відмовчалась. А мама ніби сама прочитала листа, хоч Настя сховала його під кофтинку. Спочатку похвалила Павла:

— Добре в нього серце, м'яке. З таким вік проживеш і горя не знатимеш...

А потім:

— Ой як жалко, що Павло — відкраяна скибка. Доки не одвикне від села — писатиме. Серце, бач, його ще тут. А притреться в місті — забуде про все. Вивчиться на льотчика, і сільська дівчина йому вже не пара... Як же інакше? Хіба мало в місті славних дівчат?

Ні, не йме віри Настя мамі. Павло не такий. Ніколи він не ошукає Настю, не відступиться од своїх слів. Всі мами такі: бояться того, чого не треба боятися.

А вона, Настя, теж добра. Чого цуралася? Для чого прикидалася перед Павлусем, що їй про нього байдуже... Легко було прикидатися, коли він постійно був поруч. А тепер вона чекає не дочекається, щоб розтав сніг, щоб піти в ліс та хоч постояти на тому милому місточку через ручай-жабокряківку, по якому вони проходили з Павлом, поглянути на те місце, де він поцілував її... Як добре, що в людей є пам'ять. Настя все пам'ятає: і як Павлусь набив їй одного разу, і як пасли вони корів, і як до школи ходили. А Серьогу хто за чуприну скуб? Вона! За Павлуся свого заступилася...

Тепер Настя не хитруватиме. Ось візьме зараз і напише йому усю-усю правду. Напише, що думає про нього кожну хвилиночку і ждатиме його, «як соловей літа»... Хай він тільки вчиться і не турбується ні про що. Вона вміє ждати...

Бувають же такі дні! На ранковому огляді, коли учбова ескадрилья завмерла в двошеренговім строю серед казарми, сам старшина — вишколений служака — виставив як приклад для всіх курсанта Ярчука за зразковий зовнішній вигляд. А вдень Павло отримав листа від Насті. Та якого листа!.. Ніколи ж Настя його не цілувала, а в листі, в самому низу клітчастої сторінки, написала: «Цілую тебе, мій любий Павлушко, і жду «отвіта, як соловей літа». І двох голубків у волошковому віночку намалювала. Голубки смішні, схожі на ворон, але Павло був щасливий. Такий щасливий, що не міг ні про що думати, окрім Насті та її листа. Лежав лист у нагрудній кишені, і Павло щохвилини бережно доторкався до нього рукою.

Коли б знав старшина ескадрильї, що робить у години самопідготовки зразковий курсант Ярчук!

Великий і світлий навчальний клас заставлений маленькими столами. Над кожним столом схилилася стрижена голова. Курсанти самостійно вивчали «Дисциплінарний статут Червоної Армії», записували. Старанно щось писав на аркуші з зошита Павло. Листа Настусі писав. Іноді підводив голову, дивився з щасливою замріяністю у вікно, через яке окреслювалося в синьому серпанку громаддя далеких Кавказьких гір. Насті й не снилися такі гори. І він розповідав у листі про них. Писав, що йшов учора в строю на стрільбище й дивився на гори. І здавалось йому, що гори теж рухалися в ногу з строєм... Дивився Павло на білі портьєри з важкого шовку, що спадали з обох боків вікна до самої підлоги. Настя ніколи не бачила таких портьєр, та й слова такого не чула. І про портьєри писав... Шкода, що не можна нічого розповісти про польоти, про стрибки з парашутом. Не літав, не стрибав ще Павло, а літаки бачив лише здалеку. Та прийде час — усе буде: і польоти, і стрибки. Зате форму він носить справжню, льотну. На сукняній гімнастерці блакитні, як ранкове небо, петлиці, а в петлицях — срібні пропелери. А чоботи такі, що на десяток років вистачило б до школи ходити. Та що й

казати! Пришле Павло Настусі фотокартку. Має ж він щомісяця сорок карбованців «грошового утримання». Вже пролетіло понад два місяці, як Павло в льотному училищі. Ось і лежать в його кишені вісімдесят карбованців незайманими. А навіщо курсантові тринькати гроші, коли він на всьому готовому? Хоч воєнторгівський ларьок і завалений усякою всячиною! Та ось через місяць дозволять звільнення в місто на вихідні дні, тоді Павло видобуде гроші з гамана. Сфотографується на весь зріст! Настуся теж хай сфотографується і пришле йому карточку. Майже всі курсанти носять при собі карточки дівчат, а він ні. Настя ж не дарувала йому карточки.

Довгий лист вийшов у Павла. За дві години «самопідготовки» багато чого можна написати — про гори, про портьєри, про одержану подяку, про те, що на сніданок і на вечерю курсантам дають білий хліб з маслом. Але це — між іншим. Головне: Павло розповідає Насті в листі, як вони заживуть, коли закінчить він училище. Його, звичайно, пошлють на Далекий Схід. Усіх кращих льотчиків туди посилають. Поїде з ним Настуся, побачить нові землі, нових людей. І завжди вона буде з ним, з Павлом, котрий не мислить собі іншого життя, окрім трудного і небезпечного життя військового льотчика.

Здається, написав про все. Перш ніж заклеїти конверта, ще раз перечитав листа, виловлюючи граматичні помилки. Важка наука — граматика. Одначе тепер усі труднощі Павлові не страшні...

Плин його світлих, святкових думок перервало настирливе деренчання електричного дзвоника, що линуло з коридора. В класі зарипіли стільці, зашаруділи папери. Павло похапцем заклеїв і надписав конверт. Пролунала голосна команда чергового:

— Закінчити заняття.— І по тому: — Встати! Виходить шикуватися на обід!

Учбові групи шикувалися в колони на заасфальтованому дворі перед фасадом учбового корпусу — великої триповерхової будівлі з сірої цегли. Перед тим як стати в стрій, Павло встиг опустити в поштову скриньку листа. А дорогою до їдальні, коли група горланила «Таганку», прикидав, скільки днів ітиме лист до Коханівки і коли можна чекати на нього відповідь.

Павло взагалі любить підраховувати. Нещодавно він підрахував, що з цегли, яку вкладено у всі будівлі їх-

нього учбового містечка, можна збудувати дві Коханівки. Дві Коханівки з каменю, під бляхою або черепицею! І в кожну хату — дерев'яну підлогу, електрику, радіо... Буде ж колись таке.

Обід минув. Біля їдальні — знову шикувались. Дехто з курсантів бурчить: команда «ставай!» в печінках, мовляв, у них сидить. А Павлові подобається. Нове життя в нього, і все по-новому. Навіть до казарми, яка від їдальні за сто метрів, ідуть строєм.

...По обіді традиційна «мертва година». Не звик Павло спати вдень, але порядок є порядок. Зараз пролунає команда, і треба роздягатися. І тут же почув:

— Курсант Ярчук! Курсант Черних! До виходу!

Це загорлав на всю казарму днювальний.

Нічого не розуміючи, Павло побіг на голос. Побачив поруч з днювальним високого червоноармійця в заясложеній гімнастерці і з протигазом через плече.

— Посильний чергового по училищу! — відрекомендувався червоноармієць, хвацько і з вивертом підкинувши руку до козирка кашкета з блакитним околишем.— Вам наказано прибути до начальника училища.

Ніколи не міг би й подумати Павло, що один день може обдарувати людину горою щастя, а потім втопити те щастя разом з людиною в морі непоправного горя. Про горе він поки що не здогадувався, хоча в груди війнуло холодком від лихого передчуття.

«Для чого?» — болісно розмірковував він, поки біг заасфальтованим двором, поки підіймався на третій поверх знайомого сірого будинку, де містились учбова частина і начальник училища. А позаду важко сопів і грюкав чобітьми Сашко Черних,— високий, довгоногий, худий і, ніби виправдовуючи своє прізвище, чорноволосий, похмуро-чорноокий, темнолиций.

Павло познайомився з ним під час екзаменів і, дізнавшись, що Черних народився в Березні — сусідньому з Коханівкою селі, з якого батько привіз колись мачуху Ганну і Настусю, заприятелював. Сашко був старший за Павла на чотири роки. На «гражданці» він працював шофером, не раз проїздив через Коханівку. А до училища прибув з військової частини, де відслужив дійсну.

У просторій і дрімотно-порожній кімнаті — приймальні начальника училища — по черзі доповіли черговому командирові, що прибули на виклик. Той, стримуючи позіхання, одразу ж пірнув за важкі, оббиті темним

дерматином двері, на яких блиснула золотими літерами табличка: «Начальник училища», і незабаром повернувся.

— Ярчу́к, заходьте! — сказав черговий, кивнувши головою на напівпрочинені двері.

Павло відчув, що серце йому обірвалося і розтануло. Ще хвилину тому він твердив сам собі, як треба рапортувати начальникові про своє прибуття, а тут переступив поріг і занімів, придавлений якоюсь вагою і ніби засліплений великою кількістю світла, лискучими меблями, червоною килимовою доріжкою.

З глибини кабінету почув тихий і спокійний голос:

— Проходьте сюди, товаришу Ярчук.

Тільки зараз Павло розгледів за столом полковника — сивоволосу людину з добрим округлим обличчям і смутними, по-батьківському уважними очима.

Полковникові очі підбадьорили його. Зміцнілим кроком підійшов до столу, глибоко зітхнув, щоб доповісти за формою, але полковник тихо мовив:

— Сідайте, будь ласка.

Павло присів на краєчок м'якого крісла і, відчуваючи, як комірець гімнастерки душить шию, як дрібні росинки поту спухають на його обличчі, втупив злякано-насторожені очі у цього сивого і зовсім не страшного чоловіка. А полковник, наче забувши про Павла, читав якийсь папірець з синім розпливчастим штампом у куточку.

Нарешті він підвів свої лагідні, уважні очі з тьмяними вогниками смутку і заговорив. Голос полковника був задумливо-м'який і нагадував голос першого Павлового вчителя — Прошу:

— Ярчук, ви, сподіваюсь, не з тонкосльозих?.. У нас буде серйозна чоловіча розмова. Вона... неприємна і для вас, і для мене... Ви усвідомлюєте, що ви зовсім молодий і все ваше життя попереду?

— Так... усвідомлюю,— відповів Павло, не чуючи свого голосу.

— Я це кажу до того,— роздумливо провадив далі полковник,— що для вас не повинно бути трагедією, якщо вам доведеться обирати собі нову професію.

— Чому?! — Павло вже дивився на полковника з диким жахом.

— Тому, що є багато інших цікавих професій,— ухильно відповів полковник.— Учитель, лікар, інженер,

агроном, електрик... Та хіба мало яких! А вам захотілось обов'язково стати льотчиком... Нерозумно це, зважаючи, що з родичами вашими негаразд.

— Я ж писав!..— Павло схопився з крісла.

— Сідайте... Знаю: ви писали в Москву про батька, просили дати вам можливість вступити до льотного училища. Це прохання задовольнили. А тепер виявилось, що не все ви написали про батька... До речі, найголовніше те, що декого з інших ваших родичів репресовано, а декого розкуркулено.

— Брехня то! — зопалу вигукнув Павло, відчуваючи, як похололи під його руками бильця крісла.

— На жаль, правда,— ніби з співчуттям сказав полковник.— Ось відповідь голови сільради на наш запит. Може, вам ще невідомо... Ярчук Андрон, що служив у Денікіна, вам ким доводиться?

— Ніким! У нас півсела Ярчуків.

— А тут написано, що він ваш хрещений батько.

— Неправда!

В очах полковника промайнув сумнів.

— А куркулька Басок Оляна? Вона сестра вашої матері?

— Так...— після болісної паузи промовив Павло.— Двоюрідна сестра...— Він раніше ніколи не задумувався над тим, що покійна Оляна — їхня родичка.

— А коваль Дмитро Шевчук?

— Двоюрідний батьків брат...— Павлові здавалося, що його оточила чорна задушлива порожнеча і полковників голос долинав відкілясь із-за її меж.

— А Ярчук Данило?

Не знав Павло, ким доводиться йому Ярчук Данило. Хіба мало в нього у Коханівці двоюрідних і троюрідних?.. Коли живеш поруч з ними, ніколи про це не думаєш. В селі не шанують далеких родичів. Адже сім'ї у всіх великі. Спробуй запам'ятай, як склався родовід кожного сімейства...

Полковник іще про щось говорив, згадуючи чиїсь імена. Блиснуло й згасло в пам'яті Степанове прізвище... Павло вже нічого не сприймав. Десь у ньому, в самій глибині, закипали сльози, і він до скреготу стискав зуби, щоб не розридатися, не випустити з душі на волю стиснутий у пружину крик.

Пересилив себе і знову почав слухати, ніби для того, щоб до дна випити гіркоту цих тяжких хвилин.

— Із злістю написано,— говорив полковник, втупивши болісно-похмурий погляд у папір.— Якщо тут і половина правди, все одно іншого виходу немає... Треба відчисляти вас з училища.

«Із злістю написано»,— з болем подумалось Павлові. І хто ж пише? Степан пише — його двоюрідний брат... Що лихого заподіяв йому Павло? Навіщо ж замісив він правду на злісній брехні?..

А папір, що лежав перед полковником, написав зовсім не Степан. Степан Григоренко згадувався в ньому як репресований родич Павла Ярчука. Відповідь же на запит училища складав Павлів дружок і суперник — Серьога, син Кузьми Сновиди, що з приходом нового голови став секретарем сільради.

Павлові все здавалося жахливим сном. О, коли б можна було прокинутись! Інакше немає в нього завтрашнього дня, нема сенсу жити далі... Як же він повернеться в Коханівку?.. Що скаже Насті?..

Згадав про відісланого їй листа і задихнувся від пекучого сорому. Ні, нізащо не покажеться він на очі Насті!

Полковник розумів, у якому стані юнак, що сидів напроти нього. Знав і про те, що Павлові ні до кого повертатися додому. А тут ще доповіли, що одежинка, в якій Павло Ярчук приїхав на екзамени, благенька для зими. Послати ж його додому у військовому обмундируванні не можна — не пробув він в училищі належних для такого випадку трьох місяців.

— Товаришу Ярчук,— тихо сказав полковник.— Я вам не радив би їхати додому.

— Я й не збираюсь...

— Куди ж ви?

— Не знаю...

— Вам вісімнадцять років?

— Скоро буде.

— За рік-півтора вам все одно треба йти на дійсну службу.

— Так.

— То йдіть зараз. Добровольцем. Зачислимо вас червоноармійцем господарчої роти.

Іншого вибору у Павла не було.

Виходив він з кабінету полковника жебраком, морально спустошеним. Відняли в Павла єдине його багатство — його мрію. А в Батьківщини, можливо, відняли майбутнього полководця.

Довго стояв він потім у безлюдному коридорі і крізь сльозову каламуть дивився з третього поверху на училищний плац. Там марширували, займаючись стройовою підготовкою, курсанти. А Павло вже не курсант... Он карбує крок колишня його ескадрилья... Крокує, ніби нічого не сталося. Його, Павлове, місце в строю зайняв курсант, що раніше стояв йому в потилицю... Не буває в строю незаповнених місць.

Раптом люто грюкнули двері приймальні начальника училища. В коридор вилетів Сашко Черних. По його перекошеному темному обличчю котилися великі сльози. Сашко соромливо витирав їх рукавом гімнастерки і голосно схлипував.

Павлові несподівано стало смішно: великий Черних, бувалий шофер, ридма ридав, як мала дитина.

— Сволота!..— підійшовши до Павла, прогув крізь схлипування Сашко.— Я ж казав на приймальній комісії, що батько тиждень був у петлюрівському обозі... Промовчали. А тепер отримали з сільради бумагу і в шию женуть!

— Чи хоч правду з сільради написали? — спитав Павло, не стільки цікавлячись обставинами Сашкової справи, скільки думаючи зі злою тугою про підлу підступність Степана Григоренка.

— Правду по-різному можна написати. Петлюра вдерся в село, зігнав дядьків на майдан і велів усім, хто мав коней, везти його бандюків. Інакше куля в лоб. Я ж казав на комісії!

— Додому поїдеш? — глухо спитав Павло.

Сашко перестав хлипати, зиркнув на нього лютим чорним оком і відповів з якоюсь значимістю і урочистою серйозністю:

— Додому! Поїду й спалю хату голови сільради. Хай не буде собакою.

— Дурниці верзеш...

— Дощенту спалю! — Сашко все ще був у тому ж самому злобливому екстазі.

Павло скривився, немов ковтнув кислого.

— Не віриш?! — обурено ревнув Сашко, напираючи на Павла.— Дивись!..— І показав обрубаний мізинець на лівій руці.— Сам одрубав, навмисне!

— Навіщо?..

— Братика молодшого гадюка вкусила, і він... помер. То я пішов до дровника, рубонув палець сокирою і дав

слово вбити сто гадюк... Убив! Соту приніс показати дідові, а він каже — вуж. У нас і вужів гадюками називають. Тоді я знову почав полювати. Два роки піднімав рахунок, навіть вночі з ліхтарем до лісу ходив. А ти балакаєш!..

— Сашко, будь другом,— схвильовано заговорив Павло.— Заїдь у Коханівку до Насті і їй розкажи все про мене... Сам написати не зможу...

— Заїду.

34

Болісно спливали дні чекання. Раніше Платон Гордійович навіть боявся зазирати в майбутнє. Воля для нього маячила сірою розпливчастою плямою десь невизначено далеко, як вихід з безкрайого задушливого тунелю. А тепер, після того як Мамчур підписав клопотання, вона могла навалитися всіма радощами в будь-який час. І від цього кожний день роком здавався: щастя завжди важко чекати...

Щастя... Для Платона воно тепер тільки в тому, щоб знову жити, як жив раніше. Щастя — це Павлусь, Коханівка, земля, колгосп. А ще аби був у кишені паспорт з трудовим гербом на обкладинці, аби можна було поїхати куди хочеш, а коли нема бажання кудись їхати, то хоча б знати, що ніякі дороги для тебе не заборонені...

А люди, котрим невідоме нинішнє Платонове життя, навіть не здогадувались, які вони щасливі...

Тільки щастя мінливе, як погода. І якщо через похмуру погоду радість не покидає людей, то при затемненні щастя перед людиною може відкритися безодня страждань. Усе це вже спробував Платон на власній шкурі. А багатьом ще тільки судилося спробувати, судилося випити, може, ще повнішу чашу лиха найкрутішого завару. Ворогам — по заслузі така доля, а безвинним... Безвинним суддею буде історія. Історія буде суддею і тим, хто винен у біді безвинних.

Ех, коли б можна було передбачати, коли б можна життя сьогоднішнє виміряти пульсом життя прийдешнього і з висоти майбутнього глянути на сьогоднішній день...

А поки що життя текло, як воно є.

Платон Гордійович, проходячи повз цех водопостачання, не раз милувався яскравим панно, що простягалося

по надвірній стіні будівлі. На ньому зображено момент, коли цех відвідав Серго Орджонікідзе: Серго вийшов з автомашини, а біля входу до цеху його вітав начальник металургійного комбінату Соснін — в минулому прославлений герой громадянської війни, член Військової ради армії на Україні. Поруч з Сосніним був намальований його заступник — Кульдрим — теж герой громадянської війни; далі — група відомих на заводі робітників.

А вчора Платон побачив, що панно було спущено на землю і біля нього порався миршавий художник. Аж синій від холоду, він затушовував під колір фону картини постаті Сосніна, Кульдрима і деяких робітників.

Слова червонодеревника збулися: йому і Платонові знову довелося збивати трибуну з грубих, нестругапих обаполів. Платон почував себе так, наче збивав труну. Чував-бо він, що після першого мітингу не вийшли на роботу деякі бригадири, службовці. І знову мітинг...

Поле перед бараком будівкому швидко заповнилося людьми. Над мовчазною юрбою вилися тисячі димків. Здавалося, ніби робітники заради того й прийшли сюди, щоб покурити.

Як і того разу, Платон Гордійович стояв у тісному натовпі. Невідривно дивився на трибуну, дивуючись з того, що немає на ній багато кого з тих, хто був на попередньому мітингу: нема чоловіка в окулярах, немає «птахи в каракулі», немає Сосніна і Кульдрима...

«Невже і їх?..» — ворухнувся пекучий здогад.

Не помилився Платон Гордійович. Почув таке, що захлинулося серце в грудях. Виступив новий секретар парткому, нещодавно обраний на місце арештованого. Сухорлявий, жовтолиций, із запаленими від недосипання очима — добрими і спокійними, з орденом Червоного Прапора на піджаці під розхристаною шкірянкою, він, перш ніж говорити, якийсь час допитливо вдивлявся в обличчя робітників, збираючись з думками. А потім полилася його різка і тверда промова, наповнена словами кипучого і гіркого гніву.

Розтали тютюнові димки над заледенілим натовпом. Море суворих облич, але немов одна багатоока істота з бурею почуттів у тисячах грудей, з вихором думок у тисячах голів. Секретар парткому повідомив, що декого з людей, котрі виступали з цієї трибуни, серед них голова будівкому і секретар міськкому партії, викрито

як шпигунів фашистської розвідки. Вони шкодили в промисловості і обмовляли чесних людей, домагаючись їх знищення...

Секретар парткому зачитав перед робітниками список репресованих. Список відкривався прізвищами начальника комбінату і його заступника. А черговий промовець, що «особисто займався перевіркою минулого нині репресованих осіб», доповів мітингові, що Соснін — син крупного капіталіста, безчесним шляхом пробрався в партію, а його заступник Кульдрим — потомственний курдський князь.

Ще через тиждень — новий мітинг. На трибуні стояли, посміхаючись, «капіталіст» Соснін і «князь» Кульдрим. Секретар райкому партії повідомляв робітників, що всі звинувачення, які були висунуті проти Сосніна і Кульдрима, помилкові, а наклепники заарештовані.

Платон Гордійович уже не міг реагувати на нову подію. Йому здавалося, що він стоїть на краю безодні...

Вчора виконроб Мамчур послав групу «біломорців» у доменний цех робити опалубку на бункерній естакаді. Був там і Платон Ярчук. Закінчився робочий день, і теслі повернулися до гуртожитку. А незабаром на домні загримів могутній вибух. Не одразу виявили, що вибух цей, який вивів з ладу піч, стався внаслідок того, що прогорів холодильник горна і рідкий чавун потрапив у воду.

Вранці не вийшли на роботу начальник доменного цеху, начальник розливних машин, дехто з доменщиків. Не з'явився на будівельному майданчику і виконроб Мамчур.

Саме останнє й приголомшило Платона Гордійовича. Подумалось йому, що арешт Мамчура зв'язаний з тим, що той посилав у доменний цех «біломорців». Значить, дійде справа і до теслів. Адже, крім того, що вчора теслі були на домні, опалубку фундаменту печі теж вони майстрували...

І Платона мучила постійна тривога. Сьогодні бригада працювала на новому блоці газоочистки, що впиралася в небо багатоповерховим каркасом. «Біломорці» тягали на собі труби, дошки, колоди, які підйомник ніс угору, на поверхи, де метушилися муляри і трубоукладачі.

Платон згинався, кректав під вагою і все думав. Думав до болю у скронях. Але думки не відносили його далеко; злякано товклися навколо незабутнього чорного

дивана. Здавалося, що ось-ось згадається щось дуже важливе і потрібне йому.

Ішов по чергову ношу і глянув угору. Побачив над головою провислі дроти високовольтної лінії, а на них — темний разочок горобців. Подивувався з невразливості пташок. Восени хлопчик із селища під час дощу змотував поводок «змія» і мокрою ниткою зачепив провислу дротину. Блиснув сліпучо-голубий спалах на дроті, почувся тріск, а хлопчина, ніби спіткнувшись, упав і не ворушився. Платон потім бачив його мертвого, синього з прикушеним язиком... А горобці он сидять, ведуть якусь свою пташину раду.

І знову недалека дорога з ношею; цього разу з довгою, що ріже плече, трубою — чорною і пружною. Від штабелів до підйомника, від підйомника до штабелів. А звідкись, з верхнього поверху, з самого ранку долинала чиясь блазнівська пісня — без думки, без початку і кінця. То згасала, то знову спалахувала. Ось і зараз почувся гугнявий голос, настроєний на танцювальний, безладний мотив:

Був собі, та не мав собі,
Затесав собі
Нетесаного тесана,
Кинув дома тестя і вола.
Як почав тесть орать!..
Від льоду й до льоду...
Виорав день,
Посіяв конопель,
А вродили верби...

Платон позаздрив чиїйсь бездумній веселості і, щоб відволіктися, почав у думці повторювати безглузді слова пісні:

Був собі, та не мав собі,
Затесав собі
Нетесаного тесана...

І раптом хтось владно покликав його:

— Ярчук!

Платон Гордійович озирнувся. Побачив будівкомівського розсильного, що вже всім намозолив очі. Хряпнувши дверцятами попутного грузовика, розсильний рушив до бригади «біломорців» — низькорослий, рудовусий дядько з гострими очима на рожевому моложавому обличчі.

— Хто тут Ярчук? — по-начальницькому спитав він.

Відчувши слабість у руках, Платон Гордійович кинув трубу на землю.

— Я...— сторопіло відгукнувся захриплим раптом голосом.

— Збирайся до будівкому! Зараз буде попутна машина.— І розсильний, зазирнувши в якийсь папірець, знову загорлав: — Тишкевич! Хто тут Тишкевич?

«Ну, ось і почалося»,— з несподіваним спокоєм подумав Платон, жалісно усміхнувшись.

Дістав кисет з тютюном, сів на купу вапняку під єдиним дубом, не спиляним на території будівництва. І тільки коли почав скручувати цигарку, побачив, що розсипає тремтячими руками тютюн.

— Хто тут Тишкевич?! — уже здалеку чув крізь гуркіт бетономішалок голос розсильного.

«Доля...» — з покірністю зітхнув Платон.

Закурив і з першою затяжкою згадав про Павла. Днями одержав від нього листа з Кубані. Кожен рядок у тому листі тріпотів захопленням: прийняли Павлуся до льотного училища... Ех, лишив Платон листа в сундучку під замком. Знайдуть, прочитають і уб'ють Павлову радість, на все життя уб'ють. Напишуть до училища про батька. Правда, якщо й не напишуть, Павлові буде не легше: в кожній анкеті є графа про батьків... І що за часи такі? Що діється? Що?!

Силою вирвалися з старого несправедливого світу люди і заходилися будувати новий світ, самі обновляючись, виганяючи з себе користолюбство і темряву. Прийшли до нового життя ті, хто народився і навчився мислити до Жовтня. А тепер у багатьох з них немовби вимагають мандат про благонадійність, мандат на право користуватися новим, їхніми ж руками збудованим життям. Хіба це справедливо? Чим завинив він, рядовий селянин Платон Ярчук? Тим, що вміє припасти серцем до землі і до людей, може зрозуміти шум вітру і голос пташки, оцінити схід і захід сонця, вгадати погоду і час сівби? В чому його звинувачують?

Зринули в пам'яті, ніби долетіли здалеку, слова, що торкнулися його серця там, на чорному дивані: «...Після пострілу не вернеш кулю... вбити невинного — значить збіднити світ, посіяти людську скорботу — і хоч клаптик землі, але вмертвити. Хай ніхто не тішиться тим, ніби пам'ять про людину в вічності не вічна...»

Так, не вічна пам'ять про людину... Але настане час, і життя змусить людей оглянутися на минуле. Страшно стане тим, хто причетний до народженого зла... деякі будуть удавати, що нічого не пам'ятають. Їх душитиме страх — за себе, за своє благополуччя, за те, що вони вчинили. Можливо, що й зосліпу вчинили... Буває ж лихо, коли друга вважають за ворога. Трапляється. Тільки є межа, за якою такі сліпці вже не можуть мати ніякого виправдання, межа, за якою стає ясно, що душі в них куці, як заячі хвости, серця порожні, як горіхові шкаралупки, а думки підстрижені, вправлені в сталеві рамки невіри в людину. Страшна їхня холодна сліпота!

А жорстокість?.. Вона-то не завжди сліпа. Тим більше — жорстокість до вигадуваного ворога.

Настане час, коли ті, хто породив жорстокість, кидатимуться уві сні, уявляючи себе на чорних диванах, або в глухих підвалах, або за колючим дротом... Це почне вершити над ними запізнілий суд їхня совість — суд праведний, суворий, але без жорстокості.

Все буде! Платон знає, що настане час, коли чиста совість ясними очима гляне кожній людині в душу і скаже: «Зроби так, щоб подібне ніколи не повторилося. Зроби! Живи так, щоб внуки й правнуки твої не соромились твого імені. Живи так!»

А Платон уже нічого не може зробити... Ні, він повинен щось зробити. Він мусить зробити таке, щоб Павло — кров його і частка його серця — не носив ярлика «син ворога народу» і не зазнав нещадного людського презирства.

Чи, може, він, Платон, занадто поверхово судить про життя? Адже в кожній великій справі можуть бути промахи. Адже тепер новий світ будується, кується залізне серце індустрії, створюється нове село. Як же обійтись без помилок? Ні, помилки бувають різні...

Помітив, як пурхнули з провислого дроту горобці. Вони дружною зграйкою знялися в небо і, пружно ріжучи повітря, подалися кудись у степ. Легко їм живеться серед вітрів на волі... Ось так і він, Платон, ще вчора сподівався полетіти звідси на волю... Ех, крила б... Мати б крила, щоб долетіти до самої Москви, до Кремля. Він, Платон, криком кричав би про те, щоб пустили його до Сталіна. Невже не прийняв би Сталін і не почув молитви розуму простої людини?.. Адже Ленін приймав ходаків з народу. В найтяжчі часи, коли республіка корчи-

лася у вогні війни, коли стогнала земля в розрусі,— Ленін завжди говорив з робочим людом. Скільки світла ленінського, розуму і тепла ленінського серця рознесли по селах і хуторах селяни-ходаки. Ленін завжди тримав мудру руку на пульсі держави, завжди був готовий стати за правду...

На плече упав дубовий листок — коричневий, гнутий і цупкий, немов вирізаний з тонкої жерсті. Платон звів очі на чорне й вузлувате гілля дерева. Дуб передчасно скидав з себе торішнє листя, ніби ронив сльози за нездійсненими Платоновими надіями. Крізь віти Платон Гордійович з німим смутком довго дивився в небо, доки з білястих хмар не визирнуло сонце й не засліпило...

Не можуть людські очі витримати щирий погляд сонця, від якого — все життя, народжене для добра, для кохання, для щастя, для краси. Чував Платон притчу. В ній говорилося: коли небесне світило йде на спочинок, народжується подекуди зло не землі. А вранці сонце з докором дивиться з страшенної висоти на землю, дивиться в очі людям, і вони відводять погляди вбік. Та скоро настане такий час, коли кожна людина зможе відверто дивитися в очі сонцеві! Цей час не за горами. До його приходу щезнуть людські вади, жахливі помилки й хибні уявлення, щезне все зло, заподіяне свідомо чи несвідомо. А поки люди ховають від сонця очі, бо у великому чи в малому або навіть у найменшому вони все ж таки ще не ангели... Непогрішимість людини, на жаль, не може народжуватись разом з нею.

З того боку, куди пішов розсильний будівкому, почувся сигнал грузовика, і Платон, ніби боявся кудись запізнитись, квапливо звівся на ноги. А в грудях — такий тягар, що серцю трудно ворухнутися. Щось не додумав він. Найголовніша думка пролітала десь зовсім близько, але не давалася спіймати, вислизала.

Піднявши на плече свою залізну ношу, Платон рушив до котлована. Дійшов до того місця, над яким провисла лінія високої напруги, і, ніби перекладаючи трубу на друге плече, поставив її сторч, підняв... Знав, що скоїться зараз моторошно-непоправне, і боявся зустрітися з ким-небудь очима; люди повинні вірити, що з Платоном Ярчуком трапився нещасний випадок. І цей страх перед правдою наче додавав сили його старим, розбитим працею рукам.

З верхнього поверху долетіло:

Був собі, та не мав собі,
Затесав собі
Нетесаного тесана...

Це було останнє, що почув Платон Гордійович... Безглузді слова пісні... Безглузда смерть... З сухим тріском блиснув голубими колючими іскрами електричний розряд, обірвавши Платонове життя в єдину мить.

На місце події збігалися люди. Зупинилися бетономішалки, лебідки. Під'їхало кілька грузовиків з цеглою. З кабіни переднього вискочив виконроб Мамчур. Він злякано подивився на обірваний кабель, до якого приварилася труба, перевів погляд на скорчене на землі тіло і, здригнувшись від жаху, спитав:

— Кого це?

— Ярчука,— хмуро відповів червонодеревник з Полтави, стягаючи з голови шапку.— Ненароком зачепив дротину...

У Мамчура засмикалась щока, очі налилися якоюсь звірячою тугою. Хотів щось сказати, але задихнувся і схлипнув. Ніхто, окрім Мамчура, не знав, що з Платона Ярчука знято «обмеження на місце проживання». Хоч сьогодні міг він їхати до рідної Коханівки.

35

— Мамо, а п'ять годків — це багато? — пустотливо-вкрадливим голоском запитував маленький Іваньо Христю. Він сидів на дощаній підлозі, бавлячись жовтими головками цибулі, що лежала в решеті, і з віддданістю цуценяти зазирав у бліде, з великими загадковими очима, материне обличчя. Христя, сидячи на низенькому ослінчику, неквапливо, з тихим смутком перебирала цибулю-сіянку.

— Багато, дуже багато,— відповіла вона синочкові й скупо усміхнулась.

— Дуже? І я вже не маленький?

— Ні, ти вже у нас старий дід.

— Ні-і, я не дід... Я не кашляю, і бороди в мене нема.

— Почнеш курити — виросте борода...

— А я не буду курити.

— Розумничок мій!.. Золотко...

Іваньо, запустивши руку в решето з цибулею, почав тихенько сопти і про щось зосереджено міркувати. Він поглядав то на матір, то на Тосю, що сиділа за столом і,

по-пташиному схиливши набік голову, щось старанно писала. Тосині губи ворушилися, ніби підказували руці з пером, яке слід писати слово на аркушеві зшитка.

— Мамо! — Іваньо знову порушив тишу.— А для чого ви мене народили?

Тося пирснула в кулак, повернула до Іваньо голову, але перехопила заспокійливий материн погляд, знову схилилася над папером.

Тосин смішок збентежив Іваньо, він невдоволено зиркнув скоса на сестру й знову спитав:

— Для чого, мамо?

— Щоб нам веселіше було, коли татка заберуть. Ти ж у нас тепер один чоловік на всю хату.— І Христя, погасивши усмішку, звернулася до Тосі: — Що ти там, Тодосько, так довго пишеш?

— Уже написала,— озвалася Тося, поклавши на стіл ручку з пером.

— І про новини сільські написала?

— Ага.

— Ану, читай про новини.— І Христя вичікувально втупила очі в Тосю.

Голос у Тосі протяжно-співучий, з ніжною задирливістю і усмішкою.

— Ось про Ганну і Настю написала,— сказала Тося і почала читати: — «Приблудився до Коханівки шофер. Чорнющий, як турок! І прізвище в нього, мабуть, турецьке — Черних. Сашком звати. Взяла Ганна цього Сашка до себе в хату — Насті за чоловіка. Тепер ваша стара хата тісна для них, і Ганна разом з шофером стягаються на нову хату.

А ще така новина: Харитина Сновидиха носила Платоновій Югині пошити блузку і в її хаті ненароком сіла на маслянку від швацької машинки. Тепер на роботу в колгосп не ходить, а бригадирові показує...»

— Це пусте! — перебила Христя Тосю.— Напиши про нового голову сільради. Що сам він з чужого села, ходить в галіфе і хромових чоботях, не як наш батько ходив... І про грузовик напиши, що купив колгосп.

— То це всього листа треба переписувати! — заблагала Тося.

— А ти не лінуйся. Може, й не отримає його тато, раз не відповідає нам, а писати все одно пиши. Ніхто ж не відповідає на листи з тих, кого взяли разом з татом.

Христя, відчувши, як закипають на її очах сльози, взяла решето з цибулею і вийшла з хати.

Тільки на городі, коли заходилася висаджувати на грядку цибулю, дала волю сльозам. Лилися й лилися сльози — ця кров душі. Багато на своєму віку плакали Христині очі.

Найважче страждати весною... Навколо вершилося найпрекрасніше диво: пробуджувалась земля, прокидалась після зимового сну кожна гілочка в саду й радісно тяглася до сонця набубнявілими бруньками. Не поспішаючи, заплітали зелені коси білокорі берези... Та були в Коханівці хати, де оселилося горе: темними ночами вивезли в безвість їхніх господарів. І нікому не поскаржишся, бо співчуття не знайдеш. «Коли заарештували дядька, значить, зробив щось зле. Безвинного не зачеплять!» — так думали люди і похмуро скошували очі на спорожнілі хати.

Христя в глибині душі теж вірила, що Степана заарештували за якусь провину. Хіба мало в Коханівці пролилося сліз у роки, коли Степан був головою сільради? Ото й покарав бог. Може, за безвинно розкуркулених покарав? А може, смерть її першого чоловіка Олекси лягла тяжким гріхом на Степанову душу, та й на її душу,— адже згодилася без церковного благословення на друге заміжжя?

І плавився, плавився тужливий біль у Христиних грудях, німим криком кричало її розіп'яте серце.

А маленький Іваньо ніби відчував, коли мамі особливо тяжко, з'являвся такої хвилини поряд з нею, зазирав у її найдобріші очі і своїм ніжно-писклявим, щедрим на ласку голоском ставив їй питання, від яких стихав біль у грудях.

Оце й зараз прибіг Іваньо услід за нею на город. Обережно продибав канавкою довкола грядки, присів і, допитливо глянувши на Христю, спитав:

— Мамо, а коли я не родився, ви що робили?

— Тебе, синку, ждала.

— А... а де ви ждали?

— Біля воріт сиділа і виглядала, коли тебе зайці в капустку понесуть.

— А ворота вже були?

— Були. Чому ж їм не бути?

— І вулиця була за воротьми?

— Була й вулиця. Все було.

— Все було?.. Мене не було, а все було? — Іваньо дивився на матір зачудованими очицями.

— Було, синку, було...— Христя блідо усміхнулась, дивуючись невичерпній допитливості дитячого розуму.— Була хата, був тато Степан, садок був за хатою...

Усе було... І усе є... Усе є в Коханівці, нема тільки Платона Ярчука з його чуйним серцем, немає Захарка Ловиблоха з його вмінням приборкувати примхи землі, нема Хтоми Заволоки з його любов'ю до «залізного воза», нема Степана з його мріями про нову людину села. А так усе є, все, як і було. Є щасливі, менше — нещасних. Серед нещасливих багато рідних і двоюрідних, несправедливо розкуркулених і невідомо за віщо репресованих. Вони, як і Павло Ярчук, носили зарубки на серці, соромились своєї поганої рідні і глибоко сумували, що вона заступила дорогу до їхніх мрій.

Та був і розум — велика сила і велика слабкість людства. Розум всього може досягти, може примирити всі протиріччя життя і навіть виправдати мишу невіри, що породила гору страждань. Але виправдати лише на час, бо в історії свої закони, які стверджують вустами геніїв, що справжній розум існує тільки в доцільній формі.

І найголовніше було — свята, не підвладна затемненню віра в Радянську владу, в життя, яким жив народ. Саме ця віра допомагала людям бачити за минущими, навіть тяжкими бідами, звершення більш значимого — дальшого утвердження нової державності з гербом справжнього щастя і справжньої свободи.

І звершилося велике, хоча й повільне народження нового селянина.

Ще не зовсім умерла в глибині душі частини хліборобів туга за своєю землею, за своїми кіньми, за своїм плугом, але вже непереборно світила для всіх віра в колектив. Артільна праця витискала почуття користолюбства і стверджувала нове «моє», зовсім чуже старому. Зникав страх перед посухою, перед градом, перед мором худоби, перед усім тим, що раніше могло одним раптовим ударом вкинути у злидні.

...А в сиротливих сім'ях не вгасало горе. Жили виснажливим чеканням звісток з вінницької тюрми, жили надіями, що ось-ось радісно вискне хвіртка чи задоволено зарипить перелаз і пролунає голос господаря...

Та це були марні надії.

Лише в хаті Христі одної ночі злякано дзенькнуло вікно. Христя прокинулась, з тремтінням у серці підійшла до вікна і розгледіла чоловіка, що стояв біля дверей. Щось підказало Христі: «Степан».

Так, Степан. Два роки карався Степан Григоренко в тюремній катівні, два роки мучився наодинці зі своєю совістю, яка була його головним обвинувачем, дійсним свідком. Була вона суворим суддею і безжальним катом.

Не безгрішним бачив себе Степан. Не все чинив він у своєму минулому житті так, як чинив би в час зрілої мудрості. Проте ворогом партії ніколи не був і жодного звинувачення, висунутого проти нього, не підписав. А потім... Щастя посміхнулося Степанові. Прийшли в слідчі органи нові люди; вони безпристрасно виважили на терезах справедливості все, що було написано в протоколах, домоглися з Києва підтвердження, що саме за участю Степана Григоренка в Коханівці було знешкоджено групу українських націоналістів-«самостійників».

І звільнився Степан від тягаря, що давив його серце з часу арешту. Прилетів він додому на крилах волі, але перед тим встиг побувати в райкомі партії...

36

Минув час... Якось рано-вранці, перед самими жнивами, хрипло засурмила в центрі Коханівки сурма. Вулицями села забігали виконавці. «Всі на збори! — скоромовкою сповіщали вони. І для більшої переконливості додавали: — Перед зборами оселедцями торгуватимуть!»

Оселедці, гас, ситець рідко з'являлися в коханівській крамниці. Люди вже звикли до цього, вважаючи, що так треба... Ну, а кому здавалося, що так «не треба», тому швидко втовкмачували, що краще в Коханівці палити «Тайгу» (були такі махорочні сигарети), ніж в тайзі махорку...

Отож перед самими жнивами збіглися коханівчани на збори. Зійшлися на березі Бужанки, в ріденький сосновий гайок, бо в клубі ще весною обвалилася стеля, й одразу оточили підводу, на якій продавщиця важила по кілограму оселедців у одні руки. А збоку на траві розташувався секретар сільради Серьога — син Кузьми

Сновиди. Він крутив ручку патефона, який млосним жіночим голосом, до мурашок по спині, воркував:

Когда на землю спустится сон
И выйдет бледная луна,
Я выхожу одна на балкон,
Глубокой нежности полна...

Збори не відкривали, доки не кінчилися оселедці. Потім люди почали підходити ближче до стола, застеленого червоною матерією. Крізь лапате верховіття сосон на стіл падав сніп скісного проміння ранкового сонця, і матерія на ньому червоніла щирим золотом, кидаючи відблиски на обличчя голови колгоспу Сави Мельничука. Сава стояв за столом пригнічений, приголомшений. Відсутнім поглядом дивився він, як вмощувалися на траві окремо жінки і окремо чоловіки. Жінки всі, як одна, в білих хустках.

А патефон усе стогнав:

Глубокой нежности полна...

— Заткни йому горлянку! — немов спросоння закричав Сава на Серьогу.

Патефон тут же закашлявся і, перш ніж замовкнути, загарчав зніченим чоловічим басом:

...нежно-сти-и... по-о-лна-у...

Дружний регіт сполохав білогрудого щигля, змусивши його стрімко випурхнути з куща ліщини і вмоститися на сосновій гілці просто перед столом президії. Всі з цікавістю спостерігали, як щиголь чепурив змочені росою яскраво-жовті, чорні на краях крила, а Сава, не розуміючи, чому люди витріщають очі вгору, стукав олівцем об графин, наповнений водою з Бужанки, і вимагав уваги.

Після того як обрали президію, слово було надано новому голові райвиконкому Степанові Григоренку.

Високо пішов Степан після того, як випустили його з тюрми і поновили в партії. Деякий час працював головою сільради в Березні, а потім його переведено до районного центру.

Коханівчани слухали Степана з напруженою увагою, розглядаючи на ньому новий зелений френч, синє галіфе і добротні хромові чоботи.

Степан, кидаючи з-під чорних брів блискавки, повідомив земляків, що їхній голова Сава Мельничук, як стало відомо в районі, запускає руку в артільну кишеню: бере з колгоспної комори борошно, мед, не вміє налагодити трудову дисципліну.

З темпераментної доповіді районного голови випливало, що Сава Мельничук не може більше очолювати колгосп, тому райком партії і райвиконком рекомендують нову кандидатуру на голову — Свирида Саврасовича Шестерню, що до цього працював у райземвідділі.

Чоловіки й жінки, особливо молодь, безцеремонно-допитливо поглядали на майбутнього голову, який сидів збоку, на пеньку. Кремезний, з великим нахмуреним обличчям, що на ньому якось недоладно приліпилися пишні, опущені вниз чорні вуса, Свирид Шестерня безперервно курив і щулився під поглядами коханівчан, помічаючи, як шепочуться і пересміюються жінки. Він догадувався, що колгоспники не дуже засуджують свого нинішнього голову. Адже вкрасти в колгоспі давно не вважалося тут за гріх.

Так, не легка робота випадала Свиридові Шестерні. Треба було вчити людей по-іншому ставитись до колгоспного майна.

Та, може, його, Свирида, не виберуть? Може, залишать Саву Мельничука?..

Після того як закінчив слово Степан Григоренко, а потім невиразно висловився, визнаючи провину, Сава, одразу загомоніли всі збори.

— Можна задати одне питання товаришеві Шестерні? — підвелася з свого місця Югина, по-дівочому сором'язливо поправляючи на голові хустку.— Скажіть, товаришу Шестерня, ви горілку п'єте?

Свирид Саврасович кинув цигарку і, почекавши, поки вляжеться хвиля реготу, статечно відповів:

— Горілки не п'ю: лікарі заборонили... Але справа не в лікарях: пияцтва не терплю...

— Тоді товариш Шестерня нам не підходить,— з веселою іронією закінчила Югина під схвальний гомін.— Тут потрібен голова питущий.

— Правильно! — з глузливою бадьорістю підтримав Югину чоловічий бас.— У нас усе правління питуще! Тільки за чаркою і вирішують справи!

— Якщо непитущий — не впорається! — грайливо повівши чорними бровами, вигукнула пишногруда молодиця.

В президії головував член правління Хома Якименко — низькорослий мужичок з червоним зморшкуватим обличчям. Злякано кліпаючи повіками, він марно закликав збори до порядку:

— Товариші! Це ж не ярмарок!.. Югино, говори по суті, якщо просиш слова!

— Я й говорю по суті! — обізвалась Югина.— З Савою ми засіяли землю, з ним і врожай треба збирати! Подивимось, що матимемо на трудодень, а потім можна вирішувати, залишити його головою чи давати по шапці!..

— Правильно!

— Вірно! — залунали голоси.

Хома скоса подивився на голову райвиконкому і нервово постукав об графин олівцем; потім почав пропонувати слово то одному, то іншому колгоспникові, звертаючись до них по імені та по батькові і викликаючи цим єхидні посмішки жінок. Бо раніше Хома ніколи не зволив назвати когось по батькові.

— Товариші!.. Товариші!..— волав Хома.— Вищестоящі органи пропонують нам гнати в шию старого голову і обирати нового. Є пропозиція ставити питання на голосування!

— Зажди з голосуванням,— спинив Хому Степан.— Дай людям висловитись!

І голова райвиконкому ведення зборів узяв у свої руки.

— Так хто іще бере слово? — діловито запитав він.

— А послухайте лишень мою думку! — з місця встала Ганна, колишня дружина Платона Ярчука.— Якщо скидаєте з голови Саву, то треба за компанію скинуть усе правління колгоспу! Багато п'яниць там зібралось. А Хома ще й лається, бодай йому язик одсох!

Пропозицію Ганни збори зустріли з жвавим ентузіазмом:

— Свята правда!

— Пропивають колгосп!

— Коней у них не допросишся, а на лайку не скупляться!

— Усі в полі працюють, а деякі правлінці в крамниці горілкою очі заливають!

— Переобрати правління, і край!

Хоч був і ранок, у гайок заповзала серпнева спека, що дихала смоляним духом сосни. Степан розстебнув комір френча і звів над головою руку, вимагаючи тиші. Збори поступово втихомирились.

— Раз є пропозиція переобрати правління колгоспу, треба голосувати. Хто за цю пропозицію?..

Степанові не дали доказати: дружно здійнялися руки, і над зборами пролетіло полегшене зітхання.

Низько посхилялися голови членів правління. А червоне до цього обличчя Хоми Якименка, що сидів у президії, зблідло.

— Приймається! — спокійно підсумував Степан серед німої тиші.

Люди напружено дивилися в знайоме обличчя голови райвиконкому, не вірячи, що справді станеться те, про що вони кричали, підігріті сміливою пропозицією Ганни.

Далі збори пішли як по маслу. Спочатку прийняли в члени артілі Свирида Саврасовича Шестерню. Потім проголосували за звільнення від посади голови Сави Мельничука. А після того як Шестерня розповів свою біографію, одноголосно обрали його на голову.

Настав час вирішувати друге питання. Степан взяв у руки список членів правління колгоспу, прокашлявся. У цей час позаду, на сосні, повис дятел, і раптом залунав його гучний стукіт об стовбур дерева.

— Увійдіть! — озвався Степан і озирнувся на сосну.

Збори вибухнули реготом, наполохали дятла і наповнили гай стоголосою луною. Октавистими басами гагакали дядьки, аж стогнали, заливалися жінки.

Степан розтягнув губи в усмішці, і було неясно, пожартував він з дятлом чи обізвався на його стукіт за звичкою.

— Зарапортувався,— похитав він головою, хитруватo посміхаючись.

Коли нарешті відновилася тиша, Степан, вглядаючись у просвітлені сміхом обличчя колгоспників, сказав:

— Приступаємо до переобрання членів правління,— підніс до очей список і зачитав: — «Якименко Хома Кіндратович!..» Прошу висувати мотиви, за якими ставиться питання про виведення його з складу правління. Хто, товариші, просить слова?

Збори мовчали.

— Ну, то що ж? — Степан дивився на людей запитливо і ледь насмішкувато. Він-то добре знав, що коли в претензіях до правління колгоспу і є доля правди, усе ж таки саме члени правління першими розгледіли безгосподарність і нечесність Сави Мельничука і поставили перед районом питання про його заміну.

— Горілку хлище Хома! — невпевнено вигукнула Югина.

— Він же за свої гроші п'є! — без затримки сердито заперечив Кузьма Сновида.

— І в неробочий час! — вагомо докинув хтось.

— Раз держава жене горілку, пити її не гріх! — глибокодумно підсумував Сильвестр Рябоштан — старезний дідуган, зморшкувате обличчя якого було темним, ніби дубовий обапіл, що перезимував під снігом.

— Тож які будуть пропозиції? — Степан роздумливо вдивлявся в обличчя коханівчан.

— Хай працює! Лишити в правлінні! — повчально проголосив Кузьма, ніби визначаючи міру покарання Хомі.

І збори, увігнавши Хому Якименка в холодний піт, одностайно проголосували (включаючи Югину і Ганну) за те, щоб лишався він на своєму посту.

— Так діло не піде,— твердо сказав свою першу, вже головину, фразу Свирид Саврасович Шестерня і став за столом поруч Степана Григоренка.

Свирид Саврасович, мабуть, і сам не здогадувався, що фраза його прозвучала багатозначно. Справді, треба було по-іншому ставити колгоспні справи. І Шестерня заговорив упевнено і суворо:

— Я — з діда-прадіда селянин, хоч і дзвенить у моєму прізвищі залізо. Один з моїх предків пустив у білий світ шістьох синів, за що і був удостоєний прізвища Шестерня. З одна тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року, з того року, коли вмер наш великий вождь і вчитель Ленін, я перебуваю в партії більшовиків. Але в партії я не шестерня, а солдат! І якщо ви довірили мені бути головою колгоспу, я виконуватиму свої обов'язки, як солдат партії. Партія вимагає, щоб колгосп наш став багатим,— це потрібно і вам, і всьому народові. А матір'ю багатства є праця — організована, чесна, наполеглива. Ми йдемо в бій за врожай. У бою ж потрібні сміливі й умілі вожаки. Але я так і не второпав: довіряєте ви своїм вожакам — членам правління — чи ні?

Здається, нічого нового не говорив Свирид Саврасович, але коханівчани слухали його так, ніби перед ними вперше відкривалася якась дуже важлива і потрібна істина. Може, підкоряла людей переконаність, упевненість нового голови в тому, що все залежить від них самих — звичайних селян. А Шестерня вів далі:

— Що робити з нинішніми членами правління — ваша воля. Заявляю тільки, що з п'яницями працювати не буду. І ще таке: в Коханівці жінок більше, ніж чоловіків. А в правлінні — самі дядьки. Пропоную дообрати в правління хоч би трьох жінок!..

Голос Шестерні потонув у схвальному гомоні.

37

Ох, і нелегка ж ти, доле голови колгоспу! Весь час почуваєш себе так, ніби один бік тобі припікає, а другий холодом проймає; підперезаний ти ніби не поясом, а колючим дротом, і чоботи на тобі тісні до зелених іскор в очах. Ані дня тобі тихого, ані ночі спокійної. Мозок безперервно мусить напружувати всі звивини до мідного дзвону в скронях. Адже господарство величезне, людей в колгоспі сила-силенна. За всім треба доглянути, всьому дати лад. А тут ще недремне око району, те не так та се не так, чому вчасно зведення не подав та чому жнива затягнулись...

Несолодко прийшлося Свиридові Шестерні в Коханівці. Та ось поступово почали втягатися в роботу правління жінки, котрих обрали на тих пам'ятних зборах. Одною з них була Югина. І Свирид з часом відчув, що у нього неначе виростають крила.

А все почалося з їздових...

Бути їздовим і виконувати різні доручення бригадирів — не таке вже мудре діло. Робота — не бий лежачого. Сидиш собі на передку на возі, махаєш батіжком і понокуєш на коней:

— Гаття!.. Но-о!.. Гаття-а-а!..

Та найбільше полюбляють їздові виконувати заявки колгоспників. Кому треба город виорати, кому дров чи сіна привезти, а кому підкинути збіжжя до млина... І кожен господар чи господиня дому, до якого подано підводу, кличе їздового до хати й саджає за стіл. А на столі вже, як водиться, шкварчить на сковородці яєчня з салом, поблискують мокрою зеленню малосольні

огірки, тремтить сивий від жиру холодець. І звичайно ж, стоїть запітніла пляшка самогону чи казьонки... Так, у всякому разі, повелося в Коханівці.

Були часи, коли пробували поламати цю традицію. Коханівчани дружно проголосували на загальних зборах проти могоричів. Їздові теж ніби охоче тягли вгору руки і в міру лаяли хлібосольних односельчан, через яких їм ніяк не щастить протверезитися.

А потім люди почали переконуватися, що не так легко допроситися коней для якої-небудь своєї потреби. І не тому, що голова чи бригадири відмовляли. Виходило так, що їздові почали ледь-ледь справлятися з колгоспною роботою. А якщо й пообіцяє Павло чи Грицько подати підводу, то виконає обіцянку з запізненням на день або й два. Чомусь частіше почали ламатися осі у возах, зіскакувати шини з ободів коліс, та й коні частіше хворіли. Одно слово, багато було причин, через які Тодоська чи Палажка, Федот чи Іван без діла сиділи дома, нетерпляче виглядаючи їздового, що запропастився чортзна-куди.

І незабаром усе стало, як і було. Знову їздових бачили з розчервонілими обличчями і посоловілими очима. Ніхто з них особливо не впирався проти могоричу, але зате підводи більше не змушували себе чекати, хоч і частенько це було на шкоду колгоспним справам.

І ось Югина запропонувала Свиридові Шестерні поміняти всіх їздових, замість них поставити жінок; для чоловіків, либонь, і важча робота знайдеться.

Погодилось правління з Югиною, і довелося колгоспним коням звикати до тонких жіночих голосів, а колишнім їздовим одвикати від дармової чарки. В підсумку — немов побільшало коней у колгоспі...

З цього й почалися біди для коханівських дядьків та парубків, які були попримощувались на тепленькі місця. Хитрий Свирид Шестерня тільки руками розводив та блимав удавано-зляканими очима, коли Югина привселюдно починала «турбуватися» про когось із парубків.

То цікавилась у Серьоги — чи не важко йому секретарювати в сільській Раді. То пропонувала на току обліковцеві — дебелому Михайлові — в поміч кого-небудь з дівчат. То тривожилась, як би не підірвався гирями Кузьма Сновида, що працював вагарем. Навіть допікала своєму чоловікові — силачеві Гнатові — незамінимо-

му наладчику молотарок, змушуючи його допомагати вантажникам.

І незабаром серед комірників, вагарів, обліковців, писарів не лишилося жодного чоловіка...

Начитаний Свирид Шестерня не без підстав заявляв, що в Коханівку повернувся з сивої давнини матріархат, але в новій, досконалішій формі, при якій жінки не лише підхльостують чоловіків, а й самі запрягаються в голоблі.

І справді, Югина — Гнатові це не подобалось — зовсім відбилася від хати. Полишивши господарство на старших своїх школярів — Петруся й Хому, вона моталася в полі, на фермах і водночас «тягла» свою норму біля віялки на току або на буряковій плантації. Обличчя її з ямочками на щоках потемніло, ніс облупився і почервонів. Пишна русява коса була схована під косинку, а в колись веселих, іскристих очах оселилася заклопотаність.

Часто забігала в ті осиротілі хати, де главами сімей зосталися жінки. Довгенько про щось там шепталась. І люди почали примічати, що ніхто з тих жінок не цурався роботи — на жнивах, на фермах, на буряках. Спільне лихо немов згуртувало їх. Та й розуміли, що треба покладатися тільки на самих себе, що ніхто інший не нагодує, не одягне сім'ю. Багатьом припала до серця не нова, але така, що зазвучала по-новому, фраза, кинута на зборах Свиридом Шестернею: «Праця — матір багатства». Одиноким жінкам було не до багатства, і слова голови чулися їм по-іншому, застережливо: «Лінощі — матір бідності».

І доводилось працювати до солоного поту в очах, особливо в жнива, коли вечірня зоря зустрічається з ранішньою. Не встигнеш заснути, як починають горлати півні, а в вікна зазирає підсліпуватий світанок. Не заспокоївся ще в попереку тупий біль, не забули про вчорашню втому руки й ноги, а час уже вставати. Земля не любить, щоб люди, яких вона годує й напуває, багато спали. Заспиш — і жорстоко покарає: витрусить з важкого колосу переспіле добірне зерно, поб'є зеленою пріллю покоси, звалить перестояне сіно, поглушить колючим осотом і в'юнкою березкою буряки.

Треба працювати...

Линув час — мудрий учитель і видатний зцілитель. Новий час. Він учив добром і злом, лікував турботами. А земля турботами селян не обділяє.

Линув час. Розмірено заступали одне одного світло і морок. То ніч, скинувши свій чорний одяг, перетворювалася на гомінливий день, що сяяв юною красою, то день закутувався в темне і ставав лагідною ніччю, увінчаною тишею й зорями.

Розмірено заступали одна одну пори року... У квітні вітри зривали з землі снігове покривало, і вона, вмившись весняними струмками, лежала під сонцем у тихій знемозі. Під сталевий гуркіт тракторів, що тягали за собою сівалки, під твердий, пругкий цокіт кінських копит, під жваві, радісні голоси людей і пісні непомітних у небі жайворонків вершилося найсвятіше: запліднення землі. Весняна сівба завершувалася Першотравневим святом і великоднем, про наближення яких сповіщав передсмертний багатоголосий вереск свиней у кожному дворі. Купалися в сонячній купелі розквітлі сади.

Потім наставало літо. Поля дурманили вологими і прісно-свіжими пахощами нагрітих хлібів. Земля на повну силу материнської ласки ростила врожай. В жнива з'їдалися запаси сала і копчених окостів: жнець повинен бути при повній силі!

Надходила осінь з лінивими туманами на лужках Бужанки. Люди за звичкою непокоїлися: «Скільки-то одержимо на трудодень?» Одержували вдосталь. Оселилися нарешті в селянських серцях віра в колгосп і ще боязка, небезкорислива любов до нього.

Надходив гарячий час для сільських музик — наставала пора весіль. І гриміли вони в різних кінцях вулиць дзвоном мідних тарілок, ухканням бубна, переливами гармошок, зойками скрипки, реготом кларнета і, звичайно ж, піснями. Тріщали і з стогоном падали тини під натиском непрошених гостей. Метушливо гасали селом жваві хлоп'ячі ватаги.

А ще проводи студентів до інститутів і технікумів...

А ще проводи новобранців до армії. Плакали наречені, і веселилися хлопці. Армію вважали наймудрішою і найкращою школою, не пройшовши якої, хлопці нічого не варті.

Потім Жовтневі свята... Престольні... Новий рік у сніговій хуртовині. Старий Новий рік у лютому тріщанні морозу... Та хіба мало причин вдарити шапкою об долівку і ревнути таку пісню, щоб шибки у вікнах задзвеніли від захоплення! Україна — вона і є Україною. Тут веселощі скупими дозами не відміряють.

Так, линув час... Здавалося, що Коханівка знову вступила в дівочу пору, коли пашить здоров'я, сяє краса і п'янить несвідома веселість. Світилися білістю хати і весело дивилися на світ чистими вікнами. І ніби понижчали штахети між подвір'ями. Раніше бувало: чим міцніше господарство, тим вищий і щільніший паркан, тим густіший навколо городу живопліт з кущів колючої дерези, що під осінь плакав червоними сльозами тугих ягід. А тепер немов хотілося хатам бачити далі і краще чути пісні, які в Коханівці тепер не підвладні ані порам доби, ані порам року.

І дивним було інше. Здавалося, сади цвіли буйніше, якщо більше пісень у селі. І ліс, здавалося, ближче підступав до левад, і в левадах гучніший солов'їний спів і зозулиний перегук, і ясніший погляд місяця з-за хмар, і виразніше таємниче мерехтіння зірок, і прудкіші цикади на ясенях, і голосистіші жаби в затоках Бужанки... Багато барв і багато звуків, що радують серце, оселилося в Коханівці.

А десь далеко на заході крилася війна. Не в підземеллях крилася, а на осонні, на очах у всього світу. Та про війну думали мало. Не вірили, що вона близько. Усім хотілося щастя...

Одного погідного осіннього дня тисяча дев'ятсот сорокового року, коли сонце хилилося до напоєного золотом небокраю, біля вітряка, що за околицею Коханівки, зійшов з попутної машини червоноармієць. У вітряка лишилося лише одне крило — ребристе, чорне, мертве. Червоноармієць вклонився вітрякові, як доброму знайомому, поставив на поросле мохом, угрузле в землю жорно речовий мішок, обвитий скаткою шинелі, і підвів схвильовані очі на село. Це був Павло... Павло Ярчук — Платонів син. Туго зведені смоляні брови над карими очима, смагляве, з молодим рум'янцем обличчя, повні обвітрені губи, над якими вже впевнено засівалися вуса... Підперезана гімнастерка щільно облягала його стрункe мускулисте тіло і подзвонювала іконостасом спортивних значків на грудях.

Два роки прослужив він рядовим господарчої роти при авіаційному військовому училищі. Два роки заздро дивився на крокуючі колони веселих, одягнених у гарну льотну форму курсантів, що поспішали на заняття чи з занять. А скільки разів проводжав захопленими очима тупоносих яструбків, що сміливо переорювали блакить неба. І завжди відчував у серці холодну порожнечу від того, що не судилося йому підняти земні турботи в небо, відчути себе дужим і вільним в безкраїх захмарних просторах... Скільки ж таких, як він, волею злої долі не зайняли місця у тому бойовому строю, куди кликало їх серце?..

Потім приповзла чорна звістка про Настину зраду... Звідси, од вітряка, було видно поріділу леваду, що колись належала Степанові Григоренку. До левади тулився садок, а над садком височіла, полискуючи янтарем, крита соломою нова хата. Павло знав, що у тій хаті живе його Настя... Ні, давно стала не його.

Прийшов Сашко Черних у Коханівку, щоб розповісти Насті про Павлове лихо, і... закохався в Настю... Сестра Югина писала Павлові, що це Ганна присилувала Настю вийти заміж за парубка, який приблудився до села,— поласилась на його шоферську спеціальність, на роботящі руки. А Настя?.. Може, справді не вистачило в неї сили йти проти материної волі? А може, Саша Черних вразив її збентежене серце своєю красою, високим зростом, веселою вдачею, і забула Настя про Павла, повірила, що прибіжить до свого щастя короткою, випадково здибаною стежкою... Все могло бути...

І ось попереду найважче — зустріч з Настею, з Коханівкою. Чи зуміє Павло перед всевидющим оком села показати незалежність і горде презирство до Насті й Сашка, чи зуміє не здатися жалюгідним перед людським поговором і безжальною людською цікавістю?..

Перевів погляд на інший край села, туди, де в сонній гущавині акацій лежало кладовище. Там похована його мати. І зринули в пам'яті напівзабуті слова, які мати сказала того безповоротного вечора, захованого серпанком часу: «...Синочку мій, я б небо до тебе прихилила, коли б могла...»

А Павлові хотілося щастя на землі, тут, у Коханівці... Як-же Настя подивиться йому в очі, що скаже?.. Важка передбачалася зустріч.

Легенькі кроки за спиною змусили Павла озирнутися. Стежкою, що вела з лісу, поспішала до села Тося. Вона впізнала Павла, і на її дівочо-сором'язливому обличчі заясніла усмішка, а сірі очі спалахнули золотими іскорками...

— Тося? — Павло був вражений: так виросла і погарнішала Христина дочка.

— Еге ж. Тодоська.— І Тося гордовито ворухнула плечима, усміхнулась, ніби змилувалась.

— Здрастуй, Тодосько.

— Здрастуй, Павле... Приїхав?

— Як бачиш.

— Назовсім чи в гості?

— Назовсім.

Налетів пустун вітрець і легенько штовхнув Тосю в спину. Вона хитнулася до Павла і невідомо чому радісно засміялася.

39

Довго тужив Павло за своїми сплюндрованими сподіваннями, розбитим коханням. Довго і жагуче кипіла в його серці образа. Ще на службі в армії довго міркував він над тим, якими шляхами піде в майбутнє на пошуки щастя. Страшенно хотілося добитися чогось незвичайного, прекрасного, щоб здивувати людей і змусити Настю гірко пошкодувати за свою зрадливість. Та час — воістину мудрий учитель і видатний зцілитель. Поступово заснув біль у серці, перестало кровоточити зранене самолюбство: ріка забуття остудила марнолюбні мрії. А коли зустрів Тосю, здалося, що доля поклала погасити сколихнутий при поверненні в Коханівку біль і винагородити його за все пережите. Ніби молодий пагінець до сонця, захоплено потягнувся Павло до Тосі — соромливої і беззахисної, милостиво-усмішливої і гордовито-чистої дівчини з співучим голосом, золотими іскорками в очах і золотою косою.

Відгула хуртовинами зима, поступившись місцем щедрій на тепло й вологу весні тисяча дев'ятсот сорок першого року. Одцвіли коханівські сади, забуяли зелені левади, та не вмовкало в них кування зозуль, що не скупилися віщувати людям довге життя.

О цій порі в Коханівці гуляли багато весіль. Тося, п'яна від кохання, від щастя, теж готувалася до весілля.

Найближчими днями вони підуть з Павлом в сільську Раду розписуватись, а в неділю буде весілля.

І ось прийшла ця незабутня неділя. Ясна, сонячна зранку, над полудень вона тривожно вдарила на сполох...

Війна! Почуття і думки людей — найбільший дар природи — сколихнулися, змішалися. Потьмяніло щастя, і померхли колишні біди. Важка звістка, що звалилася оглушливою лавиною, зрівняла всіх — обдарованих радощами й покривджених життям.

Чорним вінком з жіночого плачу була оповита Коханівка, коли йшли з села мобілізовані. Страшний був цей прощальний час тим, що ніхто з чоловіків і хлопців не знав, чи повернеться назад, хоч у садах і левадах не змовкали сизі віщунки. Ех, якби могли збутися передбачення зозуль! Адже тільки звелися на ноги, хліборобським серцем прийняли життя, яке народжували в муках!..

Тяжке було розставання у Павла з Тосею — гірке, малослівне. Тося, змарніла від сліз, з опухлими, націлованими губами, обіймала Павла за шию похололими руками і по-дитячому жалісливо повторювала захриплим голосом ті ж самі слова, що аж краяли душу:

— Ріднесенький мій... Ріднесенький мій... Ріднесенький мій...

За село проводжати не пішла — втекла додому, щоб лишитися наодинці з своїм горем.

Павло, сп'янілий від випитої на прощання горілки і очманілий від жіночого крику, з люттю думав про фашистів — незрозумілих і чужих людей, які ось так раптом зламали все життя, затьмарили щастя. Щиро вірив, що швидко, як і співалося тоді в піснях, полетять вороги шкереберть під ударами Червоної Армії і він, Павло, грізно постукає прикладом гвинтівки об залізні ворота Берліна.

Попереду Павла крокував узбіччям підпилий Сашко Черних. За плечима в нього висіла важка торбина з вибіленого полотна. Настя, що йшла поряд з Сашком, час від часу поправляла торбину і плакала.

— Годі ревти,— владно гримнув на неї Сашко.— Всиплемо фашистам і вернемося! Покажемо їм смаленого вовка!..

За селом, за цариною всі зупинились. Останні хвилини прощання — важкі, обтяжливі. Павло, щоб прихова-

ти хвилювання, почав дивитися на старого вітряка. Чомусь згадалося, як зустрічався він тут з Настею... Може, і в Настиній душі вітряк сколихнув якісь струни, і вони сумно забриніли про минуле. Вона раптом відсахнулась від Сашка і кинулась Павлові на груди, судорожно обхопила руками його шию.

— Прости мене, Павлусю!.. Прости, бога ради...— схвильовано й гаряче зашепотіла Настя.— І живим повертайся...

Від близького гарячого Настиного погляду, від її знайомого голосу і тріпотливих, як крила підстреленої пташки, рук серце Павлове здригнулося і шалено забилося... Чимсь далеким і рідним, болісно-солодким дихнуло на нього.

— Ну-ну, не дурій! — Сашко зі злим ніяковим реготком одірвав Настю від Павла.

Перемігши розгубленість, Павло хотів сказати Насті якісь добрі, примирливі слова, хотів нагадати Сашкові, що він, Павло, і Настя все ж таки росли в одній хаті, але не знайшов слів.

...Далеко позаду лишилась заплакана Коханівка. Вони йшли, а вслід їм похмуро дивилося крізь сірий серпанок хмар багряне сонце. Здавалось, воно роздумувало над тим, що існує в неосяжнім океані всесвіту піщинка — планета Земля — і на цій піщинці лютують незрозумілі для нього урагани людських пристрастей.

КНИГА ДРУГА

1

На обрії, там, де зайшло сонце, ніби розлилося вогняне море. Та не був, як завжди, німий отой пломеніючий захід сонця. Він сердито рокотав погрозливими голосами гармат, важко стугонів бомбовими вибухами: не лише сонце до червоного жару розпікало небо,— на заході корчилася в пожежах земля.

Страшною неминучістю наближалася до Коханівки війна.

Під монотонний шурхіт велосипедних коліс м'яко стелився білястий, вкочений до глянцю путівець. Все навколо наливалося вечірньою синястою млою.

Іван Микитович Кулида — вчитель Коханівської школи, що з давніх літ мав прізвисько Прошу,— поспішав до Воронцовки і з усієї сили натискав на педалі старенького двоколісного «коня».

Учитель уже звикся з думкою про війну, усвідомлював, що почався смертельний двобій двох світів, і свято вірив — переможе світ правди. То чому ж Червона Армія, що «всех сильней», як співав він з учнями на уроках співів, відступає? Де наша непоборна міць, про яку день у день сповіщали газети? Оці й багато інших запитань розпеченими цвяхами впивалися в серце. Ніби відчував на собі докірливі й запитливі погляди хлопчиків та дівчаток: адже скільки разів пояснював їм, що ані вершка своєї землі ворогові не віддамо. А ворог щодня одкушує цілі райони з містами й селами...

Але зараз, коли Іван Микитович поспішав до райцентру, в його голові роїлися зовсім інші думки. Йому здавалось, що він вирвався з таємничого світу фантастичної книжки чи уві сні привиділось йому неймовірне... Та цілком реально відчував на багажнику велосипеда вагу загорнутих у мішковину зливків щирого золота.

Цієї ночі вчитель Кулида збирався був покинути Коханівку. Дружина з дочкою евакуювалися з села тиждень тому і вже, певно, ждали на нього в далекій Пол-

таві, у родичів. А Іван Микитович, звільнений за віком від призову, чекав вказівок райкому партії.

Маленька хатка біля лісу, де жив учитель, цього дня осліпла: Іван Микитович наглухо забив її вікна дошками. Потім за допомогою сусідів опустив у льох стару дерев'яну скриню, в якій було складено рівними стовпцями твори Маркса і Енгельса, Леніна й Сталіна, Шевченка й Пушкіна — найбільше вчителеве багатство... Питав себе подумки, чи надовго прощається з книжками. Розумів, що не таке вже надійне те сховище — фармуга [1] в льосі, що звільнилася до літа від картоплі.

«А що, як обвалити краї фармуги?»

Почав стісувати заступом глину. Потім надумав узяти трохи ґрунту з кутка льоху. Копнув там кілька разів і раптом відчув, що глина під ногами повільно осідає. Злякано відскочив. Що діється? Адже льох викопано в незайманій глибинній цілині, в міцній глині, що дрімала тисячоліттями під шаром чорнозему.

А діл у кутку все більше осідає, звідкілясь з глибини чути глухі удари, немов падали в сухий колодязь грудки землі. Нарешті провисла глина обвалилася й заповнила льох гуркотом. З неусвідомленим страхом дивився Іван Микитович на чорне провалля. Звідти дихнуло затхлим повітрям, сухою тлінню і таємничістю.

Згадалася давня побіжна розповідь Степана Григоренка про старовинні підземні ходи, що загубилися десь під Коханівкою. І на зміну страхові прийшла гостра цікавість.

Іван Микитович перевірив заступом, чи міцні краї дірки, обвалив навислу глину вниз. По тому електричним ліхтариком освітив підземелля. У глибині побачив простору, чимось захаращену печеру.

Втягнув до льоху драбину від горища, спустив її в провалину і обережно протиснувся в дірку. Перше, що побачив на дні,— купи злютованих кривих шабель без піхов, наконечників до списів. Вони лежали на потрухлій солом'яній підстилці вздовж стін, вкритих сухою пліснявою. А в кутку стояла на кам'яному підмурку дерев'яна бочка з іржавими слідами від залізних обручів. Дубові клепки знизу попідгнивали, і здавалося, сама іржа від обручів тримала їх укупі. Як тільки Іван Микитович доторкнувся до бочки, клепки раптом осіли

[1] Так на Поділлі називають бічний відсік у льоху.

вниз і безладно розпалися. На підмурку зостався круглястий, заввишки як бочка, штабель темних квадратних брусків. Скинув покришку, що лежала зверху і мало піддалася тліні, і не одразу збагнув, що перед ним — незліченні скарби в золотих зливках. З одного бруска зшкріб ножем темну полуду часу і зустрівся очима з живим гарячим полиском, роздивився на торці карбування: старовинний герб Російської імперії, тавро царського банку й цифру, що визначала вагу зливка в фунтах.

«Земля благає врятувати її від ворожого нашестя і повертає народові скарби його предків»,— майнула в голові Івана Микитовича забобонна, по-книжному правильна думка.

Він ще раз оглянув печеру. Побачив замурований камінням вихід з неї. Що ж там, за кам'яною стіною? Та час не ждав.

І ось він поспішає до Воронцовки, в райком партії.

Іван Микитович занадто добре знав життя, щоб розуміти: на його місці, особливо в такий трагічний час, коли треба зректися всього звичного, дорогого і з розпукою в серці, кинувши все, тікати в невідомість, де, окрім злигоднів і тяжкої праці, нічого іншого не буде, багато хто б зараз, згоряючи від жадоби, ховав золото й метушливо сушив собі голову над тим, як зберегти в таємниці таке казкове багатство. Авжеж, багато хто міг вчинити саме так... Але не він, котрий усе своє трудове життя сіяв у дитячі серця тільки світле й добре... А як його учні?

Плугатар не знає, які з кинутих ним у землю зерен проростуть, сповістивши про це світ тихим і радісним шелестом молодого вруна, а які зотліють. І вчитель наперед не може вгадати, які з кинутих ним зерен і в чиїх саме душах проростуть і зроблять людинку-школяра Людиною. Та Іванові Микитовичу здавалося, що він уміє заглянути в майбутнє своїх вихованців. І тепер в його уяві поставали десятки облич, очей, усмішок. Він бачив своїх давніх і вчорашніх учнів. Немає більшого щастя, ніж почувати себе сіячем добра й мудрості. Немає вищої нагороди для вчителя, ніж віра, що Петько чи Оля, Васько чи Тетянка понесли з собою з школи часточку твого серця і вона довго зігріватиме їх на важкому шляху життя. Згадався Павлусь Ярчук, що пішов на фронт. Хіба Павлусь вчинив би нині не так, як його

перший учитель? А Серьога Грицай? Він теж на фронті. Як би вчинив Серьога, що смертельно ображався, коли його дражнили Сновидою?

Іван Микитович вірив, що кожен його вихованець ось так, як і він, летів би зараз до Воронцовки з вісткою про знайдене золото.

2

У приймальні першого секретаря райкому партії, незважаючи на пізню годину, сиділо більше десяти чоловік. На стомлених обличчях — хвилювання, тривога, пригніченість. З хворобливим нетерпінням позирали на двері кабінету, за якими йшла якась таємна рада.

Іван Микитович підійшов до вже немолодої секретарки — вона зв'язувала у високі стоси набиті папки,— взяв з її столу аркуш паперу й написав:

«У Коханівці знайдено бочку з золотом. Два зливки зі мною. Кулида».

— Передайте першому. Негайно,— тихо попрохав секретарку.

Жінка з досадою взяла записку, стомлено пробігла її очима і тут же окинула вчителя недовірливо-очманілим поглядом.

— Ви жартуєте? — прошепотіли її пересохлі вуста.

— Можливо,— блідо всміхнувся Іван Микитович і вимогливо хитнув головою в бік дверей кабінету.

— А-а,— здогадалася секретарка.— Пароль? — Вона підійшла до кабінету, постукала, поглядом даючи зрозуміти Іванові Микитовичу, що там, у кабінеті, тепер не довіряють навіть їй.

Клацнув англійський замок, і в прочинені двері виглянув начальник райвідділу НКВС — моложавий капітан з сивими скронями. Він невдоволено взяв у секретарки записку, прочитав її, потім прочитав ще і, кинувши гарячий, швидкий погляд на вчителя, сказав:

— Заходьте, товаришу Кулида.

В кабінеті, окрім капітана, Іван Микитович побачив першого секретаря райкому Антона Федоровича Карабута і незнайомого підполковника.

Антон Карабут — високий на зріст, огрядний, широколиций; карі очі дивляться глибоко й спокійно, на високому чолі з великими залисинами — жодної зморшки, хоча Карабутові за сорок. Одягнений він в темно-

синій, військового крою, костюм, на ногах — хромові чоботи.

Слухаючи Івана Микитовича, секретар не зводив з нього уважних очей і, здається, думав про щось інше. З хлоп'ячою цікавістю розглядав зливки золота, підкидав їх на долоні, ніби зважував.

— Ніколи ще не мацав своїми руками такого скарбу! — із стриманим захопленням скривив він у посмішці простодушні губи, потім, вказавши багатозначним поглядом на Івана Микитовича, спитав мовчазного підполковника: — Який, га?

Підполковник хмуро усміхнувся й ствердно хитнув головою.

«Про що це вони?» — здивувався Іван Микитович.

— Скільки ж там отаких гостинців? — спитав капітан, розглядаючи карбування на торці зливка.

— Ось така гора.— Іван Микитович показав рукою.— Не рахував. Узяв два верхніх — і до вас.

Карабут підвівся з-за столу, підійшов до вчителя й дружньо поклав свої великі руки на його обвислі плечі.

— Що я вам можу сказати, дорогий товаришу Кулида? — сердечно почав він, приязно дивлячись в обличчя Іванові Микитовичу.— Золото ми негайно заберемо, оформимо його документами, як вашу знахідку, і відішлемо до Києва. До Вінниці вже запізно... Сьогодні золото, як ніколи... повторюю, як ніколи, потрібне Батьківщині. А такі люди, як ви, ще потрібніші...

Від щасливого зніяковіння учитель не знав, куди подіти очі.

А Карабут тим часом провадив далі:

— Ми маємо намір доручити вам дуже важливу й небезпечну справу... Дуже небезпечну.

— Не розумію вас.— Іван Микитович перевів погляд на підполковника, чомусь вважаючи, що саме він має пояснити загадкові слова секретаря райкому.

Та Карабут пояснив сам:

— Зараз зрозумієте. Всі ми, та й не тільки ми, зостаємося у ворожому тилу для підпільної й партизанської боротьби... Як поставитесь до того, якщо й вас залишимо тут?.. Тільки не поспішайте з відповіддю, подумайте.

Іван Микитович роздумувати не став: погодився. І вже через хвилину зрозумів, що прирік себе на випробування набагато тяжчі, ніж передбачав. Зрозумів пісь-

ля того, як секретар райкому подзвонив редакторові районної газети.

— Товариш Маюков? — суворо запитав Карабут у трубку.— Ти ще встигнеш випустити один номер? Добре. Дай в газеті замітку, що вчителя Коханівської школи Кулиду Івана Микитовича рішенням бюро райкому виключено з партії... Так, так! Все може бути!.. Виключено з партії, і він притягається до суду за розповсюдження поразницьких настроїв.

Немов крижаний вітер вдерся в серце Івана Микитовича. Він сидів на стільці, витирав хусточкою спітніле бліде обличчя і гарячковим нерозуміючим поглядом дивився на секретаря райкому.

— Так треба, дорогий друже,— сумно усміхнувся йому Антон Карабут, коли поклав телефонну трубку.

3

Уже понад два місяці, як страшний вал війни краєм прокотився через Коханівку, а людям ще вчувався передсмертний стогін умираючих солдатів, надсадне ревіння танкових моторів, несамовитий гуркіт, від якого здригалося все живе й мертве,— ніби чадне небо, не витримавши ваги літаків, бомб і снарядів, почало падати на землю, з люттю вергаючи громи й блискавки. Село помалу приходило до тями, як тяжко контужена людина.

Одного такого дня — каламутно-задушливого від лихоліття й напруженого чекання: «Що ж буде далі?» — Кузьма Сновида відважився їхати до лісу по дрова, розміркувавши, що на порозі зима, а хату треба чимось опалювати, незалежно від того, яка буде в районі влада. Він упіймав на полі здичавілу колгоспну конячину, запріг її вночі у воза і, перехрестившись на образи, виїхав за село.

Ліс у мертвотно-блідому сяйві місяця здавався погрозливим і таємничим. Та Кузьма пересилив боязкість — він згадав, що йому не загрожує лісник, а отже, ні перед яким законом він не відповідає.

Дивуючись на людей, що в такий час сидять, наче кроти, в хатах склавши руки, він облюбував на узліссі не дуже товсту — щоб подужати сокирою — березу й почав її рубати. Та раптом побачив, що поряд напливла на галявину й завмерла людська тінь. Кузьмине серце

ніби пірнуло в крижану купіль. Він випустив сокиру, рвучко обернувся і потамував крик... Перед Кузьмою стояли три бородаті привиди в червоноармійській формі.

— Хто такий? — запитав один привид і промовисто ворухнув на грудях автоматом.

— Свій я, свій... Коханівський,— забелькотів Кузьма.

— Прізвище?

— Грицай Кузьма Іванович... По-вуличному — Сновида. Тут мене кожен знає.— Кузьма поступово отямлювався: він розгледів на пілотках бороданів зірочки.

— Колгоспник?

— Так точно, колгоспник, товариші командири.

— Яка у вас сім'я?

— Я, стара та син в Червоній Армії.

Бородані опустили автомати, перезирнулися. І знову запитання:

— Зможете узяти в хату двох поранених жінок? І відповідати за їхню безпеку?

— Що ж, коли треба... У нас дехто навіть поранених червоноармійців переховує.

Один бородань рушив у глиб лісу й приглушеним голосом покликав:

— Товаришу Генералов!

«Генерал?» — здивувався Кузьма і з цеї хвилини відчув себе причетним до якоїсь важливої справи, що підносила його над усіма селянами.

Підійшов ще один військовий з таким же зарослим обличчям і накинутою на плечі плащ-палаткою.

— Я чув розмову,— сказав він густим, цілком генеральським, як на думку Кузьми, басом і подав йому руку.— Виручайте, товаришу Грицай. Ми пробираємося на схід, а дружину й дочку поранено. Їм потрібен спокій і медикаменти.

— Все зроблю, не сумлівайтесь...

Так поповнилась сім'я Кузьми Сновиди...

4

Харитина, Кузьмина жінка, завжди сварлива, скупенька, зрозумівши, що в її руках доля двох безпорадних, беззахисних сиріт, а час тепер такий, коли всі стоять на порозі смерті, з щирою сердечністю, на яку здатні тільки жінки, що зазнали материнства, доглядала

«підстрелених горличок». Кузьма навіть крякав од здивування, спостерігаючи, як його стара, не знаючи спокою ні вдень ні вночі, відпоювала узварами й бульйонами поранену в груди Ларису Петрівну й няньчилася з Наталкою — її сімнадцятилітньою дочкою, якій осколок пошкодив коліно на правій нозі.

За тиждень-два Наталка вже стрибала, спираючись на ціпок, по хаті, лякливо позираючи на вікна. Харитина, як уміла, переробляла дві сукні, що мала їх Наталка, шила з них широкі селянські спідниці й просторі блузки, аби міська дівчина стала схожою на сільську дівку. Та що було робити з ніжно-округлим Наталчиним обличчям, яке дихало джерельною чистотою й нерішучістю? Проста одежина не скрадала її незайманої вроди й непристосованості до того життя, серед якого вона опинилася.

Наталка годинами сиділа біля матері й дивилася на її воскове обличчя з надією й страхом. Ларисі Петрівні ставало то ліпше, то гірше, а фельдшер, що потай приходив з Березни, ховав від Наталки очі...

Якось зимою вдосвіта хтось боязко постукав до Кузьминої хати. Це був Серьога — напівживий од голоду й виснаження. Він утік з уманського табору для військовополонених, де опинився ще восени, коли під Києвом з роздробленою осколком міни ногою потрапив у полон. З табору втік Серьога разом з Сашком Черних, з яким звела його там лиха доля. Власне, Сашко Черних і поміг Серьозі вирватися з полону. Серьозі й собі. Вдень партія полонених розгрібала в полі сніг, довбала ломами землю, добуваючи для табірної кухні невикопану восени картоплю. Під кінець роботи Сашко наткнувся на занесений снігом окоп. Непомітно для охоронників штовхнув туди Серьогу, по тому вскочив сам. Діждалися ночі...

Серьога не дуже зрадів з того, що застав у своїй хаті сторонніх людей. А коли Кузьма шепнув йому, що це генеральська сім'я, і зовсім злякався.

Перші дні мовчки одлежувався він на печі. Посилав батька в село по новини. А новини були не з веселих. По хатах нишпорили поліцаї — збирали теплий одяг для німецького війська, вишукували радянських активістів, підозрілих осіб і агітували молодь, аби записувалася їхати на роботу в Німеччину. Серьога потерпав: адже він до війни був секретарем сільської Ради.

Лихо не обійшло і їх. До хати несподівано вдерлася в димчастих клубах холоду жандармерія — троє німців у супроводі місцевого поліцая: хтось доніс про підозрілих мешканців Кузьми Сновиди. Серьога занімів на печі; здавалося, його могло врятувати лише чудо.

Коли жандарми з'явилися в світлиці, там, застукані зненацька, були всі: Кузьма, Харитина; біля тапчана, де лежала Лариса Петрівна, сиділа з шитвом у руках Наталка.

Мордатий поліцай — син засланого на Соловки куркуля Пилипа Якименка, що невідомо звідки взявся в Коханівці,— злими очима показав жандармам на Ларису Петрівну й Наталку.

— Хто такі? — спитав російською мовою старший жандарм — випещений мужичище, ніби силоміць запханий у зелену форму з сукна.

— Родичі наші з Києва. Сухотні,— скоромовкою почав пояснювати перелякани Кузьма.

— Документи!

Наталка, помітно кульгаючи, підійшла до мисника і взяла материн паспорт, що лежав там.

Жандарм подивився в паспорт і знову запитав:

— Чому прописані у Львові?

— Чоловік там працював,— Лариса Петрівна відповідала тихим і спокійним голосом, ніби перед нею не стояла сама смерть у жандармській подобі.

— Хто чоловік?

— Інженер. Загинув під час бомбування.

— Батьки в Києві є?

— Нема. Батька мого — полковника Кононова, це моє дівоче прізвище, заарештовано в тридцять сьомому році, а мати вмерла.

— Чим можете довести, що вашого батька заарештовано?

— В газеті про це писалося.

Серьога не вірив власним вухам.

Жандарм ще погортав паспорт, потім сховав його в кишеню і спитав Наталку:

— Що з ногою, панночко?

— Поранена при бомбуванні,— відповіла за неї Лариса Петрівна.

— Пройдись до вікна.

Наталка, намагаючись кульгати якнайдужче, слухняно наблизилась до вікна. Жандарм підійшов до неї,

взяв дебелими пальцями за підборіддя і, оцінюючи, почав розглядати її обличчя. Наталчині очі, що налилися сльозами й страхом, здавалися аспідно-темними, в них навіть не видно було зіниць. Чорне, як вороняче крило, волосся, що спадало на похилі плечі, підкреслювало білу, вкриту раптовим рум'янцем, чистоту обличчя.

Жандарм опустив руку, пересмикнувши при цьому плечима, і хитнув головою, ніби хотів позбутися казкового видіння. Потім голосно засміявся, і в цьому сміхові вчувалося захоплення, здивування й радість.

Осміхнулися й інші жандарми. Послужливо хихикнув поліцай.

Німці, з недовірливим захватом позираючи на Наталку, запалили сигарети, перекинулися кількома німецькими фразами й, галантно вклонившись Ларисі Петрівні, вийшли за поріг.

Уже з сіней старший жандарм владно гукнув:

— Паспорта після перевірки одержите в місцевій поліції.

Серьога спустився з печі на лежанку, принюхався до сигаретного диму і тремтячою рукою потягнувся до склянки з махоркою, що стояла в запічку. Потім намацав босими ногами на долівці стоптані валянки, узув їх і пройшовся по кімнаті, по черзі глянувши на батька, що стовбичив біля вікна, на бліду, з помертвілими очима матір. Кинув погляд на безмовну, як тінь, Наталку.

Серьога не міг більше ховатися в хаті: село не любить таємниць і не вміє берегти їх. І в нього народжувався план.

Підійшов до Лариси Петрівни. Вона чомусь нишком плакала, витираючи ріжком старої ковдри непідвладні сльози.

— Наталочко, йди подихай повітрям,— вдаючи спокійну, мовила Лариса Петрівна.— Тепер не треба ховатися.

— Тату,— звернувся Серьога до батька,— і ви повартуйте в дворі. А ви, мамо, до комори сходіть. Нам тут порадитися треба.

Коли Серьога лишився наодинці з Ларисою Петрівною, вона сказала:

— Серьожо, ти знаєш, що вони говорили проміж себе про Наталку?

Серьога заперечливо мотнув рудою головою, обстриженою під машинку.

— Вони... вони... сказали, що, як Наталка одужає, візьмуть її до Вінниці, в офіцерське казино. Тим, хто привозить гарненьких дівчат, дають нагороди.

— Не візьмуть! — упевнено відповів Серьога й зашарудів валянками по соломі, розтрушеній по глиняній долівці.— У мене така думка: оформити з Наталкою шлюб... Фіктивний, звичайно,— поспіхом додав він, коли побачив, як злякано звелися брови в Лариси Петрівни.— І мене тоді менше чіпатимуть, і Наталки не поженуть ні до Вінниці, ні до Німеччини.

Незабаром у старій хаті Кузьми Сновиди, на диво людям, гуляли весілля. Серьога, одягнений в новий костюм, поголений, сидів обіч блідої Наталки, помічав націлені на неї захоплені погляди гостей, ловив і на собі погляди — заздрісні, здивовані, а то й насмішкуваті, прислухався до гарячого перешіптування жінок і почував себе, немов дитина, яку здалеку дражнять казковою іграшкою.

Гості кричали «гірко», і Серьога цілував «наречену» в холодні, покірні вуста, червонів і пітнів від збентеження, злився на себе, на Наталку й на всіх, хто був у хаті. З моторошною радістю відчував, що в серці розгорається вогонь, який тільки смерть зможе загасити. Він пив самогон, змусив і Наталку випити чарку і казав якісь слова Ларисі Петрівні, обіцяв берегти її дочку, як зіницю ока, любити більше за життя. Од Серьогиних слів Лариса Петрівна вмивалася пекучими сльозами.

Після випитого самогону Серьога, здавалося, забув про все на світі... Він аж палав від самовдоволення, скоса поглядав на ледь захмелілу Наталку, милуючись ніжним овалом її обличчя. Зустрівся з бистрим, лукавим Наталчиним поглядом (вона щиро дивувалася з того, як майстерно вдавав Серьога з себе нареченого) і обняв рукою її тонкий, гнучкий стан. Наталка насупилась і майже на очах у всіх гостей відсторонила його руку. Серьога ледве стерпів образу, зробив вигляд, що нічого не сталося, а сам з люттю подумав про те, що він скоріше помре, ніж віддасть тепер її комусь.

А через два дні після весілля поховали Ларису Петрівну...

5

Цієї весни земля пробуджувалася не для радості. Перша весна, коли на коханівських вулицях не розливались вечорами пісенні ріки. Перша весна, коли не було місця для кохання, а лишень для сердечної туги, для непозбутного суму. Перша воєнна весна.

А Серьога кохав, кохав шалено, але... без взаємності. Кожне його зітхання було зойком змученого серця, кожен погляд на Наталку розхлюпував бездонну муку. А вона — його законна дружина про людське око — не була йому ні жінкою, ні коханкою, ні сестрою. Богиня мовчання! Ходила Наталка загадковою істотою по хаті, в дворі, на городі, робила, що загадувала Харитина, і кидала на Серьогу злякані, застережливі погляди.

А він, мов цуценя, невідступно бродив за нею, оберігаючи від важкої роботи, вчив, як тримати в руках заступа чи сапу, як одрізнити зерна маку від зерен гірчиці. Не раз намагався вмовляти Наталку, а вона з жахом кидала відчужений погляд на його руде волосся, на веснянкувате обличчя з облупленим носом і маленькими білястими очицями, на великі торчкуваті вуха — й одверталася з затуманеними від сліз очима.

Іноді до Сновид заходив Сашко Черних. Ставний, смаглочолий і чорноокий, на голову вищий за Серьогу, він захоплено поглядав на Наталку, і Серьога помічав, що Наталка при цьому опускала очі, але ставала помітно жвавішою й веселішою. На Сашкові запитання відповідала без остраху і навіть із спокійною розважливістю, а коли він жартував, сміялася, вражаючи цим не лише Серьогу, а й його батьків. У такі хвилини Серьога люто зціплював зуби, лице йому блідло, а щелепи спалахували червоними плямами.

Якось, заскочивши до Серьоги «закурити», Сашко сказав Наталці:

— Ти б заходила до моєї Насті. А то живеш тут дикункою й людей не бачиш.

— А ми що, не люди? — скипів від обурення Серьога.— Пішов би ти з своїми порадами до дідька!

Черних здивовано знизав плечима, а Наталка неприязно-осудливо стрельнула очима на Серьогу.

Потім ще Серьога спостеріг, з якою цікавістю й потаємною задумою дивилася Наталка крізь вікно на

Сашка та його дружину Настю, що проходили мимо подвір'я.

Од ревнощів, злості, од безнадії Серьога не знав, куди подітися. Ніколи не думав він, що кохання може приносити такі тяжкі страждання.

Харитина й Кузьма теж мовчки страждали, дивлячись, як карається їхній син. Та сподівалися, що Наталка прийде до розуму, що зламає її їхня ласка та безмовна Серьогина покірливість.

Одного недільного вечора наприкінці квітня, коли сонце й вітри підсушили дороги, до села в'їхала легкова машина гордовито-витонченої форми, сірого кольору. Ніде не зупиняючись, вона під'їхала до воріт Кузьми Сновиди. З машини статечно вийшли два жандарми й попрямували до хати. А через хвилину вони волокли до машини смертельно бліду Наталку, що мовчки впиралася.

Серьога в цей час був у кінці городу й секатором зчісував на сливах вовчі пагони. Поки він добіг, вивертаючи поранену ногу, до подвір'я, машина з застрашливою посмішкою блимнула червоними вогнями і зникла за поворотом вулиці.

У Серьоги немов щось обірвалося всередині. Безсило впав на лавку біля воріт і скреготнув зубами. Підійшов Сашко Черних, сів поряд. Довго мовчав, затягуючись цигаркою з самосаду. Потім тихо заговорив:

— Несила довше терпіти... Подаймося до партизанів.

— Куди мені з покаліченою ногою,— із стогоном відповів Серьога.— Та й Наталку треба виручати.

Тієї ночі Сашко Черних попрощався з Настею й пішов у Забузькі ліси шукати партизанів. А Серьога другого дня, тільки почало світати, вже був у Воронцовці, біля районової управи. Він сидів у сквері на вологій лавці й під веселе курликання журавлів, що пролітали в небі, з тугою думав про те, чи зможе й чи захоче допомогти йому в тяжкій біді колишній його вчитель Прошу — Іван Микитович Кулида. Серьога чув од людей, що Кулида пішов слугувати німцям і тепер обіймає в районовій управі якусь високу посаду. Лякала зустріч з людиною, кожне слово якої було для нього в школярські роки святе. А нині Прошу мовби віднімав у Серьоги його дитинство, його перші мрії і ще щось більше, без чого тяжко жити на білім світі, та він, Серьога, не здатний зрозуміти і назвати точними словами, що саме ще

відняв у нього Іван Микитович Кулида, зробившись гітлерівським прислужником. Та й не хотілося про це думати: перед очима стояла Наталка, а в стомленій уяві виникали нестерпно страшні картини наруги над її і його, Серьогиною, честю, над муками його серця, над зраненим самолюбством. І гризла люта злість на Наталку, що зневажила його коханням, що очі її ніколи не усміхнулися до нього.

Іван Микитович з'явився в будинку управи після дев'ятої години, і незабаром поліцай пропустив до нього Серьогу.

Кулида сидів за письмовим столом, над яким у золоченій рамці висів кольоровий портрет Гітлера. Гітлер дивився на Серьогу похмурими очима, під якими набрякли мішки. І таким же непривітним поглядом глянув на Серьогу Іван Микитович, коли той розповів, що жандарми забрали його дружину — онуку відомого ворога Радянської влади полковника Кононова; на підтвердження останнього Серьога поклав на стіл вирізку з газети, що її роздобув після того, як почув про Кононова від покійної Лариси Петрівни.

Іван Микитович, постарілий, потемнілий на виду, мовчки прочитав газетну вирізку, потім, не підводячи очей, спитав Серьогу:

— Як ти опинився в селі?

— Дезертирував з Червоної Армії під час відступу, а потім нарвався на протипіхотну міну.— Серьога брехав, не запинаючись, він сподівався такого запитання й загодя підготував відповідь.

— А чому думаєш, що пани німці погано поставляться до онуки репресованого Радами полковника? — знову запитав Кулида.

— Вони можуть не знати про її походження. От я й прошу вас...

— Я одного не розумію,— перебив Іван Микитович Серьогу.— Зараз ти клопочешся за родичку так званого ворога народу, а коли працював у сільраді секретарем... Пам'ятаєш, якого документа послав до військового училища на Павла Ярчука?

Серьога відчув під серцем холодну нудоту і почав розглядати свої грубі, вкриті рудим волоссям та веснянками руки. Чекав, що Кулида покличе зараз поліцаїв, і тоді пряма дорога на шибеницю... Сам, своєю волею, заліз у пащу звірові... Ворухнулася злість на Павла

Ярчука. І тут майнула в голові думка, що вчитель Прошу до війни теж співав інших пісень і слугував іншому богові, але висловити її не зважився. Тільки промовив огидно хриплим тихим голосом:

— Секретар сільради — це писар. Я писав, що мені веліли. А за Наталку клопочуся тому, що вона моя жінка.

— Знаю, як ти писав.— Іван Микитович гірко посміхнувся.— Можеш іти... Про жінку твою побалакаю з начальством. Але нічого не обіцяю.

— Дякую, пане вчителю.

— Я тобі не вчитель!

Серьозі ледве стало сили вийти з кабінету.

6

Серьога й гадки не мав, що звичайна людина здатна стерпіти такі душевні муки, які переживав він. У грудях було тісно від болю, що не стихав; з тяжким зітханням він, здавалося, вихлюпувався за межі його, Серьогиного, тіла, але тут же знову, народжуючись невідомо де, стискав серце.

Уже третій день, як повезли жандарми Наталку, третій день, як він не знаходить собі місця. Його поїздка до Воронцовки нічого не дала: вчитель Прошу, видно, не захотів допомогти.

Краще було б не ходити до Прошу, і тепер би не вчувалися Серьозі його погрозливі слова: «Я тобі не вчитель!» Вся Коханівка потай проклинала Івана Микитовича як найпідступнішого із зрадників і боялася його більше за всіх поліцаїв і жандармів. Адже він знав усіх до одного, хто з коханівчан служить у Червоній Армії, в чиїх сім'ях були комуністи й комсомольці, хто до війни виявляв найбільшу прихильність до Радянської влади. Чорною тінню смерті маячив колишній учитель над долями багатьох селян. А тепер маячить і над його, Серьогиною, долею.

Біль за Наталкою злився в Серьогиних грудях з почуттям страху за власне життя; вперше почали навідувати його докірливі думки про те, що навколо клекоче море страждань, десь на фронті ллється кров, а він, не тямлячи себе, дбає лише про своє знівечене кохання та труситься за свою шкуру. Ці думки новим тягарем накочували на серце й гарячими долонями били по щоках.

Багато кому в Коханівці було відомо, що в Забузьких лісах криються партизани. Серьога знав, що й Сашко Черних, який щез із села, теж десь там. Не раз чув ночами гуркіт вибухів на залізниці, бачив заграви пожеж. Ні, він не збирався йти до партизанів: у нього скалічена нога, і коли повернуться наші, а Серьога, як і більшість коханівчан, в цьому не мав сумніву, навряд чи хто кине йому докір. Важливо тільки вижити... Однак треба було щось робити. Стати бодай каменем, котрий нічого не ріже, але меч гострить.

Тої весняної ночі Серьога тінню бродив двором, городом, вслухаючись в невиразний шепіт вітру і ховаючи надію, що ось-ось стежиною, що звивається через леваді з боку Воронцовського тракту, долинуть Наталчині кроки. Передсвітанкове небо, темно-сіре, непривітно-холодне, змушувало щулитися, від тяжких чорних дум голова аж гула, і Серьога попрямував до хати. Раптом він почув, що вулицею наближався перестук коліс і неквапливо-розмірений тупіт кінських копит.

Серьога тепер боявся всього. Забувши про свою кульгавість, він прудко забіг за сарай, що стояв над вулицею, і впав під тин. Крізь щілину в тину добре видно було вулицю. Ось вигулькнув кінь — широкогрудий, чепуристий; він фасонисто перебирав ногами, гордовито підкидав у запрязі голову. В Серьоги похололо в грудях: на возі, поспускавши з полудрабка ноги й тримаючи на колінах гвинтівки, сиділи вчитель Прошу й два поліцаї, а між ними — скорботно зігнулася жінка Степана Григоренка Христя та десятилітній син Іваньо. Помалу й тихо проскрипіла підвода мимо подвір'я Сновид.

Серьога вже знав, що колишній голова райвиконкому Степан Григоренко, коли підкотилася лінія фронту, випровадив сім'ю на схід, а сам лишався у Воронцовці до останніх днів. Потім Степан кудись зник, кажуть, подався до партизанів, а невдовзі по тому, як було окуповане Поділля, Христя й Іваньо з'явилися в своїй коханівській хаті. Не вдалося їм перебратися за Дніпро.

Німці не чіпали Христі — може, тому, що вона дочка куркульки і що її перший чоловік, Олекса, всунув голову у зашморг під час колективізації, а може, й з інших причин.

Вранці на Христиному подвір'ї заголосила Тодоська — молода дружина Павла Ярчука, що жила в одній хаті з багатодітною Павловою сестрою — Югиною. Вона

прийшла з маленьким Андрійком на руках провідати матір і застала хату осиротілою. Хтось із сусідів бачив у вікно, як уночі забирали Христю та Іваня, але були то партизани чи поліцаї, ніхто не знав.

— Наші, собаки, взяли,— похмуро кинув Серьога батькові, коли той, повернувшись із крамниці, розповів новину.— Вчитель Прошу з поліцаями постарався.

Серьога сидів на ослоні край вікна і старим терпугом гострив заступа — збирався копати город. Помітивши недовірливий батьків погляд, він розповів про те, що бачив сьогодні вдосвіта.

— Ох ти, каналія! — похитав головою Кузьма і люто витріщив очі.— Хто б міг подумати? Перед тим, як прийшли німці, учитель книжечки та портрети ховав.

— Які книжечки? — насторожився Серьога.

— Леніна та Сталіна. Я йому ще помагав скриню в льох втягати. І прапор там був піонерський.

В опушених білястими віями очицях Серьоги блиснули лихі вогники. Відклавши терпуг і заступ, він підвівся з ослона й майже пошепки перепитав батька:

— Тату, а ви не плутаєте щодо книжечок і прапора?

— Ти що намислив?! — сполошився Кузьма.— Лихо на нас хочеш накликати? Не чіпай учителя!

— Ні, тепер хай Прошу лиха боїться,— зловісно засміявся Серьога.— Він мені не вчитель. Сам сказав...

7

Серьога Сновида писав анонімний донос у Воронцовську польову жандармерію. Чітким каліграфічним почерком, що його добре знали коханівчани з всіляких довідок та квитанцій, одержаних до війни в сільраді, Серьога виводив слово за словом, звинувачуючи колишнього свого вчителя в невірності Адольфу Гітлеру. Звичайно ж, не через недбалість не постарався молодий Сновида змінити свій почерк. А підпису не поставив з хитрості, достойної раба.

Ось так же в тридцять сьомому писав він характеристику на Павла Ярчука для військового училища. Писав правду і писав неправду, знаючи, що за це не відповідатиме, бо документ підпише новий голова сільради. Тоді Серьога мстив Павлові за Настю й за те, що Павло, а не Серьога став курсантом авіаційного училища.

Зараз Серьога теж вирішив бути тим безсловесним

каменем, який сам не ріже, але меч гострить; він навіть не задумувався, чий меч гострить. А втім, у глибині душі Серьога все-таки мав сумнів, що вчитель добровільно міг піти слугувати фашистам. Та задумуватися над цим уже не міг: гарячковий біль за Наталкою затуманював розум...

Вдень він послав листа у Воронцовку, а пізно ввечері до хати тихо зайшла Наталка. Зайшла і, як укопана, стала на порозі, немов тільки до цього місця й вистачило в неї сили дійти. Її страшні очі сіяли чорноту і, здавалось, нічого не бачили.

Серьога незграбно кинувся до Наталки і, вже коли падала, підхопив її на руки. Поволі ніс до тапчана й бачив, що Наталчине підборіддя, шия й груди в кривавих синцях.

Жалісливо заголосила коло печі Серьогина мати — Харитина, схвильовано прокашлявся в кулак Кузьма, що сидів на лежанці.

Наталка підвелася з тапчана і сперлась ліктями на стіл. Підвела голову й подивилася на Серьогу очима, повними душевного болю, немов молила допомоги чи пощади.

— Самогону...— прошепотіли її запечені вуста.

Харитина з гляком і подивом поставила на стіл літрову пляшку з перваком, дістала з печі картоплю й тушковану капусту. Наталка за одним духом випила півсклянки каламутної рідини, похлинулася, потім обвела всіх ледь проясненими очима і якось по-дитячому, з гримасою плачу на обличчі, сказала:

— Не розпитуйте... Ні про віщо не розпитуйте, благаю,— і знову потяглася до склянки.

Серьога пив цього вечора до зеленого змія. В його вухах не стихаючи лунали повні стогону Наталчині слова: «Ні про віщо не розпитуйте, благаю». А йому хотілося розпитувати, хотілося схопити Наталку за коси, поволокти по хаті і випитувати, випитувати... Нащо вона сказала ті слова, за якими, видно, крилося таке, що не було йому сили глянути на матір, на батька? І він не витримав: тяжко заридав, завив по-вовчому, не соромлячись своїх сліз, свого страшного звіриного голосу.

Наталка, що сиділа поряд, злякано одсахнулася, вражена Серьогиним виттям, якийсь час не зводила розширених очей із схиленої над столом тремтячої рудої голови. В темних очищах дівчини плавились біль і жах.

Потім щось надломилося в Наталчиному погляді. Очі її взялися теплою млою, і вона, поклавши руку на Серьогине плече, прихилила свою голову до його голови і теж заплакала, але нишком, якось по-домашньому, з покірністю долі.

Цієї ночі Наталка стала Серьозі дружиною.

А за кілька днів поліцаї зганяли коханівчан на майдан до клубу, де безтурботно пахла сосновою смолою шибениця з чотирма зашморгами. Під шибеницею стояв з відкинутим заднім бортом, оточений жандармами вантажний автомобіль, в кузові якого, на диво людям, що збилися на майдані, сиділи зв'язані учитель Прошу, два поліцаї з районової комендатури та вісімнадцятилітня Оля — Христина дочка, рідна сестра Тодоськи Ярчук.

В застиглому повітрі переливалось курликання журавлів. Засуджені до страти, закинувши назад голови, проводжали поглядом довгошиїх птахів, що пролітали в небі, а скам'яніла юрба селян напружено й болісно дивилася на приречених.

Стояв у юрбі й Серьога Сновида. Він розумів, що його лист, посланий до польової жандармерії, без промаху вистрелив у вчителя Прошу. Але до чого тут поліцаї? Звідки взялася Оля? В душу закрадалася тривога. Він починав усвідомлювати, що сталося щось непередбачене, жахливе. І нічого не можна виправити, як не можна повернути вистрілену кулю.

Серьога не зводив напружено-зляканих очей із змученого, з набряклими синцями, Олиного обличчя. І від того, що ця дівчина була приймачка Степана Григоренка, який партизанив десь у Забузьких лісах, Серьогина тривога почала переходити в крижаний жах, від якого ноги наливалися непосильною вагою, а в груди заповзала нею ча порожнеча.

...Оля справді прийшла в Коханівку з партизанського загону, щоб на явочній квартирі — в закинутій хатині вчителя Івана Микитовича Кулиди, що притулилась до лісу,— зустрітися з підпільниками.

Там глупої ночі на неї чекали двоє вірних, хоч і одягнених у поліцайську форму, товаришів. Вони й сказали їй, що зовсім поруч, у підземеллі, куди можна проникнути через льох, спустивши драбину в замаскований скринею лаз, ховаються її мати й братик Іваньо. Оля має провести їх у надійне місце за Бугом, бо німці про-

нюхали, що Христя — дружина партизанського командира Степана Григоренка, і вже збиралися її заарештувати.

Налякана, схвильована, Оля попрохала хутчій провести її до матері та брата. І в цю хвилю до хатини вдерлися жандарми й поліцаї.

Почався обшук. В льоху знайшли ковану залізом скриню, про яку йшлося в анонімному листі, що його одержала жандармерія, дістали з неї шкільний прапор, портрети Леніна й Сталіна, перекидали книжки. Лазу, на якому стояла скриня, не помітили.

Лишивши в хатині засідку, фашисти повезли заарештованих до Воронцовки.

...А в небі курликали вільні журавлі. Іван Микитович з смертельною тугою дивився їм услід і думав про те, хто допоможе Христі та Іваньові вибратися з підземелля. Адже жодна жива душа, окрім них, що сиділи на цьому чотириколісному ешафоті, не знає про таємну схованку. Може, Христя й Іваньо здогадаються кричати в трубу, якою Іван Микитович прошив пласт землі для доступу повітря в бункер, а верхній кінець прикрив хмизом? Та хто їх почує?

Про те саме розгублено думала й Оля. З-поміж безлічі блідо-кам'яних облич з очима, налитими страхом і болем, вона видивлялася сестру Тосю. Шепнути б їй словечко, і тоді не так страшно Олі вмирати. Та при жандармах і поліцаях нічого не шепнеш. Та й Тосі вона не може вгледіти. Не знала Оля, що добрі люди встигли перехопити Тодоську в гурті людей, що боязко брели на майдан, і непомітно завести в чиюсь хату, щоб не бачила вона смерті рідної сестри, та й не накликала плачем на себе й на село нового лиха.

Немов птаха з підламаними крильми, тріпотіла в перозважній тузі Олина думка. Нехай, нехай помре вона з своєю нерозтраченою молодістю. Та як допомогти мамі й Іваньові?!

Оля згадала, як Іваньо, коли був ще зовсім маленький, допитувався в мами, навіщо вона його народила. Краще б йому зовсім не родитися... Потім якось на городі Іваньо вперто допитувався: «Мамо, а коли я не родився, ви що робили?!» — «Тебе, синку, ждала».— «А... де ви ждали?» — «Біля воріт сиділа й виглядала, коли тебе зайці в капусту понесуть».— «А ворота вже були?» — «Були. Чому б їм не бути?» — «А вулиця була

за ворітьми?» — «Була й вулиця. Все було».— «Все було? Мене не було, а все було?»

Так, все було, все буде, тільки не буде її, не буде вчителя Прошу й оцих славних хлопців, що поряд з нею, під шибеницею. А потім не стане мами й Іваня.

Мама... А що, коли крикнути людям, щоб врятували? Не можна. Німці одразу ж приведуть маму, й вона побачить, як її, Олю, повісять, а потім стратять і маму.

Оля чула, що гладкий жандарм говорив до юрби якісь слова, читав щось з аркуша паперу, та до її розпаленої свідомості нічого не доходило. Вона й далі гарячково думала про маму, про любого братика і опам'яталася аж тоді, коли відчула, що до її шиї доторкнулася мотузка.

Чому?! Чому так швидко?

Життя зіткане з часу... Може, десь у надрах землі, а може, в надрах сонця чи в інших недосліджених глибинах всесвіту швидко, дуже швидко обертається могутній, невідчутний вал вічності, намотуючи невідчутну тканину часу, розцвічену мільярдним мереживом живих і тремтливих людських доль. Зупинися хоч на мить, невідчутний вале вічності! Зупинися й дай ще трошечки погоріти одній іскорці! Людським розумом доторкнися до того, що діється, і ти здригнешся від ревіння бурі, яку відчуєш у живих серцях. Ой мамо... Прости, що Оля не допомогла тобі. Не можна, щоб ти бачила смерть своєї дочки! Бо хто знає, який біль страшніший для матері — біль, що вбиває власне тіло, чи душевний біль від того, що бачиш смертельні муки породженої тобою дитини?.. Хто знає?.. Тяжко земному жителеві визначити, де основне місце людського болю: в ньому самому чи в серці його матері.

Оля вмерла, не встигнувши відповісти на це запитання, що стало раптом найголовнішим для неї.

Задихнувся в зашморгу сіяч добра й мудрості на землі вчитель Прошу — Іван Микитович Кулида. Мовчки вмерли два підпільники, чиїх імен ніхто в Коханівці не знав.

А в скорботній юрбі селян стояла людина, що мала тепер умирати протягом всього свого мерзенного життя.

8

З того часу вже багато, багато разів відкурликали над Коханівкою журавлі. Давно відгриміла війна. Все пережив за ці роки Серьога Сновида: страх, розпач, тугу, надію. А от повної радості не відчув. Навіть син Федот не приніс йому щастя. Федот народився через дев'ять місяців після того, як Наталка, що втекла з офіцерського казино, стала Серьогиною дружиною. Тепер Федотові двадцять... Скільки вже років Серьога з надією допитливо вдивляється в синове обличчя, в його ходу, ловить його рухи — сподівається хоч якусь рисочку свою знайти в ньому. Але Федот — увесь у матір: і Серьогу мучать сумніви — його то син, чи все тепло свого надірваного й огрубілого серця віддає він байстрюкові.

Дружина, яку кохав колись безтямно, стала йому байдужою. Не тому, що висушили її гнітюче одноманітна селянська праця й гіркота надій, що так і не здійснилися. Наталка не знайшла в собі бодай маленької жіночої сердечності й сімейної прихильності до чоловіка. Ходила в домі чужа, скорботно-мовчазна, ховаючи якісь, так здавалося Серьозі, принизливі для нього думки. І тільки синові світили ніжною ласкою й бездонною любов'ю її чорні очі.

Наталчина врода злиняла і давно вже не хвилювала Серьогу; більше того, вона йому відчутно заважала. Коли незабаром по війні прийшла з Москви відповідь, що Наталчин батько, капітан Генералов, пропав безвісти, і Наталка, боячись тому вірити, поїхала до Севастополя розшукувати батькових родичів, Серьога аж змарнів від сумнівів. А коли дружина повернулась додому, довго ще дивився на неї з погрозливою підозрою.

Не раз він обкладав Наталку лайкою, здавалось, зовсім безпричинною. Та причина була: Серьога перехоплював чийсь небезгрішний погляд, кинутий на його жінку.

Так і жив, повний злоби, сумнівів, підозри. А коли відчував, що жовч заливає його по вінця, крадькома йшов до вдови Насті Черних, до якої ще з школярських літ тягнувся серцем. Загинув десь на смертельних шляхах війни Настин чоловік — Олександр, і вона, знудьгувавшись за чоловічою ласкою, рада була навіть цим краденим крихтам примарного щастя.

Чутка про те, що вчителя Прошу виказав фашистам Серьога Сновида, народилася ще тоді, коли село було під окупантами. Німці задля чогось почали розшукувати свого таємничого помічника. Багатьох коханівчан викликали в жандармерію, показували їм анонімного листа й вимагали сказати, чиєю рукою його написано. А хто в Коханівці не знав почерку колишнього секретаря сільради Серьоги? Та ніхто не вказав на нього.

А коли, кілька літ тому, відкривали новий пам'ятник над братською могилою підпільників, де було поховано і вчителя Прошу, люди, роз'ятривши давні душевні рани, стали вимагати суду над Серьогою Сновидою.

Небавом Серьогу викликали для пояснень у Воронцовку. Він не відмагався: розповів усе, як було... Та не все заподіяне, що обернулося на зло, тягне за собою кару ім'ям закону. Не притягли Серьогу до суду.

А як жити на світі Степанові Григоренку, коли не розгадано таємницю безслідного зникнення його дружини Христі й сина Іваня? У Степана давно друга сім'я. Одначе минуле часто озивається нестерпним болем у серці; нове щастя неспроможне приспати голос протестуючої совісті. Як жити й Тодосьці Ярчук, коли не відома їй доля рідної матері й братика? Багатьом стороннім людям теж не давала спокою ця дивна історія. Тим більше, що час від часу повзли чутки, ніби бачили Христю то в Немирові, на залізничній станції, то в Києві, в Михайлівському соборі; ніби під час молебня стояла вона поряд з високим тридцятирічним чоловіком, дуже схожим на Степана, й ревно молилась.

Як усі загадкові події, й ця обростала найрізноманітнішими подробицями; були очевидці, що присягались, ніби здибувалися з Христею, та з якихось причин не могли побалакати з нею.

Нещодавно Серьогу Сновиду знову запрошували до райцентру. Знову він розповідав, коли і як бачив Христю та Івана під конвоєм вчителя Прошу й двох поліцаїв. Але розповідь його нічого нового не додала. Загадка, що народилася в сум'ятті війни, так і лишалася загадкою.

9

Що ж таке кохання? Як і від чого народжується це світле, захопливе й томливо-солодке почуття, при якому весь світ раптом стає трепетно-радісним і напрочуд сонячним? Чому кохання, хлюпнувши на людину море п'янкого щастя, нерідко кидає її в задушливу безодню сумнівів і туги? І що це за чарівне диво — людське серце, котрому дано озиватися на доторки життя бурхливою радістю чи тихим смутком?

З Андрієм — сином Павла Ярчука — творилися дива першого справжнього кохання, і йому здавалося, що такі запитання ще ніколи ні перед ким не поставали в такій оголеній і глибоко значимій конкретності. Навіть непорушна спека липневого дня й одноманітний гуркіт самохідного комбайна не могли заглушити в ньому відчуття свята і потреби міркувати глибоко й грунтовно.

Андрій, закіптюжений і засмаглий, у заплямованому й закуреному комбінезоні, сидів за штурвалом комбайна й зачаровано дивився, як мотовило натрудженими граблинами пригортало до зубатих і метких ножів податливо-довірливі стебла жита. Сонце вихлюпувало струмені гарячого золота, і, може, тому нагріте, з пісним запахом жито здавалося Андрієві теж золотим. Час від часу, коли з правого боку, на щитку з приладами, спалахувала червона лампочка, він звично натискував ногою педаль скидача, і позаду, на стерні, лишалася величезна копиця соломи, мов гора м'ятих золотих стружок.

З високого сидіння, прилаштованого з лівого боку бункера, жито здавалося рідким і приземкуватим, а незачеплена бур'янами земля в міжряддях — грудкуватою й сивою. Коли ж Андрій зводив очі над полем, перед ним лежала дрімотна далина, оперезана ліловодимчастим гребенем лісу. Тільки тоді відчував шкірою обличчя легеньке дихання запашного й теплого вітерця. Та чому цей вітерець нагадує йому пишну Маринчину косу? Чому?

Комбайн ніби плив по хвилястих розливах хлібів, і Андрій почував себе ближче до неба, де неляканими лебединими зграями купчились білі, напоєні сонцем хмари. В повітрі кружляли ластівки — схожі на наконечники до стріл, що прилетіли з сивих глибин віків, і йому вчувалось, що крізь оглушливий і діловий гомін

машини він чує їхнє тривожне ціпкання. Ні, то не сплески ластів'яних голосів, то закличний Маринчин сміх чувся Андрієві.

Праворуч, де, занурившись у жито, плавно брів ще один комбайн, за Бужанкою, на її горбастому березі, видніла Коханівка. З темної зелені садів, що дрімали в сонячній млості, задумливо, ніби з таємною надією, дивилися в поле покрівлі хат: солом'яні — вкриті мохом — і білошиферні або черепичні. Десь там, в оксамитовій зелені моху, і та мила покрівля, що береже ночами тихий і таємничий світ його Маринки.

Та чому Андрієві здається, що покрівлі задумались? Може, тому, що під ними живуть хлібороби, для яких жнива — напружена пора радості й тривог. В цю гарячу пору селянин щасливий від того, що плоди його праці заколихалися на полях лісом збіжжя. І чим нижче й понуріше хиляться на пругких стеблах колоски, тим вище голова селянина і більше радісних сподівань в його очах.

Однак цей рік не обіцяв великої радості. Посуха... Чорне, розпечене слово переступало пороги хат, морозило душу. Земля, стомившись від страшенної спраги, ніби зомліла, а сонце й далі безжально палило, випивало вагу з колосків. І хилились у великій тривозі селянські голови.

Тільки випещені коханівські лани, де ранньої весни дядьки, молодиці й навіть підлітки до кривавих мозолів на руках розкидали добрива, хоч трохи дякували хліборобові. Аби тільки не заплакали колоски золотими слізьми. Ой, як потрібен хліб! І щоб стало його для плану й на трудодень. Інакше селянину доведеться своїм статком відповідати за незлагоду між землею й сонцем.

Не можна сказати, що комбайнер Андрій Ярчук більше ні про що не думав, окрім того, щоб золоті сльози не скропили ниву. Він весь час пам'ятав про неї, про Маринку, дочку вдови Насті Черних.

Край зеленої стіни лісопосадки Андрій розвернув комбайна і знову повів його рівними гонами колосистого поля. Прочинив кришку бункера й побачив, що той ще не повний. Подивувався, яка живуча житня гусениця — пройшла неушкоджена через молотарку і зараз копошилася у зерні.

Розмірено гурчав комбайн, звично крутилося мотови-

ло, покірно схилялося жито перед стрекотливими ножами косарки. Попереду — довгі гони, і Андрій знову поринув у блаженне забуття, у світ свого кохання.

Маринка. Коли Андрій Ярчук закінчив десятирічку і йшов на службу в армію, Маринка вчилася в сьомому класі й була непримітним пустотливим дівчам, з двома кісками-ящірками, лукавими очицями та буденним дзвінким голоском. Андрій і не дивився на неї. А повернувся зі служби й зустрів сміхотливе окасте диво... Якось пізно ввечері, вкладаючись на сіннику спати, почув пісню, що долинала з Євграфової левади. Сп'янілий після доброї чарки горілки, випитої з батьком, матір'ю та родичами на честь повернення додому, Андрій аж дух затамував, коли почув чистий і ніжний, наповнений м'якими мелодійними переливами голос. Він струмував нескаламученим срібним потічком і, здавалось, вливався Андрієві в самісіньке серце. Високим фальцетом, з веселою безтурботністю пісня вимовляла якісь вихруватo-задирливі слова. Хотів вслухатися в них, та перешкодив батько. Приминаючи сіно, що шаруділо й дурманило запахами різних трав, Павло Платонович невдоволено пробуркотів:

— Це Маринка дере горлянку. Її голос. Тепер до півночі спати не дасть.

— Гарно співає,— захоплено мовив Андрій.

— Гарно! — Батько тмукнув сердито й насмішкувато.— Людям на роботу вдосвіта...

Не знав Андрій, що в Маринчиній пісні батько вгадував давно забуті переливи срібних дзвіночків голосу її матері Насті, першого свого кохання.

Пісня урвалася, ніби засоромившись слів Павла Платоновича.

Андрій довго лежав у темряві з розплющеними очима, силкуючись утримати в пам'яті мелодію пісні й Маринчин голос. І десь у ньому самому тихенько забриніли бентежні дзвіночки. «Серце запам'ятало пісню»,— з радісним здивуванням подумав Андрій і відчув, як воно защеміло.

Другого дня він зустрівся з Маринкою на вулиці. Ранок випав дощовий, з холодним непривітним небом, і дівчина була у ватянці й гумових чоботях, на голові — барвиста хустка.

— Здрастуй, Андрію! — з удаваною недбалістю привіталася перша Маринка.— З приїздом!

Андрій статечно простягнув дівчині руку, але нічого не сказав, поринувши захопленим поглядом у променистій блакиті її великих очей. Був здивований тим, що Маринка — вайлуватий, незграбний підліток, якою пам'ятав її,— стала за три роки такою, що й не пізнати. Навіть груба робоча одежа не могла пригасити її вроди. Тонкі риси смуглявого обличчя, повні вуста, з смішинками в кутиках, і ледь злякані очі дівчини зворушили Андрієве серце.

А Маринка, спостерігши захоплений Андріїв погляд, повела з якоюсь неусвідомленою грайливістю плечима й, ховаючи ніяковість, знову з удаваною сміливістю спитала:

— Чому ж листів не писав з армії?

— А ти хіба чекала?

— Дехто писав.

Андрій не знав, хто був той «дехто», але в грудях уже пробуджувалися ревнощі.

— А я думав, що ти ще не виросла,— напівжартома, з відчутним смутком промовив він.

— А забув, як на проводах в армію я тобі букет квітів піднесла?

Так, він аж тепер про це згадав. Маринка від імені піонерів підносила йому квіти.

— Пам'ятаю! — раптом засяяв усмішкою Андрій.— Жаль, що не насмілився тоді тебе поцілувати.

— Так би я тобі й дозволила! — засміялася Маринка й глянула на Андрія з почуттям власної переваги.

— А зараз?

— Що зараз?!

— Зараз дозволиш відплатити поцілунком за квіти?

На Маринчиному обличчі крізь смагляву шкіру пробився рум'янець. Вона повела тонкими дугами брів, розкуйовдила пальцями кінчик перекинутої на груди чорної, дебелої коси і, поблажливо усміхнувшись примруженими очима, глузливо запитала:

— Ти певен, що твої поцілунки в такій високій ціні?

І пішла по вологій траві — горда, неприступна.

Повернувсь Андрій додому зажурений, з щемливою тугою в грудях.

Згодом йому розповіли: Марина Черних вчиться в Середньобузькому будівельному технікумі, вже закінчила третій курс і тепер практикується в Коханівці. Прочув і об тім, що до Маринчиної хати топчуть стежку чимало парубків, та всі дарма, окрім шофера Федота Грицая —

сина Серьоги Сновиди. Маринка, кажуть, так закрутила хлопцеві голову, що він всерйоз когось переконував, ніби мотор його машини, коли Федот сидить за кермом, безперестанку наспівує: «Маринка, Маринка, Маринка...» Але ж правда! І мотор комбайна весь час вимовляє на різні лади це найніжніше для Андрія ім'я! Чи то від Федота, чи то від Маринки чули люди, що восени в них весілля.

Ця гірка новина увігнала тоді Андрія в безнадійну тугу. Хіба ж то жарти: ще до служби в армії помітний у колгоспі механізатор, «король двигунів внутрішнього згорання», як прозвали його потім у танковій роті, майбутній заочник інституту, та й по інших статтях парубок хоч куди (Андрій був певний цього), і нате ж вам, перша дівчина, що припала йому до серця, уже заручена з іншим...

Несподівано й надривно завила сирена, сполохавши Андрієві спогади, червоним оком засвітилася лампочка на щитку: комбайн сигналив, що бункер уже «об'ївся» зерна й вимагає, щоб його розвантажували. Андрій зупинив комбайна, заглушив мотор і подумки вилаяв бригадира, що затримав машину. Але тут же побачив, що стернею, здіймаючи куряву, мчить до комбайна Федотів грузовик.

Двадцятилітній Федот Грицай, або, по-вуличному, Сновида, з виду вдався у матір: великі й бистрі чорні очі під рівними, розльотистими бровами, рівний ніс і смоляно-чорний кучерявий чуб. Вдача у Федота весела, але з хитринкою. Тримається самовпевнено й не без гідності. Гарно співає, вміє забавно копіювати голоси людей, особливо тих, хто розмовляє начальницьким тоном. З Андрієм Ярчуком Федот поводиться так, ніби не Андрій став між ним і Маринкою, а сам Федот великодушно і начебто з радістю давав сержантові дорогу, хоч уся Коханівка знає, як Федот, довідавшись, що Маринка почала зустрічатися з Андрієм, під п'яну руку рвався спалити її хату й рішити суперника.

Грузовик різко загальмував біля самого комбайна, оповивши Андрія хмарою сухої й терпкої куряви.

— Дай перекур моторові, сержанте! — Федот вистрибнув з кабіни, хряпнувши дверцятами.— Злазь, і самі подимимо!

Андрій повільно, обпікаючи руки об розжарене сонцем трубчасте залізо, спустився по драбинці на землю.

Одійшли, як належить, далі від комбайна. Ніби не помічаючи, що Федот простягнув йому пачку з сигаретами, Андрій дістав з кишені свої. Дружно задимили, кожен ховаючи внутрішнє напруження й ворожість. Але Федот, хоч і молодший за Андрія, вмів краще маскувати свої почуття.

— То як, сержанте, справи? Маринка не ображає? — добродушно спитав він.

Андрій промовчав, глибоко затягнувся тютюновим димом.

— Ти з нею по-військовому, суворіше! А як будеш панькатися — перекинеться до третього.

— А ти панькався? — посміхаючись, спитав Андрій.

Федот закашлявся, кинув сигарету і втоптав її підбором у землю. Потім, криво посміхнувшись, кинув:

— Гаразд, не будемо про це. Давай зерно.

Андрій ще раз жадібно затягнувся димом, погасив сигарету і мовчки виліз на комбайна. Запустив мотор, упевнено й спокійно увімкнув храпову муфту горизонтального шнека і, коли з лотка широким струменем полилося в кузов машини зерно, замилувався рівною димчастою смугою, яку прокладав у блідому небі могутній турбогвинтовий лайнер. Хотілося забути про Федота, про його посмішку й не терпілося хутчій побачитися з Маринкою. Та в жнива комбайнерові все-таки не до побачень. Тільки завтра ввечері...

10

Бригадир будівельної бригади Савка Коза — немолодий, зарослий сивою щетиною, сутулий, в мокрій від поту сорочці — прів над цементним розчином. Савка — майстер на всі руки. Доки Маринка, сидячи на обтесаній колоді, з олівцем у руках підраховувала, скільки треба дати в розчин зернистого піску, Савка на око засипав пісок у велике корито і спритно заходився розмішувати його з рідким цементом.

— Чому ви так поспішаєте? — невдоволено кинула Маринка.

— А чого ждати? Щоб розчин застиг? Ти, Марино, більше лопаті вір, аніж цифрі. Лопата в розчині сама скаже рукам, коли досить додавати пісок.

Савка кинув колотити суміш, сунув до беззубого рота сигарету, припалив і, вмочивши віника в цеберку з ма-

нинним мастилом, почав змащувати розбірну дощану форму для відливання цементних стовпів. Пристрій цей — теж діло кмітливих Савчиних рук.

— Агов, Марино! — долинув з другого кінця будівельного майданчика чоловічий голос.— Дошки кінчаються!

— Зараз дошки будуть! — відповіла Маринка і стурбовано глянула на дорогу.

По дошки давно поїхав на лісопильню Федот. Уже мав повернутися, а все нема.

— Дошки давай! — знову почувся задерикуватий голос.

Маринка здогадалася, що будівельники підсміюються з неї: мовляв, послала по дошки свого кавалера, а він десь забарився.

«Я йому покажу»,— зі злістю подумала Маринка.

А день тим часом кінчався.

— Маринко, дошки потрібні!

Не діждалися будівельники дощок: Федот як у воду впав.

...Коли спека спала і все живе з полегкістю зітхнуло, Маринка поверталася додому. Ішла вулицею неквапливо, втішаючись теплою свіжістю садів та п'янкими пахощами квітучої акації. Навіть злість на Федота вляглася.

Вечірня заграва прощально пестила верховіття дерев, що стояли в задумливій непорушності, ковзала по стріхах хат і сараїв; такої пори особливо відчутні запахи садів і городів — тонкі, вологі, оновлені. Хочеться без кінця вдихати їх, відчуваючи, як ледь-ледь крутиться голова, а серце наповнюється несвідомою радістю.

І мріється в такий час, ніби в солодкому сні мариться. Закінчить Маринка технікум, почне працювати в колгоспі й готуватися до інституту. А може, й заочно вчитиметься в інституті. Ото тільки довго треба вчитися, і це трохи затьмарює мрії. В них Маринка бачить казково білий палац — радісну оселю музики й пісні — замість старого незатишного клубу. Білокам'яний, він підійметься над усією Коханівкою, і люди бачитимуть його з Будомира й Воронцовки, з Яровеньок і Березни. Маринка так спланує палац, що всередині, окрім залу для глядачів, бібліотеки, кімнат для гуртків, він матиме ще велику світлицю, де зможуть зібратися за святковим столом одразу всі люди села.

Добре бути будівельником. Є простір для діла й для мрій. Прийде час, коли й космонавти покличуть їх з собою обживати нові планети. Хто знає, може, і їй пощастить зводити житла за межами Землі.

Маринка вже підходила до своєї тихої вулички, аж її наздогнав своїм грузовиком Федот. Загальмував і, не вітаючись, сказав із знайомою, не дуже їй приємною манірністю:

— Мариночко, везу сильнющий анекдотець! Прошу не запізнюватися до човнів.

— Ти дошки везеш, а не анекдот,— холодно відрубала Маринка, бо ці дошки їй були потрібні на будівництві ще вдень.— Чому не вчасно і не на майданчик?

— Непередбачена поломка на лісопильні. А на майданчик ветигнеться! — І Федот поїхав далі.

Маринка не повернула в свою вуличку. Сама не розуміючи чому, пішла слідом за Федотовою машиною. І коли вийшла на берег Бужанки, побачила, що Федот із своїм кульгавим батьком, надриваючись, звалюють через борт грузовика за тин, просто в город, велику, обмотану дротом в'язку дощок.

— Що ви робите?! — налетіла на них Маринка.— Це ж крадіжка!

Федот, судорожно скрививши вродливе обличчя, розгублено закліпав очима, а густий рум'янець на його щоках, здавалось, наближався до чорного.

— Побійся бога, Марино! — з удаваним обуренням почав умовляти її Федотів батько.— Яка ж тут крадіжка? Десяточок дощок!

— Ідіть до хати, я сам поясню,— ображеним голосом перебив Федот батька, скочив на землю і з в'ялою усмішкою підійшов до Маринки.

— Чому ти нервуєш, Мариночко? — тоном, яким розмовляють дорослі з дітьми, спитав Федот, ніжно й насторожено зазираючи їй в очі.— На майданчику вивантажу все повністю. А цей матеріальчик я на лісопильні для себе організував.— Він показав на дошки, що впали за тин і підім'яли там кущ смородини й картоплю.

— За колгоспний рахунок «організував»?!

— А хіба я з іншої планети? — з веселим здивуванням запитав Федот.— Я теж колгоспник. Хати ж треба нам з тобою? Не бачила хіба, який палац росте край старої левади?

— Не мели дурниць! — одрубала Маринка.— Я за тебе заміж не збираюсь!

— А ти що, ворог собі? — щиро здивувався Федот.— Чи думаєш — кращого знайдеш?

— Дурень! — Маринка, рвучко обернувшись і стьобнувши кінцем коси по Федотовому обличчю, подалася сама не знаючи куди.

— Мариночко, я не гніваюсь! — удавано веселим голосом гукнув їй навздогін Федот.— Ждатиму біля човнів!

Маринка навіть сплюнула від обурення. І як вона раніше не помічала, що Федот такий чванькуватий і самовдоволений? Хто дав йому право так з нею розмовляти? «Сама винна,— подумала з досадою.— Співали з ним біля човнів у два голоси. Слухала його базікання. Витріщала очі, коли він когось передражнював, хихикала, як дурненька».

Та й ще одне дивно: Маринка уважна до Федота, може, ще й через його матір, Наталку, якусь незвичайну і незрозумілу жінку. Як могло трапитися, що Наталка, така вродлива й особлива, стала дружиною Серьоги Сновиди?

Якось Маринка й Наталка зустрілися в лісі. Було це перед Травневими святами, коли Маринка, приїхавши додому з Середньобузька, пішла в ліс по ряст — сині квіти, що густо всіяли галявини. А що робила в лісі Наталка, Маринка не знає. Здибалися вони біля лисячих нір.

— Ряст збираєш? — першою озвалася Наталка. й підняла з землі кошик з молодою зеленню.

— Еге ж, ряст... А ви?

— Я?.. Я часто в ліс ходжу. В цьому лісі я з батьком своїм розлучилася... Он там, на узліссі.— Наталка показала рукою.

В цей час з гілки ліщини спурхнула синиця, підлетіла до простягненої руки й затріпотіла над нею.

— Сідай, сідай.— Наталка тихо засміялася й розтулила долоню, в якій лежало кілька соняшникових насінин.

Маринка навіть рот розкрила від подиву, коли побачила, як синиця тут же сіла на Наталчину долоню, крутнула на всі боки голівкою з білими щоками й, клюнувши насінину, знову злетіла на ліщину.

— Ти не дивуйся,— сказала Наталка, спостерігши, що Маринка дивиться на неї мало не з забобонним страхом.— Спробуй сама.— І простягла їй насіння.

Маринка взяла насіння й недовірливо випростала руку, а Наталка, стуливши губи, тихенько свиснула. Зараз же над Маринчиною рукою, тріпочучи крильцями, повисла пташечка.

— Свисти, свисти,— сказала Наталка.

Маринка слухняно почала підсвистувати, стежачи збудженими очима за синицею. Пташина з льоту схопила з її долоні насінину й полетіла.

— Так ви ж чаклунка, тітко Наталко! — захоплено засміялася Маринка.

— Відтепер і ти будеш такою чаклункою. Тільки хлопчакам не розказуй таємниці, бо одразу віднадять птахів.

— Гаразд, мовчатиму.

Потім вони разом рвали ряст. Коли квітів набралося багато, посідали на траві й почали плести вінки. Маринці здавалося, що сидить вона поруч з давньою і вірною подругою: було весело й цікаво. А Наталка й справді трималась, як дівчинка. Приміряла вінок то на себе, то на Маринку й заразливо, як ніколи ще не чула Маринка, реготалася.

Коли рушили додому, Наталка посмутніла і начебто постарішала. Ніби це була вже зовсім інша жінка.

Біля самого села Наталка спитала:

— Ви з моїм Федею дружите серйозно? Ти кохаєш його?

Маринка відчула, що обличчя її запашіло, й вона мимоволі піднесла до нього букет рясту. Не знала, що відповісти, й горіла від сорому.

— Не треба, не відповідай,— ласкаво сказала їй Наталка.— Ти, може, ще й сама не знаєш. Бувай здорова,— й повернула на свою вулицю.

Не можна сказати, що Федот зовсім не подобався Маринці. З ним весело. Приємно, що дівчата заздрили, коли він проводжав її додому після гуляння. І дуже смішно було слухати, як пишномовно й захоплено нашіптував їй про те, яка вона гарна, розумна і як він мріє про таку подругу життя. Спочатку Федот намагався обнімати її, вона суворо відводила його руки і, зміривши насмішкувато-здивованим поглядом, говорила

незмінно ті самі слова: «Он чого захотів?» Федот знічувався й відчайдушно зітхав.

А коли вже казати правду, то Маринці подобався один студент випускного курсу, Юрко Хворостянко. В технікумі всі знають, що Юра закоханий у Маринку Черних по вуха. Смішний хлопець! І гарний. Маринка кілька разів ходила з ним в кіно, на танцмайданчик, і... якось вони поцілувалися біля гуртожитку. Та потім Юрко забрав собі в голову, що вона має у всьому його слухатися. Уже не запрошував до кіно, а командував: «Збирайся; в мене два квитки», або: «Цієї кофтини не надівай, до твоїх очей не пасує...» Тоді Маринка достеменно по-селянському послала його до дідька. Юрко довго індичився, ходив по технікуму ображений, незалежний. Потім все-таки прийшов з поклоном. І вона змилувалася: згодилася разом з подругами піти до нього додому на його день народження.

Маринка вперше в своєму житті була в справжній міській квартирі. Три кімнати обставлено сучасними стильними меблями, картини на стінах, з-під килимів виблискує лаком паркет. Юркова мати — Віра Миколаївна — ще молода жінка, якась затишна, по-домашньому проста й привітлива, з усіх гостей одну лише Маринку запросила на кухню, показала шафу на посуд, холодильник, пральну машину. Маринка здогадалася, що Юрко заради неї влаштував вечірку і що Віра Миколаївна приглядається до неї, як до майбутньої невістки, і від збентеження за столом ні до чого не доторкалась...

Потім прийшов Юрків батько — Арсентій Никонович,— опасистий, широкоплечий; він, казав Юрко, відповідальний працівник обласного масштабу. Маринка помітила, як Віра Миколаївна поглядом вказала на неї чоловікові, й розсердилася. Досі вона відмовлялася пити навіть шампанське, а тут раптом сама налила собі чарку горілки, визивно-вороже глянула на Юрка й вигукнула з неприродною сміливістю:

— За іменинника!

Всі здивовано примовкли, а Маринка, помітивши жах в очах Віри Миколаївни, зловтішно, хвацько випила. Їй здалося, що вона проковтнула розжарену заклепку: закашлялась, з очей покотилися сльози. А всі довкола аж заходилися з реготу, бо зрозуміли, що горілку вона п'є вперше в житті.

Маринка одразу ж сп'яніла. Вона не може згадувати без сорому той вечір. Без причини, мов дурненька, сміялася, разом з усіма горлала пісень і, на зло Юркові та його батькам, демонстративно залицялася до сумирного й боязкого Дем'яна Убийсобачка, її однокурсника.

Проводжати себе додому Юркові не дозволила, а потім усю дорогу до гуртожитку мовчазно вислуховувала докори подруг.

Три дні всіляко уникала зустрічатися з Юрком, а потім поїхала в Коханівку на практику.

І все ж Юрко Хворостянко славний хлопець. Та щось у ньому є спільне з Федотом. Маринка навіть сама не знає, що саме, але є. Може, їй так здається тому, що, коли вона розповідала про білий палац над Бужанкою і про можливий політ будівельника на іншу планету, Юрко посміявся, назвав її мрії рожевою нісенітницею.

Так, по-справжньому Маринка ще нікого не кохала. Хіба що Андрійка Ярчука, коли була в сьомому класі. Та це її таємниця. Ніхто про її дівчаче кохання не знав, ба навіть Андрій. Потім усе це забулося... Смішно згадувати, як завмирало серце, коли в школі на перерві Андрій проходив повз неї. Вона крадькома стежила за ним і ненавиділа всіх учениць, з котрими дружив Андрійко. Мріяла, щоб Андрія спіткало якесь лихо, а вона полетіла б йому на допомогу, врятувала його.

А тепер Андрій зовсім не такий, як у десятирічці. Зовсім дорослий, серйозний. Навіщо ж йому треба було насміхатися з неї, коли зустрілися на вулиці? Бач, поцілуватися закортіло! Цілувальник!..

Попереду, в зелені молодих ясенів, що піднялися після війни, двір голови колгоспу Павла Ярчука. Маринка згадала, як семикласницею з жадібною цікавістю потайки дивилася на хату, де живе Андрій. Їй здавалося, що вона загадкова й ховає якусь милу таємницю, що вона по-особливому гарна, зовсім не схожа на інші хати. Ні, тепер Маринка нізащо не поверне голови в бік Андрієвого двору. Отак і пройде мимо, байдужа, заклопотана своїми справами... Ага, вона ж поспішає в контору правління колгоспу до голови, до Павла Платоновича! А що, як він удома? І Маринка кинула запитальний погляд на хату... Тут же побачила Андрія. Він стояв на порозі у військовій формі, без кашкета, й напружено, ніби аж сердито, дивився на неї.

Маринка розгублено зупинилася й не зводила з Анд-

рія визивного погляду. Болісно підбирала фразу, яку мала зараз же сказати, та ніякі слова не приходили в голову: тільки сердито розглядала Андрія — такого ладного, давним-давно знайомого... А його очі дивилися по-доброму; в них угадувалися смішливі іскорки, і кутики вуст тремтіли в усмішці, хоч брови хмурились, немов боялись, щоб з очей не вихлюпнувся сміх.

— Ну, чого витріщився?! — нарешті добрала розуму Маринка.— Ніколи не бачив?

— Такою сердитою не бачив.— Андрій засміявся й підійшов до хвіртки.

— Павло Платонович дома? — суворо спитала.

— Скоро має бути,— уже без усмішки відповів Андрій.— Заходь до хати.

Маринці знову подумалось, що вона ніколи-ніколи не була в Андрієвій хаті! Нестерпно захотілося зайти і глянути хоч одним оком.

— Ніколи заходити,— холодно відповіла.— Там дошки розкрадають.— І, обурюючись, плутано розповіла про те, що сталося.

Вона сподівалася, що Андрій обуриться, а він раптом спокійно, чи то глузливо, чи то розгублено, спитав:

— Як же дозволила Федотові не послухати себе?

Маринка дивилася у вічі Андрієві і відчула, що їй на очі набігають сльози. Одвернувшись, з досадою й гірким докором тихо промовила:

— Ех, ти... віриш, що люди наговорять...Багато таких Федотів...

Андрій вибіг за хвіртку, торкнувся рукою до її плеча й сказав:

— Ходім.

І вони пішли. Тільки не до контори колгоспу, а до Федотового двору.

Грузовик з дошками стояв на тому ж місці. Навкруги — ані душі.

— Пізно обідає Федот,— глузливо кинув Андрій, приглядаючись чомусь до машини. Потім обернувся до Маринки, і вона дивом здивувалася: Андрій сміявся... Сміялися його очі, губи, зморшки на лобі, навіть ніс і вуха, здається, сміялися.

— Марино,— таємниче зашепотів Андрій.— Сховайся он туди, за криницю, й дивись.

Пригинаючись, він метнувся вздовж тину до грузовика.

Маринка й уявити собі не могла, що Андрій здатний на такі вигадки. Підібгавши до підборіддя коліна, вона сиділа на траві за старезним цямринням колодязя, від якого несло вогкістю, і спостерігала, як Андрій похапцем змотував з заднього кінця рами грузовика довгий металевий трос. Потім пропустив кінець троса під тин, злодійкувато зиркнув на сонливо примружену в промінні призахідного сонця хату Сновид і перестрибнув через тин у зелений вир городу, де лежали звалені з машини дошки. Що він намислив?! Трос, ніби змія, швидко заповзав під тин. За тином похитувався соняшник... Нарешті Маринка здогадалась і мало не задихнулася од реготу.

Через кілька хвилин Андрій уже сидів поруч з нею, збуджений, з подряпаними руками. Вигризаючи зубами з пальця колючку, він майже закохано поглядав на хату. Здавалось, Андрій був без міри щасливий від того, що Федот давав йому змогу потішитися.

А Маринка дивилася на Андрія так, ніби він давно був їй близький, дорогий і ніби вперше побачила його після довгої розлуки. Звичайно ж, дорогий і близький був! Тільки вона забула. А тепер згадала... Ні, серце її згадало й неначе прокинулось.

Добре, що Андрій не помітив її погляду. Потім їй стало соромно. Ні, не перед Андрієм. Вона побачила, що вулицею йде його батько — Павло Платонович — і чудуючись дивиться на них: здається, навіть солом'яний капелюх на його голові від здивування з'їхав на потилицю.

Маринка злякано штовхнула Андрія під бік, показала очима на вулицю і враз, уявивши, який вигляд мають вони збоку, зайшлася сміхом.

Павло Платонович — кремезний, чорновусий, з смуглявим від загару обличчям, в закурених чоботях і сірому поношеному костюмі — не зводив здивованих очей з сина й Маринки, що, ніби діти, принишкли за цямринням колодязя.

— Ех, зіпсує зараз пісню! — скрушно прошепотів Андрій і, сам не знаючи для чого, махнув батькові рукою, здивувавши його ще більше. Павло Платонович, украй спантеличений, зупинився.

І в ту хвилину з двору вийшов Федот. Помітивши голову колгоспу, він спритно шмигнув до кабіни й завів мотор. Тут же грузовик рушив з місця й швидко почав

набирати швидкість. Слідом за ним з-під тину побіг трос. Раптом трос натягнувся, почувся тріск, і старий тин, обламавши підгнилі кілки, на весь зріст ступив на вулицю. Якусь мить він навстоячки згрібав дорожню пилюку, потім упав на в'язку дощок і, боронуючи землю, разом з дошками поволікся слідом за грузовиком.

Федот відчув неладне і зупинив машину. До місця пригоди збігалися люди. Серед вулиці скам'яніло стояв з відкритим ротом і витріщеними очима Павло Платонович. А біля колодязя реготалися, качаючись по траві та обливаючись сльозами, Андрій і Маринка.

Під жовтогарячим шовковим абажуром-дзвоном бився об ясносяйну електричну лампочку сірий, поцяткований нічний метелик. Час від часу він падав на стіл, на барвистий ситець, з якого Наталка кроїла блузку, і, полежавши в заціпенінні, немов прислухаючись до того, що робиться в хаті, знову злітав під абажур, знову в шаленому засліпленні намагався пробитися крізь світло до якоїсь своєї заповітної мети.

Дурний, безпорадний метелик. Наталка іноді зводила на нього очі й дивилася, дивилася... Ось так і вона: скільки живе в цій остогидлій хаті з нелюбом Серьогою, стільки й б'ється в сімейних путах, у щоденних турботах, а думки її бентежні й давно стомлені мрії поривають ся в безмежно широкий світ, що поглинув батька й не вельми численних родичів. Куди порозкидала їх війна? Чи живі? А що, коли батько, що пропав безвісти, знайдеться?..

Наталці здавалося, що, як з'явиться батько, все зміниться, і життя її стане зовсім іншим. Яким може стати її життя, Наталка не уявляла. Невже вона зможе забрати Федота й виїхати з Коханівки?.. Куди? Куди й чого поїде вона з села, що стало їй рідним хоча б тому, що тут, на старому кладовищі, в затінку акацій, поховано її матір?.. Тут народився й виріс Федот — її й Серьогин син...

З-під абажура на Наталчину руку впав, збившися з льоту, метелик. Наталка струсила його, ніби одмахнулася від нерадісних думок. Та від життя свого не відмахнешся... Прислухалась до сонливої тиші в хаті і встала з-за столу: захотілось глянути на Федота, що після сьогоднішнього випадку з дошками не пішов на гулянку, а вклався спати, як тільки сіло сонце.

Наталка здогадувалася, що Федот не спить: карається. Було шкода сина, хоч і гнівалась на його легковажність, на погані звички, перейняті від батька та діда Кузьми.

Прочинила двері до сусідньої кімнати і, вдивляючись у темряву, тихенько покликала:

— Федю!.. Ти спиш?

Відповіді не було. Наталка зайшла до кімнати, причинила за собою двері і тільки тепер розгледіла темно-синій квадрат розчиненого навстіж вікна над тапчаном, де завжди спить Федот.

«Побіг-таки до дівчат, переміг гординю»,— з сумною радістю подумала Наталка і прислухалась до далекої, голосистої дівочої пісні; з вікна до кімнати пливла разом з переливами пісні нічна прохолода — вологе й сонне дихання Бужанки.

Наталка ступила до вікна, щоб причинити віконниці, і раптом побачила Федота. Він лежав на тапчані, укривши простирадлом, і дивився їй у вічі. Навіть у темряві спостерегла вологий блиск великих сумовитих синових очей.

— Ти не спиш, Федю? — спитала, відчувши, як здригнулося від жалю її серце.

— Мамо, їдьмо з села,— замість відповіді сказав Федот так, ніби давним-давно підготував ці слова.

— Що ти, Федю? Опам'ятайся! Ніхто нас ніде не жде.

— Світ великий... Будемо працювати, якось проживемо... А в Коханівці не можу: тепер мені проходу через ці дошки не дадуть.

Наталка ніби знову почула, як жалібно затріщав тин, побачила з кімнати у вікно, як їхній старий тин, здіймаючи куряву, поповз слідом за Федотовим грузовиком, а в пролом, що враз утворився, на їхній город немовби ринула порожня вулиця з зеленим горбатим берегом недалекої Бужанки...

Стримавши зітхання, Наталка сіла на краєчку тапчана. Боялася голосом виказати своє хвилювання: може, й справді настав урешті час, коли треба починати нове життя? Наперекір усьому!.. Нехай Серьога лишається тут з своєю любаскою Настею.

Федот, ніби помітивши материне вагання, заговорив рішучіше:

— А й справді! Продаймо господарство й купімо хату

десь під Києвом! Або побудуймося. Нас же троє дядьків у сім'ї!

Наталка довго мовчала. Ні, не про таку зміну життя мріяла вона.

— Нікуди не треба їхати, Федю,— нарешті з тихим сумом вимовила.— І під Києвом буде соромно тобі за ті дошки... І мені соромно.

— Я ж їх не за колгоспні гроші! Зробив одну ходку машиною для лісопильні — пальне привіз, от і підкинули дощок.

— Зіпсували тебе батько з дідом.

— Подумаєш, зіпсували!.. У нас півсела шифером крито!.. А де той шифер беруть? Все так от — з-під поли!.. Було б де купити — не крали б і не спекулювали.

— А чому тобі на лісопильні наряд на дошки не виписали?

— За наряд гроші платити треба.

— От бачиш...

— Що бачиш?! Я їм пальне безплатно привіз!

— А машина ж колгоспна, не твоя.

— Я теж колгоспний! З ранку до вечора за кермом як проклятий, а що маю? Що?.. Хоча б платили, як в автоколоні при цукроварні шоферам платять!

— Там виробництво, а в нас колгосп.

— А в колгоспі хіба не люди? Чому ж я маю чортоломити за копійки?

— Де ти таких слів набрався?

— Справа не в словах! Я б давно втік із села, та тебе жалко і... взагалі.

— Що взагалі?.. Тобі одружитися час, Федю.

— Це від мене не втече.

— Втече, як отак разом з курми лягатимеш спати. Йди лишень на вулицю! Чуєш, скільки пісень у селі?

З відчиненого вікна долинав, не вмовкаючи, пісенний перегук: десь за вигоном протяжно і влад дівчата умовляли місяця-місяченька не світить нікому, тільки світить миленькому, як іде додому; обіч колгоспної садиби виспівував змішаний хор парубків і дівчат, переконливо стверджуючи, що на «пыльных тропинках далеких планет» залишаться і їхні сліди, чутке Наталчине вухо ловило в цьому пісенному безладді навіть тихі голоси пар, що співали, катаючись на човнах, чи прогулювалися темними сільськими вуличками.

— Іди, Федю, не муч себе. Краще повинитися перед друзями, ніж ховати від них очі.— Наталка встала з тапчана й пішла до покою.

— Гаразд, піду.— Голос Федотів звучав так, ніби він робив матері послугу.

Заходившись знову коло кроїння, Наталка чула, як Федот торохтів на кухні посудом; здогадалася: наливає в склянку самогону й лагодить закуску.

«Для хоробрості,— подумала з гіркотою,— невже Маринка терпить запах самогону?»

Згадала, як нестримно реготалася Маринка, сидячи біля колодязя поряд з Андрієм Ярчуком, коли Федот поламав тин і виволік на людські очі приховані дошки. Ще тоді подумала Наталка, що, видно, помиляється син у почуттях Маринчиних до нього. А про те, що Федот кохає Маринку без пам'яті, Наталці й казати не треба: вона знає. І помітила Наталка, якими очима дивиться на Маринку Андрій Ярчук.

Жалість до сина, тривога за нього новим болем обпалили материнське серце. Ой як не хотілось Наталці, щоб син її, кровинка її, пізнав муки нерозділеного кохання... Адже Маринка зустрічалася з Федотом: Наталка сама бачила, як Федот стояв, обнявшись із Маринкою, біля Ярчукового подвір'я, бачила маленьку Маринчину фотокартку, яку ховав син в обкладинці своїх шоферських документів. Та й усьому селу відомо, що Маринка — Федотова наречена!.. І раптом повернувся з армії Андрій Ярчук...

Чи, може, даремно вона турбується? Може, уявляється їй, що над сином нависло лихо тільки тому, що сама вона не зазнала кохання?..

Пригадується Наталці Маринчин батько — Сашко Черних. Хіба вперше пригадується?..

Тієї далекої воєнної весни, коли Коханівка була в окупації, Сашко часто заходив до Серьоги. І завжди, коли він з'являвся в їхній хаті,— високий, широкогрудий, із сміливими чорними очима й щирою усмішкою,— Наталка з щасливим страхом прислухалася до того, як розливається в її грудях тремтлива радість. Вона не здогадувалася тоді, що означала та радість, не розуміла, чому Серьога сердито позирав на неї, а Сашка поспішав випровадити з хати. Тепер знає: бути лихові, коли б Сашко Черних не зник з Коханівки, бути...

Наталка не раз ловила себе на думках про Сашка,

Скільки років пролетіло по війні, а їй не хочеться вірити, що Сашко загинув... Пропав безвісти. Ці страшні слова все-таки лишають хоч крихітку надії. Адже Наталчин батько теж пропав безвісти, а вона не перестає його ждати. Жде батька і жде Сашка... Навіщо їй Сашко, чоловік іншої? Чому вона так щиро зустрічає Сашкову дочку — Маринку? Чому їй так хочеться, щоб Федот одружився з Маринкою?

Багацько «чому»... Чи не тому їй так тривожно тепер, коли бачить вона, як Маринка оддаляється від Федота?

11

Багряно-сині шрами — сліди давно минулої війни — нагадували Павлові Ярчуку про себе невгамовно-гострим болем тільки перед сльотавою негодою. А біль від душевних ран, від усього баченого на смертних фронтових дорогах, від пережитого, що колись заморожувало кров, здається, вмер зовсім. Тільки іноді воскресав у снах, змушуючи Павлове серце захлинатися в тяжкій задусі. Але ятрилась у грудях одна рана, не підвладна часові. Кожен раз, коли зустрічав він Настю або її дочку Маринку, коли проходив повз їхню біленьку чепурну хату, що її поставив до війни міцними ручиськами Сашко Черних, рана починала кровоточити, і почував себе Павло так, ніби надихався чаду.

Не вернувся Олександр Черних з війни. «Пропав безвісти»,— скупо сповіщав казенний папір, якого отримала Настя з партизанського штабу після визволення Поділля від окупантів. Пропав... У Коханівці лише один Павло Ярчук знає, де і як пропав Черних — той самий високий, смаглочолий Сашко, що відняв у нього Настю — його перше, важке, недокохане кохання. Але це таємниця. Навіть Настя про неї не відає. А може, серце щось підказує Насті? Бо чому ж тоді, зустрічаючи Павла, дивиться вона на нього своїми ще не злинялими синіми очима так тривожно й очікувально, з такою покірністю й блідою прохальною усмішкою?

Сталося це в травні тисяча дев'ятсот сорок п'ятого на півдні Австрії. Готувався штурм сильного ворожого угруповання, що укріпилося в горах. На все життя запам'ятався Павлові Ярчуку переддень того страшного бою.

Командира кулеметної обслуги сержанта Ярчука з групою однополчан викликали на командний пункт, щоб вручити нагороди. Невелика, ледь опукла галявинка серед зелених клишоногих кущів, що виросли на кам'янистому грунті, була всіяна червоними маками. Вони безтурботно полум'яніли під сонцем, милували око і бентежили серце. Павло стояв у строю край галявини, дивився на маки й дивувався, як їх не витоптали солдатські чоботи. Адже поряд бліндажі командного пункту, раз у раз пробігали офіцери, зв'язківці.

Нагороди вручав сам командир дивізії — опасистий генерал з жовтим, стомленим обличчям і заклопотаними очима. На середину галявини винесли стіл, застелений червоною, немов зітканою з маків, скатертиною. Поряд — прапороносний взвод з розчохленим бойовим прапором, кольору ледь-ледь темнішого за маки, ніби час і чад боїв згустили на ньому фарбу, зробили полотнище невмирущо-вічним.

Кожного нагородженого викликали до столу, вручали орден або медаль, поздоровляли, а по тому підносили кварту доброго австрійського вина.

Чи то від урочистої обстановки, чи від того, що сьогодні Павло Ярчук ставав повним кавалером ордена Слави — другою людиною в полку, яка заслужила три таких ордени, він раптом відчув, що спазма здавила йому горло, а очі гаряче затуманилися від сліз. Павло почав глибоко вдихати пряне повітря: боявся, що товариші помітять його слабкість і що він не зуміє на поздоровлення генерала чітко й гордо відповісти: «Служу Советскому Союзу!»

— Сержант Ярчук Павло Платонович! — немов із-за стіни почув Павло басовитий голос командира дивізії і не одразу зрозумів, що викликають саме його.

Хтось підштовхнув Павла, і він, опам'ятавшись, нетвердо рушив із строю. «Наступлю на мак, завтра уб'ють»,— несподівано шпигонула в серце забобонна думка (на фронті всі були трохи забобонні). Тут же наступив на червону квітку, потім підім'яв другу і збився з кроку...

Генерал пригвинтив до його гімнастерки, поряд із двома срібними зірками, третій орден Слави, обійняв і поцілував. А коли Павло хрипким, зривистим голосом відповів чомусь українською мовою: «Служу Радян-

ському Союзові!» — генерал подав йому повну кварту червоного, ніби вичавленого з маків, вина.

Павло тремтячими руками взяв кварту, судорожно ковтнув з неї.

Дрож у тілі відступив, розвіялась поволока сліз, і він боязко озирнувся довкола, ніби хотів переконатися, чи не казковий це сон. Ні, не сон! Генерал уже пригвинчував орден на грудях молодого рожевощокого лейтенанта.

І Павло знову підніс до рота вино.

Дивлячись на нього, дружелюбно підсміювалися штабні офіцери. Вони стояли трохи збоку, не по-фронтовому пишно одягнені (адже скоро кінець війні!). Між ними Павло запримітив авіаційного генерала і раптом похлинувся: здивувався не від того, що побачив у стрілецькому полку генерала з погонами авіатора; не вперше він зустрічав представників льотних частин на передньому краї... Павло упізнав його! Упізнав лагідні, уважні очі, приємне округле обличчя, сиві скроні... Це він, колишній полковник, начальник авіаційного училища, де в тридцять сьомому році Павло провчився два місяці, а потім за репресованих родичів його відчислили. Пожалів тоді полковник Павла і залишив на строкову службу в господарській роті училища.

Авіаційний генерал теж здивовано дивився на Павла.

— Підійдіть, товаришу сержант! — покликав він.

А через хвилину генерал по-дружньому обіймав сержанта. Упізнав! Згадав усе! І сказав:

— У цьому теж наша сила, Ярчук, що стійко витримуємо удари життя і що Батьківщина для нас над усе... Радий бачити вас живого і в сяйві слави.— Потім спитав: — До партії вступив, сподіваюсь?

Павло зблід. Нічого не міг відповісти він своєму колишньому начальникові. Мовчання ставало гнітючим, і Павло дістав з нагрудної кишені заповітний аркушик паперу з словами, що їх він написав ще над Волгою:

«Якщо загину в бою за Вітчизну, прошу вважати мене комуністом».

Генерал довго не одривав очей від аркуша, роздумуючи, може, над тим, що перед ним стоїть людина, яка, всю війну виконуючи неймовірно важку солдатську роботу, носила при собі посмертну заяву в партію. А за життя не вважала себе достойною бути комуністом через батьків...

Генерал навіщось зняв кашкета, і молочно-біле волосся на його великій голові засвітилося на сонці.

— Пишіть заяву, Ярчук. Даю вам рекомендацію,— тихим голосом сказав він.

...Сонце світить для злих і для добрих. А Павлові здалося, що того дня воно світило тільки добрим людям. І було навіть дивно, як це його серце — чутлива й розумна людська плоть — не захлинулося від радості. Нехай прикмети обіцяють йому смерть у бою, але він щасливий!

І ось настав той бій.

12

У вогні, гуркоті, людських зойках ішла по землі остання воєнна весна. В потоках небесної блакиті з грізним клекотом кружляли літаки, впускали на землю чорні, начинені виючою смертю краплі. Зелені передгір'я Альп, схили яких прикрашали буйні кучері виноградників, пузирилися, гриміли вогняними китицями, вкривалися темними рваними ранами, димилися, смерділи порохом і паленою фарбою. Крізь канонаду, язики полум'я, дим, посвист куль і осколків, стогін поранених повзли танки й самохідки, засліплюючи й утихомирюючи ворога вогняними плювками, бігли солдати, засіваючи перед себе землю гарячим свинцевим зерном.

Одним з таких сіячів був Павло Платонович Ярчук — сержант, командир кулеметної обслуги.

В задушливому сум'ятті бою ніхто не помітив, як із-за крутих смарагдових горбів виповзла синя, аж чорна, хмара. Ніби піднялася з землі до неба війна з оглушливим гарматним ревом і спалахами. Спалахнула блискавка, і здавалося, що небо на мить оголило свої тугі, гіллясті вени, наповнені сліпучо-золотою кров'ю. Удари грому ніби намагалися зірвати його із звичного місця, і воно, не витримавши, впало на землю сизою густою зливою.

Щезла земля, щезло небо. Тільки холодно-люта безодня.

Бій притих, а потім і зовсім потонув у сірому водяному мороці.

Стрілецька рота й кілька самохідних гармат, що вирвалися далеко вперед, поспіхом закріплювалися на пагорбі попід гаєм, що клекотів під ударами вітру й води.

Старий гай з рідким підліском навис над шосейною дорогою, яка ще недавно була в тилу фашистів, що чинили шалений опір. Солдати обслуги Павла Ярчука, чортихаючись і сопучи, просто під зливою вигризали лопатками в липкій землі гніздо для кулемета і для себе.

Коли гроза перелютувала, Павло вже сидів з бійцями й станкачем у окопі, із стінок якого зсувалася мокра земля. З-за хмари, що пливла за край неба, боязко виглянуло сонце, запалило на траві й листі дерев міріади сонечок-намистинок, підмалювало багрянцем суглинок за узліссям і, ніби впевнившись, що не встигнути йому до заходу висушити та обігріти розквашену землю, соромливо пірнуло під рване крило хмарок, що поспішали за полегшеною грозовою хмарою.

Павло виліз із окопу. Неподалік, під гаєм, артилеристи маскували зрубаним гіллям самохідну гармату, над якою хилиталася тоненька лозинка антени. Хотів був підійти до них, та раптом над головою жалібно дзизнули кулі, й тут же звідкілясь із тилу долинув басовитий стрекіт німецького автомата.

Павло впав на мокру траву, огледівся. Почув чийсь напружений голос:

— Куди лізеш? Не бачиш, що відрізані од своїх?..

Та виявилося, що все набагато складніше й небезпечніше, ніж та лише обставина, що невелика наша військова група потрапила в оточення. Гітлерівцям потрібна була шосейна дорога. Тільки нею могли вони відвести на захід затиснуте в передгір'ях угруповання своїх військ. І ворог почав підтягувати резерви, щоб одним ударом роздушити оточену жменьку росіян і звільнити з-під їхнього контролю магістраль.

Оточені, маючи змогу добре продивлятися округ себе місцевість, зрозуміли, яка небезпека їм загрожує. Треба було пробиватися до своїх, але по радіо надійшов наказ: за всяку ціну втриматися в гаю до ранку.

За всяку ціну... Це означало: ціною крові, ціною життя. Такий закон війни. І не інакше, тим паче, що оборонний бій в оточенні на невеликій площі й малими силами — то явно лиха гра зі смертю, в якій частіше програє оточений.

Та якого б важкого не чекали бою, солдат ніколи не мириться з неминучістю смерті. Він добре розуміє, що можна загинути, а в деяких ситуаціях і поготів не мож-

на вціліти, і все ж десь у незнаних глибинах його серця жевріє надія, що залізні пазурі смерті схиблять і не витрусять з нього душу. Ця надія не покидала Павла Ярчука в найгрізніших боях під Москвою і на Волзі, під Курським і Корсунем, під Яссами й на Балатоні.

І ось тепер, коли вся атмосфера фронтового буття наскрізь пройнята тривожно-радісним відчуттям кінця війни, коли ось-ось має настати день, до якого всю війну поривався солдат, чи пощастить Павлові переступити цей, може, останній поріг, що стоїть між смертю і життям? Скільки разів бачив він у мріях кінець війни, і уява переносила його на берег далекої Бужанки, туди, де серед поріділих садків і левад безмовно сумували за чоловічими голосами біленькі, постарілі коханівські хати, ховаючи за своїми стінами тремтливі надії змучених війною людей. Не раз Павло подумки ходив уже тінистими вулицями рідного села, водячи за руку малолітнього Андрійка, якого ще не бачив, прислухався до завзятого півнячого перегуку, до лінивого скрипу хвіртоk, вдихав знайомі, солодко-тривожні пахощі поля, протруєного зерна, свіжої фарби на сівалках, пряні аромати квітучих садків, настояні на солов'їних піснях. І схвильовано вітався з старим вітряком на околиці, радів благодатній тиші, не підвладний більше ані свистові бомб, ані громовим залпам гармат. Уявлялися Павлові теплі й чутливі руки золотоволосої Тодоськи, тієї самої Тосі, яка своїм коханням до нього втопила глибоку тугу за Настею, що вийшла заміж за Сашка Черних. І чомусь зустріч з Настею уявлялася Павлові. Якою ж буде ця зустріч?

А тепер, видно, нічого не буде: ані литавр у серці, ані п'янкого щастя перемоги, ані довгожданого побачення з Коханівкою. Надія розминутися в бою зі смертю, що завжди жевріла в ньому, сьогодні чомусь покинула Павла. Може, тому, що вчора, коли отримував орден, наступив на маки? Хтозна.

І він, пригнічений сумним передчуттям, витяг з нагрудної кишені хрустку, із запахом фарби, коричневу книжечку, в якій значилося, що він, Павло Ярчук, є кандидатом у члени партії більшовиків. Довго роздивлявся її, вивчав кожну літерку, потім обережно загорнув у водонепроникний папір і знову сховав. А по тому буденно заходився забивати в пухкий бруствер окопу кілочки-обмежувачі, щоб уночі можна було точно стрі-

ляти з кулемета по шосейній дорозі і по пагорбу, що завмер навпроти в таємничій тиші.

Як тільки почало смеркати, за шосейною дорогою, на вкритому виноградником пагорбі раптом залунали бравурні звуки оркестру. Незабаром мідний гук замовк і долинув надривно басовитий голос:

— Ви слухали марш російської визвольної армії!

Павло, висунувшись із окопу, напружено обмацував очима виноградник, намагався відгадати, в якому місці засіли власовці. Йому стало особливо гірко від того, що голос, судячи з вимови, належав українцеві. Хотілося вліпити туди добру порцію куль. А власовець тим часом провадив далі:

— Громадяни червоноармійці, перетаку вашу мать!.. Чого вас занесло в Австрію?! Чого ви тут не бачили?! А коли вже прийшли, так приставайте до нас. Окрім цього, вам більше нічого не лишається. Тільки смерть, бо вас з усіх боків обложено, як тих вовків!

Павлові перехопило дух від несподіванки. Невже?! Він упізнав голос... Серед тисячі голосів упізнав би його! Це Сашко Черних. Його бас!

Павлові руки прикипіли до ручок кулемета, і він навмання різонув по пагорбу довгою чергою.

— Чого палиш у білий світ? — загорлав з протилежного пагорба той самий знайомий голос.— Тобі діло пропонують! Чи не знаєш, дурню, що нам іде підмога? Ми вам ще покажемо, де раки зимують!

— Черних! Сука! — з люттю загорлав Павло.— Забудь про Коханівку! Задушу власними руками, як собаку!

На якийсь час запанувала тиша. Всі, хто почув голос Павла Ярчука — по цей і по той бік дороги,— заніміли з подиву.

Потім з пагорба знову долинув бас:

— Ти хто? Назви хвамилію!

Цього разу Павло запримітив, де ворухнувся на пагорбі виноградник, і натиснув на гашетку. Стріляв, доки не закінчилася стрічка, вкладав у кулеметний вогонь усю ненависть до зрадника, що так боляче й несподівано обпекла його.

Як тільки замовк кулемет, десь за пагорбом почулися часті виляски мінометів і надвечірнє небо завило зловіснішими голосами заліза.

Почався бій.

Не справдились похмурі передчуття сержанта Павла Ярчука. Своєчасно прийшла підмога, і бій склався не на користь ворога. До ранку всі найближчі пагорби було очищено від гітлерівців, а шосейною дорогою з веселою і звичною покваплістю загуркотіли колони наших танків, машин, узбіччям дрібним перестуком застукотіли кінні обози.

З дозволу командира роти Павло Ярчук затримався на місці нічного бою. Він пропустив мимо колону полонених, з гнівним нетерпінням вдивляючись в обличчя. Та Олександра Черних між ними не було. Тоді Павло вирішив приєднатися до солдатів похоронної команди, щоб оглянути вбитих. І в той час надибав полковий медпункт.

...Черних лежав на ношах під вологим кущем ліщини. Павло впізнав його одразу — довгого, чорноволосого, з огрубілим вродливим обличчям, крізь каштанову смаглявість якого проступала синяста блідість. Та чому зодягнений він у нашу форму? Гімнастерка з погонами й комсомольським значком на грудях, бавовняні діагоналеві штани; тільки чоботи з короткими кирзовими халявами німецького взірця.

Олександрові очі були заплющені. І тільки тремтливі, налиті синявою бряклі повіки, скривлені в болісній гримасі запечені губи та сповиті під розпоротою гімнастеркою у свіжі, дуже закривавлені бинти груди, що рідко здіймалися, свідчили, що в цій нерухомій людині ще тліє життя.

Павло постояв над ним, переживаючи змішане почуття розгубленості, відрази й жалю, потім підійшов до брезентової палатки з відкинутою запоною. Зупинив медсестру — бистрооку коротуху, що вибігла звідти, і, кивнувши на ноші, де лежав Черних, запитав:

— Оперували?

— Ще ні. Але він безнадійний,— скоромовкою відповіла медсестра і співчутливо подивилася на Павла. Потім похопилася: — Це ваш?

— Ні...— квапливо хитнув головою Павло, потім, ніби виправдовуючись, невесело сказав: — Землячок мій.

Медсестра не надала значення інтонаціям Павлового голосу і жваво відповіла:

— А ми гадали, що це переодягнений власовець. Жодного документа!

— Сестро-о,— почувся в цей час стогін Черних.— Сестро-о, морфію.

— Зараз, миленький! — Медсестра пірнула під запону палатки і одразу ж вискочила звідти із шприцом у руках.

Поки дівчина вводила в руку Черних морфій, Павло стояв поруч і щулився під його каламутним, гарячковим поглядом.

Медсестра побігла, і Черних, зібравшись із силою, заговорив — мляво, байдуже:

— Я пізнав учора твій голос... І ось не вмираю, жду тебе... А триматися більше несила...

— Навіщо ждеш? — з гидливим жалем спитав Павло.

— Зроби ласку, Павле Платоновичу... Забудь, що ти зустрічав мене... Забудь, прошу... Щоб жодна жива душа в Коханівці, навіть Настя, не довідалася...

— А тобі не однаково?.. Все одно...— хотів сказати «здохнеш», але замовк, стримуючи гнівний дрож у тілі.

— Знаю, що вже мені не животіти, тому й прошу... Пожалій Настю, доньку малолітню пожалій...

— А ти пам'ятав про жалість, коли стріляв у своїх? — з розпаленою лютою спитав Павло.— Думав, скільки сліз і крові проллють твої кулі? Про Настю й доньку свою думав? Як їм тепер жити на білому світі з твоїм прізвищем, а дочці ще й з твоєю собачою кров'ю?

Черних заплющив очі, і страшна гримаса скривила йому обличчя — чи то тяжкі рани кинули його тіло в безодню страждань, чи то так боляче вжалили земляковi слова.

Не розплющуючи очей, Олександр заговорив знову:

— Дай сказати, Павле...

— Кажи!

— У сорок першому в полон попав. Пощастило втекти додому. Потім подався до партизанів, а в сорок третьому знову полон, табір... Жити хотілося. Та й повірив німцям, що їхня візьме. А тут давня тріщина в серці. Пам'ятаєш, з училища за батька витурили? Немало таких, з тріщинами в серці, між нашими полоненими знайшлося. Винюхували німці, кого скривдила Радянська влада, в окремий табір визначали. От і мене... Щодня навчали розуму. А потім генерал Власов приїхав.

Багато хто повірив йому, зігнув коліна, розмахнувся життям.

— Брешеш! — тихо сказав Павло.— З Коханівки один ти такий! Он Степан Григоренко ні за що в тюрмі сидів, а як прийшли фашисти, став партизанським командиром... А я?.. Теж немов скривджений, але й у гадці не мав такої підлоти. Бачиш?! — Павло розмашисто провів рукою по грудях, де на гімнастерці тьмяно поблискували три ордени Слави.

Павло змовк, помітивши, як із заплющених Олександрових очей покотилися по хрящуватих вухах буйні сльози і як заходив під сиротами на горлянці опуклий кадик. Спало на думку, що він удруге бачить сльози Черних. Уперше Олександр плакав при ньому, коли їх обох у тридцять сьомому відчислили з військового училища — Павла за репресованих родичів, Черних — за батька, якого в громадянську війну петлюрівці погнали із своїм обозом.

— Навіщо добиваєш? Сам здохну.— Олександр розплющив очі, каламутні, відчужені, здається, невидющі.— Не я один... Багато хто Єжова і ті роки проклинає.

— Що, дядько винуватий?! — тремтячи від нестями, перепитав Павло.— Скривдили тебе? І ти шукаєш правди у фашистів? Воша ти тифозна...

Черних мовчав, утупивши непорушні очі в листя ліщини, крізь яке просвічувало ніжно-блакитне небо. Його воскові руки — великі, як кувалди,— неспокійно ворушили чіпкими, вузлуватими пальцями. Ще вчора або сьогодні вдосвіта оті ручиська тримали чорний, із крупівської сталі, автомат.

Павло, відчуваючи, як у серці пече жарина, одвернувся й пішов геть. Розлютований подався у бік дороги, де нескінченним потоком сунули на захід війська.

13

Після війни повернувся Павло до напівзруйнованої й хворобливо-похмурої Коханівки. Колгосп був занедбаний. Земля, покалічена окопами й воронками, задушена бур'янами, сумувала за роботящими руками. А рук так мало, що нічого було лічити, коли на зборах голосували за обрання Павла Ярчука на голову колгоспу. Чималенько дядьків поховала війна, як потім сказав поет, «в шар земной», а багато хто вернувся інвалідом.

Здається Павлові Ярчуку, що не встиг він як слід оглянутися, осмислити лавину подій в країні й у світі, як роки війни відійшли далеко-далеко і їх повив серпанок забуття. Життя невблаганно йшло вперед, упевнено розорювало цілину часу. Уже виріс син Андрій, що народився після того, як Павло пішов на війну, уже відслужив він належний строк у армії, став завидним женихом.

Багато підросло в Коханівці наречених. Як у давні часи, і тепер вечорами не стихає над Бужанкою дівоча пісня. Як і колись, невгамовна велика майстриня, що вміє краще за найгеніальнішого маляра ліпити дивовижні людські почуття. І величати оту диво-майстриню — кохання. Ніколи не старіє воно, ніколи не згасає його сила. Щодня, як естафета життя, як запорука продовження роду людського, кохання запалює і з'єднує чиїсь серця. Звичайне, земне, воно робить життя людські далеко не земними, на всю глибочінь розкриває перед ними сенс радості й краси.

Саме це давнє, як місяць, кохання збентежило тепер голову коханівського колгоспу Павла Ярчука. Ні, не його серце стрепенулося на п'ятому десятку життя, не до нього прийшло кохання. Закохався син Павла й Тодоськи — Андрій, закохався в Маринку, дочку Настину й недоброї пам'яті Олександра Черних.

Павло Платонович не мав спокою. Розумів, що не йому остудити синові почуття, а серце не могло примиритися з тим, що мало статися...

14

Побіля вікон Настиної хати буйно розрісся кущ калини. Здалеку видно, як полум'яніє він налитими кетягами, млосно шелестить лапатим листям і немов стереже хатній спокій. Щоранку кожна червона намистинка на податливих гілках зустрічає сонце чистою сльозиною роси, яка іскриться й виблискує, ніби тисячі маленьких сонць. А коли вогняне світило підбивається вище й сипле на землю потоки гарячого проміння, листя калини напружинюється, вигинається долоньками, а важкі кетяги радісно блищать, тягнуться своїми полум'яними щічками до сонця й беззвучно сміються соковитим червоним сміхом.

Чимало клопоту завдала Насті ота калина. Маленьким кущиком принесла вона її з лісу тієї далекої осені, коли народилась Маринка, й посадила під хатою. «Нехай росте на щастя донечці!» Настя знала, що на городі в Ярчуків царює волоський горіх, якого посадила покійна Павлова мати синові на щастя. Горіх з часом розрісся здоровенний, величний, врожайний. І з забобонним почуттям не раз думала, що, може, через те розминувся Павло зі смертю на війні... Настя оберігала калину від морозів і вітрів, доглядала її, як саму Маринку. А кущик, поки набрався сили, довго сумував за лісовою землею й за своєю лісовою ріднею, ріс трудно, як трудно росла і Маринка.

Нелегка доля випала Насті. Десь у далекому чужому краї, на війні, пропав її чоловік, після війни вмерла мама, і лишилася Настя горювати вдовою на білім світі з маленькою донечкою на руках. Треба було працювати в колгоспі, вести немудре домашнє господарство, а тут важкі сорок шостий і сьомий роки, та податки, та позики, та порожній трудодень.

Потім почало збуватися те, що давно мало збутися. Скасували поступово податки, позики; хлібозаготівельники вже не вимітали до зернини колгоспні комори. Хлібороби нарешті наїлися хліба!

Ніби новий вік настав у Коханівці. Не раптово, не одразу, але настав. На місці вирублених садків та левад тепер щовесни сніжною білиною кучерявилися молоді дерева. Повернулися в село солов'ї та зозулі, наповнили теплі весняні вечори й мерзлякуваті ранки тим пісенним перегуком, від якого мліють серця дівчат і молодиць. Через зелені вулиці, через веселі садки й буйні городи закрокували стовпи, понесли над ними співучі електричні дроти. Прийшов новий ритм життя на колгоспні ферми, в кузню, у млин. Спалахнуло незвично яскраве світло на вулицях, у клубі, в крамниці, в селянських хатах. А головніше — люди в Коханівці якось розквітли, їхні обличчя засвітилися упевненістю за завтрашній день. Один перед одним не ховали більше своїх думок. Селяни відчули нарешті, що міцніє під ними земна твердь, і хотіли вірити, що так буде завжди.

Настя працювала дояркою. Ніби помолодшала вона, коли механізували ферму. Не так боліли вечорами руки, не нила болісно спина. Раділа доброму заробіткові.

Уже щороку хліб на хліб набігав, і в хаті не переводилося все найпотрібніше до хліба. А її кровиночка — Маринка — бігала зимою до школи у фасонній шубці, у фабричних валянцях, одягала такі платтячка й черевички, про які Настя в свої дитячі і молоді літа і мріяти не могла.

Пізно восени Настя обережно обриває грона калини й довгими низками розвішує на горищі. А взимку, коли мороз підсолоджує гірку калину, пускає її в діло. В Коханівці не було таємницею, що Настя потай жене самогон на продаж. І коли хочеться ще, а спиртного ніде не дістанеш, навіть опівночі захмелілі дядьки нетерпляче тарабанять до Насті в хату. Настя клянеться й божиться, що горілки у неї немає і зроду не було, а коли пізній покупець уже ладен упасти перед нею навколішки або піти, спіймавши облизня, ласкаво признається, що тримає для себе, проти хворості, кілька пляшок калинівки, зробленої за особливим рецептом. І ощасливлює страдника, звісно, за підвищену ціну.

Від Настиної калинівки п'яніють до зеленого туману навіть найстійкіші випивайли. Та ще більше хмелю крила в собі Настина дочка — Маринка.

Розквітла Маринка, наче калина під вікнами хати. І не натішиться Настя. Може, тому, милуючись дочкою, вона все частіше останнім часом лине думками до своїх молодих літ.

Давно згасло в її серці кохання до Павла Ярчука — те перше кохання, яке тяжко було приборкати і яке довгі роки, вже зламане, ще краяло душу.

Але кохання, як вогонь, завжди полишає слід. Настя намагається ховати його за удаваною байдужістю, коли зустрічається з Павлом, за привітною пустотливістю і робленою сердечністю в розмовах з Тодоською — його дружиною. В душі вона завжди відчуває неспокутну провину перед Павлом, що не діждалася, поки він повернеться з армії, і вийшла заміж за іншого, а Тодоську чомусь ненавидить лютою ненавистю.

Ні, не бажала вона лиха Тодосьці. Хотіла тільки одного — завжди відчувати над нею свою жіночу перевагу. Сама часом дивувалася, що при Тодосьці, особливо на людях, у неї невідомо звідки брались гострі слівця з солоним присмаком: їх можна розуміти і так і сяк, але ніяк не личило ображатися.

І раптом Настя дізналася, що Тодосьчин і Павлів син моститься до неї в зяті. А Маринка, з усього видно, кохає Андрія.

Гіршого лиха Насті й не снилося. Не тільки тому, що дуже не хотілося їй родичатися з Тодоською і що боялася частих зустрічей з Павлом, яких важко буде уникнути, якщо Маринка вийде заміж за Андрія. Розбивалася її надія на далеку від важкої селянської праці Маринчину долю. Адже скільки вдовиних ночей провела вона в рожевих мріях і сумній тривозі, скільки років безмовно і таємно носила в серці віру, що єдина донька її вивчиться й житиме в місті, знайде там своє щастя з якимось гарним хлопцем! А як підуть онуки, не обійдеться Маринка без матері, покличе її до себе. І, може, хоч на схилі віку скуштує Настя іншого життя, зовсім не схожого на те, яким вона сита по саме горло.

А що ж тепер?.. Насті навіть думати прикро, що її ненаглядна донька, її надія й її доля, може стати дружиною звичайного сільського парубка. Ще прикріше, що людей цим і не здивуєш. Може, навіть радітимуть, що вкусила Настя місяця. І тепер не почує вона захоплених вітань, не спостереже здогадливим оком пекучу заздрість в очах інших матерів, не відчує, що доля нарешті винагородила її за всі колишні біди.

Ні, Маринка ще зелена розумом і серцем; не знає вона, де живе її щастя. А Настя на те й мати, щоб вивітрити любовний дурман з доччиної голови. Знайшла собі милого! Хіба тільки й світу, що у вікні? Інша річ, коли вона сама, Настя, покохала замолоду Павла. То вони ж росли під однією стріхою, і Настя справді нікого більше не бачила й не знала. А Маринка ж технікум закінчує.

Як же зарадити лихові? Треба Серьозі Сновиді вклонитися; він завжди радий пораяти щось Насті. Правда, Серьога сам сподівався бути Настиним сватом, не раз закидав слово про свого сина — Федота. Та Маринка, слава богу, віднадила Федота.

Треба переказати Серьозі, щоб якось зайшов. Настя заборонила йому переступати її поріг влітку, коли дома Маринка. І калинівки при дочці не варить, так що й приводу немає. Та Серьога знайде привід — ще з дитинства горнеться серце його до Насті, він не гордий, не те що Павло. Зате ж і вона вміє сказати Серьозі слово, коли розбере його горілка і він плаче п'яними сльозами

й кається у тяжкому гріхові своєму, що таємно вчинив ще під час війни. Життя вчителя Прошу на його совісті. Люди знають про це, та мовчать. І Серьога знає, що люди знають. Не раз у зашморг поривався, та Настя своєю жіночою сердечністю змушувала його йти на перемир'я з повсталою совістю.

Може, самій піти до Серьоги? Добре, що не вдома він, а біля старої левади добудовує хату.

15

Настя наділа нову блузку, вив'язалася білою хусткою, а тоді злагодила у вузлик обід Маринці й манівцями, щоб заодно побачити й Серьогу, пішла на колгоспне подвір'я, де зводили приміщення під майстерні.

Надворі було тихо й жарко. В пилюці під воротями купались кури. Настя легко ступала стежкою, тримаючись тіні, яку кидали акації, ясени та садові дерева, що підступали до тинів.

Думала про те, як делікатніше повести розмову з Серьогою і чим задобрити його. Важка у Сновиди вдача, не одразу розкусиш. Але Настя, здається, розкусила. Він із тих людей, що як знайдуть коло твоєї хати гривеника, то постукають у вікно й запитають, чи не твої це гроші. А вже коли карбованця підніме Серьога — дзуськи, не віддасть, та ще горло перегризе, якщо вимагатимеш.

Серед вишняка, що тріпотів од вітерцю листям, забіліла черепицею нова хата Сновид. Настя несвідомо поправила хустку на голові, за дівочою звичкою порівняла пальцями чорні брови, озирнулась на порожню вулицю й звернула на стежку, що вела через городи. І наче поринула в інший світ, у зелене царство теплої свіжості й дозрівання, де все дихало блаженним спокоєм.

Так, посуха не здолала присадибні ділянки. Знали селяни, що, коли помруть городи, спіткає їх велике лихо. І вечорами тягали цебрами воду з Бужанки та з криниць.

По один бік вузької стежки наїжачився частокіл тонких тичин, по яких спіралями позакручувалися густі батоги квасолі. Відчуваючи волю й простір, квасоля гордовито розпушила жовтяве, що ніби упилося сонцем, листя; в його хисткій тіні стомлено звисало велике вузлувате, у бордових плямах стручя. По другий бік

дрімала у гарячому диханні дня стіна конопель; їх терпкий, пряний запах паморочив Насті голову.

Стежка в'юнилася в рідкому, обліпленому темно-сизими плодами сливняку, що по коліна стояв у картопляному бадиллі, і губилась далі між грядками помідорів. Навіть звичне око втішала тут яскраво-червона краса дозрілих плодів. Великі, бокасті, вони вилискували на кошлатих, з прив'ялим листям кущах, підв'язаних до невисоких кілочків солом'яними перевесельцями. Здавалося неймовірним, як це чорна земля здатна родити таке барвисте диво, налите соковитою м'якоттю й неповторними пахощами.

Мов незліченна родина зелених спрутів, царювали на городах гарбузи. Нахабно переступали вони через кущі картоплі й смородини, через грядки помідорів, зухвало видиралися ребристими, колючо-шорсткими джгутами на стовбури слив і вишень, випускали тонкі вусики мацаків, що, хижо ухопившись за гілля, потім скручувалися тугими кільцями і підтягували вгору всю рослину — з величезними, наче лопухи, листками, з яскраво-жовтими квітами, з набубнявілими гарбузцями. Затуляючи собою простір, юрмилися край городів соняшники. Згорбившись і задумливо схиливши обважнілі голови, вони ще не скинули з себе золотих вінків, але, назавжди захмелівши від соків землі, вже не могли підставити сонцю свій жовтий махор.

Ступаючи стежкою серед буяння городини, Настя наче розтанула в ній, перестала відчувати себе й свої почуття. Мов перебувала у солодкому сні і впивалась молитовним гімном, що його співала природа праці людській. І, ніби уві сні, раптом побачила перед собою калиновий кущ, що червонів під сонцем рясними гронами і судорожно здригався від глухих ударів сокири.

Настя стрепенулася. З завмерлим у грудях криком, бачачи, як хилиться калина перед косою смерті, вона побігла вперед, ладна, здавалось, собою заслонити беззахисний кущ від хижого заліза. Коли підбігла, до її ніг, махнувши червоними руками, впала велика гілка.

Під кущем Настя побачила Серьогу. Він стояв на одному коліні й пригинав нову гілку, щоб зручніше було розмахнутися сокирою.

— Що ти робиш, Сновидо проклятий?! — несамовито закричала Настя.

Серьога злякано опустив сокиру і звів на Настю ма-

ленькі, опушені білястими віями очі. Обличчя його було густо всіяне ластовинням, що здавалося на засмаглій зморшкуватій шкірі майже чорним, а облуплений ніс немов увібрав у себе весь Серьогин рум'янець.

Настя опам'яталася. По-дитячому жалісно всміхнулася, знесилена сіла на втоптаний край грядки часнику й озирнулася довкола проясненими очима. Спостерігши подив і образу в Серьогиних очах, винувато засміялась, уткнувшись обличчям в підібгані коліна.

— Ти що, зовсім здуріла чи калинівки нализалась? — хрипко спитав Серьога.

Кинувши сокиру, він звівся на ноги, високий і худий. Помітно накульгуючи, підійшов до віконного прорізу в шлакобетонній стіні не добудованої ще хати, взяв з підвіконня сигарети.

— Еге ж, Сергію, здуріла я,— сміючись відповіла Настя. І вже з суворим подивом запитала, показавши на калину: — Нащо таку красу нівечиш?

Не поспішав Серьога з відповіддю. Сердито сопів, облизнював кінець сигарети, потім припалив і холодно кинув:

— Значить, треба.

— Для чого? — Насті вже було байдуже, навіщо рубають калину,— адже ж не її, та не знала, як загасити Серьогину образу.

А він так же сухо відповів:

— Веранду хочу тут прибудувати.

— А раніше про що думав?

— Помилився, коли планував. А без веранди не можна: тепер же щоліта в село дачники пруть.

— Хто сюди піде, в таку даль від річки?

— Знайдуться. Поряд ліс з ягодами та грибами.— Серьога, кинувши раптом сигарету і люто сплюнувши, втупив у Настю озвірілі очі.— То, значить, «Сновида проклятий»? — хрипко спитав він.

— Пробач, Сергію Кузьмичу, ненароком вихопилось,— з покорою в голосі відповіла Настя.

— Ненароком вилазить боком! — Серьога знову сплюнув, підняв сокиру і, помітно вивертаючи набік носок скаліченої на війні ноги, підійшов до калини.

В удари сокирою він вкладав, здавалося, всю свою злість.

Сільський поговір — як їдка фарба: виллється на людину, і ходитиме вона таврована скільки й віку. Так

сталося в тридцяті роки і з Кузьмою Грицаєм, коли він симулював страшну й незрозумілу недугу — сновидизм, щоб мати можливість, ніби в приступі хвороби, бродити ночами по колгоспному господарству й заодно підбирати у свій бездонний лантух те, що «погано лежить». Багато вітрів з того часу прогуло над Коханівкою, а люди, як і раніше, прозивають Кузьму Сновидою, забувши, що мав він колись гарне українське прізвище Грицай.

Та не тільки себе прирік Кузьма на життя без прізвища. Онукам і правнукам, видно, теж доведеться розплачуватися за прабатькові гріхи. А вже рідному синові його, Серьозі, за всіма законами селянських звичаїв, належало стати найпершим спадкоємцем батьківського вуличного прізвиська, а потім уже й Серьогиним дітям.

Серьога взагалі з мудрою іронією ставився до свого прізвиська. Сновида то й Сновида. Але почути таке від Насті, за яку Наталка — Серьогина дружина — ось уже скільки років наскрізь, здається, проймає його своїми скорботно-чорними очима?!

— Кинь індичитись! — сердито і владно гримнула Настя на Серьогу, коли той відтягнув убік повалений кущ калини й підійшов до неї. Потім лагідніше пояснила: — Сама не розумію. Туман найшов якийсь... Побачила, що нівечиш калину, подумала, що мою, під моєю хатою...

— Тю на тебе! — Серьога недовірливо засміявся.— Злякалася, що ні на чому буде самогон настоювати?

— Ага,— ухильно згодилася Настя.— Сідай поряд, діло до тебе є.

І вона розповіла про своє лихо.

— Значить, не хочеш з Ярчуками родичатися? — вдоволено спитав Серьога. Він лютою ненавистю ненавидів Павла Платоновича, бо не вмів прощати людям того зла, що сам же колись їм заподіяв.

— Не хочу. Не пара Андрій Маринці,— відповіла Настя.

З-за причілка несподівано вигулькнув старий Кузьма — Серьогин батько. Від диявольського вигляду Кузьми, який він раніше мав, нічого не збереглося. Колись чорна густа борода, що починалася від самих очей, тепер вилиняла і обтріпалася, голова висохла, від чого лисий череп видавався непомірно великим, очі глибоко позападали і ніби наблизились одне до одного, а довгий ніс потоншав, але ще більше налився багровою синявою

і різко контрастував з усім могильним ликом старця. Кузьмі геть за сімдесят. Та, незважаючи на похилий вік, він не втратив веселої, жвавої вдачі й гріховного ставлення до життя. Кузьма давно здружився з самогоном і ходить селом завжди напідпитку, настроєний до грунтовної, з філософським ухилом, розмови.

З лукавого Кузьминого погляду Настя зрозуміла, що він підслухав їхню розмову з Серьогою. Старий і не приховував цього.

— Де ж ти, Настусю, знайдеш кращого зятя, аніж Андрійко? — спитав він єлейним голосом, в якому вчувалися іронія і подив.

— Маринка ще молода, а світ великий,— з легким роздратуванням відповіла Настя й непомітно штовхнула Серьогу ліктем у бік.

— Ішли б ви, тату, додому,— невдоволено пробурмотів Серьога.

— Помовч! — і Кузьма знову звернувся до Насті: — Ото поки Маринка молода та гарненька, хай гав не ловить. Дівчат же в селі, як бліх у старому кожусі. А хлопців катма!

— Для Маринки знайдуться, як час прийде.— Настя ображено стулила губи.

— Значить, вирішила? — Висхлою рукою Кузьма розітнув перед собою повітря.

— Вирішила, діду.

— Тоді слухай мене.— Старий зручно вмостився на сосновому пеньку.— Запомоги тобі від Серьоги в цьому ділі, як від чиряка радості.

— Ну, тату...— Серьога скривився, мов од зубного болю.

— Замовкни! Я тобі тут слова не давав! Тож слухай, Насте: якщо поставиш мені доброго могорича, за один день зроблю таке, що у Маринки й Андрія оте саме... як воно зветься?.. Ага! Кохання!.. Щезне, як дим на вітрі!

— Що ж ви таке зробите? — Настині вуста скривила поблажлива усмішка, але в очах промайнуло зацікавлення.

— Так буде пляшка твоєї калинівки?

— Хоч і дві! — засміялася Настя.

— Двох не треба. Зайвого не беру.— Кузьма пересунув пеньочок у тінь від стіни хати.— Так от... Старовинний це засіб, але категорично правильний. Є така

трава — сухотка. Яка вона з себе і де росте, не скажу: це мій власноручний секрет. Якщо корінь сухотки викопати навзаході сонця, висушити та підмішати в борщ, чи в кашу, чи в ще яку страву, приміром, у вареники, і нагодувати з однієї миски дівчину й хлопця, то оте саме кохання між ними як рукою зніме! Дивиться одне на одного перестануть! Присохне кохання, бо й трава називається сухоткою.

— А як вони помруть од тієї сухотки? — Настині очі округлились від ляку.

— Не помруть! Ручаюся! Мене самого замолоду годували цим коренем!

— Ні-і, щоб я свою донечку...

Серьога в цей час штовхнув Настю під бік, даючи знак, що сперечатися з дідом марна річ, і Настя круто змінила тон:

— Втім, добре поміркувати. Може, ви й справді добре радите.

— Авжеж, що добре! Їй же бо, добре! — зрадів Кузьма.— Все життя мені дякуватимеш! То шукати сухотку?

— Шукайте, а я тут ще з Серьогою пораджуся,— стримуючи сміх, відповіла Настя.

Кузьма хитро зиркнув на Серьогу, встав з пеньочка й навіщось знову виніс його на осоння. Зібравшися йти, сказав:

— Вас би теж не завадило погодувати сухоткою. Та, боюсь, уже не допоможе,— і почимчикував стежкою.

Коли Кузьма пішов, Настя довго сміялася, кидаючи на Серьогу лукаві погляди. Ліниво посміювався й Серьога. Але обоє й гадки не мали, що старий Кузьма, який знав чимало старовинних секретів, серйозно взявся здійснювати свій намір.

— Ну, так що ж ти порадиш? — пересміявшись, запитала Настя.

— Слід помізкувати.— Серьога раптом спохмурнів.— У мене лихо страшніше за твоє.

— Що сталося?

— Знову в район викликали.

— Чого?

— Все тягнеться історія з учителем, з Прошу.

— Невже тебе судитимуть?

— Та ні. Розпитували про Христю — Степанову жінку, та про сина його — Іваня. Не вірять, що я бачив, як учитель з двома поліцаями заарештував їх.

— Ото лихо! — Настя важко зітхнула.— Але ж ти справді бачив, як везли їх?

— Бачив. Везли повз наше подвір'я на возі.

Обоє замовкли, поринувши в думки про те, що давно відгриміла війна, давно зотліли в землі її жертви, а між живими людьми не вмирає біль, що народився в ті страшні роки.

Серьога Сновида відчував той біль особливо гостро, коли ловив на собі осудливі погляди селян. Розумів, що вчитель Прошу — тяжкий його хрест на все життя.

16

Одноманітний гуркіт комбайна стомив Андрія. Здавалося, що не в комбайні — в голові безугавно гуде мотор. Копиці соломи на стерні не нагадували, як на початку жнив, м'ятої стружки благородного металу, а не скошена ще частина поля не втішала око хвилястими перекатами.

Сонце все нижче схилялося до обрію, набухало червоним золотом. І коли Андрій поглянув у бік села, йому раптом здалося, що величезний осколок сонця упав на стерню: це мчала до комбайна яскраво-червона пожежна машина.

«Нарешті!» — полегшено зітхнув Андрій, прислухаючись до натрудженого рокоту комбайна. Давно пора було промивати радіатор, забитий пилюкою і дрібною половою. Для цього використовували, порушуючи інструкцію, єдину в колгоспі пожежну машину.

За кермом сиділа Феня — смішлива пишногруда дівчина, Маринчина шкільна подруга. Вона хвацько підвела «пожежку» до зупиненого комбайна і жваво привіталася з Андрієм:

— Привіт, чорте промащений!

— Здрастуй, Фенько — сухий опеньку,— в тон їй відповів Андрій.

— Сам ти гриб підпечений! Роздягай швидше радіатора!

Феня вийшла з машини — налита, довгонога, в легенькій ситцевій сукні. Лукаво граючи очима та загадково посміхаючись, вона спритно розправила чорний шланг, спеціально прилаштований для такого діла до «пожежки».

Андрій зняв з радіатора округлий сітчастий повітрозбірник, взяв у Фені шланг і скомандував:

— Давай!

Дужий струмінь води вдарив у стільники радіатора, густим білястим віялом полетіли бризки. У хмаринці водяного пилу засяяла маленька веселка, і здавалося, що над Андрієвою головою заграла всіма барвами чарівна корона.

Феня зачаровано дивилася на мерехтливу веселку. З її обличчя збігла усмішка: дівчина заглибилась у якісь несподівані думки і не помітила, коли Андрій закінчив промивати радіатор. Опам'яталася від його вимогливого голосу:

— Закривай!

Хутко перекрила воду, уклала на місце шланг і повернулась до Андрія, знову лукаво-усміхнена.

— Ну, чого зубами світиш? — з грубуватою ніжністю спитав Андрій.— Якщо подобаюсь — скажи.

— Вистачить з тебе однієї Маринки.— Феня на радощах пустотливо показала язика.

— Може, Маринка мене й не кохає?

— А за віщо такого кохати? Від тебе ж за версту тхне гасом! Ось і маєш... дулю.— І Феня простягла згорнуту в маленьку грудочку записку.— Од неї.

— Чому ж ти раніше мовчала?! — обурився Андрій. Тепер він зрозумів насмішкуваті Фенині гримаси і поспіхом розгорнув записку. Дивом дивуючись, прочитав:

«Андрійку, сьогодні я не вийду на берег. До нас приїхала одна людина, і мені треба побути вдома. Не гнівайся.

«Марина»

Здивування перейшло в тривогу. «Що за людина?» А тут Феня піддала жару:

— Так що, Андрієчку, відіспись сьогодні. А як і завтра Маринка не матиме часу, то вже хай буде так: я на човні з тобою покатаюсь.

— Що, і завтра? — Андрій їв очима Феню.

— Може, й позавтра.— З удаваною блудливістю Феня відвела очі вбік.— Людина та не на день до Коханівки приїхала.

Андрій нічого не розумів. Отруйним жалом торкнулася до серця думка:

«Чи не тому так гидко посміхався вчора Федот?»

Згадалися його слова: «Будеш панькатися, перекинеться до третього».

Таємничий Фенин вигляд і її насмішкуваті очі виказували, що вона знає щось більше, аніж написано в записці. Але вражене самолюбство не дозволило Андрієві розпитувати. Він тільки сказав:

— Заїдь до Маринки і передай, що ждатиму її неодмінно. Ніяких людин!

— А як у них там особисті розмови про... будівельну науку? — Феня, згораючи від нетерпіння, щоб Андрій почав розпитувати її, грайливо повела очима.

Андрій розгубився: «У них... особисті розмови...» Його уява послужливо малювала картини чорної Маринчиної зради.

Не дивлячись на Феню, спитав:

— То заїдеш?

— Будь ласка! — У Фениному голосі відчувалося розчарування.

— Скажи, що в мене важливі новини.— І Андрій увімкнув мотор.

Коли комбайн розвернувся, червона машина уже вихорила куряву по дорозі за посадкою.

17

Юрко Хворостянко навчився думати розважливо і глибоко. Та й нічого дивного в цьому: позаду школа-десятирічка, болісні й безрезультатні митарства зі вступом до Київського політехнічного інституту; по тому служба в армії і, нарешті, будівельний технікум. До того ж книжок він встиг прочитати силу-силенну, з яких твердо засвоїв, що літературні персонажі поділяються на позитивних і негативних.

Часто роздумував Юрко про своє життя, як про початок посередньої книжки, але його трохи заспокоювало те, що він у ній був наділений рисами, безумовно, позитивного, з великими перспективами героя.

Закінчивши технікум, Юрко Хворостянко дістав призначення в Будомирський район на власне прохання, хоч батько й пропонував йому цікаве місце в обласному центрі. Ця обставина дозволила Юркові остаточно пройнятися повагою до себе. І вона зростала ще більше, в міру того, як його мати, Віра Миколаївна, відмовляла од «нерозсудливого кроку», доводила, що тепер «ходіння

в народ» не в моді, бо «народ уже не той», що «в глибинці» багато своїх талантів і Юрко не зуміє там нічим видатним виявити себе. Не допоміг навіть вирішальний аргумент Віри Миколаївни: якщо Юрко хоче приручити свою «дикунку з Коханівки», то він має бути поряд з нею тут, у Середньобузьку, де Маринці треба вчитися ще цілий рік.

Юрко наполіг на своєму, хоч батько, погодившись із ним, водночас тримався якось дивно. Він посміювався, плескав Юрка по плечах, явно милуючись його зростом і добрими пориваннями. Але в очах Арсентія Никоновича грала поблажлива усмішка. Потім батько сказав:

— Гаразд, дерзай. Та коли потрібний будеш тут, не кокошся — переведу вмить.

— Для чого потрібний? — здивувався Юрко.

— Все може статися,— загадково засміявся Арсентій Никонович.— Раптом мене пересунуть у район. Не лишати ж таку квартиру?

Юрко знизав плечима, і було незрозуміло, згоден він з батьковими словами чи ні. У всякому разі, він попрохав батька заручитися в керівників Будомирського району обіцянкою, що молодого техніка-будівельника Хворостянка пошлють не куди-небудь, а тільки до нічим не примітної Коханівки.

Мати, згнітивши серце, скорилася долі й заявила, що поїде проводжати Юрка в Коханівку, для чого тато має замовити на службі машину. Але й на це Юрко відповів категоричною відмовою. До Коханівки він добереться сам, і «демократичним» транспортом — рейсовим автобусом, а за рік, коли Маринка скінчить технікум, і Арсентій Никонович на Юркове прохання влаштує її в обласному центрі (за це вже ніхто не дорікне батькові), і коли потім Юрко одружиться з Маринкою, він сам уклониться батькам — попросить у них транспорту, щоб переїхати «через родинні обставини» до Середньобузька. Все просто й ясно, як в арифметичній задачці. У Юрка тоді буде хай невеликий, але стаж роботи на периферії, він знайде після одруження душевну рівновагу, вступить до заочного інституту, і книга його життя продовжиться цікавіше й яскравіше, згідно із здібностями, якими доля не обділила Юрка, і враховуючи його зовнішність, що з першого погляду прихиляє до себе людей. Юрко — високий, широкоплечий: обличчя в ньо-

го привітне, відкрите, золотисто-блакитні очі дивляться на всіх доброзичливо, з душевною щедрістю. Він, звичайно, розуміє, що вродливий, але тримається так, щоб кожен розумів: вроду Юрко має за ніщо, бо головне в чоловікові — бути мудрим, вміти працювати і дружити.

Отож Юрко Хворостянко поїхав до Коханівки.

Павло Платонович Ярчук повернувся з поля в контору розбитий від спеки й турботи — засіки цього року через недорід не будуть повні.

Коли зайшов до кабінету, на нього дихнуло прохолодою глиняних стін. Розстебнув білий чесучевий кітель, що прилип до спини, кинув на вішалку солом'яного капелюха і вдоволено сів за стіл.

У цю хвилину з'явився Юрко Хворостянко. Познайомились.

Павло Платонович уже знав, що в колгосп призначено техніка-будівельника, і був дуже вдоволений. Йому сподобалась твердинка в очах Юрка Хворостянка; з надією подумав, що має нарешті ділового помічника по будівництву.

На стіл лягли аркуші ватману й кальки з планами та проектами. Особливо вирізнялося пожовкле полотнище з планом будівництва нової Коханівки.

— Ілюзії,— гірко зітхнув Павло Платонович, коли Юрко зацікавлено схилився над яскравим полотнищем.— Розмах був богатирський, а удару не вийшло. Заклали п'ять будинків і ось уже четвертий рік будуємо. Про повну реконструкцію села й думати кинули. Женемо вгору тільки виробничі приміщення.

І Павло Платонович невесело почав розповідати, що немає нічого гіршого, ніж будуватися, коли під боком ані цегельні, ані лісу, відведеного під вирубання, ба навіть звичайнісінького каменю.

Щоправда, надходять фондові матеріали, та їх ледве стає на господарські будівлі. А щодо житлових будинків, то «кампанія» вже минула.

Кілька років тому і газети часто писали про сільське житлове будівництво, і на нарадах у районі давали настанову. Павло Ярчук навіть з'їздив до Києва на Виставку досягнень народного господарства, де збудовано зразкову вулицю з типових котеджів такої краси, що серце мліє від захвату. Довго оглядав їх, прикидав, що ліпше буде для Коханівки і що дешевше обійдеться. Мріями літав у хмарах, та забув прикинути фінансові

можливості колгоспу, сподіваючись на державні позички.

Згодом придбали план-проект, домовилися з колгоспниками, що припинять «анархію в приватному будівництві», й заклали перші п'ять будинків, намітивши їх для вчених — фахівців з механізації, агрономії та тваринництва.

Проте часи змінилися. В районі тепер прямо кажуть: головне — хліб, м'ясо, буряки й молоко (ніби раніше щось було головніше!), а на будівництво житлових будинків залучайте кошти тих, кому ці будинки належатимуть.

Як же бути? Ані коштів, ані матеріалів немає. А колгоспники, в кого старі хати, по копієчці роками складають гроші, правдами, а частіше неправдами добувають дерево, дошки, шифер, збагачуючи злодіїв і спекулянтів, і закладають на своїх садибних ділянках могутні й довговічні шлакобетонні будинки.

І тепер фундаменти типових котеджів над Бужанкою — як більмо в оці в Павла Платоновича. Сором на весь район! Але будинки будуть! Недарма Ярчука знають як голову метикованого й заповзятливого. Правда, лучаються й прикрі невдачі.

Коли років кілька тому неподалік від Коханівки завершили будівництво міжрайонного відгодівельного свинопункту, Павло Платонович виявив добру ініціативу — силами колгоспу в авральному порядку очистив захаращену територію будівництва. Внаслідок цього чималі залишки будматеріалів перекочували в Коханівку.

Та Павло Ярчук не так уже обмежено мислить. Штабелі лісу й цегли, гори каменю й щебеню, лантухи з цементом, що з'явилися в селі, було оформлено спеціальним актом, але акта через недогляд не послали до району чи ніби й послали, та він там загубився. І вичікували. Потрібен був час, щоб залишки прижилися в Коханівці, а у виконкомі про них забули. А після того як колишній Воронцовський район «прирізали» з якихось міркувань до Середньобузької області і райцентр перекочував з Воронцовки в далекий Будомир, Павло Ярчук вирішив, що все гаразд.

Та раптом, як вибоїна на рівній дорозі,— комісія з виконкому!

Заприбуткувала всі будматеріали, щиро подякувала Ярчукові за господарську й безкорисливу ініціативу на

благо району й поїхала, зоставивши Павла Платоновича ні з чим.

Треба було щось робити. Треба переконати райвиконком, що колгоспникам за розчищення будівництва й перевезення будматеріалів нараховано трудодні, а отже, колгоспові завдано збитків. Тепер же, як почнуть перевозити заново, неминучі нові витрати. А там, дивись, вони ще перевищать усю вартість будматеріалів. Навіщо ж розоряти колгосп і забирати те, що має належати йому за здоровим глуздом?

Та щоб довести все це, потрібні точні, переконливі розрахунки. Потрібні викладки, цифри. І приїзд до колгоспу Юрія Хворостянка Павло Платонович сприйняв як манну небесну. Фахівцеві й карти в руки!

Юрко уважно слухав Павла Платоновича й позирав на ватман з планом-проєктом будівництва. У нього були деякі запитання, але він боявся, що перша розмова з головою затягнеться надовго, а йому не терпілося мерщій потрапити на будівельний майданчик, де сподівався зустріти Маринку. Запевнивши Павла Платоновича, що всі розрахунки він зробить швидко, Юрко сказав:

— Для початку глянути б на будівництво. Обсяг робіт...

— Стривай,— перебив його Павло Платонович.— Треба ще подумати, куди тебе поставити на квартиру.

І тут Павло, дивуючись, помітив, що Юрко зніяковів. Він поспіхом тикнув у попільничку недокурену цигарку, одвів очі, і, здається, обличчя його ледь зблідло. Після паузи Юрко, не дивлячись на голову колгоспу, плутано заговорив:

— Тут у вас проходить практику наша студентка... Вона місцева — Марина Черних... Мені треба... Я б з нею хотів порадитися щодо квартири.

В голові Павла Платоновича ворухнувся здогад. Щоб приховати подив, він висунув із столу шухляду і без потреби заходився ритися в паперах. «Дуже скидається на те, що будівельник добився призначення в Коханівку через Маринку,— подумав з тривожною радістю. Думка метушливо прагнула передбачити події...— Ех, коли б став технік-будівельник Андрієві впоперек шляху. Суперник достойний... Нічого, переживе Андрій, помудріє серцем. А Ярчуки уникнуть небажаного родичання».

Треба було вести далі розмову, і Павло Платонович байдуже, щоб не виказати зацікавленості, перепитав:

— Марина Черних?.. А ми зараз побачимо її.— І делікатну розмову повів навпростець: — Між іншим, можна було б до неї в хату тебе і влаштувати. Не сьогодні-завтра Маринка повертається до технікуму. На господарстві лишиться сама мати. Вона, думаю, з радістю візьме квартиранта, аби мати свіжу копійчину.

Юрко насторожено глянув у вічі Павлові Платоновичу. Але нічого, окрім доброзичливого роздуму, в них не прочитав. Довірливо відповів:

— Я б не перечив, коли б це тільки було зручно.

Незабаром вони були на колгоспному дворі, де під Маринчиним керівництвом зводилась нехитра будівля майстерень. Павло Платонович задоволено вдихав пахучий аромат прив'ялої живиці, прислухався до в'їдливого стуку сокир, до чиєїсь пісні без слів, до верескливого скрипу колеса на підйомнику. Навколо був звично-буденний, заспокійливий світ праці.

Несподівано позаду почувся співучий голос:

— Павле Платоновичу, ви не мене шукаєте?

Павло озирнувся й побачив Маринку, що випурхнула з-за штабелю дощок. Серце в нього тьохнуло: здалося, що з димчатих глибин часу перед ним постала Настя — синьоока, стрункa й світла, як весняна берізка під сонцем; чимось таким рідним і бентежним дихнуло від Маринки на Павла Платоновича, що очі його затуманились, а розтривожене серце забилося, ніби заплакало-заридало за втраченими надіями.

До Маринчиних ніг, блиснувши в промінні сонця, упала на білі тріски металева рулетка. А сама Маринка дивилася кудись за спину Павла Платоновича. Її широко розплющені очі іскрились під сонцем незвичайною синявою, в них відбивався подив чи німа радість, а може, те й друге разом.

— Юрко, ти?..— прошепотіла Маринка й усміхнулася, блиснувши білими й рівними зубами.— Звідки ти взявся?..

Павлові Платоновичу знову привиділось, що то Настя обдаровує когось дурманливою синявою своїх очей, засліплює білозубою усмішкою. І сам він ніби молодий — той далекий Павлусь, не обтертий життям, з неприборканим довірливим серцем.

Важко зітхнув, ніби виринув з задушливо-п'янкого марева. Поліз до кишені по сигарети, квапливо закурив, люто затягнувся димом. З сумним чудуванням подума-

лося про те, яке живуче перше кохання, яка велика пам'ять серця про нього.

Відійшов убік — не хотілося чути розмову Юрка з Маринкою — і раптом жахнувся:

«Що ж бо ти робиш, дурню несосвітенний?! Може, Андрій, як і ти сам, буде все життя каратися! Нащо ж батьківськими руками помагаєш відняти щастя в сина?..»

Павло Платонович винувато й безпорадно озирнувся. Побачив, що Маринка з Юрком сіли на колоду і про щось шепочуться. У грудях закипіло: «Невже ж ради забави Маринка дурила Андрієві голову, а серце віддала цьому міському красеневі?» Згадалося давнє: підступна Настина зрада,— адже ж кохала його, Павла, а коли пішов він до армії, вийшла заміж за Сашка Черних.

«У матір вдалася: одна натура! — з розпаленою неприязню подумав про Маринку.— Андрієві треба не такої. Не такої треба! Є ж дівчата, які...»

Павло Платонович не встиг подумати, які є дівчата, бо раптом побачив поруч себе Настю, що тільки-но підійшла.

— Здрастуй, Павле,— привіталась вона знайомим і ледь огрубілим голосом.

— Добридень,— не одразу відповів він і зміряв Настю майже ворожим поглядом.

Вона стояла перед ним, запнута білою хусткою, трохи розповніла, зі скорботними зморшками біля вуст, що не втратили свіжості... Очі такі ж сині, тільки ледь зміліли та пригасли в них насмішкувато-задерикуваті іскорки. В руках тримала Настя вузлик з обідом для Маринки. З вузлика визирала пляшка з молоком, заткнута осередком кукурудзяного качана.

— Чого дивишся чортом? — з розв'язною поблажливістю запитала Настя.

Павло Платонович сумно усміхнувся в чорні вуса і, тамуючи в душі збентеження і гіркоту, спокійно відповів, дивлячись на вузлик:

— Тут, Насте, така ситуація, що молоком не обійдешся.— І показав очима на Маринку й техніка-будівельника, заглиблених у розмову: — Біжи додому та готуйся гостей зустрічати. Зятьок, здається мені, приїхав...

18

Безмовно догорів погожий вечір. В небі, просто над Бужанкою, молодо заяскріла нерухома зірка. З річки, з лук наповзла на Коханівку духмяна й тепла свіжість, навкруги розлилася м'яка тиша, що все більше наповнювала собою густіючу вечірню синяву.

Андрій помився, поголився, одягнув святковий костюм і вийшов на побачення з Маринкою. На серці — ніби важуча крижана брила, хоча, здавалося б, ніяких видимих причин для сумнівів не було. Він сидів на товстому горбі кореневища прибережної верби, що вибилося з землі, під покровом низько схиленого віття, і кидав у річку камінці. Дивився, як розбігалися на воді кола, як плавно хиталася в жахливій глибині яскрава зірка, і намагався ні про що не думати. Та невідчепно мучило питання: «Прийде чи не прийде?»

Коли він повертався з поля, його зустріла на вулиці Феня й по-змовницькому шепнула:

— Сказала Маринка, що прибіжить... Коли мати засне.

«Отже, має прийти...»

Під вербами густіли сутінки. З пагорка дивились на Бужанку смоляними вікнами хати. Ясени біля них вдавалися чорними й непорушними.

Тільки по той бік яру, що підступав до річки, там, де на спустошених городах закладено перші фундаменти хат нового села, тьмяно світились на стовпах електричні лампочки. А ще далі, за вигоном, що розтанув у синіх сутінках, ніби завмер пасажирський поїзд з освітленими вікнами. То бовванів корівник, ховаючи за собою довгі будівлі колгоспного двору.

Село вже спало. І, ніби бажаючи пересвідчитися в цьому, з-за хмари злодійкувато визирнув схожий на скибку стиглої дині місяць. Його світло боязкими колисками впало крізь густе вербове віття до Андрієвих ніг, ковзнуло у воду й заструмувало через річку хисткою доріжкою.

Андрій засміявся. Ні, то не був безпричинний смішок парубка, що розважався знічев'я. Андрій уявляв, як у цю хвилину його любуня Маринка, кусаючи від ляку губи, тихенько відчиняє на кухні вікно й вислизає з хати в малинник. Під її ногами тріщать сухі стеблини, і вона

завмирає, прислухається: чи не покличе сердито мати? Настя ж напевне чує, як тікає на гулянку дочка.

Та хіба одна Настя? У багатьох хатах сполохують зараз сторожку тишу виск мостини, скрипіння віконної рами або дверей. Шелестять сінники, тріщать перелази... То потайки від батьків пробираються на вулицю хлопці й дівчата. А навздогін їм зітхають батьки й матері, прикидаючись, що зітхають уві сні. Нічого не поробиш — кожен був молодий, кожен пережив солодкий жах ось таких втеч.

Дівчата через садки й городи прямують на Євграфову леваду, котрої вже давним-давно немає, а залишилась тільки назва місця, де тепер серед трав'янистого майданчика височіють на дубових підпорах гойдалки. Так уже повелося: поспішають дівчата в кіно чи на виставку (так називають у Коханівці самодіяльні спектаклі), ідуть на збори чи на концерт, все одно гуртуються зграйками на Євграфовій леваді, а звідтіля прямують до клубу, і розлягаються селом їхні голосисті пісні, що доводять до люті собак.

А хлопці, тільки вихопившись із подвір'я на вулицю, статечно закурюють і вичікують, поки на вогник не підійде хтось із друзів-приятелів. Потім, забувши про статечність, чимдуж поспішають навперейми дівочим пісням.

Сьогодні клуб зачинено (у жнива голова колгоспу й бригадири як вогню бояться наїздів артистів та кіномеханіків). Та й чого йти до клубу, коли вабила серпнева ніч, що дихала ароматами прив'ялого збіжжя, пряними запахами конюшини, свіжістю річки, над якою про щось таємниче перешіптуються старі верби.

Тут, над Бужанкою, до перших півнів лунатиме піснями й переборами гармонії гульбище. Потім воно трохи стихне: з танка невідомо коли і як зникне багато дівчат і хлопців. То там, то тут — над берегом і в садках — чути буде виляски сміху, звуки цілунків, гарячий шепіт. А буває, що й лясне дзвінкий ляпас, якого вліпить сувора дівчина занадто заповзятому залицяльникові.

Пісня, що була затихла, незабаром зрине особливо дзвінкими голосами. То почнуть співати пустотливих частівок ті дівчата, що не встигли «присушити» когось із парубків, і ті, кого природа обійшла вродою, а доля погрожувала самітністю. В задирливій пісні топитимуть вони свою тугу за коханням і ремство на лиху долю.

Авжеж, не старіє кохання. В такому ж пісенному буйстві йшло воно Коханівкою і в роки юності батька та матері Андрія Ярчука. Тільки інші були пісні, інші мрії, та й щастя малювалося в інших барвах.

А Маринки нема та й нема.

За яром, біля широкого плеса Бужанки, де пологий берег щедро встелений повзучим споришем, уже давно гомоніла нестямно весела гулянка. Чути було вибухи реготу, дівчачий вереск, переливи гармонії. Хтось із парубків, либонь, Федот Сновида, дужим і приємним баритоном заспівав пісню, її підхопили дівочі голоси, але пісня одразу ж згасла, потонула в дружньому вибуховій сміху. Все те зливалося в єдиний гамір, що не знати чому наводив на думку про сільське весілля.

Маринко, та де ж бо ти?!

Місяць видерся насеред неба, в самісіньку гущавину тремтливих перлистих зірок. Берег ніби облили голубим сріблом, на яке темним мереживом лягли тіні од верб. В синьому мороці тонув виднокруг, і небо над ним ледь зблякло: жевріла далека зоря.

Андрій більше не міг сидіти. Докурив останню сигарету, кинув недокурок і, коли той, прокресливши в повітрі вогняну дугу, коротко засичав у чорній воді, рішуче встав. Але йти не хотілось. І не хотілося вірити, що Маринка так і не прийде. Мабуть, подумала, що Андрій її не діждався. Дурненька! Коли б знала, як він кохає! Адже знає, що кохає. А може, й ні. Андрій же не вміє говорити їй про кохання. Чомусь соромиться тих ніжних найласкавіших слів, що їх він міг без кінця твердити сам собі. Але сказати їх Маринці?.. Частіше казав їй якісь дурні жарти. Вони не стільки смішили, скільки дратували дівчину. Але тепер скаже. Скаже, яка болісно-солодка мучить його туга, коли він не бачить Маринки, не буває поряд з нею, не чує її рідного, що лоскоче серце, голосу, не дивиться в її очі. Ох, ті очі! Поведе ними Маринка на Андрія, і вони, плавлячись в щасливому сміхові, немовби промовляють: ой не хитруй, не хвались. Я ж розумію тебе, ой як розумію, ой розумію! І іскряться, іскряться сміхом, повні теплоти й ніжної щедрості серця.

І в Андрія, коли він закохався в Маринку, серце стало зовсім, зовсім інше. І сам він став іншим. Може, через те його тепер так хвилює музика? І щебетання птаства, і пахощі квітів, і дитячий лепет. Раніше він, здається, не

помічав, яка гарна в своїй повсякденності його Коханівка, яка покірно-тиха й по-дівочому задумлива Бужанка; в його грудях не породжували захвату безмовні ранкові й вечірні заграви, не викликала несвідомої туги дзвінка тиша місячних ночей. Все, все стало не таке. І він сам...

Кохання робить людину доброю, мудрою і щедрою душею.

Та де ж ти, Маринко?

19

А Настину хату сповнював застольний гомін: справляли бенкет на честь приїзду Маринчиного однокашника по технікуму Юрка Хворостянка. Та коли казати правду, розмахнулася Настя щедрістю не тільки заради Юрка; вона вважала, що він зробив дурницю, коли приїхав на роботу в колгосп з доброї волі. Хотілося Насті побачити Павла Ярчука за своїм удовиним столом. Ніколи ж раніше не був він у цій осоружній йому хаті, і вже багато літ не зустрічались вони ось так, щоб можна було, не оглядаючись на людей, обдарувати його несміло-закличною усмішкою, лукаво-запобігливим поглядом і підсісти в'їдливим слівцем з глибоким натяком; Насті хотілося триматися так, ніби зовсім не була вона винна перед Павлом. І справді, не відчувала своєї провини. Життя неласкаво обійшлося з нею, і колишня провина — пусте, порівнюючи з тим, що він, Павло, живий-здоровий, а її чоловік Сашко пропав на війні. Серце підказувало: час не вбив у Павлові всього того, що буяло в дні їхньої зеленої молодості. Сама не знаючи навіщо, Настя сподівалася помітити в ньому рештки незгасимого жару і з грішною радістю відчути свою жіночу владу над ним... Отож і скористалася з нагоди, запросила до хати.

Прийшов Павло Платонович разом з Юрком Хворостянком. Несподівано з'явився і Серьога Сновида.

Застелений вишитою скатертиною стіл, здавалося, стогнав від закусок. Коли тільки встигли господині наготувати всякої всячини? Коричнево лисніли на великій тарелі смажені курчата, парували в зеленій сивині голубці, здіймалася на полумиску гірка вареників, поряд холодно біліла сметана в розмальованій череп'яній миски. Нарізане шматочками сало на синій таці сусідило з червоним блюдечком, на якому лежала добра жменя

чищених зубців часнику. Були тут яйця сирі й варені, огірки свіжі й малосольні, помідори з грядки й мариновані. І хто знає, які ще наїдки таїлися в печі, що дихала теплом.

Царювала на столі запітніла карафка прославленої іскристо-рожевої калинівки.

Павло сидів поряд з Серьогою — на покуті, навпроти них, спиною до дверей,— Маринка і Юрко. Розмова не в'язалася. Серьога мовчки жував вареник, хмурнів од ніяковості й нетерпляче ждав, коли Настя налле ще по чарці. Павло краєм ока оглядав світлицю, стіл з багатством закусок і думав про те, як невпізнанно змінилося селянське буття. Щезли старі мисники, побиті шашелем скрині, тесані сокирою лави уподовж стін. Ось і в цю хату немов переселився вчорашній день міської квартири — двоярусний буфет, масивний шифоньєр, плетена з лози етажерка з поличками, що аж повигиналися під вагою книжок, дешевий радіоприймач на тумбочці, металеве ліжко з трубчастими спинками, рожевий абажур під стелею... За столом теж усе не по-староселянському: кожному — окрема тарілка, блискучий ніж, виделка, чарка. В кокетливій вазочці — віяло паперових серветок. Нічого схожого на ту хату, де росли Павло й Настя. Зринув у пам'яті чорний од часу незастелений стіл, висока череп'яна миска й дерев'яні ложки круг неї, згадалася Настина звичка спритно, ніби ненароком, виловлювати з борщу вишкварки.

— Чого ти, Павле Платоновичу, язика прикусив? — стурбувалась Настя тривалою мовчанкою.

— Думаю про те,— відповів Павло,— що живеш ти як цариця, а нарікаєш на малі заробітки в колгоспі.

— Знайшов царицю! — вдоволено засміялася Настя.— Від колгоспу в мене тільки мозолі на долонях та болячка в попереці. А все, що на столі,— домашнє.

— І борошно на вареники домашнє? — здивувався Павло.

— Хіба що борошно.

— А сало не з поросяти, що колгосп дав?

— Ну, ще сало.

— А сметана не від корови, що на колгоспній землі пасеться та їсть сіно, яке маєш з колгоспу?

— Ти ще скажи, що я колгоспним повітрям дихаю та на тебе, колгоспного голову, безплатно очі витріщаю.— Настя, не криючись, обпекла Павла таким поглядом, що

Серьога аж почервонів.— Наливайте чарки! — І взялася за карафу.— Ви, начальство, занадто грамотні, коли треба рахувати, що дає колгосп людям. А чого не дає, то кебети підрахувати у вас не вистачає.

— А що ти нарахувала?

— Нарахувала, що можна було б людям більше хліба дати, аніж ви плануєте.— Настя налила всім калинівки й підсіла до Маринки.

Павло Платонович досадливо скривився і підняв налиту чарку.

— Тож випиймо за молодого будівника нової Коханівки Юрія Арсентійовича Хворостянка, щоб почував він себе своєю людиною в нашім селі, щоб пустив у ньому коріння...— Павло промовисто поглянув на Маринку, змусивши її опустити очі.— Одне слово, випиймо!

— Спасибі, спасибі! — Юрко вклонився до всіх з надмірною скромністю. Діждавшись, поки випили чоловіки й пригубили калинівку жінки, випив сам.

Вимушеність за столом, що спочатку гнітила Павла, поступово розмивалася теплінню п'янкої хвилі, що розлилася по жилах. Раптом звернув увагу на золочену раму під вишитим рушником, що висіла між вікнами. Коли придивився, впізнав портрет Сашка Черних. Темні очі Настиного чоловіка, що не повернувся з війни, дивилися з-під широких брів з легкою погордою й безшабашністю, а Павлові здавалося, що погляд цей удаваний і з усієї сили ховає муку, готову страшним зойком вирватися з грудей. Павло згадав той далекий, що загубився в глибинах часу, день в Австрії, коли смертельно поранений Олександр дивився на нього затуманеним гарячковим поглядом і все слабішим голосом благав берегти в таємниці навіть од Насті, що вмирає зрадником.

Видіння минулого стиснули груди; Павло дістав з кишені сигарети, закурив і, не знайшовши на столі попільниці, повернувся до розчиненого вікна. Кинув у темінь ночі недогарок сірника й затримав погляд на кущеві калини, що сонливо зазирав до хати, мружачись червоними гронами в електричному світлі. Але що це?.. Привиділось?.. Кущ злякано заворушив гіллям. Павло якийсь час насторожено вдивлявся в темряву. Згадав про Андрія: «Чи не він шастає під вікнами?»

Маринка поставила перед Павлом Платоновичем блюдце замість попільниці й запобігливо спитала:

— Дме? Я зачиню вікно.

— Зачини, зачини,— підтримала її Настя.— А то комарі в хату летять.

Маринка, зітхнувши, почала зачиняти вікно, одводячи від стулок у червоному намисті зелені руки калини. Здається, й вона сторожко вдивлялася в темну загадковість ночі.

Розчервонілий Серьога теж потягнувся до сигарети й, поглядаючи на Юрка, спитав:

— А що нам скаже товариш технік-будівельник, приміром, про двоповерхові будинки? Навіщо нам радять їх будувати? Потрібні вони колгоспникам чи начальству хочеться, щоб селянин на голові один у одного жив?

— Наше діло виконувати замовлення,— статечно відповів Юрко.— Будуємо згідно з проектом.

Серьога вичікувально дивився на Юрка, сподіваючись, що той продовжить свою думку. Але Юрко, переконаний, що тільки безплідні голови щедрі на слова, замовк і взявся за курча.

— А ти, Платоновичу, як мізкуєш про двоповерхові? — звернувся Серьога до Павла й голосно видихнув хмару диму.

— Правильно мізкую,— знехотя відповів Павло і скоса подивився на раму з фотографією.— В колективних будинках швидше зачахне наша з тобою селянська психологія.

— Яка ще така психологія?

— Куркульська!

— Ну, ти це кинь, Павле Платоновичу. Куркуль у мені й не ночував.

— Тоді як же ти сам, Сергію Кузьмичу, дивишся на двоповерхові будинки? — Павло глянув на Серьогу з насмішкуватою цікавістю.— Не схвалюєш?

— Не схвалюю!

— Чому?

— Так наче сам не знаєш! — Сергій ущипливо покосував на Павла білястими очима.— А чого ж городяни прагнуть хоч собачу будку та мати на лоні природи?! Власну, без сусідів. Бачив, скільки таких будочок навколо Києва та Москви? Я вже мовчу про капітальні дачні селища. В садах скільки курників поналіплювали! Кажуть, призначаються вони для того, аби люди ховалися від негоди, коли працюють у садку. То й будували б для негоди колективні схованки — на п'ять-шість ділянок одну... Так ні! Кожному давай окрему крівлю. Селя-

нинові тим більше крівля потрібна, та ще й з клаптем землі.

Серьогині слова спантеличили Павла. В них звучало щось і з його думок, тільки по-іншому звучало. Кому ж не зрозумілий споконвічний потяг людей до матері природи, тиха радість людини, коли вона розмовляє з нею голосом серця, саджаючи деревце чи квіти, пестячи землю рукою чи босою ногою або просто споглядаючи на самоті казкові витвори землі і сонця. Природа ховає людину від суєтності життя, коли вона стомлена або коли їй сумно, ховає від чужого ока, коли вона кохає, допомагає їй позбутися всього, що заважає відчути в грудях радість творчого горіння. Він, Павло, не проти такої самоти.

Але ж буває й зовсім інша самота. З глибини віків винесли люди уявлення, ніби щастя людини лише те, що в неї в кишені, у власному домі. І хоч у нас давно народилося нове уявлення про щастя, є ще люди, які не вірять, що можна бути щасливим, не одгородившись від світу. Ось кожен з таких і грає на свою дудку. Багато хто поспішає урвати клапоть землі ближче до міста, обгородити на ньому свій дім і зробити його скарбничкою щастя. З їхньої волі зникають ліси і з'являються чагарники, оточені глухими парканами, а слідом зникають люди й з'являються жалюгідні людці.

У них одна природа з тими селянами, що, ніби чорт ладану, бояться комунального будинку. А втім, дехто з селян ще має підставу дивитися на свій дім, а точніше, на земельну ділянку біля нього та на домашню худобу, як на рятівний круг, що тримає їх, коли штормова хвиля хлібо- та інших заготівель (вирує ж вона з року в рік) змиває і належні їм, селянам, трудові дари землі.

Звичайно, Павло дуже добре розуміє, що приватна власність колгоспників і робітників радгоспів аніскільки не сприяє швидшому народженню в них комуністичної свідомості. Та городи й домашня худоба — це овочі, фрукти, молоко, м'ясо, за якими селянам не доведеться звертатися ні до артілі, ні до кооперації. Бо комунізм, окрім усього іншого, передбачає й казковий достаток продуктів. Тож треба дбати про цей достаток! Ех, коли б Павло добрався до якоїсь високої трибуни та нагадав на повний голос, що не треба лякатися протиріч у нашому житті. Без них аж ніяк не обійдешся. Куди ж подітися і від цієї суперечливої ситуації, коли зацікавле-

ність держави в достатку продуктів збігається з зацікавленістю селян у присадибних ділянках та власній худобі. Та й нічого тут страшного немає, бо їхня свідомість визначається врешті-решт колгоспним буттям.

Обірвавши плин думок, Павло вернувся до попередньої розмови. Запитав Серьогу:

— Де ж ти чув, що двоповерховий будинок на чотири квартири, що його, як ти знаєш, легше й дешевше збудувати, аніж чотири одноповерхових, заважає нашому братові мати біля будинку свої ділянки під садок і навіть город? Треба лише розумно спланувати будинок.

Серьога сердито зиркнув на Настю, що ласкаво-докірливим поглядом намагалася змусити Павла змінити тему розмови, і сказав:

— Як не плануй: а коли моя хата одірвана від мого садка й городу, коли у двір я мушу злазити по сходах, значить, і я від землі одірваний.

Павло кинув здивований погляд на Серьогу: Сновида казав слова, з якими він, Павло, не згодитися не міг, але признатися в цьому чомусь не хотілось.

— А потім,— вів далі думку Серьога,— якщо мене заженуть на другий поверх, веранди я там не приліплю. А без веранди дачник до мене не піде.

— От-от! — пожвавішав Павло й відсунув чарку, що налила Настя.— Ти сам і відповів на своє запитання. А кажеш, куркуль у тобі й не ночував.

— Годі вам! — почала благати Настя.— Ви що, прийшли до мене казенні справи облагоджувати чи в гості?

— Винуваті.— Павло взявся за чарку.— Не будемо про це. Живи, Сергію Кузьмичу, в своїй хаті. Ніхто не поспішає позбавити тебе твоєї веранди.

— Щиро дякую! — з єхидством відповів Серьога і хвацько перекинув у рот чарку.

Павло в душі зіщулився від неприязні до Серьоги, що різонула по серцю. Важко з такими вести колгоспне господарство. Він же вважає, що непідзвітний перед артіллю, а з артілі намагається урвати якнайбільше. Сьогодні такий хитрун працює в колгоспі, щоб мати право на присадибну ділянку, завтра комусь допомагає ставити хату, бо це вигідно, післязавтра, почувши, що на базарі підскочила ціна на чорнослив або на волоські горіхи, стоїть з лантухом край дороги й дожидає попутної машини, та ще й картає голову, що спеціального транс-

порту для поїздок в обласний центр не виділяє. Складає гроші й будує собі новий домище, під черепицею і з верандами, але влітку спатиме з сім'єю у смердючому хліві або в духоті на горищі, а кімнати найме дачникам, злупивши з них втридорога за житлоплощу, за свіжі овочі з городу, за ягоди і фрукти, за молоко дітям, за те, що хата близько до лісу, за користування човном на Бужанці, за електроенергію, за дрова, за вибиту шибку у вікні, за зламану гілку.

Звичайно ж, дво- чи тримісячне перебування дачників у селі дає ось таким Сновидам прибуток, що перевищує їхній річний заробіток у колгоспі. І короста користолюбства роз'їдає їм серця і душі, на колгосп вони починають дивитися, як на своє підсобне господарство.

На щастя, небагато в Коханівці ось таких Серьог Сновид, але їх цілком досить, щоб отруювати духом корисливості атмосферу в селі і викликати гірку досаду в чесних трударів, що на своєму хребті тягнуть артільне господарство. Але ж немало таких Коханівок розкидано довкола міст чи навіть далеко від них — на берегах сотень річок і озер, не кажучи вже про морські узбережжя...

Настя давно не бачила Павла в такому мінливому настрої. Подумала: чи не ревнує він її до Серьоги, який з дурного розуму веде себе як господар за столом? І, вдаючи, що не помічає ущипливих Серьогиних поглядів, сіла поряд з Павлом, плече до плеча, ніби для того, щоб збоку помилуватися Маринкою та Юрком, які про щось перешіптувались. Юрко, звісивши над столом русявого чуба, знизу вгору зазирав Маринці в зарум'янене личко й дослухався до плутаних її слів; очі Юркові блищали, сяяли щедрою поблажливістю, а вуста кривилися в досадливій усмішці. Маринка, опустивши тремтливі повіки, бгала в руках серветку і щось доводила Юркові.

Ніякову тишу порушив Серьога:

— Отже, ти, Павле Платоновичу, голосуєш за багатоповерхові, як начальство велить? — спитав він і тут же осікся, помітивши лихий блиск у Павлових очах. Павлові вже важко було втриматися, щоб не висловити Серьозі всього того, що накипіло на серці.

Та не встиг вимовити й слова. Наче гарматний постріл, гахнув лютий удар по вікну. В спину Серьозі й Павлові, на стіл і на підлогу з тонким дзенькотом бризнули скалки.

Першою опам'яталася Настя. Вона кинулася до стіни й клацнула вимикачем. Кімната поринула в темряву. Всі, вражені несподіванкою, мовчали.

По тому звідкілясь із-під столу подав зляканий голос Серьога:

— А до вікон на другому поверсі холери б дотягнулись.

У відповідь почувся зловісний Павлів смішок і різкі його слова:

— Ану, хлопці, за мною! Треба зловити негідника! — Павло чомусь був переконаний, що вдарив по вікну не хто інший, як його син Андрій.

Така ж думка промайнула, аж похололо серце, і в Маринки. Вона кинулася з хати слідом за Павлом Платоновичем.

Настині гості довго обшукували малинник, садок, город. Та даремно. І ніхто не здогадувався, що Маринка уже вчинила суворий, але неправедний суд: вона знала, де може бути Андрій. Вискочивши на вулицю, Маринка подалася до старого баркаса, що з давніх-давен лежав догори дном під сусідським тином. Там не раз сиділи вони з Андрієм і не раз ховалися за баркасом, коли виходила з двору Настя. І справді: Андрій стояв біля баркаса, сердито поблискуючи в темряві білками очей. Маринка підлетіла до нього і, задихаючись, просичала:

— Дур-р-рень! — і невміло ляснула долонею по обличчю.— Ненавиджу тебе! — Потім схлипнула й побігла, люто хряпнувши хвірткою.

Вечір було зіпсовано. Пішов додому Павло, несучи в грудях лютість на Андрія; особливо злило його те, що син, зробивши дурницю, сховався, як боягуз. Слідом за Павлом пішов і Серьога, взявши до себе переночувати Юрка Хворостянка.

Андрій же ні в чому не був винний. Втративши надію, що Маринка прийде на побачення, не маючи більше сил лишатися в невіданні, він кинув умовлене місце над Бужанкою і, сам не знаючи чого, попростував до Маринчиного двору. Здалеку побачив, що знайома хата з безсердечною втіхою світиться всіма вікнами. Не втримався, переплигнув через тин і з городу підкрався до хати. Побачив у вікні таке, що в голові запаморочилось, а серце зайшлося німим криком: Маринка сиділа за столом поряд з незнайомим плечистим парубком, дивилася

йому у вічі, усміхалась і про щось весело щебетала. Андрій навіть не пам'ятає, як знову опинився на вулиці. Тепер йому все зрозуміло! Все! «До нас приїхала одна людина, і мені треба побути вдома»,— згадалася Маринчина записка. І насмішкуваті Фенині гримаси згадалися.

Він стояв біля знайомого баркаса і не відчував самого себе, землі під ногами, тремтливої пітьми, що насунулася з усіх боків. Тільки палючі блискавки в серці.

Ступив крок, другий до Бужанки й відчув, що ноги не хочуть слухатися, ніби з них повиймали кістки. «І ногам важко йти звідси»,— з гіркою усмішкою подумав Андрій, розслаблено сідаючи на днище перевернутого баркаса. Раптом поряд пролунав сердитий материн голос:

— А ти чого тут сидиш?!

Андрій здригнувся від несподіванки. Мати стояла за два кроки від нього з дебелим дрючком у руці, немов привид, зіткання з нічної темряви, що ставала каламутною перед близьким світанком.

— Та так... Не спиться...— Андрій навіть не впізнав свого голосу, хриплого, згрубілого.

— Знаю, чому тобі не спиться... Ач, батько наш як розгулявся!

У материних словах Андрій відчув зловісну інтонацію: вісника сімейної бурі.

— Настя женишка виписала для Маринки з міста, а він у свати напросився! — поінформовано провадила мати, насилу стримуючи гнів.— Я йому покажу, дідькові вусатому!

— Мамо, йдіть додому.— Андрій стурбувався не на жарт.

— Піду, піду... Ось тільки гляну у вікно на їхню теплу компанійку й піду... А ти теж іди. І щоб завтра твого й духу не було в селі — їдь собі!

— Куди їхати?

— Хоч і на цілину! Батько казав, що вимагають із колгоспу одного комбайнера. Їдь і забудь оту червиву Маринку! Плюнь на неї! Є ж у тебе гордість? — І мати з загрозливою рішучістю попрямувала до Настиного подвір'я.

Втративши відчуття часу, Андрій скам'янілий сидів на баркасі й роздумував над материними словами. Несподівано почув, як брязнуло й посипалося додолу розбите скло, побачив, як згасло світло в Маринчиній хаті.

Через хвилину із хвіртки вихопилася жіноча постать. Серце стислося в тривозі: мати щось натворила, а тепер тікає. Та то була не мати. То була Маринка. Вона підлетіла до Андрія, обпалила ляпасом на щоці й кинула в обличчя слова, яких він їй ніколи не пробачить і не забуде.

На сході, на самісінькому краєчку землі, небо вже пило проміння ще не видимого сонця. Ніч світлішала, ставала димчасто-сизою, і, здавалося, світлішала сама тиша, що колихала Коханівку, яка спала передсвітанковим сном. Андрій стомленою ходою йшов берегом Бужанки кудись за село, болісно силкуючись віднайти якусь найпотрібнішу, найголовнішу думку.

20

Секретар парткому Степан Прокопович Григоренко часто жартує в душі з себе через те, що навідують його думки про старість. Але ж і справді не молодий: давним-давно шостий десяток розміняв. А на вигляд Степан могутній, немов віковий дуб, що вистояв у бурі й урагани. Як іде вулицею — залюбуєшся! Мов парубок — високий, стрункий, плечистий! Хоч і псує трохи його постать помітна повнота в талії, зате посилює вона враження незламності здоров'я Степана Прокоповича. Здається, коли б він розігнався — ніщо не встоїть на дорозі, навіть кам'яний мур. Не згасли й веселі світлячки в темних очах Григоренка, хоч брови над ними, колись чорні, вкрилися інеєм сивини, точнісінько такої, яка надійно осідлала його колись циганську голову.

Степан Прокопович з веселим здивуванням ніби збоку озирається сам на себе і вже без веселощів розмірковує над тим, як довго серце звичайної людини здатне витримувати безугавні бурі житейських пристрастей (саме житейських, бо партійна робота для нього не служба, а саме життя), бурі великі й малі, яких не бракувало Степану Григоренкові, керівникові будомирської партійної організації. Вони то обливають його радістю за успіхи району, то бентежать і засмучують, якщо не щастить здійснити чергову справу. Часто-густо тріумф чергується з скорботою, задоволення — з обуренням... Немає дня, нема години, щоб не гризли секретаря парткому якісь турботи і тривоги. От і пустує серце, часом сердито стукає зсередини, ніби нагадує: «Чо-

ловіче, май совість! Побережи мене, коли довше хочеш бачити сонце». І для більшої переконливості іноді хлюпне у груди гарячим болем.

А з серцем погані жарти. Розгнівається — от і маєш інфаркт — модну тепер хворобу, що нема-нема, та й звалить з ніг людину, незважаючи на її становище й заслуги.

Так, є в Степана підстава побоюватися за своє серце. Добряче зносилося воно ще замолоду, переболіло за Христею, що не пересилила холодного материного лукавства й без кохання вийшла за Олексу, сина куркуля Пилипа Якименка. Як почалася колективізація, повісився Олекса, а потім Степан узяв Христю, став батьком двох її та Олексиних донечок. Народився син Іваньо. Степан тремтів од щастя, коли носив на руках пустотливого малюка і чув його незрозуміле ласкаве лепетання. Та недовге було щастя: по брехливому доносу на два роки запакували Степана Григоренка в тюрму, і знову довелося його серцю захлинатися в німому риданні і знемагати в смертельній тузі.

А потім війна. Забрала війна й Іваня, й Христю, й приймачку Олю. Іваня й Христю забрала потай, обірвавши їхнє життя невідомо де і як. Коли ця страшна звістка прилетіла в партизанський загін, яким Степан командував, йому здавалось, що він не переживе, що цього разу його серцеві вже не стане сили стерпіти найчорнішого з усіх чорних лих. Перед очима невідступно маячіло рідне личко десятилітнього Іваня: воно то всміхалося йому, то корчилося в муках, вчувався передсмертний Христин зойк, і Степан майже втрачав розум.

І досі не дає спокою Степанові Прокоповичу загадковість зникнення дружини й сина, а також причетність до цієї жахливої таємниці, як твердить Серьога Сновида, коханівського вчителя Прошу, що його стратили німці. Покійний Антон Карабут, довоєнний секретар райкому партії, встиг шифром повідомити Степана восени сорок першого, що в хатині Прошу — явочна квартира підпільників, а сам учитель працюватиме в німців за його, Карабута, завданням. Але що скоїлось потім?

Двадцять два роки минуло з того часу. Давно в Степана нова сім'я, росте дочка Галя з смішними розкосими очима, вилицювата — вся в матір, уродженку Середньої Азії. Там у сорок п'ятому й сорок шостому лікувався він у шпиталі після тяжкого поранення, там

познайомився з медсестрою Саїдою... Невисока, стрункa, вона вразила Степана своєю жіночою лагідністю, материнською турботою і страхом перед його чорною партизанською бородою. І дикою непомітною вродою своєю вжалила серце — точеним обличчям з вилицями, що ледь випиналися під смаглявою, незвичайно гладенькою шкірою, подовженим розрізом темних лякливих очей, повними й яскравими вустами. Вона стежила за ним неспокійним поглядом, в якому світилася дитяча цікавість, намагаючись відгадати його думки й бажання. Десять довгих місяців шпитального буття й щоденні зустрічі з Саїдою зробили своє діло: він покохав її так, як, здавалося, й Христі не кохав. Потім чотири трудних роки навчання в партійній школі.

Та несила людині заглушити голос пам'яті. В Степанові вона жила далі болем за Іваньом і Христею. А тут ще безглузді чутки між людей, що нібито Христя з Іваньом блукають по білому світу і з якихось загадкових причин не з'являються в рідних місцях. Та ніякі розшуки за участю міліції ні до чого не привели. І все-таки серце чекало якогось чуда.

Ох, серце, серце... Може, легше жилося б на світі, коли б не було воно таке чутливе, незахищене, не спалахувало так швидко й не ранилося так легко.

Ось і недавно. Здається, дрібний випадок, а Степан Прокопович кілька разів пив краплі.

Проїжджав через Будомир інструктор сільського обкому партії Арсентій Никонович Хворостянко — гострий на язик, але загалом сердечний, щирий чоловік, що за свої сорок з чимось літ встиг посивіти й набути фундаментальної гожості, що виказувала в ньому керівного працівника. Їхав Хворостянко в сусідній район і зупинився перекусити в будомирській чайній. Степан Прокопович провів гостя в боковушку — окрему кімнату, замовив обід на двох і спитав Арсентія Никоновича:

— Що за справи покликали тебе в той район?

Хворостянко невиразно засміявся, одвів очі вбік і промовчав. А коли випили по чарці коньяку, сказав, ніби між іншим:

— В обкомі ходять чутки, що ти на пенсію збираєшся. Невже правда?

У Степана Прокоповича кольнуло під серцем.

— Чутки чи в начальства є думка? — з робленою байдужістю перепитав він.

— Тобі вже скільки років? — ухилився од відповіді Арсентій Никонович.

— Першість тримаю за віком між секретарями парткомів. Але хіба ж старий кінь псує борозну?

— А все ж таки скільки?

— Ну, скоро шістдесят. Вік, звісно, не піонерський.

— Отож-бо й воно,— загадково мовив Хворостянко.— Пора молодим дорогу давати.— І коли Степан Прокопович взявся за карафку з коньяком, Арсентій накрив долонею чарку, милуючись своєю рішучістю.— Більше не п'ю. Справи.

Арсентій Хворостянко поїхав, а Степан Прокопович з онімілим серцем все мізкував над його словами, дивуючись із того, що інструктор розмовляв з ним з тінню винуватості.

Згадалася Степанові давнішня суперечка з Арсентієм Никоновичем, коли обком, а з ним і облвиконком, розділили на сільський і промисловий. Вони сиділи з Хворостянком в одному з обкомівських кабінетів і обговорювали цю подію, що так всіх приголомшила. Степан Прокопович тоді з удаваною наївністю сказав:

— Темний ми народ— працівники районного масштабу. Голова аж тріщить від думок, а збагнути ніяк не можу.

— Що ж тут незбагненного? — не помічаючи пастки, спитав Арсентій Хворостянко.

— Навіщо створюють два обкоми?

— Для посилення керівної ролі партії.— Арсентій дивився на Степана Прокоповича з почуттям своєї переваги.

— Для посилення? — не переставав дивуватися Степан.— А скажи, Арсентію Никоновичу, цукрові, плодоконсервні, спирто-горілчані заводи, та й той же м'ясокомбінат у чиїй сфері впливу будуть? Їх же не одділиш від сільського господарства.

— Так... Сільський обком буде куратором цих підприємств,— з упевненістю відповів Хворостянко.

— А що ж тоді лишається на долю промислового обкому?

— Все інше.

— Що саме? Суперфосфатний завод? Його б теж не слід одлучати від землі.

— І вигадаєш таке! — з досадою засміявся Хворостянко.— Ти так і авторемонтний завод підпорядкуєш сільському обкомові.

— А чому б і ні? — щиро здивувався Степан Прокопович.— Хіба авторемонтний завод не виконує замовлень колгоспів, радгоспів, автоколон, що обслуговують, скажімо, цукрові заводи? А потім, не можна забувати, що існує раднаргосп, де до того ж є партком.

— До чого тут раднаргосп?! Навіщо плутати партійне керівництво з органами, які планують і координують? Так, є раднаргосп! Є й галузеві міністерства. А тепер буде ще два обкоми.

Степан зітхнув і, кинувши хитрий погляд на Арсентія Никоновича, почухав голене, аж синясте підборіддя. Потім нахмурив чоло й провадив далі:

— Ну, гаразд. Два обкоми то два. А навіщо ж два облвиконкоми? Це що, дві Радянські влади? Одна промислова, а друга сільська? Та й комсомол розчерепашили на дві когорти.

Арсентій Хворостянко боязко зиркнув на прочинені двері, заходився збирати зі столу і складати в шухляду папери, даючи зрозуміти Степанові Прокоповичу, що він не має наміру вести далі цю слизьку розмову. Потім кинув на співрозмовника насмішкувато-в'їдливий погляд і промовив:

— Ой партизане, добалакаєшся коли-небудь!

— Чому? — з тією самою удаваністю здивувався Григоренко.— Кажу, що думаю. І не на базарі, а в обкомі партії ділюся своїми думками.

— Між іншим, в обкомі партії більше цінуються здорові думки,— не ховаючи іронії, зауважив Арсентій Никонович.— Я, наприклад, міркую по-іншому: верхам усе видніше. Там узагальнюють досвід усієї країни, а ти дивишся на стан справ тільки із свого припічка.— І, помовчавши, додав без зв'язку з попередньою розмовою: — Крім того, не забувай: сьогодні ти секретар, значить, тобі й відповідні блага. А завтра не секретар, і, отже...

— Ніхто? — продовжив думку Степан Прокопович.

— Не зовсім так, але...

— В цьому й лихо наше,— Григоренко з жалем подивився на Арсентія.— Боячись утратити крісло, деякі люди часом не насмілюються розкрити рота, хоч і бачать безглуздя. А ще гірше те, що й справді можуть дати їм

потиличника, коли розкриють рота. Пора з цим кінчати, бо загубимо доручену нам справу.

— А ти піди до котрогось із секретарів обкому й поділися цією думкою,— насмішкувато зауважив Хворостянко.

Степан спалахнув від обурення:

— Слухай, Арсентію! Ти ж набагато мудріший, ніж хочеш показати! Я тебе знаю з комсомольського віку! Чому раптом виляти почав?

Хворостянко зітхнув так, що ворухнулися перед ним аркуші настільного календаря, взяв тремтячою рукою з портсигара цигарку й після болісної паузи проказав:

— А ти хіба надаєш значення моїм словам? Я б на твоєму місці тримався... не знаю як. Пам'ятаєш, приїхав я до тебе в район і почав давати вказівки, щоб колгоспники продавали власних корів у колгоспи. Я наполягав: така була директива. І ти здався. А що вийшло? Твоя була правда. Кормів не вистачило навіть для колгоспної худоби. А наші обіцянки колгоспникам, що вони братимуть молока в колгоспі скільки треба, виявилися фікцією. В очі людям соромно дивитися.

— Ось тепер упізнаю тебе: заговорив майже по-людському.— Степан Прокопович розреготався й дружелюбно штовхнув Арсентія Хворостянка кулаком в плече.— То треба ж вибиратися із скрутного становища.

...Перед жнивами Степана Григоренка, як і інших секретарів парткомів, викликали на чергове бюро обкому. Степан Прокопович прибув до обласного центру на дві години раніше строку, зазначеного в телеграмі, щоб перед початком бюро потрапити на прийом до секретаря обкому й докладніше розповісти йому про злиденне, викликане неврожаєм, становище району. Вже тоді було зрозуміло, що колгоспам буде важко впоратися з державними поставками, не кажучи про розрахунки з колгоспниками та про загрозу нестачі кормів для худоби.

Федір Пантелійович Квіта зустрів Степана Григоренка жартом з приводу його високого зросту й могутньої статури:

— Заходь, заходь. Та не зачепи головою люстру!

Змірюючи усмішливим поглядом високу грудасту постать Степана Прокоповича, секретар обкому з удаваним острахом простягнув руку назустріч його товстопалому ручиську.

Степан обережно й шанобливо потиснув руку Федора Пантелійовича, вдивився в його моложаве обличчя з майже непомітними зморшками, в сірі очі під ледь припухлими повіками і зрозумів, що секретар обкому намагається за жартами приховати на своєму обличчі стурбованість якимись іншими справами і що перебуває він під владою думок, що хвилювали його ще до того, як з'явився тут Степан.

— Сідай, Степане Прокоповичу, тільки обіцяй не роздушити стільця,— запросив Федір Пантелійович.

— Постараюсь,— зніяковіло засміявся Григоренко, сідаючи.

Секретар обкому зсунув на край столу папери, що лежали перед ним, звів на Степана Прокоповича очі, що раптом посмутніли, і спитав:

— Прибіднюватимешся, щоб зменшили план хлібопоставок?

— Еге ж,— Степан Прокопович винувато зітхнув.

— Не варто. Вся область в такому становищі. Цьому питанню і присвячується сьогоднішнє бюро. Я ось що хотів запитати.— Федір Пантелійович дзенькнув об настільне скло ключем від сейфа.— Дійшли до мене чутки, що ти невдоволений поділом обкому партії.

— І не тільки обкому,— відповів Степан з сумною, трохи визивною усмішкою й відчув у грудях ущипливу злість на Арсентія Хворостянка: «Доніс-таки...»

— Так ось що, шановний товаришу Григоренко,— Федір Пантелійович постукав ключем від сейфа по столу, і в його очах промайнула поблажливо-добра посмішка.— Змушений тобі нагадати, що згідно зі Статутом партії комуніст повинен обстоювати свою думку до того, як організація чи вищий партійний орган ухвалить рішення.

— Але Статут дозволяє комуністам звертатися з запитаннями, заявами та пропозиціями до будь-якої партійної інстанції,— тепер уже поблажливо усміхався Степан Прокопович.

— Правда твоя, дозволяє звертатися, але не базікати про це де попало.— Федір Пантелійович рвучко встав, легкою ходою підійшов до сейфа, відчинив його й дістав звідти якісь папери.— Ось... як зробив я. Прочитай... Тільки щоб це між нами...

Степан не повірив своїм очам: перед ним лежала копія листа до ЦК Компартії України, в ньому секретар

обкому викладав нібито його, Степанові, думки. Федір Пантелійович Квіта писав, що поділ обкому партії на сільський і промисловий на практиці не виправдав себе, а лише ускладнив роботу.

21

Степанові Прокоповичу здалося, що та пам'ятна конфіденціальна розмова ніби поріднила його з секретарем обкому. З нетерпінням чекав випадку, коли зручно буде запитати Федора Пантелійовича, чи надійшла з Києва відповідь на його листа... І раптом ця зустріч з Арсентієм Хворостянком, його прозорий натяк на те, що в обкомі партії є думка, ніби йому, Степанові Григоренку, пора дати дорогу комусь із молодших. Чому так несподівано? І чи немає тут зв'язку між його останньою розмовою з секретарем обкому й цим, видно, не випадковим заїздом у Будомир Арсентія Хворостянка?

Через те, що він чогось не розумів, Степанове серце мліло від тужливого болю, а думки йшли врозтіч.

Звичайно ж, не захочеться Степанові йти на пенсію! Та зовсім не тому, як казав йому Арсентій Хворостянко, що коли «сьогодні ти секретар, значить, тобі і влада до рук... і шана, й відповідні блага. А завтра не секретар, і, отже...» Ніяких «отже», бо «блага» від свого секретарства Степан вбачає далеко не в тому, в чому вбачає їх Арсентій,— здається, примітивна і водночас якась загадкова людина.

І хай натруджене серце часом озивається у грудях гарячим болем, не поспішатиме Степан підвести риску під своїм життям комуніста, під діяннями своїми — успішними, а іноді й не успішними. Хоч кілька літ, але мусить він побути ще коло справжнього діла і працею своєю, помноженою на досвід і палке бажання добра людям, допомогти отому найголовнішому злетові в житті села, після якого нарешті вже не буде вимушених різними обставинами приземлень.

Степан Григоренко був свідок і учасник майже всіх попередніх злетів. Особливим захватом наповнювали груди ті, яким відкрили простори історичні партійні з'їзди, починаючи з Двадцятого. Та чи то від надмірного старання, чи то від невміння виходило нерідко так, що після трепетного в чарівних надіях злету приходило гнітюче приземлення. І здається Степанові, що злети обри-

валися через «тріумфальні аркади», що їх поспіхом ставили на шляху сільського господарства області. Так, так! Сільське господарство за роки Радянської влади пройшло шлях від сохи до премудрої техніки, проте зазнавало невдач, ідучи до них через чисельні тріумфальні ворота, позад яких лунко дзвеніли порожні колгоспні й радгоспні каси, ревла на фермах голодна худоба й сумно зітхали селяни, підраховуючи свої злиденні заробітки. А він, Степан Григоренко, розум і совість трудівників землі, ніде правди діти, не поспішав бити на сполох. І не лише тому, що сполох не втішає вухо тоді, коли переможно звучать фанфари, а й тому, що справді є в області помітні маяки — колгоспи й радгоспи, де земля родить багаті врожаї, а тваринництво не дає збитків. Степан Прокопович із шкури пнувся, щоб запозичити досвід маяків і навчити людей свого району ліпше господарювати. І вже не раз бувало, що Будомирський район стояв однією ногою на сходинці, з якої видніли крівлі показових господарств. Та раптом з'ясовувалось, що якісь інші райони тягнуть донизу обласні показники або сусідні області знижують рівень валу республіки, і, за давно заведеним звичаєм, благополучним районам накидали плани по здачі хліба, буряків, м'яса, молока, яєць... І сходинка покірливо підламувалась... Область урочисто проходила через нові «тріумфальні ворота», а район з тривогою озирався на ослаблене господарство й думав, як би наступного року не спуститися ще нижче.

Та без кінця-краю так тривати не може. Всі починають розуміти, що все тоншають і тоншають жили землі, пересихають джерела, що живлять віру селянську. І Степан Григоренко — переконаний, що ось-ось притихнуть литаври й тверезий державний голос спитає людей — командувачів бойового фронту хліборобства, чи вміють вони дивитися вперед далі, ніж на один рік, на один план. А отже, і з нього, Степана, спитають. І він готовий відповісти ділом, аби тільки був твердий план для району — без ніяких «зустрічних».

Та як пережити цей маловрожайний шістдесят третій рік, коли майже в половини колгоспів району недорід?

Немало тривог, турбот, сміливих сподівань. В цьому життя Степана Григоренка. І нізащо не повірить Степан, що обком партії без будь-яких причин раптом запропонує йому одмовитися від цього нелегкого життя,

Упевнено крокувати життям — справжня наука. Так, у всякому разі, міркує Арсентій Никонович Хворостянко — Юрків батько. І якщо ти збагнув ту науку та ще тебе не оминає удача — немає тобі ціни як людині й немає кінця службовій драбині, по якій ти можеш підніматися вгору, на радість собі й на користь державі.

Однак про себе Арсентій Хворостянко не може сказати, що йому дуже щастило. Багато хто в його віці, серед них і чимало однокашників Арсентія по заочній Вищій партшколі, давно вже секретарі міськкомів і навіть обкомів, голови виконкомів, а він лише звичайний інструктор обкому. Але в той же час скільки його товаришів, з якими разом почав вибиватися в люди, так і не піднялися вище районних горизонтів. От і розберися: щастить Арсентієві Хворостянку чи не щастить. Хто знає.

Авжеж... і все ж таки Арсентій Никонович переконаний, що випадок — єдиний і законний володар людської долі. Частенько з його волі якась посередність раптом злітає на такі вершини, про які й не мріялось, а буває, що й здібна, обдарована людина грою випадку летить у прірву невідомості.

А втім, Арсентій Хворостянко мислить значно ширше. Він дуже добре розуміє, що випадок може прислужитися тільки розсудливим, діловим, талановитим людям, тобто схожим на нього.

І ось такий щасливий випадок...

Було це під час туристської подорожі навколо Європи теплоходом «Подолия». Один з туристів був нікому не відомий працівник Будомирського райкому партії Арсентій Никонович Хворостянко. Подорож як подорож; багато приємних знайомств на теплоході, чужі береги й чужі міста, калейдоскоп вражень і як наслідок — втома і отупіння від усього побаченого й почутого. Арсентій Никонович спочатку вів щоденник, а потім кинув і записував у блокнот тільки анекдоти, почуті від артистів, письменників, художників. Під кожним анекдотом Арсентій акуратним каліграфічним почерком проставляв дату й прізвище славнозвісної особи (йому здавалося, що неславнозвісних, окрім нього, на теплоході не було) й відчував наперед те задоволення, з яким він переповідатиме ці анекдоти в Будомирі й називатиме приголом-

шливо відомі прізвища людей, з якими він, Арсентій Хворостянко, тепер знайомий.

Треба віддати належне, що й Арсентій Никонович сподобався своїм супутникам. Розуміючи, що хоч мовчання не завжди свідчить про наявність розуму, але свідчить про відсутність глупоти, Арсентій, коли в салоні теплохода чи за ресторанним столом точилися розмови про новинки літератури, драматургії чи живопису, про зарубіжні світила мистецтва, тільки усмішкою й очима брав участь в цих розмовах. Та коли заходила мова про становище в селі, тут Хворостянко витійствував з глибочезним знанням справи й хвилюванням, яке його слухачам з особливою силою передавалося тоді, як у чарки розливався з баклажки прихоплений Арсентієм у далеку дорогу спирт — продукт сільського господарства, що справляє найгостріше враження.

В одному з європейських міст до групи туристів з теплохода «Подолия» підійшли студенти й почали розмову про те, який спосіб життя кращий — капіталістичний чи соціалістичний.

Повернувшись із туристської подорожі, Арсентій Хворостянко не без самолюбування розповів про цю розмову райкомівцям. А секретар райкому потім похвалився в обкомі:

— Хворостянко наш відзначився за кордоном.

— Чим?

— Одна буржуазна газета назвала його суперкомуністом.

— Та невже?.. Хворостянко? За що ж така честь?

— Коли його тамтешні студенти спитали, чи все йому подобається в Радянському Союзі, він одповів: «Ні!» Еге ж, так і сказав. Тоді студенти почали допитуватися: що й чому не подобається? А він, шельма, знаєте, що сказав? «Мені не подобається, що в Радянському Союзі семигодинний робочий день. Краще б шестигодинний. Не подобається, що надають за рахунок держави лише місячну відпустку; краще — коли б тримісячну». Не подобається, бачте, йому, що треба платити гроші в їдальнях і ресторанах, за таксі, за одяг у магазині. Невдоволений він і тим, що передбачено витрати на армію, яку змушені тримати через погрози імперіалістів. І ще щось, і ще... А по тому запитав студентів, чим подобається їм їхній лад, і вони, регочучись, порозбігалися.

Про це інтерв'ю Арсентія Хворостянка зарубіжним

студентам написала районна газета, згадував його в своїй лекції хтось із обласних пропагандистів.

А коли розділяли обкоми, Арсентія Хворостянка взяли на роботу в область, і він був переконаний, що вирішальну роль у цьому відіграла його поїздка за кордон — отой самий випадок, який є царем всесвіту.

Щоправда, через два роки трапилось несподіване: хтось із товаришів по службі приніс на роботу книжечку відомого письменника «На «Подолии» навколо Європи» — захопливо написані дорожні нотатки. Там двічі промайнуло й прізвище Арсентія Никоновича. Описувалася і славнозвісна розмова з іноземними студентами, з тією лише різницею, що інтерв'ю студентам давав, коли вірити книжечці, не Арсентій Хворостянко, а її автор — письменник з досить відомим ім'ям.

Арсентія Никоновича взяли на сміх. А він спочатку сторопів, потім так щиро обурився «сваволею» письменника і з таким гнівом взявся писати спростування до видавництва, яке випустило в світ книжечку, що всі ладні були повірити в Арсентієву правоту. Навіть почали вмовляти його виявити шляхетність і не ставити відомого літератора в ніякове становище.

Хворостянко вгамував свою лють лише після того, як хтось шепнув йому, що бачив оту книжечку на столі в секретаря обкому з дарчим написом автора.

З того часу Арсентій Никонович великодушно забув про свою туристську подорож— ніколи не починав про неї мову. І чомусь уникав зустрічатися з секретарем обкому.

Але в інструкторів є такий не дуже приємний обов'язок: час від часу заступати на добове чергування по обкому партії; і тоді вже хоч-не-хоч — не уникнеш побачення з начальством. А Хворостянко все-таки уникав. Випадало так, що чергувати йому доводилося саме тоді, коли Федір Пантелійович Квіта кудись виїжджав. Ось і недавно Арсентій Никонович чергував, панував у кабінеті секретаря обкому, що поїхав на кілька днів у віддалений район.

Під час цього чергування стався новий випадок, що, видно, мав знову повернути плин життя Арсентія Хворостянка.

А сталося ось що. Увечері в кабінеті секретаря обкому задзеленчав дзвінок урядового телефону. Арсентій підняв трубку й по-військовому доповів:

— Черговий по обкому Хворостянко слухає!

— А-а, вітаю, Арсентію! — озвалася трубка знайомим фальцетом.— Як поживаєш?

Хворостянко впізнав голос відповідального працівника ЦК Компартії України, з яким він колись познайомився в санаторії.

Обмінялися вітаннями й нічого не вартими фразами.

— Де Федір Пантелійович? — запитували з Києва.

— Поїхав до району.

— Перекажи йому, хай не квапить нас з відповіддю на свого листа. Лист діловий, переконливий, і тут слід помізкувати, порадитись.

— Що за лист? — поцікавився Хворостянко.

— А ти не в курсі?.. Втім, це не для розголосу. Та можу сказати по секрету: Федір Пантелійович пропонує злити ваші сільський і промисловий обкоми в один. Правильно пропонує, але ти ж розумієш, на чию постанову він посягає?

— Розумію, тому я від вас нічого не чув,— відповів Арсентій Никонович, перейшовши на офіційний тон.— Дзвоніть завтра вранці, Федір Пантелійович має бути на місці.

По розмові Арсентій Хворостянко впав у м'яке крісло і обхопив долонями голову. Було над чим задуматися. А що, як і справді зіллють обкоми? Згадалася давня розмова з Степаном Григоренком і його висловлювання про те, що поділ обкому на сільський і промисловий — абсурд, згадалися злі анекдоти, що ходили в народі з цього приводу. Все може бути... А якщо ні? Якщо Федорові Пантелійовичу дадуть по шапці за його листа? Від того Арсентієві Хворостянку лиха, звичайно, не буде. Та коли об'єднають обкоми, він напевне залишиться без посади. Напевне! Арсентій Хворостянко добре знає обкомівські кадри: з такими зубрами не позмагаєшся — всі роботяги, мають освіту, великий досвід, а його, Хворостянка, взяли в область лише тому, що при створенні двох обкомів були потрібні нові працівники.

І нехай! Арсентій Хворостянко згоден працювати там, де від нього більше користі народові й партії. Ну, що для нього обласний центр? Чи багато важить інструктор обкому, коли в місті стільки секретарів обкомів та їхніх заступників, директорів інститутів, театрів, учених, письменників, артистів. На урочистих зборах Ар-

сентієві Хворостянку не те що в президії — в партері не завжди місце знайдеться...

Інша річ — районний центр. Ти там можеш бути перший з перших, відповідно до твого становища й твоїх заслуг.

Та це, як любить висловлюватися Арсентій Никонович, емоціональний і десятирядний бік справи. Важливіше те, що в районі можна на повну силу розгорнути свої організаторські здібності. Робота в обкомі багато дечого навчила. Основне — показники. Тобто — наслідки трудових зусиль народу. Важливо, щоб район став маяком. А цього Хворостянко зможе добитися, якщо очолить партійну організацію. Мине рік-другий — і район піде переможним кроком попереду всієї області. А передовикам, як відомо, шана і хвала. Є ж секретарі парткомів, обрані до ЦК, до Верховної Ради.

Того пам'ятного вечора Арсентій Хворостянко й замислив повернутися до милого його серцю Будомира, де він колись працював, поблизу якого народився й виріс. Щоправда, маячив перепоною колишній партизанський командир Григоренко. Але чи не час Степанові Прокоповичу на заслужений і почесний відпочинок? Адже потрудився він на своїм віку немало. Багато пережив... Поранений... Доведеться підказати йому відносно пенсії.

З того часу Арсентій Никонович не пропускав нагоди, щоб побувати в Будомирі. От і сьогодні сподівався заглянути туди. До того ж і причина є: поїхав до Коханівки на роботу Юрко. Треба глянути, як він там влаштувався, допомогти порадою і, певна річ, дати зрозуміти голові колгоспу, що під рукою в нього опинився не хтонебудь, а його, Арсентія Хворостянка, рідний син.

23

Старечий сон хисткий, мов туманний серпанок під вітром. Зашарудить у підпіччі миша, і Кузьма Сновида вже чує її і крізь дрімоту довго й розважливо міркує про те, що кішка зовсім зледащіла й час зав'язати її в старий лантух та потай закинути на якийсь грузовик дальнього рейсу, що проходить через Коханівку.

Спить старий Кузьма в кухні на лежанці. Встає він завжди найраніше, тихенько виходить у двір і, одійшовши далі від хати, довго кашляє, проклинаючи на всі

заставки тютюн і людей, що напоумили його курити. Але сьогодні Кузьма не поспішає, хоч у вікна вже стукає підсліпуватий світанок, а кухонька наливається попелястою прозорістю. Не виспався він через те, що син його Серьога прийшов додому після півночі п'яний як дим, та ще й привів з собою ночувати молодого техніка-будівельника з смішним прізвищем Хворостянко. Поки вклалися спати, в світлиці довго чути було гомін, Серьогин в'їдливий смішок. В кухню кілька разів заходила Наталка — його дружина, сердито грюкала в темряві горщиками, витягаючи з печі узвар із груш. Ото й не хочеться Кузьмі вставати. Він, крекчучи, перевернувся на другий бік, зашелестівши сінником, заплющив очі і спробував приспати себе розміреним диханням. Та за вікном голосно загорлав півень. «Ку-ку-рі-ку-у-у!» Кузьма з досадою гмукнув — у півнячім співі йому завжди вчувається баламутний заклик: «Вип'єм чар-ку-у!» На той заклик озиваються сусідські півні. Та вони вже репетують інше: «Нема за що-о-о!»

Півнячі стогони набирали сили, прокочувалися через усе село.

Рипнули двері, і до кухні зайшла Наталка. Кузьма почув, як брязнула вона дійницею, і зрозумів, що невістка збирається на ферму доїти корів: значить, тепер цілий тиждень ходитиме на роботу зранку.

Наталка давно пішла, а Кузьма все думає про неї. Добру невістку послав йому бог — не скупу, щиру, лагідну. Здається, покійниця Харитина так не піклувалася, щоб і не голодний був, і одягнений у чисте, і не обірваний. Тільки ж сама Наталка не має щастя. Не вийшло в них із Серьогою сімейного життя. І не покидають, видно, невістку надії, що знайдеться батько її, який пропав на війні. А надії, коли вони не збуваються, сушать серце й затьмарюють радість. А втім, не скажеш, що на людях Наталка така вже безрадісна й замкнута. Кузьма сам не раз чув, як вона співала з жінками на сінокосі чи на буряках. Та ще як співала! Ніби народилася в Коханівці і з материним молоком увібрала її буйну пісенність. Наталчин голос — щире срібло: тоншого й сильнішого підголоска й не уявиш собі. Але бринить у ньому щось особливе, ніби не од землі, а од якоїсь незрозумілої Кузьмі витонченості характеру, од незвичайної жіночності, зовсім не схожої на невгамовні натури коханівських молодиць.

Дивно, як Наталка, дочка інтелігентних батьків, втягнулася у важке й клопітливе селянське життя. Упорується вдома й на фермі, та ще й знаходить час посидіти біля телевізора, що його рік тому придбала сім'я Сновид.

І плинуть, плинуть думки старого Кузьми. Іноді він навіть не розрізняє, де думки, а де сон. Ось увижається йому колишній заступник голови колгоспу Василь Васюта. Високий, кривоногий Васюта підкрадається до Наталки, що стоїть біля стогу й кидає на воза сіно. Усміхнувшись, він обіймає Наталку, шепоче їй якісь слова. Наталка вигинається, силкується вирватися з Васютиних ручиськ, та він підламує її й валить під стіг. Наталці нарешті вдається вивільнити руки; за мить на червоному Василевому обличчі спалахують багрові, налиті кров'ю борозни — сліди нігтів. Він вимочує хусткою кров на розідраному обличчі, люто матюкається й дорікає Наталці, що не розуміє вона жартів.

А ось Василь Васюта перелітає через тин у город, хвацько тікаючи од п'яного Серьоги, що «хоче побалакати» з ним.

Приступ кашлю розвіяв сни, і Кузьма почав перевертатися на лежанці. В цей час за вікном знову пролунало протяжно-голосисте: «Вип'ем чар-ку-у!..» Кузьма згадав про Настину обіцянку поставити пляшку калинівки, якщо він допоможе розладнати кохання її Маринки з Андрієм Ярчуком.

«Спасибі, що нагадав»,— весело подумав про півня Кузьма і спритно схопився з лежанки.

Засвітив, увімкнув електроплитку й поставив на неї велику каструлю з водою. Потім довго чаклував над заготовленим звечора корінням, подрібнював його. Висипав зілля у велику полив'яну миску, де був замочений мак. Кузьма сів на долівку і, затиснувши миску між коліньми, почав великим макогоном терти мак. Потім замісив тісто на вареники.

План у Кузьми був простий. Під лісом, де розрісся молодий садок, стоїть старенька хатинка загиблого під час війни вчителя Прошу. Ця хатинка править за весняну сторожку колгоспному пасічникові. А тепер, коли вулики вивезли далеко за село — на поля гречки, пасічник теж коло бджіл живе, в курені. І Кузьмі доручили доглядати хатину. Тож дід і поклав собі заманити туди Андрія та Маринку.

Кидаючи в окріп великі бокасті вареники з тертим маком та «чудодійним» зіллям — сухоткою, Кузьма складав промову, яку має виголосити перед Андрієм.

«Будь другом, Андрію Павловичу, допоможи великодушно. Бджоли на пасіці похворіли, колгоспна, можна сказати, власність гине — два рої; вистрибують з вуликів, як коники, і далі не летять. А я знаю засіб од тої хворості: треба, щоб хлопець з дівчиною, які кохаються, поїли з однієї миски меду тих бджіл. Краще, якби з варениками. І бджоли одразу ж видужають. Не смійся. Бджола — вона розумніша за людину. Вона отими самими... струмами відчуває...»

Кузьма був певний, що не знайдеться в Коханівці людини, яка б відмовилась на дурничку поїсти меду з варениками.

Коли вареники зварилися, Кузьма зцідив з каструлі окріп, полив їх сметаною і обгорнув каструлю газетою, потім старою ватянкою,— як робить це невістка Наталка,— щоб їжа тушкувалася у власній парі і довго була гарячою. Поставив згорток на припічок, випив з глечика ряжанки й почав збиратися в село на розвідку: треба було довідатися, де Андрій — в полі біля комбайна чи дома.

Тихенько зайшов до світлиці, де спали богатирським сном Юрко Хворостянко й Федот — дорослий Кузьмин онук. З бічної кімнатки чути було Серьогине хропіння.

Кузьма потермосив за плече Федота й, коли той очманіло закліпав великими чорними очиськами, тихо прошепотів йому:

— Вставай, Федько... До машини пора.

Федот відкинув простирадло, яким був укритий, і, потягуючись, що аж у плечах хрущало, став неквапно одягатися. Потім придивився в сутінках до ходиків і захапався.

— Цих не буди.— Кузьма мав на увазі Юрка й Серьогу.— Вони цілу ніч десь волочилися.

Федот не удостоїв діда відповіді. Схопив зі столу пакунок з їжею, що мати звечора приготувала, вискочив у сінці й заторохтів там умивальником. Не встиг Кузьма одягти свій ношений-переношений піджачок з пригвинченою до нього медаллю «Партизанові Великої Вітчизняної війни», як Федот уже протупотів од хати до хвіртки.

«Роботяга»,— з задоволенням подумав про онука

Кузьма й, тернувши пальцем по крейді стіни, заходився начищати медаль. Адже діло передбачалося незвичайне і треба було вийти на люди при повному параді.

Медаль Кузьми Сновиди мала свою історію і давала йому підставу вважати себе найгероїчнішим дідом в усьому районі.

24

Сталося це під час німецької окупації. Кузьма Сновида працював на Бужанці поромником. Обов'язок його був немудрий: ганяти через річку закріплений на металевому тросі пором, ганяти не мотором, а руками, смикаючи за дерев'яну ключку, пазом якої ковзав трос. Якщо на пором в'їжджали підводи або автомашина, Кузьма вимагав допомоги від своїх пасажирів, навіть коли це були німецькі солдати. На цей випадок на поромі були запасні ключки.

З якогось часу Кузьма став помічати, що, побувавши на поромі й від'їхавши не так далеко від річки, німецькі автомашини зупиняються із спущеним одним, а іноді й двома скатами. Німці, чортихаючись, починали міняти колеса.

Запідозривши, що тут щось не так, Кузьма уважно оглянув настил порома. З жахом помітив, що коли наступити на одну дошку, вона прогинається і з дірки висувається, як осине жало, великий цвях. Кузьма тут же підбив дошку клинцями, щоб вона не прогиналася.

А другого дня виявив, що клинці з-під дошки знову вийнято, а до поручнів пришпилено записку. Дитячими карлючками в ній писалося: «Дядьку Кузьмо, якщо не хочете йти годувати риб, то не суньте носа до чужого проса. Слідкуйте, щоб цвях не гнувся й не тупився. Смерть фашистам!»

Кузьмі здалося, що він стоїть не на поромі, а на хисткому помості під шибеницею; навіть зашморг на шиї привидівся. Судорожно ковтнувши повітря, що стало раптом холодне, він розстебнув комір сорочки і зацьковано оглянувся на берег. Ще раз подивився на папірець, і йому здалося, що він чорний, а літери на ньому — ніби примхливий розчерк сліпучої блискавки. Чомусь згадалося давно чуте чи бачене на екрані: в небезпечну хвилину записку з'їдають, аби не потрапила вона комусь до рук. Машинально зім'яв папірець, підніс його до рота

й ніби відчув, що від нього пашить вогнем. Почекав, роздумуючи, і зміркував, що ковтати записку ні до чого; і тут же, пошматувавши її на дрібні клаптики, розвіяв над Бужанкою. Білими метеликами покружлявши в повітрі, клаптики ліниво падали на воду й тихо пливли від порома. Але страх у Кузьми не минав: він подумав, що хтось може виловити цих метеликів, посклеювати їх, і тоді...

Сновида збіг на берег і почав шпурляти грудками землі в гущу м'ятих пелюсточок. Доки не потопив усіх, не заспокоївся.

І попливли дні страху. Кузьма навіть не знав, кого він дужче боявся: фашистів чи тих невідомих, що підкинули записку і чиї очі, як йому ввижалося, постійно дивилися на нього. Проте він справно слідкував, щоб цвях безвідмовно впивався в колеса німецьких машин.

Через деякий час Кузьма почав вести рахунок «ужалених» коліс — робив зарубки на поручнях порома. Коли зарубок набралося за тридцять, сталося несподіване: Кузьма не впізнав машини, що вже побувала на поромі, а тепер ішла кудись зворотним рейсом, і дозволив цвяхові спрацювати. Водій грузовика— білявий, плоскогруди солдатик — здогадався, що не випадково після порома колесо машини вдруге виявляється проколотим. Він і унтер-офіцер, що їхав з ним,— озброєний автоматом літній чоловік, з сірим, стомленим обличчям,— повернулися до переправи, оглянули настил порома й легко знайшли немудрий пристрій.

Зловісно посміхаючись, шофер-солдатик підкликав Кузьму й показав йому на цвях. Кузьма, дивом дивуючись, оглядав дірку, натискував на дошку, пробуючи пальцем вістря цвяха, люто чухав потилицю, розгублено розводив руками; можна було подумати, ніби він і справді ні в чому не винний. Проте солдатик, як молодий півник, підстрибнув біля Кузьми й, розмахнувшись, затопив йому в пику. Старий, схопившись рукою за щоку, завив, та одразу ж замовк, коли побачив, що унтер-офіцер, тримаючи в руках автомат, втупив у нього злі й холодні очі.

— А я тут ні до чого! — заїкаючись, виправдувався Кузьма.— Хай поб'є мене грім, не винуватий!

Унтер-офіцер підвів автомат, штовхнув сполотнілого Кузьму в груди дулом і почав тіснити його до краю порома.

— Не винуватий!.. Не винуватий я!.. Хрест святий! — Кузьма белькотів скоромовкою, задихаючись від жаху перед неминучою смертю. Він намагався вхопитися за дуло автомата й одвести його від своїх грудей. Аж на краєчку порома це йому вдалося. Він міцно тримався за чорну сталь, дивився витріщеними очима унтер-офіцерові в обличчя і хрипко, тоненьким голосом просив: — Громадянине німець, помилуйте! Не винуватий!

Німець намагався вирвати з рук поромника зброю, але той, бачачи, що рятунку не буде, тягнув до себе автомат, не знаючи, що стоїть над самісінькою водою.

На допомогу унтерові кинувся білявий солдатик-шофер. Та було запізно. Кузьма вже балансував на краєчку помосту і, тримаючись за автомат, тягнув за собою німця. Здавалося, ось-ось обоє зірвуться з порома. І німець, що боявся впасти разом з поромником, випустив зброю, а Кузьма, махнувши від несподіванки руками й кинувши автомат через голову в Бужанку, теж полетів у воду, здійнявши стовп бризок.

— Рятуйте-е! — заверещав він, виринувши метрів за п'ятнадцять від порома, хоч течія річки була не така вже й швидка. Струснувши з голови воду й очманіло глянувши на берег, знову пішов на дно.

Німці мовчки дивилися, як потопав, підхоплений течією, поромник. Через хвилину він виринув уже метрів за тридцять. Метушливо поляпав руками, крикнув «рятуйте» і знову зник під водою. Ще й ще раз показалася на плесі його голова, і чути було хрипкий крик. Востаннє Кузьма з'явився поблизу кущів, що росли просто у воді. Він широко розкритим ротом ковтнув повітря і щез у глибині, з якої ще якийсь час вискакували бульки.

Незабаром на берег прийшли два поліцаї. Були тут і всюдисущі хлопчаки. Поліцаї змусили їх роздягтися й шукати на дні автомат пана унтер-офіцера. Хлопчаки шукали запопадливо, наввипередки пірнаючи у воду. Перший намацав на дні автомат восьмирічний Тарасик — Югинин син. Він спритно заштовхав слизьке залізо в мулисте дно, виринув, віддихався та й знову качеям пішов під воду.

За всім, що творилося коло порома, спостерігав Кузьма Сновида. Він виріс на Бужанці, і його не так легко було втопити. Кузьма сидів у заростi верболозу по шию у воді, клацав зубами від холоду й пережитого страху,

і міркував над тим, де йому тепер ховатися після всього, що сталося.

Ховатися довелося Сновиді, аж поки не була визволена Коханівка. І за все пережите Кузьма виклопотав собі нагороду — партизанську медаль. Навіть син Серьога часто кидає на неї заздрісні погляди і так зітхає, що Кузьмі хочеться дати йому поносити медаль, але тільки в будень.

Начистивши крейдою медаль, Кузьма Сновида перехрестився на куток з іконами, прошепотів: «Господи, благослови»,— і вийшов з хати.

Сонце ще не зійшло, та село вже прокинулось. Чути було заспані голоси, мукання корів, скрипіння хвірток, брязкіт порожніх відер біля колодязів. Кузьма пощулився від ранкової прохолоди й нерішуче затупцяв біля порога; йти розшукувати Андрія було ще рано.

У сусідньому дворі півень заспівав своє звичне: «Випʼємо чарку-у!»— і Кузьма, не без жалю, подумки відповів йому: «Нема за що-о!..»

25

Цілу ніч Андрій перебув на ногах. Не маючи сили перемогти свої ревнощі, знемагаючи від тяжкої образи та болю в серці, він до світання блукав берегом Бужанки. А на світанку, щоб не зустрічатися з людьми, подався косогором у поле й сам не помітив, як опинився в Чортовому яру.

Земля тут непридатна через суглинок та круті схили яру, позаростала пирієм, осотом, молочаєм. Весною в Чортовому яру пасуть худобу, а тепер зелень тут місцями вибита, а місцями така стара, що й косою її нелегко взяти.

Андрій спустився на самісіньке дно яру й зупинився коло Чорної кринички. Чорною криничку називають, мабуть, тому, що дно її й стінки чорні-пречорні, а через те прозора й дуже холодна вода в ній теж здається чорною. Дивно: навколо сірий, з червонястим відтінком суглинок, а джерело знайшло в грунті пробку чорнозему й пробилося крізь неї до сонця.

Джерело бʼє сильно, а тому поверхня води завжди неспокійна, з живим клекотливим горбочком посередині. Вода виливається з кринички в заболочену, поросту сві-

жою зеленню улоговинку й говірливим струмочком швидко біжить до недалекої Бужанки. Споконвіку живе тут це джерело, й хто знає, яке вже покоління хліборобів п'є з нього сріблясту холодну вологу.

Біля Чорної кринички Андрій скинув з себе піджак, кинув його підкладкою на росяну траву. Сонце ще не зійшло, і криничка була немов наповнена дьогтем — така густа й непроглядна її чорнота. За сільським звичаєм, Андрій зачерпнув воду картузом і пив довго й жадібно, відчуваючи ломоту в зубах і заніміння в горлі. Ніби гасив у собі пожежу, ніби топив біль серця. Потім хлюпнув кілька пригорщ палючого холоду на обличчя, витерся хусткою й, озирнувшись на ліс, загорлав:

— Ого-го-го-о!

Ні, не задля пустощів. Він і сам не знав задля чого; може, прокидалася в ньому та моральна сила, що в хвилини зворушення гасне, позбавляючи людину можливості тверезо мислити й робити розумні вчинки.

Коли в лісі озвалася протяжна і басовита луна, Андрій з болем подумав про Маринку й знову гукнув:

— То й будь щаслива-а!

«Щаслива-а-а-а-а...» — гучно повторив ліс.

Дивлячись на Андрія збоку, можна було подумати, що хлопець або звихнувся, або корчить дурня від надмірної енергії й неробства. А він, безсилий примиритися з тим, що сталося, і тим, що намалювала перед ним його щедра фантазія, став нарешті на тому, що підказала йому мати: «Виїхати!» Став, може, тому, що це було легко зробити: вчора він чув, ніби знову, як і минулих років, прийшов з району папір, в якому зобов'язували голову колгоспу виділити для збирання врожаю на цілинних землях одного найкращого комбайнера. Минулих років чинили за усталеним звичаєм: «На тобі, боже, що мені негоже»,— посилали найгіршого комбайнерчика, а як і доброго, то за якусь провину, й давали йому фіктивну довідку про зібрані ним площі хліба, від чого залежала оплата його праці на цілині. А тепер поїде він, Андрій Ярчук, досвідчений комбайнер. Побуде там два-три місяці, а потім вирішить, які шляхи йому обрати. Подумаєш, Маринка! Не тільки й світу, що в вікні. Та й на Коханівці світ клином не зійшовся. Коханівка — це гніздо, де він народився, де виросли у нього крила. Не сидіти ж у тому гнізді все життя. Треба політати, світу побачити, випробувати себе в чужій стороні.

Ведучи сам з собою цю нелегку розмову, Андрій одягнув піджак, обтрусив картуза й попрямував до лісу, через який лежав найкоротший шлях до Коханівки.

Ліс стояв на горі — дрімотний, загрозливо таємничий. Звідси, з глибини яру, він був схожий на фантастичну густо-зелену хмару, що спустилася з неба.

Та ось ліс почав мінятися: зелений, з ранніми підпалинами, він раптом втратив густоту забарвлення й почав слабо рум'янитися — спочатку зачервоніли верхівки дерев, потім червоність перейшла на крони. Андрій зрозумів, що в нього за спиною зійшло сонце.

Ще хвилина, і росяне срібло на траві побагровіло, перед Андрієм почала рухатись довга тінь, ніби прокладала йому дорогу. Ось тінь уткнулася в кущі, які росли подекуди над ровом, що оперізував ліс, і, коротшаючи, знову встромилася в гущавину листя. Андрій перестрибнув через рів.

У ранковому лісі завжди здається незатишно й вогко. Потрібен якийсь час, аби звикнути і злитися з лісом. Андрієві було знайоме це відчуття, і він, знизавши плечима, оглянувся довкола. Оглянувся й закам'янів, зачарований: до лісу густими потоками червоного золота низом вливалося сонце. На узліссі стовбури дерев яскраво червоніли, ніби встромлені в землю гігантські зливки розпеченого металу. Гола земля під ними теж палахкотіла червоним жаром і була прокреслена безліччю паралельних прямих тіней, що здавалися серед фантастичного світіння вугляно-чорними.

А в глибині лісу ще ховалися сутінки, сором'язливо кутаючись у сизий серпанок. Та в міру того, як десь там, над краєм землі, сонце все вище підбивалося в небо, ліс наповнювався прозорістю, а червоно-золоті стовбури дерев і земля між ними втрачали гарячу червоність і полили яскраво-жовте світло. Сутінки в глибині лісу відступали все далі.

Освітлене промінням, що набрало сили, листя ожило, затремтіло. Тяжко зітхнувши, Андрій пішов навпрошки. Чари природи не заспокоїли його...

Андрій незчувся, як ліс закінчився й він уже брів стежинкою до шляху, що вів од Воронцовки до Коханівки. Опам'ятався, коли зійшов на горб і побачив село. За звичкою відшукав у рядочку хат Маринчину покрівлю і пригадав, як минулої неділі їздив з Маринкою до Бу-

домира. Просто так їздив, щоб побути разом, поштовхатися у магазинах.

Коли гуляли людною вулицею, скільки здивовано-захоплених поглядів перехоплював він! Жінки й ті задивлялися на Маринку. Він ішов поруч неї, зніяковілий і щасливий, і, відчуваючи на собі безліч чужих очей, боявся, як би не наступити самому собі на ногу, не спіткнутися й не впасти... Андрій ще ніколи не був такий щасливий!

А тепер... тепер буде щасливий інший.

З полону болісних роздумів Андрія вирвало вищання автомобільних гальм. Поряд з ним на дорозі зупинилася «Волга».

— Ти що, оглух? — незлобиво спитав, висуваючись із віконця, немолодий водій.

Андрій розгублено усміхнувся.

— Як знайти голову коханівського колгоспу? — спитав гладкий чоловік у добротному сірому костюмі, що сидів поруч з водієм. Це був Арсентій Никонович Хворостянко.

— В конторі правління або десь на господарстві,— невпевнено відповів Андрій, приглядаючись до незнайомого.

— Сідай з нами, підкажеш, куди і як,— запропонував Хворостянко.— А то мені треба швидше відпустити машину.

Андрій відчинив задні дверцята «Волги» і сів на м'яке сидіння. І тільки зараз відчув, що стомився і що йому смертельно хочеться спати.

26

В ярчуківській хаті того раннього ранку з небувалою силою гриміла сімейна баталія. Від гострої розмови навіть злякано бряжчали шибки й тремтливо брижилася вода в діжечці, що стояла в кутку світлиці.

Павло Платонович, немов закам'янілий, сидів край столу і, схиливши на руки голову, терпляче чекав, зціпивши зуби, поки дружина його Тодоська випалить увесь заряд свого кипучого гніву. Та сьогодні Тодосьчина лють була невичерпна. Біля її ніг, на долівці, валялися черепки глечика й жалібно біліли осколки тарілки. Важко було повірити, що скупенька й бережлива Тодоська могла підкріплювати свої звинувачення чолові-

кові в його тяжких гріхах лютими ударами посуду об долівку. Висока, плоскогруда, вона втупила в Павла великі сірі очі, в яких спалахували колючо-гнівні іскри, і гучним, стогнучим голосом виказувала:

— Бодай ти світу білого не бачив! Бодай тобі ноги повикручувало! Як ти можеш валандатися з повіями, не соромлячись ані людей, ані сина?! Та невже я гірша за ту вирлооку відьму — Настю?!

— Я у справі був, зрозумій! — простогнав Павло і звів на мить червоне обличчя, спотворене болісною гримасою.

— Знаю я твою справу! — І Тодоська, спритно вибравши на столі з купи помитих тарілок одну з пожовтілою щербинкою, знову бахнула нею об долівку.— Дудлиш самогоняку та липнеш до Насті!

— Ніхто не липнув,— з млявою безнадією виправдовувався Павло.

— Не липнув? Правду кажуть, що всі ви, мужики, такі: як виб'єтесь у начальство, так рідна жінка вам уже й не до вподоби і вештаєтесь, як шолудиві пси, по чужих хатах, де зім'ятою спідницею пахне. Та коли б моя влада, я б дзвін важкий на вас чіпляла, щоб дзвонив безустанку та сповіщав людям, де ви швендяєте, окаянні, й роти ваші погані позашивала, щоб не дудлили горілки та не брехали дома жінкам, що ні в чому не винні!

Павло Платонович, дивуючись ораторському талантові дружини, похитав головою й реготнув утробним смішком.

— А ти не скаль зуби! — ще дужче розійшлася Тодоська.— Бач, у справі він був у Насті!.. Думаєш, я не бачу, як вона безсоромно витріщає на тебе свої баньки?! І люди бачать і кажуть мені — і про Настю, і про її дочку. Гарна парочка зібралася під однією стріхою! Одна тебе зачарувала ще замолоду, а друга Андрієві задурила голову, щоб не скучно їй було, коли в село наїжджає. А тепер, бачиш, Андрій уже й непотрібен їй, бо міський бахур приїхав! А де ж сором? Де совість? Ні, я не потерплю! І тобі череп провалю, й Насті окропом пику ошпарю! А Андрія висилай з села від ганьби! Висилай зараз же! Хай на цілину їде, а то руки на себе накладу!

Павлові урвався терпець. Допечений до живого, відчуваючи повне безсилля перед невичерпним потоком

жінчиної лайки, він несамовито вдарив об стіл одразу обома кулаками з такою силою, що з стелі посипалась глина.

— Замовкни! — ревнув Павло Платонович.

Тодосьчині очі злякано завмерли. Вона втупила їх у чоловіка— обличчя його страшно перекосилося, а чорні вуса засмикались, ніби хотіли відпасти, ступила крок назад і несподівано спокійним, навіть лагідним тоном промовила:

— А я мовчу. Чого ти? Чого ти визвірився? Я ж ні слова... Мовчу, мовчу...— На її виду з'явилася непідробна покора й лагідність.— Кваску тобі дати? Холодненький, з льоху. Перебрав; либонь, учора тої калинівки.

Довгим і важким поглядом, відчуваючи шалені удари серця, дивився Павло на дружину і не розумів, чи й справді вона опам'яталася і знайшла силу приборкати свою лють, чи криється за її покірливими словами бісівська хитрість.

— Ти чого не пішла сьогодні на роботу? — намагаючись перевести розмову на інше й погамувати в собі лють, спитав Павло Платонович.

— А ти чого байдикуєш? — Тодоська зиркнула на чоловіка із злим лукавством і, взявши з кутка віник, почала спокійно змітати в купу брязкотливі черепки.— Жнива, люди спозаранку в полі або на току, а голова колгоспу сидить у хаті та з жінкою воює. Гнати тебе треба з голови! Зажирів!

— Не варнякай, кажу, дурницьі..— Павло Платонович суворо посварився на дружину пальцем і спитав: — Андрій пішов до комбайна?

Тодоська знову спалахнула і стала у войовничу позу:

— У тебе хоч трошки є пам'яті чи всю калинівкою вибило? Ти ж батько! Бачиш, що син карається, що сохне здуру за тією Настиною цяцею. Сьогодні ж випровадь його з села. Нехай їде на цілину!

— В міліцію на відсидку він поїде, а не на цілину,— зловісно усміхнувся Павло Платонович.— Ач, нашкодив, а тепер тікати?!

— Де нашкодив? — сполошилася Тодоська.— Ой боже, що сталося? Чого ж ти мовчиш?

Павло Платонович побачив, що Тодоська взялася за глечик, який стояв у буфеті, і постарався відповісти заспокійливо:

— Шибку розчерепашив уночі в Настиній хаті.

— А-а,— Тодоська полегшено засміялася.— Це мене в міліцію можеш вести. Я шибку розмолотила.

— Ти?!

— Я! І дуже жалкую, що не всі побила й хату заодно не запалила. Іншим разом зроблю. Піди лиш туди.

— То це ти була під вікнами в Насті?! — Павло Платонович дивився на дружину чи то з недовір'ям, чи то з острахом.— Куряча твоя голова. Зайшла б до хати та розмову нашу послухала.

— То в мене куряча голова?— ледь збліднувши, спокійно перепитала Тодоська, а її очі недобре забігали по кімнаті.

В цей час скрипнули двері й на порозі хати став Андрій.

— Що тут у вас за гармидер? — спитав він, не помічаючи, що мати спритно засуває в підпіччя совок з череп'ям.— На все село чути.

Серце Павла Платоновича занило, коли розглядів він потемніле, змарніле синове обличчя і його якісь помудрілі очі. Зітхнув потай і спокійно відповів:

— Та оце метикуємо з матір'ю про цілину. Їхати тобі туди чи ні.

— Я вже вирішив. Їду.

— Розумний хлопець,— подала голос Тодоська.— Нехай поїде та світу побачить.

Андрій кинув на вішалку картуз, почав скидати піджак і ніби між іншим сказав батькові:

— Там тебе представник обкому шукає... Батько техніка-будівельника.

— Де він? — насторожився Павло Платонович.

— Був у конторі. Потім пішов до Насті.

— Чого до Насті?

— Ну... до сина пішов.— Андрій вимовив через силу.

— До Юрка? Так він же в Сновид ночував.

— У Сновид?— перепитав Андрій, кинувши здивований погляд на батька.

27

Кузьма Сновида вийшов до села, коли сонце виглянуло з-за лісу й щедро сипонуло на Коханівку ще не жарким, але яскравим промінням. Старий неквапливо брів через вигін. Облита росяним сріблом миршава трава на вигоні була посмугована зеленою чорнотою слідів

тут пройшла допіру на пасовисько худоба. За вигоном, серед безмовного гурту акацій, стояв білостінний будинок, де були клуб, бібліотека та контора правління колгоспу. Туди й простував старий Кузьма, сподіваючись побачити в конторі Павла Ярчука і спитати його, де зараз Андрій — дома, в полі чи на колгоспному дворі.

Головне для Кузьми — домовитися з Андрієм. А Маринку в будь-який час можна застати на будівельному майданчику й дати їй знак, що Андрій жде її в нагальній справі в хатині вчителя Прошу. Потім Кузьма миттю відтарабанить туди каструлю з варениками й банку з медом.

Правду мовити, Сновида старався тепер не так заради калинівки, що пообіцяла Настя, як через те, що набридло йому нудитися без діла й відчувати себе забутим, нікому не потрібним. Та й добре знав він, що Коханівка полюбляє всіляки веселі події і обдаровує їх героїв прихильністю й увагою. А цю ваду — потаємну пристрасть хоч до якої-небудь слави — старий мав за собою ще з молодих літ.

З головою колгоспу Кузьма зустрівся несподівано. Павло Платонович з'явився на стежці, що в'юнилася городами від старих левад до вигону; він завжди так ходив з дому в контору правління. З його квапливої, енергійної ходи і з того, що бриля насунуто аж на очі, Кузьма зрозумів, що голова чимсь розгніваний і в таку хвилину до нього краще не підступатися. Він так і зробив: удавши, ніби надзвичайно заклопотаний, круто повернув до Бужанки, що тьмяно синіла внизу, і хутко пішов назустріч пругкому подихові вологого вітерця. Але тут же почув вимогливий голос Павла Ярчука:

— Кузьмо Івановичу, на хвилинку!

Сновида з удаваним здивуванням покрутив головою на всі боки, ніби не знав, хто й звідки покликав його, потім глянув на голову і з підкресленою радістю озвався:

— А, Павло Платонович! Здоров був, голово! Як спалось, відпочивалось?

— Дякую,— похмуро відповів Павло.— Інструктора обкому бачили?

— Якого інструктора?!

— Настя Черних до вас його послала.

— До мене?! — Кузьма злякано перехрестився, бо завжди відчував за собою якусь провину.

— Та не особисто до вас. У вашу хату. У вас же ночував технік-будівельник?

— У нас, у нас.

— От він до нього й пішов.

— Там хата незамкнена. А будівельник ще тее... спить,— поспішив Кузьма заспокоїти і себе, й Павла Платоновича.— Та як треба, я вже мчу додому! — Він перебрав узутими в розбиті парусинові черевики ногами, марно намагаючись удати застояного рисака.

— Не треба,— зупинив його помахом руки Павло.— Розшукайте краще Тараса і скажіть йому, що приїхав представник з обкому. Хай іде до нього й діє залежно від обставин.

— Все ясно як день! — Кузьма знову нетерпляче затупцював на місці.— А про горілку й закуску Тарасові натякнути?

— Боронь вас боже! — Павло зміряв Сновиду суворим, попереджувальним поглядом і подався вигоном до білостінного будинку.

Коли Павло Ярчук уже зійшов на ганок правління колгоспу, Кузьма Сновида раптом згадав, що не спитав про Андрія. Але покликати голову не посмів і, почухавши з досади потилицю, став прикидати в думці, де зараз може бути Тарас Пересунько — секретар партійної організації коханівського колгоспу.

28

Тарас Пересунько — молодший син Югини, рідної сестри Павла Ярчука. Тепер він був господарем у старій ярчуківській хаті, звідки Павло з Тодоською перебралися в новий будинок, зведений по війні в спустошеній леваді. Тарасові вже під тридцять. Відслуживши в армії, він повернувся до Коханівки й одружився на молоденькій учительці початкової школи Докії (або Докії Аврамівні, як називали її школярі), невисокій, стрункій дівчині, не вельми вродливій, але з жвавими, ясними очима, добрим, довірливим поглядом і мелодійним, несильним голосом.

Югина та її чоловік Гнат — важко скалічений на війні — дуже пишалися тим, що Тарас, звичайний хлопець з семирічною освітою, взяв за дружину вчительку, і прийняли її в сім'ю з тією ласкою і ніжністю, на яку тільки здатні прості люди.

А коли з'явилися в Докії й Тараса діти (тепер їх уже двоє), Югина, повторюючи долю бабусь багатьох поколінь, взяла турботу про них на себе. Хоч Югині давно переступило на шостий десяток, вона вела все домашнє господарство і доглядала однорукого й одноногого Гната.

Колись могутній, червонолиций, Гнат, який гнув своїми ручиськами кінські підкови, жив тепер, як клубок болю, що часто прокидався в ньому й починав мучити пронизане осколками тіло.

Майже позбавлений можливості пересуватися, Гнат цілими днями слухав радіо або читав газети й журнали, а потім потай діставав з-під матраца дебелий зошит у чорній цератовій обкладинці й довгенько сидів над ним з олівцем у руці. Тарас здогадувався, що за «бухгалтерію» веде його батько в чорному зошиті, бо той часом, зазирнувши туди, ставив Тарасові несподівано каверзні запитання.

— То як ти міркуєш, Тарасе, новим культом у нас ще не пахне? — запитав якось Гнат.

— Начебто ні,— відказав Тарас, хоч іноді й сам був не від того, щоб покритикувати начальство: після розвінчання культу особи це стало модним у селі. Часом перепадало навіть секретареві обкому партії, хоч усі, хто коли-небудь з ним зустрічався, ставились до нього з пошаною, як до людини розумної, такої, що знає життя й людей, уміє дивитися в корінь.

— Ой дивись! — Гнат невдоволено хмурив брови, коли Тарас не поділяв його побоювань.— Щоб не було, як у тридцятих!

Та найнеприємнішими для Тараса батьковими запитаннями були ті, що стосувалися не обов'язкових, на думку Гната, або нерозумних державних витрат.

— От скажи мені, Тарасе,— спитав якось сина Гнат,— чи не занадто ми щедрі на допомогу чужим країнам?

— А як же інакше? — здивувався Тарас.— Жити під одним небом і не допомагати тим, хто в біду попадає?

— Я не про те,— сказав Гнат, вислухавши сина з чемною увагою.— Хто ж буде проти того, щоб дати тим, хто голодує, трохи пшениці, чи збудувати лікарню в тих краях, де людей морить різна там холера й чума, чи підкинути грошей та ліків після землетрусу? Але роз'ясни ти мені до пуття, навіщо нам, скажімо, будувати за

кордоном... оте саме... де м'яча ногами ганяють... стадіони?!

— Стадіони? — Тарас подивився на батька з недовірою.— Щось не чував такого.

— Не чував? — Гнат зайшовся ущипливим смішком.— А я маю вирізочку з газети.— І старий, діставши з-під матраца зошита з нотатками, витяг з нього клапоть газети.

Тарас читав замітку про комплекс спортивних споруд здивовано й розгублено. На це конкретне питання він одповісти не міг, хоч розумів головне — те, що розуміють усі: наша держава, що йде до комунізму, допомагає слабким країнам безкорисливо, за законами братерства й дружби.

Помітивши, що син розгубився, Гнат вів далі:

— А ще скажи, у скільки мільйонів той стадіон нам обійдеться? Не знаєш? А я приблизно знаю. Підраховував! На ці гроші можна було б коли не всю, то половину нашої області шосейними шляхами встелити!

— Прийде час, візьмемося й за шляхи,— сердито відповів Тарас і гримнув на батька: — Читали б, тату, краще «Кобзаря»! Слухати набридло! Невже ви, коли жили своїм господарством, нічим не ділилися з сусідами?

— Ну гаразд,— ніби знову йшов на мир Гнат.— Не будемо балакати про всякі там стадіони, що їх ми будуємо в чужих краях за свої кревні гроші. Не про це мова. Ти ось що скажи: скільки коштує той, кажуть, кришталевий, вперемішку з золотом Палац спорту, що в Києві на Бессарабці збудували? Не знаєш? Коштує дорожче, ніж обійшлися б шосейні шляхи між найбільшими селами області!

— Брехня! І ніякий він не кришталевий і не золотий! Сам там був!

— Ні, не брехня. Золотий! — наполягав Гнат.— І ось мені невтямки, чому не почекати було з цим палацом і не збудувати спочатку шляхи? Ти ж знаєш, що весною й восени, та й влітку після дощу там, де немає шосейок,— потоп. Вже можна було б збудувати шляхи на ті гроші, що вбухали на запасні частини для розбитого в бездоріжжя транспорту!

— Начальству видніше, що спершу треба будувати.

— А може, й не видніше? Ти багато бачив у Коханівці високого начальства з області? Воно більше їздить туди, де шляхи добрі й господарства заможні.

— Це вже й зовсім неправда! — гарячкував Тарас.— Скільки разів у нашому селі бував секретар обкому?!

— Еге, бував... двічі. А яка користь? Дороги після того асфальтом укрилися?

Шляхи в Гнатових суперечках посідали чільне місце. Під час війни побував він у багатьох країнах, і тепер згадувались йому бачені там траси, криті асфальтом або бруківкою. Тарас, може, не звертав би уваги на ущипливу батькову балаканину, коли б щось схоже не мелькало інколи в розмовах інших людей. Ось і кілька днів тому, в клубі, коли перед початком фільму показували кіножурнал. На екрані з'явився дивовижний гігантський радіотелескоп. Диктор жваво почав пояснювати, що телескоп цей дуже складний і дуже дорогий, що призначається він для промацування глибин всесвіту; посланий ним пучок енергії може виявити в безкраїх просторах космосу невідомі світи й, відбившись од них, повернеться на землю. Хтось саркастично кинув у затемнений зал:

— В чужі світи тикаємось, а своєму ладу не дамо.

І та репліка боляче стьобнула Тараса. Він подумав, що не хтось інший, а саме він, секретар парторганізації й завклубу, винен у тому, що люди не завжди вміють піднятися своїм розумінням до рівня загальнодержавної політики, не завжди можуть проникнути думкою й серцем у потаємні глибини нашого життя, з його складністю, з його шляхами в економіці й політиці, з його перспективами. Та що він має робити? І як? І з ким? Є, звичайно, комсомольська організація, є вчителі, агроном, зоотехнік, фельдшер. Та що візьмеш, наприклад, з комсомольців, коли навіть інструктор райкому комсомолу, виступаючи перед людьми, не одриває очей від папірця?

Оці всі питання Тарас Пересунько вихлюпнув учора в розмові з Степаном Прокоповичем Григоренком. Розповів йому про настрої селян, про каверзні батькові запитання і про його зошит у чорній обкладинці.

Степан Прокопович довго походжав по своєму просторому кабінету, звісивши голову, ніби шукав щось на підлозі. Потім зупинився перед Тарасом, що сидів біля розчиненого вікна на стільці, й запитав:

— Ти не читав такої книжки: «Хліб — усьому голова»?

Тарас заперечливо похитав головою:

— Прочитай. Виявляється, письменники теж уміють дивитися в корінь. Отож у тій книжці письменник веде розмову з попом, і обидва ріжуть таку правду-матку. Адже раніш нерідко бувало так... Здумають селяни будувати церкву — і вибирають для неї найкраще, високе місце, щоб білим лебедем пливла вона над околицями, а її позолочені бані щоб сяяли сонцем, так би мовити, місцевого значення. Запрошують відомого архітектора, не обіцяючи йому ні лауреатської премії, ані перемоги на всесоюзному конгресі. Кличуть справжніх художників, щоб розписали стіни й склепіння святого храму. І храм справді дихав святістю, бо створений був за канонами мистецтва.

А як ми будуємо свої храми? Добре, коли є в селі клуб, збудований за типовим проектом. Типовим! Розумієш? Архітектор може сидіти десь у Києві чи в Москві й створювати проект клубу, скажімо, для нашої Коханівки, не знаючи й не відаючи, як ця будівля впишеться в панораму села й місцевості, чи буде його архітектура співзвучна з душевним складом нашого подолянина! А що всередині цього типового клубу? Ти бачив хоч одну справжню картину? Зустрічав хоч одного більшменш відомого художника, який би вклав свій талант, своє творче хвилювання в оформлення сільського клубу?

Та головне попереду... Раніше селяни приходили до церкви, як на виставу. А які голоси лучалися в церковному хорі! Не перевелися ж вони, хай йому чорт! Батюшка виступав іноді незгірш оперного співака: проповіді свої казав так, що сльози текли в парафіян. Бачиш, як релігія опиралася на мистецтво? Були в неї свої обряди, традиції.

А де ж наші обряди? Балакаємо лише, що в пропаганді ідей комунізму треба спиратися на кращі зразки нашого мистецтва й літератури. Не спиратися, а саму пропаганду необхідно зробити справжнім мистецтвом!

— Але релігія дурманила людям голови,— не втримався Тарас від зауваження.— Тому їй і доводилось викручуватися.

— Так-так! — Степан Прокопович перестав ходити по кабінету і ніби навис над Тарасом. Тарас підвів голову й побачив, що на обличчі секретаря парткому промайнуло щось таке жваве, хлоп'яче. Григоренко, ступивши крок назад, щоб зручніше було дивитися на свого спів-

розмовника, провадив далі: — У тій книжці батюшка так і каже письменникові, що ви, мовляв, комуністи, виходите з правильного положення про безперечність вашої ідеології, що опирається на незаперечні, доведені практикою закони природи, і вважаєте, що ваші ідеї переможуть самі собою. І знаєш що, Тарасе Гнатовичу?..— Григоренко почекав, поки стихне гуркіт самоскида, що промчав повз вікна.— Цей служитель божий має рацію. Ми часом вважаємо, що, оскільки ідеї комунізму засновані на великій людяності й справедливості, значить, вони сприймуться самі собою чи при незначних зусиллях нашої поки що примітивної в умовах села пропаганди та за участю газет, радіо, кіно. Це пасивні позиції, враховуючи, що село йшло до соціалізму шляхом немалих жертв і помилок. Та й шістдесят третій рік не обіцяє ані багатого хліба, ані доброго настрою селян. Про це ми ще будемо сьогодні говорити... Так от, селяни — власники за своєю психологією, до того ж певна їх частина при нашому поганому господарюванні втратила віру, що колгосп виведе їх на широку життєву дорогу. Ось тут і з'ясовується, що ідеї комунізму ми утверджуємо в свідомості трудівників землі не завжди вміло.

З селянином треба говорити про комунізм, дивлячись йому в вічі, звертаючись безпосередньо до його розуму й серця, враховуючи особливості його життя, конкретні справи, якими він живе сьогодні, в цю годину. Може, нам потрібні в кожному селі якісь спеціально підготовлені кадри?

Не збідніє ж колгосп, якщо утримуватиме бодай одну людину — розумну, обдаровану, здатну бути жерцем наших ідей? Клуб має стати основним вогнищем духовного життя селян, а пропагандист цей мусить бути у всьому зразком моральної чистоти. Він має стати розумом і совістю селянина, комісаром ЦК партії на селі, вченим наміснником нашого пропагандистського апарату.

І якщо серед інших питань він розкриватиме перед людьми у всій оголеній складності проблеми війни й миру, не будуть вони дивуватися, чому нам доводиться видобувати з гамана гроші на допомогу слаборозвиненим, не думатимуть, що їх обкрадають.

Одне слово, треба в селі ставити на міцні ноги, як ми звикли по-казенному висловлюватися, справжню усну

пропаганду. Над цим ще слід подумати багатьом світлим головам. Але факт, що ідеї комунізму ми повинні пропагувати по-справжньому!

В кабінеті на якийсь час запанувала тиша. Григоренко сів за свій стіл і звично потягнувся до коробки з сигаретами. А Тарас, важко зітхнувши й посовавшись на рипучому стільці, спитав його:

— Де ж, Степане Прокоповичу, взяти нам отих самих жер-ців? — останнє слово далося йому нелегко.— Та ще таких святих, щоб і горілки не пили, й до молодичок не вчащали?

— Можна подумати,— засміявся Степан Прокопович, вистріливши з рота цівкою тютюнового диму,— що ми з тобою те тільки й робимо, що дудлимо горілку та до молодиць ходимо.

— Ну, ми інша річ. У мене дружина.— Тарас розвів руками.

— Ось з тебе й треба починати! — серйозно зауважив Григоренко.

— Знайшли жерця,— засміявся збентежений Тарас.

— Ну, гаразд,— Григоренко зміряв Тараса оцінюючим поглядом і теж засміявся.— Припустимо, тобі це не під силу. Але ж є в нас народні таланти? Їх повно! Може, для початку слід відібрати з самодіяльних колективів кращих читців і співаків, зібрати в містах молодих артистів, яким не світить великий екран і висока сцена, та створити для них спеціальні курси... Рано чи пізно партія почне розв'язувати цю проблему. Та це не означає,— переконано провадив Степан Прокопович,— що ми маємо сидіти склавши руки. Є ж у Коханівці інтелігенція! Треба дерзати. Починайте з малого. Ось ти мені скажи, Тарасе Гнатовичу,— нахмуривши лоба, Григоренко звів на Тараса вимогливо-запитливі очі,— у вас у клубі висять портрети коханівчан, що загинули в боях з фашистами?

Тарас заперечливо похитав головою.

— Невже й на це потрібні спеціальні вказівки? — Степан Прокопович сердито ткнув у попільницю сигарету.— Люди не знають своїх героїв-земляків! Як же ви молодь виховуєте? Та й до самого клубу по-іншому ставитимуться, коли там на почесному місці коханівчани побачать портрети своїх полеглих у боях дідів, батьків, братів, синів. Шапки почнуть скидати!

— Зробимо, Степане Прокоповичу! — Тарасові пере-

далося Григоренкове хвилювання, і він встав із стільця, затуливши своїм великим і дебелим тілом вікно.

— Зробіть негайно!

Степан Прокопович знову встав з-за столу й, подивившися на Тараса сумно-загадковим поглядом, сказав:

— Сідай, сідай, Тарасе Гнатовичу. Розмова ще не скінчилася.

Тарас сів на стілець, відчув, як серце ущипнула незбагненна тривога. Його лякала вдумлива зосередженість і підкреслена твердість, що застигла на обличчі секретаря парткому.

— Розмова у нас вийшла гарна,— з незрозумілою забарністю промовив Степан Прокопович.— Та викликав я тебе зовсім з іншої причини. Ти, звісно, знаєш, що рік цей неврожайний. А державі потрібен хліб. Є вказівки — у всіх колгоспах більше як півкілограма на трудодень не давати!

— У нас урожай непоганий! Вистачить і на план, і людям! — одним духом випалив Тарас.

— Все одно. Доведеться вивозити на заготівлі все, що вродило, окрім насіння й... по півкіло на трудодень.

Тарасові здалося, що поважчало повітря. Спиною відчув, як стомлено дихає у вікно розморений сонячним жаром літній день, а спина мерзне.

Ніби здалеку почув присмачений гіркою смішинкою Григоренків голос:

— Тож, не зволікаючи, всім нам треба ставати жерцями й Ціцеронами.

Тарас відповів, запинаючись від хвилювання:

— Степане Прокоповичу... А ми те... Ми вже видали на трудодень по кілограму...

Григоренко обдав Тараса крижаним поглядом і люто трахнув кулаком об стіл.

29

З Будомира Тарас повернувся майже опівночі, тому сьогодні прокинувся пізніше, ніж звичайно. Коли розплющив очі, побачив, що біля ліжка стояла Докія і дивилася на нього, тепло й закохано усміхаючись. А світличка — спальня Тараса й Докії — сяяла, переповнена сонцем. Світле та пишне Докіїне волосся, що спадало на червону блузку, ніби горіло в яскравому

промінні, і блузка ніби горіла. Сама Докія теж світилася, ясно-блакитні очі її, схожі на двоє променистих сонць, яскраво освітлювали ледь засмагле кирпате личко.

— Оце так спав! — Докія засміялася дзвінко, як дівчинка, й Тарасові почулося, немов у горлі дружини перекотилися срібні горошинки.— Хвилин з п'ять дивлюся на тебе, а ти не прокидаєшся! Хіба ж так можна — не відчувати законної дружини? Та ще хропеш так, що мухи від страху розбиваються об стелю.— І знову весело перекотилися срібні горошинки.

Тарас, вдихнувши ніжний запах парфумів, що струмував од Докії, рвучко схопився й розпростав плечі так, що під майкою хруснули кістки.

— У-у, ведмідь...— знову приязно засміялася Докія і, рвучко обнявши чоловіка за гарячу зі сну шию, притулилася щокою до його неголеної щоки.— Зараз же голитися! А я побігла до школи. Сьогодні закінчуємо ремонт.

Не встиг Тарас опам'ятатися, як Докія пустотливо розкуйовдила рукою його густого чуба, крутнулася на низеньких каблуках, швидко зацокотіла ними по глиняній долівці й зникла за дверима.

Через кілька хвилин Тарас стояв у великій кімнаті перед дзеркальною шафою і квапливо водив старою деренчливою електробритвою по щоках і підборіддю. Світло з вікон падало на нього збоку, і Тарас бачив себе в дзеркалі на повний зріст — у поношених хромових чоботях, у армійських бриджах, місцями заплямлених у машинне мастило (Тарас не розлучався з мотоциклом, і від плям уберегтися йому важко). Біла трикотажна майка підкреслювала широкі, міцні груди й тугі м'язи на дужих, великих руках. Обличчям та й тілом Тарас скидався на батька, яким той був замолоду: смуглі обвітрені щоки дихали здоров'ям, очі з-під чорних брів дивилися на світ усмішливо і з почуттям власної гідності, виказуючи доброту і внутрішню силу.

Поголившись, Тарас повернувся до етажерки, щоб дістати з верхньої полиці флакон з одеколоном, і зустрівся з холодно-пильним батьковим поглядом. Гнат сидів на тапчані, опустивши додолу єдину ногу, а обрубок другої в підгорнутій і прихопленій паском холоші поклав на розпорку дерев'яної милиці, прихиленої до столу.

У світлиці, окрім них двох та дітлахів, що спали за

марлевою завіскою, нікого не було. Югина поралася десь на подвір'ї біля хліва, звідки чулося нетерпляче рохкання двох підсвинків.

— Чому ж не хвалишся новинами? — запитав Гнат і заскрипів милицею.

Тарас линув на долоню одеколону, хлюпнув ним на обличчя й, покректавши від того, що пекло, відповів:

— Погані новини...

— А все ж таки? — Гнат нетерпляче засовався на місці.

— Та, самі знаєте,— знехотя повів далі Тарас, розтираючи обличчя.— Ми ще сякий-такий урожай зібрали. Вистачило б і для себе, й для плану... А в інших колгоспах — амба. Все вигоріло к лихій годині.

— Ну?..— Здається, Гнат уже знав, що скаже далі син, і дивився на нього із зневажливою колючістю.

— От вам і «ну»! — розсердився Тарас і, ніби на зло батькові, роздратовано кинув: — Наказано більше ніж півкілограма на трудодень не давати! А за те, що ми з Павлом Платоновичем дали по кіло, шкуру з нас здерУть, а з колгоспу все зерно під мітлу!

Гнат несподівано зайшовся уїдливим смішком, а на обличчя його напливла така страдницька гримаса, що давно зблякла чорнота очей блиснула сльозою.

Тарас дивився на батька з жалістю і тривогою.

— Чого це ви?

— Згадав, як промову раз виголошував у двадцять дев'ятому,— натужно вимовив крізь смішок Гнат.— Доводив дядькам, що в колгоспі ніяка посуха не страшна.

— Ну, тату, знаєте... ви як мала дитина.— Тарас пригадав учорашню розмову з Степаном Григоренком, пригадав мудре слівце «жрець» і, підсунувши до тапчана стілець, гаряче заговорив, дивлячись батькові просто у вічі: — Держава наша — це одна велика сім'я. А в сім'ї не може бути, щоб один ходив у сукняних галіфе, а інший соромітним місцем світив. Коли неврожай — треба ділитися, треба виручати державу. Ми ж на планеті нашій не самі живемо? Не самі! Виходить, ведемо торгівлю. Домовились ми, скажімо, вивезти хліб до якоїсь країни, а в нас неврожай. Значить, треба платити золотом за неустойку, оскільки зобов'язань своїх не виконали...

— А перед хліборобами немає у вас зобов'язань? — сердито перебив сина Гнат.— Чому за всі біди селянин

має розплачуватись? Може, в сусідньому колгоспі неврожай тому, що керівництво там безголове! Сонце над всіма однаково пекло! У нас вродило, а в них ні, і нам же за це дулю з маком?! Коли це скінчиться?!

«Нікудишній з мене «жрець»,— з гіркою іронією подумав Тарас і, відчуваючи повну свою безпорадність, сказав:

— Міркуєте ви, тату, як відсталий елемент.

— Я тебе як елементну милицею по голові!..— Гнат зняв куксу з розпорки милиці, погрозливо підсунув її до себе.— Це, либонь, Степан вислужується перед начальством, «дає план»! Зараз же їдь в обком до будь-якого секретаря! Розкажи все по-чесному!..

В цю хвилину рипнули двері і на порозі став Кузьма Сновида. З його блудливої усмішки на гожому старечому обличчі, що світилося переспілою синявою носа, неважко було здогадатися, що він давненько стояв у сінях і дослухався до палкої розмови сина з батьком.

— Доброго ранку у вашій хаті! — бадьоро привітався Кузьма і, переступаючи поріг, зірвав з голови старезного картузика, а потім галантно вклонився, притискаючи картуза до грудей.

Не встигли Гнат з Тарасом відповісти на привітання старого Сновиди, як він, не передихаючи, повів свою мову:

— Звелів мені власноручно Павло Платонович супроводити тебе, Тарасе Гнатовичу, до нашої хати. Вимагає там твого прибуття... отой самий... як його?.. Ага! Конструктор... Ні, ні... інструктор з обкому, виходить, партії. А ще звелів теж Павло Платонович горілкою інструктора поки що не підмазувати, а придивитися, що й до чого, і чинити, як підказуватиме обстановка. Ось так...

30

Незабаром дід Кузьма і Тарас Пересунько поспішали узбіччям вулиці до Сновидиної хати. Тарас ступав розмашисто, ледь вивертаючи набік носки чобіт, а Кузьма дріботів вистрибом і поряд з високим Тарасом скидався на сутулого хлопчака.

Коли порівнялися з подвір'ям, у глибині якого маячіла стара, в солом'яній папасі хата Сновид з молодим вишняком під вікнами, Кузьма побачив Маринку. Вона

йшла їм назустріч, прямуючи, певно, на будівельний майданчик.

Тарас повернув у двір, а Кузьма зупинився біля хвіртки, чекаючи на дівчину.

Маринка йшла неквапливо, опустивши очі й нічого не помічаючи навколо. В картатій сукні й білій косинці вона була схожа на дівчинку-школярку. Та вже в самій ході — граціозно-легкій, в помітній налитості маленьких грудей, у сміливому розвороті плечей, та й у тому, як задумливо опустила вона очі, що промовляли про якісь потаємно-тяжкі думи,— у всьому цьому вже виразно проглядало крізь чистий аромат юності таємниче й бентежне жіноче начало.

Кузьма кашлянув, щоб звернути на себе Маринчину увагу, й вона звела на нього затуманені тривогою й смутком очі, під якими було помітно зворушливі тіні.

— Доброго ранку, діду,— привіталась дівчина, проходячи мимо.

— Здрастуй, золотко! — з удаваною бадьорістю відповів Кузьма Сновида; його стурбувала Маринчина байдужість.— Мариночко, дівчатко моє славне, зачекай хвилинку!

Дівчина зупинилася, і старий спритно перебіг через дорогу.

— Ти ж мені потрібна, як нашому голові директива з району! — весело вів далі Кузьма.— Просто дихнути не можу без твоєї допомоги! Заріз смертельний і остаточний!

— Що сталося? — занепокоїлась Маринка.

— Не дуже страшне, але... страшенно важливе! Все тобі розтлумачу по параграфах, тільки зачекай на мене тут хвилинку. Зараз я збігаю в хату, прихоплю потрібну мені штукенцію, щоб потім не вертатися додому, й митю буду тут. Зачекаєш?

— Зачекаю, коли треба. Тільки недовго.

Кузьма прожогом кинувся в хату. З порога обвів цікавим поглядом світлицю, затримав очі на Арсентієві Хворостянку і вже відкрив рота, щоб привітатися з інструктором обкому. Та як побачив у руці Арсентія Никоновича виделку з настромленим вареником, так і занімів. Тут же панічно перевів погляд на стіл, де височіла карафа з слив'янкою, що іскрилася в сонячному промінні, й помітив оточену тарілками каструлю, в якій він варив вареники. Ще раз очманіло глянув на батька й

сина Хворостянків, що сиділи за столом і розмовляли, на Серьогу, що підносив Тарасові склянку з слив'янкою, і з похололим серцем кинувся до кухні. На припічку побачив тільки ватянку й пожмакану газету.

— Серього! — крикнув Кузьма, змусивши гостей у світлиці злякано примовкнути.

— Чого ви репетуєте? — засичав Серьога, вдершись до кухні.

— Вареники строщили?!

— Ч-ш-ш! А вам що? Їсти більше нічого?

— Щоб вас порозривало! — Тихо заскиглив Кузьма.— Не про вашу честь варились.

Серьога ніяк не міг збагнути, чому так розгнівався батько: він був переконаний, що вареники варила Наталка.

— Борщ діставайте з печі. Молоко он стоїть.— Він показав на полицю з глечиками.

— Гаразд,— Кузьма зітхнув і одвернувся.

— Там ще лишилося кілька,— змилосердився Серьога над батьком.— Та я думав — Тарасові дам закусити.

— Гаразд, давай Тарасові. Компанія то компанія.— І старий, дивуючи Серьогу, зайшовся задушливим смішком.

Постоявши ще якусь хвилину в кухні, Серьога здивовано знизав плечима й вийшов у світлицю. А Кузьма, нестямно перехрестившись на єдину, чорну, засліджену мухами ікону-дошку в кутку кухні, відчинив вікно й, покректуючи, вибрався на город: пройти світлицею в нього не вистачило хоробрості.

Коли зайшов за причілок, побачив, що Маринка стояла на вулиці на тому ж місці, а до неї поспішав через подвір'я Юрко Хворостянко, що побачив дівчину у вікно. Кузьма потупцявся на місці, подумав і, махнувши рукою, пішов до сіней, щоб потрапити до комори. Маринка тепер його не цікавила. І, оскільки пропала надія поживитися в Насті калинівкою, він вирішив піти на другий край села, де одиноко сумувала в колгоспному садку старенька хатинка вчителя Прошу, щоб поставити заквасу на самогон.

У коморі Кузьма поклав у лантух хлібину, шматок сала, дріжджі і з цією невеликою ношею вийшов на вулицю. Маринки й Юрка тут уже не було.

Шлях Сновиди лежав повз контору правління колгоспу. Тут він несподівано здибався з Андрієм, що зійшов

з ганку і зосереджено розглядав якісь папірці, потім акуратно складав їх і ховав у внутрішню кишеню піджака.

— Агей, Андрію Павловичу! — гукнув його Кузьма Сновида.— Справа до тебе є!

— Що за справа? — невесело спитав Андрій, підійшовши до старого.

— Ти завтра вранці будеш вільний?

— Ні, діду Кузьмо,— покрутив головою Андрій.— Сьогодні їду на цілину.

— Тю-тю! — присвиснув Сновида.— Чого це тобі дома не сидиться?

— Комусь же треба їхати?

— А Маринка? Ой дивись, прогавиш дівчину. Я вже помітив, що технік-будівельник в'ється біля неї.

— То й на здоров'я! — Андрій відповів із злою байдужістю, і Кузьма спостеріг у примружених парубкових очах біль.

— Е-е, ні...— Старий уважно вдивлявся в Андрієве обличчя.— Не те кажеш. Навіщо ж таку славну дівку втрачати? Чи посварились?

— Не питайте,— буркнув Андрій і поліз у кишеню по сигарети.

— От і дурень! — несподівано спалахнув Кузьма.

— Чому ж дурень? — перепитав Андрій, припалюючи сигарету.

— Дурень, що криєшся од мене! Дід Кузьма в усякому ділі може зарадити.

— Тут ніхто не допоможе.— І Андрій важко зітхнув.

— Оте саме, як його? Ага!.. Кохання!.. Розладналося? Так ми його враз склеїмо! Навічно! Як електрозварюкою!

— Цікаво,— Андрій саркастично засміявся і зміряв старого глузливим поглядом.

— А ти не смійся! — І Кузьма з таємничим виглядом оглянувся на всі боки.— Слухай, який я тобі пропишу рецепт. Тільки слухай! Проберись до Маринчиної хати, виламай з печі цеглину й носи її в кишені. Хрест святий, не брешу, що Маринка сама до тебе прибіжить.

— І довго няньчити в кишені цеглину треба? — іронічно спитав Андрій.

— Не віриш?! — Кузьма ображено стулив губи, потім почухав пальцями борідку.— Можу дати інший рецепт. Науковий! Слухай. Поїдь до Будомира на базар та купи в гончаря новий горщик. Тільки не торгуйся, плати,

скільки заправить. А як приїдеш додому, просвердли в горщику якнайбільше дірок. Затямив? Потім спіймай кажана, посади його в той горщик і постав його догори дном на мурашник у глухому лісі. І тут же тікай щодуху! Щоб ти, боронь боже, не почув кажанового свисту, бо оглухнеш! Потім, коли мурахи обточать кажана, візьми його кісточки й знайди між ними виделочку й гачечок. Зрозумів? Коли хочеш, щоб дівчина покохала тебе, зачепи її тим гачечком. За яке місце — не скажу, поки не поставиш могорич!

— А виделка навіщо ж? — уже з веселою цікавістю спитав Андрій.

— Про виделку можу й без могоричу сказати: якщо раптом розлюбив ти дівчину, штрикни її непомітно виделкою під бік, тоді й вона тебе розлюбить і піде. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Буде могорич?

— Не буде.

— Чому?!

— Їду я, діду Кузьма.

— Ото дурень!

— Який є.

В цей час Андрій і Кузьма побачили, що від колгоспного двору квапливо йшов вигоном Юрко Хворостянко. Кузьма, котрий увесь час думав, як почуватимуть себе ті, хто їв його «протилюбовні» вареники, дивився на чимось стурбованого Юрка з цікавістю й бісівською хитрістю, а Андрій — з неприязню, що гнітила серце.

Андрієві здалося, що технік-будівельник відчув його неприязнь і тому раптом зупинився, не дійшовши до них десяток кроків. Юрко дивився на Андрія й Кузьму якимсь чи то відсутнім, чи то зляканим поглядом, а його обличчя, що раптом укрилося потом, спотворила гримаса нудоти, що підступила до горла. Тут же він рвучко повернув до городів і несподівано побіг до конопель, що росли неподалік.

— Що з ним? — здивовано запитав Андрій, коли Юрко пірнув у сизо-зелену гущавину.

Старий дивно хихикнув, одвів убік винувато-блудливі очі й непевно відповів:

— Може, тебе налякався. А може, нудить на похмілля.— І тут же полохливо покосував очима на свою хату.— Ну, мені пора, Андрійку, прощавай!

31

Згуслий морок розмив обриси предметів, що були в полі зору Павла Платоновича. Павло лежав у постелі на боці й широко розплющеними очима дивився на кімнату. Вже глупа ніч. Йому не спалося. За спиною, біля стіни, розмірено й рівно сопла Тодоська.

Завтра о дев'ятій ранку Павлові й Тарасові Пересуньку треба бути в Будомирі на бюро парткому. Доведеться відповідати за те, що поспішили видати на трудодні хліб. Ні, Павло Платонович не почував за собою вини: колгоспники отримали зароблене навіть не повністю. Адже скільки вклали вони праці, щоб у такий посушливий рік зібрати хоча б середній урожай. Проте тривога краяла серце. А що, як вони з Тарасом чогось не розуміють? І напевне не розуміють, якщо кличуть їх до відповідальності, незважаючи на те, що колгосп повністю виконав державний план хлібозаготівель. Правда, ще не зібрано круп'яних.

Сьогодні Павло Платонович телефонував у партком, намагався вивідати, що їх чекає на бюро. Та Степана Прокоповича не застав. На дзвінок відгукнувся Клим Дезера, з яким у Павла Платоновича були не вельми добрі стосунки. Павло кілька років тому гостро покритикував Дезеру на партійному активі за те, що той, приїхавши до Коханівки як уповноважений райкому партії, без знання справи примусив трактористів глибоко виорати ділянку заплавної землі з наносним гумусом. Внаслідок цього гумус був завалений товстим шаром піску.

Наткнувшись на Дезеру по телефону, Павло не втримався й запитав, навіщо викликають його й Тараса в Будомир. А Дезера, відчувши в Ярчуковому голосі тривогу, відказав із зловтішним смішком:

— Не хвилюйся, Павле Платоновичу, не скривдимо. Викликаємо, щоб видати сповна за все одразу.

— За що саме? — з удаваною байдужістю спитав Павло.

— За все, що робиться в твоїй Коханівці!

І Павло Платонович міркував тепер над тим, що мав на увазі Клим Дезера. «За все, що робиться в твоїй Коханівці». Може, дійшла до парткому чутка про ту дурну історію з представником міліції? Треба ж таке: у жнива, коли ніколи вгору глянути, люди знаходять час

викидати всякі коники-макогоники. Хто ж це встругнув? А втім, Коханівка — вона і є Коханівка. В ній немало парубків і дівчат, котрі іноді таке утнуть, що весь район потішається.

Ой Коханівко, Коханівко! Нема милішої, нема й осоружнішої за тебе! Немов уся Павлова доля, все життя, всі болі й радощі, все минуле, сучасне й майбутнє — усе злилося в цьому звичному й рідному слові «Коханівка». Чому? Може, тому, що пов'язане воно із словом «кохати»? Хтозна...

Скільки гарних сіл на Поділлі! Павло Ярчук, коли був на війні, бачив чужі землі, далекі країни. Говірок багато чув, пісень, осягав суть життя добрих людей, що зустрічалися йому (а добрі люди скрізь є). Там, за кордоном, в котрий раз переконався, що всі люди уміють глибоко страждати й щиро радіти, коли життя дарує їм щастя.

І все ж таки жоден куточок землі, що бачив Павло, не міг зрівнятися з Поділлям, де села купаються в свіжій зелені садків, де лани щороку, окрім нинішнього, дрімають у солодкій знемозі під дорідними хлібами, де запашний вітерець з Бугу — мов дихання квітів. І люди тут по-особливому душевні, веселі, говірка їхня схожа на пісню, а їхні пісні — як солодкі мрії. Все тут змушує усміхатися, почувати в серці тепло й кохання.

Та найгарніше з гарних сіл Прибужжя — це Коханівка. І навряд чи хтось заперечуватиме, коли пройдеться тінистими, в акаціях і ясенах, вулицями села, коли побачить, як ніжаться в шелесті садів білостінні, з м'яким голубуватим відтінком, чепурні хати, коли прогуляється берегом спокійної Бужанки, в чисті води якої задумливо дивляться з берегів старі верби. І клуб добрий у Коханівці, і багатий колгоспний двір з струнками будівлями.

На людей коханівських теж не доводиться нарікати. Правда, всякі є. Є і настільки невгамовно-веселі, що їхні несподівані витівки часто-густо боком вилазять голові колгоспу Павлові Ярчуку. Не встигло, скажімо, село навтішатися над сином Серьоги Сновиди — Федотом, якого Андрій з Маринкою змусили виволокти на людські очі вкрадені дошки й розвернути при цьому тин (Федот потім три дні «нездужав», не працював), як нова кумедія сколихнула Коханівку. Приїхав у колгосп ін-

структор обкому Арсентій Никонович Хворостянко — чи то сина (техніка-будівельника) провідати, чи то ще в якійсь справі,— Павло Платонович так і не розібрався, бо Хворостянко чимось отруївся, снідаючи в Сновид. І щоб збороти свою недугу, вирішив Арсентій провести деньок наодинці з вудочками. Але в Бужанці риба у спеку клює кепсько: і Павло Платонович дозволив гостеві посидіти з вудками біля колгоспного ставка з коропами й карасями, де ловити рибу всім простим смертним заборонено.

...У цеберці, поряд з рибалкою, що сидів на березі, плескалося вже кілька карасів. Хворостянко пильно стеріг поплавки двох вудочок, але невдовзі йому припекло кудись на хвилинку відійти. Коли вернувся, він побачив, що обидва поплавки зникли під водою. В цей час мимо проходили на сінокіс молодиці. Не звертаючи на них уваги, Арсентій Хворостянко моторно кинувся до вудлищ, хвацько підсік і без великої мудрації вихопив на берег... Що це?! Рибалці од подиву перекосило обличчя, а жінки за його спиною заверещали й зайшлися істеричним реготом. На одному гачку вудки міцно сидів солоний огірок, а до другого було прив'язано резинкою запечатану чверточку, наповнену якоюсь рідиною.

Молодиці, кинувши вила й граблі, аж боки рвали з реготу, а Арсентій Хворостянко очманіло витріщив очі на ставок, марно силкуючись втямити, як усе це сталося.

Жінки, розвеселившись, змусили безталанного рибалку перевірити, що в чвертці. Там виявився міцнющий самогон! Коли він вилив його на траву й підніс запаленого сірника, самогон спалахнув синім полум'ям.

А на всю округу немає жодного водолазного костюма. Павло Платонович у цьому твердо переконаний. Як же і кому пощастило влаштувати такий цирковий номер?

Арсентій Хворостянко потім добродушно підсміювався над жартом, дивуючись майстерності невідомого водолаза, а коли поїхав до райцентру, все-таки суворо вичитав начальникові міліції, що в Коханівці безкарно варять самогон.

Наступного дня в селі вже був уповноважений районної міліції. Павло Платонович дав у його розпорядження свою машину — козлика, щоб зручніше було з самогонниками воювати. І, видно, гарно воював представник влади, бо добре притомився і ввечері заснув просто в

машині. Коли уповноважений лягав спати, козлик стояв під акаціями біля контори правління колгоспу. А вночі — ніби вовки зжерли машину.

Знайшовся козлик разом з представником міліції аж край села, біля хатини страченого німцями вчителя Прошу, яку доглядав Кузьма Сновида. Кузьма, виявляється, зробив там звечора закваску, а, переночувавши, готувався приступити до «священнодійства». Вранці вийшов набрати води, щоб охолодити змійовик, і тут же, за порогом, врізався порожніми відрами в радіатор машини... Представник міліції прокинувся, продер очі й побачив крізь відчинені двері хатини куб із змійовиком...

А ввечері колгоспний грузовик віз до райцентру півкузова самогонних апаратів, що їх вилучили в Коханівці представник міліції та члени сільради.

Невже й за все це питатимуть з голови колгоспу?

Крізь відчинене вікно в кімнату вливалася парка теплінь ночі. Десь далеко гуркотів грім. Але марні сподівання, і так не часті цього літа дощі обминали землі району. Збіжжя горіло, не йшли в ріст кукурудза й буряки, навіть городи почали чахнути. Шістдесят третій погрожував безхліб'ям.

Знову загриміло. Павло Платонович трохи підвівся на ліктях, пильно подивився на небо. Побачив, як на мить вищирилася блискавицею ніч, і знову долинув перекотистий гуркіт, ніби сама темрява гарчала чорною вовчицею. Чомусь згадалося дитинство, забобонний страх перед гримотінням і заспокійливі материні слова.

Раптом у пам'яті воскресли й інші слова її, що їх сказала вона Павлові перед самою смертю: «Синочку, я б тобі небо прихилила, коли б могла...»

Як зберегла пам'ять ці материні слова? Тоді йому було тільки шість років, а тепер за сорок. Образ матері давно розтанув у швидкоплинній річці часу, і немає навіть фотографії в хаті, бо дружина Платона Ярчука, богомільна Марина, вважала за святотатство лишати для нащадків лик земної жінки нетлінним. Тільки іноді уві сні з'являється Павлові мати: вона водить його, маленького, коханівськими левадами, яких давно вже немає, водить полями й лісом і розповідає щось добре, мудре, заспокійливе. А як прокинеться Павло — не може пригадати ані материного обличчя, ані її слів.

Ой мамо, мамо. Твій син роками вже тебе доганяє, а йому здається, що життя його тільки починає розгін і попереду жде його... Хто знає, що жде Павла? Позаду море сердечного болю! Буря була б, якби всі його зітхання об'єднати в одне. А скільки невиплаканих сліз? І все тому, що в тридцяті роки загинув з мукою в серці батько, що розтоптали Павлову мрію й не вивчився він на льотчика, що Настя — кохання його нещасливе — стала дружиною іншого. А потім війна... Потім неймовірно тяжкі повоєнні роки.

І пливли, пливли в безсонну ніч думки Павла Ярчука, утворюючи химерне плетиво, крізь яке він бачив різні події і долі різних людей.

32

Павло Платонович поїхав до Будомира сам, без Тараса Пересунька, що вже другий день хворіє. Приїхав Павло в райцентр значно раніше, ніж було призначено, сподівався застати Степана Григоренка ще вдома. Як-не-як Степан Прокопович доводиться йому двоюрідним братом: може, скаже, які «сюрпризи» чекають Павла Ярчука на бюро.

Жив Степан Прокопович з сім'єю в добротному білому будиночку з ганком, густо обвитим диким виноградом. Звичного подвір'я перед будинком не було, а лише піщані доріжки поміж квітковими клумбами, кущами бузку й садовими деревами. То Степанова дружина Саїда з донькою Галею так прикрасили невеличкий клапоть землі, обгороджений низеньким штахетником. З весни й до осені яскраво цвіли тут квіти, приходячи на зміну одні одним, дивували людей і тішили птахів. Недаремно щовесни саме біля Степанового будинку, як твердив господар, лунало перше в Будомирі, ще боязке солов'їне тьохкання.

На превеликий свій жаль, Павло вже не застав Степана Прокоповича дома. І Саїди не було — пішла до лікарні, де вона працювала лікарем. Двері відчинила Галя. Протираючи заспані розкосі очі, вона ніяково запрошувала дядька Павла до хати, та він, дізнавшись, що господарів удома немає, відмовився й, поплескавши рукою ледь вилицювате смагляве Галине личко, вернув-

ся до козлика, що стояв біля хвіртки, і поїхав до центру Будомира.

У великому дворі, що прилягав до двоповерхового будинку парткому, Павло Платонович побачив запилену блакитну «Волгу», і серце так і тьохнуло. Він упізнав машину секретаря обкому. А коли зайшов до приймальні Степана Григоренка, молода секретарка з копицею світлого волосся на голові стурбовано сказала Павлові:

— Федір Пантелійович буде на засіданні бюро. Щойно повернувся з ланів.

Тут же виглянув з дверей і Степан Прокопович.

— Принесіть зведення Заготзерна,— сказав він секретарці, а потім перевів заклопотані очі на Ярчука, й Павло відчув себе ніяково від того похмурого, докірливого погляду.

— Ти чого так рано?— спитав нарешті Григоренко. І, не чекаючи Павлової відповіді, сказав: — Раніш як о дванадцятій не будеш потрібний. Можеш іти в чайну снідати.— І різко хряпнув дверима.

Павло крякнув з досади і вийшов на вулицю. Не поспішаючи, розслабленою ходою, відчуваючи у грудях тісноту, пішов до чайної.

Незабаром він сидів за столом у кутку ще порожнього залу і байдуже розглядав меню. А коли підійшла офіціантка, замовив яєчню з ковбасою і пляшку пива.

Снідав, не відчуваючи смаку їжі. Турбувала Павла Платоновича майбутня зустріч на бюро з секретарем обкому партії. Знав, що Федір Пантелійович буває засуворий з комуністами, які чимось завинили.

В пам'яті ще свіжа пригода з колишнім заступником голови коханівського колгоспу Василем Васютою — його, Павла, першим заступником. Здавалося, бувалого й досвідченого Василя ніщо й ніколи не могло зламати. Відчував себе в колгоспі господарем більше, ніж Павло Платонович. А якось, добре випивши, Василь сказав прямо:

— Зіпхнув би я тебе, Павле, з голови, та твої ордени людям очі засліпили. Заважаєш мені розвернутися.

— А ти поділися зі мною своїми планами,— насмішкувато сказав йому тоді Павло, погладжуючи чорні вуса.— Якщо повірю, що зможеш розвернутися краще, ніж я,— сам людей умовлю обрати тебе на голову. Тільки, цур, тримай мене тоді в заступниках.

— О, це діло! — Василь Васюта, з недовірою глянув-

ши в карі очі Павлові, все-таки почав розмову: — Немає в тебе, Павле Платоновичу, хитрості в підході до керівників. А в мене є! Я можу бути таким, як треба керівництву! Демократія? Давай демократію! Вмію визнавати провину, каятися й так критикувати себе на зборах, що аж полова з мене сиплеться... План? Дам план!.. А головне, по-людському треба сподобатися начальству. Знав я одного такого начальника, коли був діячем Заготскоту. Скаржиться він, наприклад, на якусь недугу, а я теж уже недужий! Так йому розпишу свої болячки, що дивиться він на мене, як на рідного брата. Або він силою хвалиться. І я теж силач! Тільки трошечки менший... А то ще почне доводити, що правдивий він і чесний. Та дзуськи! Я майже такий самий! Майже — зверни увагу. Одне слово, я такий, як треба, але не кращий за начальство!

Павло Платонович, настовбурчивши вуса і звівши брови, відповів тоді Василеві:

— Всі оці твої здібності можна пропечатати одним словом: підлота! Дивуюсь, як такому доці вдалося пробратися в партію.

— Ну-ну! Помаліш на поворотах! — п'яно загорлав Василь, розмахуючи кулаками.— Я тобі по-дружньому душу розкрив! Не плюй туди, голово!

Павло зрозумів, що треба негайно звільнятися од Василя Васюти. Та незабаром поїхав до Києва на Виставку досягнень народного господарства, а Васюта тимчасово лишився за нього.

Сталося це першої ж весни після того, як чиїсь гарячі голови запропонували колгоспникам продати своїх корів у колгосп з тим, щоб потім брати молоко на громадській молочарні. Не минула ота пошесть і Коханівку. Чимало коханівчан, згнітивши серце, повели своїх марушок на колгоспну ферму. Кузьма Сновида також спровадив свою корівку Комету. А весною, якраз тоді, коли Павло Платонович покотив до Києва вивчати виставку, Комета здохла: чи то з голоду, чи то від старості — сказати важко, бо Василь Васюта розпорядився не підпускати ветеринара до здохлої корови, а негайно викликати Кузьму Сновиду.

Дорогою на ферму Кузьма дізнався од людей, що Комета здохла, і насторожився. Побачив її здалеку — лежала за огорожею. А довкола Комети походжав на

кривих ногах Василь Васюта, в юхтових чоботях, галіфе й потертій шоферській шкірянці.

— Ваша? — суворим тоном запитав Васюта, спопеляючи старого обуреним поглядом і тикаючи пальцем на Комету.

— Хто? — ніби нічого не бачив, перепитав Кузьма.

— Корова!

— Корова?

— Так!

— Яка корова?

— Ось ця! Баньки продеріть!

— А-а, ця... Оця торік була моя, а як продав вам, то стала ваша.— Кузьма невинними очима дивився на Васютине обличчя, вкрите червоними плямами.

— Ти зіпсовану продав нам! — Перейшовши на крик і звертаючись до старого вже на «ти», Василь погрозливо замахав кулаком над головою.

— У мене була справна,— незворушно відповів Сновида.

— Не клей дурня! Повертай колгоспові гроші!

— Нема грошей. Потратив.

— Це мене не стосується! Продай що-небудь і внось до каси. Інакше...

За тим «інакше» старому Кузьмі вчулися бозна-які напасті, і він почав благати:

— Побійся Христа, Василю Яремовичу!

Васюта Христа не злякався, але змилосердився:

— Страховка в тебе була на корову?

— Була.

— Йди в канцелярію, оформ документ на страховку, потім їдь у район, отримай страхові гроші, доклади до них із своєї кишені і внеси до каси!

Наступного дня Кузьма Сновида, не піймавши попутної машини, пішки подався путівцем до Будомира. Погода стояла сонячна, м'який вітерець гнав по небу сліпучо-білі, з задимленими краями хмарки. Згори лився невгамовний передзвін жайворонків. Вдалині чорними жуками повзали полем трактори. Кузьмі йшлося легко й навіть весело. Він уже примирився з тим, що доведеться ні з сього ні з того видобувати гроші з гамана, і з цікавістю поглядав на свіжу чорноту засіяної ріллі, вдихав її пряну вологу й відчував, що в ньому радісно ворушиться давно приспана душа хлібороба.

Там, де сходяться дороги з Яровеньок і з Лопушан,

Кузьму Сновиду наздогнала блакитна «Волга» й різко загальмувала поряд з ним. З машини виглянув водій — уже не молодий, але й не старий дядько з привітним обличчям, що на ньому пролягли перші зморшки. Він зміряв діда зацікавленим поглядом і спитав:

— Папашо, скажіть, будь ласка, на Будомир як проїхати?

— Прямісінько до лісу, а потім праворуч на шосейку, а вона, окрім як у Будомир, нікуди не приведе,— охоче й бадьоро відповів Кузьма.

— Дякую. А ви куди прямуєте? — поцікавився шофер.

— Я теж у Будомир.

— То сідайте, підвезу!

— Мені? В легкову? — здивувався Сновида.— Я ж у легковій не вмію їхати! — і спритно вмостився поряд із шофером. Хряпнув дверцятами, посовався на сидінні й, коли машина рушила з місця, сказав з радісною вдячністю: — Оце спасибі тобі, хлопче! Є ж добрі люди й проміж шоферів.

Не мав і гадки старий Кузьма, що водій той не хто інший, як секретар обкому партії Федір Пантелійович Квіта.

— Живете в Будомирі? — поцікавився Квіта.

— Та ні, з Коханівки я. А до Будомира іду страховку одержувати.

— Біда лучилась?

— Ага. Корова в колгоспі здохла.

— В колгоспі? А до чого ж тут страховка?

— Моя корова здохла, Комета!

— В колгоспі ваша корова? — Квіта поглядав на свого випадкового співрозмовника з підозрою.— Не розумію.

— Я й сам, хлопче, не розумію. Як була жива корівка, то була не моя, колгоспівська. А як здохла, то одразу ж стала моя.

І Кузьма докладно розповів, як усе було.

— А ваш Васюта не правий,— посміхаючись, сказав Квіта й, зиркнувши на діда сірим оком, порадив: — Поскаржтесь на нього.

— Ні, чоловіче добрий,— хитнув своєю іконописною головою Кузьма.— Ми скаржитись не звикли: з начальством загризешся — набідкаєшся потім.

— А ви все ж таки спробуйте.

— І пробувати не буду! — категорично відповів старий, а потім єхидно спитав: — А ти на свого начальника підеш скаржитися?

— У мене начальник хороший.

— Тобі пощастило,— Кузьма заздрісно зітхнув.

— Ну, тоді знаєте що? — наполягав на своєму Квіта.— Зайдіть до секретаря райкому і не скаржтесь, а порадьтесь. Спитайте його, чи правильно буде, коли ось таке сталось і з колгоспника вимагають гроші.

— Не піду. Буде секретар дохлою коровою займатися! В нього увесь район на плечах. Та ще подумає, що я по знайомству до нього. Степанко ж Прокопів — наш, коханівський. Я його з пелюшок знаю.

— Тим більше зручно порадитись.

— Ти так гадаєш? — завагався Кузьма.— Треба покумекати.

За розмовою незчулися, як приїхали до Будомира — старовинного, закуреного містечка, що розкинулося на горбах. Квіта навмисне зупинив машину коло базару, й Кузьма, перш ніж попрощатися, дістав із-за пазухи зав'язану вузликом хустинку й неквапливо почав розв'язувати її зубами, скоса поглядаючи на шофера,— може, той великодушно одмовиться від грошей. А секретареві обкому було цікаво знати, скільки шофери луплять з попутних пасажирів. Нарешті старий простягнув йому карбованця. Квіта ніби завагався, а потім сказав:

— Не треба. Вам і так гроші потрібні.

— От спасибі, чоловіче добрий! — Кузьма хутко сховав карбованця в хустинку й пішов.

Хвилин через п'ять Федір Пантелійович сидів у кабінеті Степана Григоренка й розповідав, яку прецікаву історію почув він сьогодні. А Степан Прокопович і гадки не мав, що йдеться про випадок, який трапився в його районі.

— От гад! — гаряче реагував він на розповідь секретаря обкому.— Я б з такого керівника колгоспу голову зняв!

У цей час до кабінету зайшла секретарка, поклала на стіл папку з якимись паперами й, кинувши винуватий погляд на секретаря обкому, спитала Григоренка:

— До вас нікого не пускати? А то там якийсь дідок із Коханівки дуже проситься.

— Пошліть його до другого,— відповів Степан Прокопович.

— Каже, що треба тільки до вас.

— Та приймі ти його,— втрутився в розмову Федір Пантелійович, здогадавшись, що за дідок сидить у приймальні.— Мені навіть цікаво послухати, в яких справах ходять до тебе колгоспники.— І, взявши газету, сів на канапу.

— Кличте! — сказав секретарці Григоренко.

І одразу в кабінеті з'явився Кузьма Сновида.

— Добрий день тобі, Степане Прокоповичу! — урочисто привітався він, скинувши з великого лисого черепа картузика, й підозріло зиркнув глибокими очима на людину; що сиділа на канапі й читала газету, закрившись нею.

— А-а, Кузьма Іванович! Здрастуйте! — Степан вийшов із-за столу, потиснув суху, в темних борозенках руку старого й посадовив його на стілець.— Яким вітром?

Кузьма, шморгнувши тонким і червоним носом, з ходу почав радитись:

— От скажи мені по честі, Степане Прокоповичу... Припустімо, восени ти купив собі корову, а навесні вона в тебе здохла. Міг би ти вимагати гроші?

— Хвилинку! — встаючи з свого місця, перебив Григоренко Кузьму, і в голосі його забриніла тривога. Блиснувши пронизливим поглядом на Федора Пантелійовича, що одгородився газетою, він, витріщивши чорні очі й налившись рум'янцем, зловісно-тихо спитав Кузьму: — У вас корова здохла?

— Ні-ні! — Старий злякано замотав лисою головою.— Нема в мене ніякої корови! Я так, приміром, хотів спитати.

— Не крутіть! — нетерпляче рикнув Степан Прокопович і тихо пристукнув кулаком по столу.— Здохла у вас корова?!

— Одчепись ти від мене, чоловіче добрий! — занив Кузьма й теж підвівся.— Нічого в мене не дохло! І немає в мене часу з тобою теревені правити! — Старий накинув тремтячими руками на спітнілу бліду лисину картуз.

— Зачекайте, Кузьмо Івановичу,— уже стриманим голосом сказав Григоренко і вийшов з-за столу.— Давайте поговоримо спокійно. Не робіть з мене дурня перед секретарем обкому партії.

Тут Федір Пантелійович не стримався і, опустивши газету, зайшовся реготом. А Кузьма, упізнавши раптом «шофера», кинувся до дверей.

Степан Прокопович наздогнав діда біля виходу з приймальні і майже силою вернув його назад у кабінет, де на канапі все ще сміявся Квіта.

— Покажіть страхові папери! — зажадав Григоренко.

Коли Сновида подав йому папери, Степан схопив їх, пошматував і кинув у кошик.

— Що ти наробив! — плаксиво закричав Кузьма.— То ж гроші!

— Не хвилюйтеся, Кузьмо Івановичу.— Степан уже всміхався спокійно й винувато.— Їдьте додому і вважайте, що ніяких грошей ви нікому не винні. А цей Васюта (Степан знав, що Павло Платонович у Києві) прийде до вас додому просити вибачення.

Кузьма навіть не подякував Степанові Прокоповичу. Борідка його затрусилася, близько поставлені очі побіліли й затуманились сльозою. Розгубившись, він засунув картуза за пазуху й пішов із кабінету пригнічений, ніби не радий тому, що сталося.

Павло Ярчук добре знає, чим кінчилася ця сумна і водночас смішна історія. Василя Васюту викликали на бюро парткому, зігнали там з нього сто потів, записали «сувору» і зняли з роботи. Васюта розлютився на таку тяжку міру покарання. Поїхав зі скаргою в обком партії. Там уважно розібралися в його справі, зважили, що раніше Васюта вже тричі мав партійні стягнення, і на пропозицію Федора Пантелійовича Квіти виключили його з лав партії. А секретареві парткому Григоренку вказали на недостатнє вивчення керівних колгоспних кадрів.

Так що сподіватися на пощаду від секретаря обкому Павло Платонович не міг, хоч і особливої вини за собою не відчував.

33

— І ще одне питання порядку денного. Не знаю навіть, як його сформулювати.— Степан Прокопович, навалившись широкими грудьми на стіл, перебіг поглядом по обличчях членів бюро парткому, а потім зупинив докірливі очі на Павлові Ярчуку.— Ми тут уже багато говорили про недорід і про те, що наш обов'язок вишу-

кати максимум можливостей, щоб виконати план хлібопоставок. Усім вам відомо, що надійшли вказівки обмежити в колгоспах норми видачі зерна на трудодень. Та знайшлися меткі голови, такі, як товариш Ярчук, котрі поквапилися видобути гроші з гамана й розрахуватися за трудодні вищими нормами.— Степан Прокопович знову неприязно глянув на Павла, і обличчя його немовби потемніло, а гучно-порожнистий голос став тихо-глухуватим.— Мене вражає короткозорість товариша Ярчука, його невміння мислити категоріями державних інтересів. Ми на цю тему недавно докладно розмовляли з секретарем коханівської парторганізації товаришем Пересуньком.

— А чому він не на бюро? — поцікавився Федір Пантелійович Квіта. Секретар обкому сидів поруч із Степаном Григоренком.

— Хворий Пересунько,— похмуро відповів Павло.— Отруївся чимсь.

Запала коротка тиша. Її порушив Степан Григоренко:

— Вам слово, товаришу Ярчук!

Павло Платонович підвівся з стільця, поставив його перед собою й міцно вхопився обома руками за ребристу спинку. Нервово поворушив чорними вусами, похмуро обвів поглядом знайомі, зосереджені обличчя членів бюро й зупинив очі на секретареві обкому.

Федір Пантелійович дивився на Павла запитливо і ніби з сумом, і Павло, глибоко зітхнувши, заговорив, звертаючись, здавалось, тільки до одного секретаря обкому:

— Мені тут докоряють, що я не клопочуся про інтереси держави... Спочатку скажу, чому я... а певніше не тільки я, а й правління колгоспу...

— Ти за правління не ховайся,— спокійно кинув фразу Клим Дезера, і за цим спокоєм Павло відчув щось зле, визивне.

— Я не ховаюся.— Павло з досадою глянув на Дезеру — вже немолоду людину, в якої шкіра лоба й безбарвні брови зморшками лізли вгору, до волосся.— І готовий особисто відповідати, якщо вчинив не так. А поки що поясню, як є. Коли зерно було вивезено, згідно з планом, державі, ми вирішили дати хліб колгоспникам, бо в деяких сім'ях давно засіки підметено, а жнива в розпалі, й людям треба харчуватися не як попало. От і видали за півроку аванс.

— Нічого собі «аванс»! — знову почувся Дезерин голос, цього разу із смішком.— По кілограму зерна на трудодень!

Степан Прокопович сердито постукав по столу олівцем. А Павло, блиснувши на Дезеру потемнілими очима, відповів тремтливим від обурення голосом:

— Невже так жирно?.. І чого ви посміхаєтесь, товаришу Дезеро? Від цього гіркими слізьми треба плакати! Чи, може, ви не знаєте, скільки коштує кілограм зерна? От коли б вас за таку платню примусили працювати!

— Товариші, так не годиться,— втрутився в сварку секретар обкому.— Дайте голові колгоспу висловитись. Товаришу Ярчук,— звернувся Федір Пантелійович до Павла.— Скажіть, будь ласка, вас попереджали, щоб не поспішали з авансуванням?

— Ні. Жодних директив не було,— Павло Платонович відпустив спинку стільця й зробив рукою жест у бік секретаря обкому.— Та й самі ви говорили на пленумі, що досить керівникам колгоспів бути лише хлопчиками при директивах, а треба вибиватися в господарів. І колгоспники тепер, коли щось не так, одразу ж за барки беруть голову. Адже раніше як було? Танцюй під дудку району, роби все, що тобі велить секретар райкому, і аж до гробу сидітимеш головою. А тепер по-іншому: не подобається людям голова колгоспу, на перших же зборах дадуть по шапці.

— Як же тоді отой пройдисвіт Васюта тримався у вас заступником? — спитав Федір Пантелійович, і Павло помітив у сірих очах секретаря обкому загрозливий холодок.— Я не помиляюся, Васюта з Коханівки?

— Так,— зніченим голосом відповів Павло.— Пораяли нам Васюту в районі, а ми одразу не розкусили. Моя провина... Можу пояснити докладніше.

— Не треба,— Федір Пантелійович підвівся з свого місця й почав не поспішаючи скидати з себе білий піджак з легкої парусини.— З Васютою зрозуміло. Продовжуйте по суті.— І секретар обкому повісив піджак на спинку стільця й сів на місце. У білій сорочці з короткими рукавами він наче помолодшав.

Павло Платонович відчув, що і його змагає задуха, та скинути піджак не насмілився.

— Гаразд,— провадив він далі.— Тільки я хочу висловити все, що у мене накипіло. Може, я чогось не розумію й іншим разом промовчав би, щоб не забирати

у стількох людей часу. Та оскільки тут присутній сам секретар обкому партії, скажу про все, від чого мене, як хлібороба, нудить.

— Дуже добре! — озвався Федір Пантелійович.— Між комуністами тільки такі розмови й мають бути.

— Отож я й кажу.— Павло кинув неспокійний погляд на технічного секретаря — повного чоловіка з м'яким жіночим обличчям, який сидів за окремим столиком і вів протокол.— Я, звичайно, згоден, що раз держава наша через недорід попала в сильце, треба її виручати. Усім нам ясно, що таке зобов'язання на міжнародному ринку і яке значення має для інших країн наша їм допомога хлібом. Та не можу збагнути, як же ми господарюємо, коли тільки один неврожайний рік вибив нас із сідла? А якщо два-три роки підряд буде недорід? Куди ж дивляться плануючі органи?

І ще ось яка мучить мене думка. Ми будуємо комунізм. Ми хочемо, щоб на нас рівнялися усі народи світу. Тоді треба не тільки пшеницею, а й прикладом нашого життя допомагати бідним країнам.

Павло Платонович на хвилю замовк, збираючи думки. В кабінеті стояла така тиша, що було чути, як у руці технічного секретаря, що записував Ярчуків виступ, квапливо шурхотіла авторучка.

— Далі,— провадив Павло.— Ні для кого не таємниця, що багато селян дивляться тепер на землю відчужено. А чому? Відповісти можна коротко, а можна й докладніше. Якщо коротко, то скажу: не годує земля селянина. А якщо докладніше, то тут розмова довга. Ось тільки за формулювання боюсь. Вилетить слово, сяде на олівець коли не нашому секретареві, то такому «принциповому» товаришеві, як Дезера,— потім не одхрестишся.

— Суть, суть важлива! — вдоволено засміявся Дезера і змахнув долонею крапельки поту із зморщок на лобі.

— Так от, по суті. В Києві я був у гостях в одного свого однополчанина. Живе він, дай боже мені при комунізмі так жити.

— А чи не можна без бога на бюро парткому? — жартома зауважив Степан Григоренко і блиснув білими зубами.

— Винуватий, до слова прийшлося.— І Павло Платонович соромливо ворухнув вусами.— Живе однополчанин добре. Робота цікава — науковий співробітник.

Сім'я дружня, квартира простора, власний автомобіль, дача на Дніпрі, човен великий з мотором. І ось у розмові про село кинув він слова, які зачепили мене за живе. Сказав мій товариш, що в селянина душа волоссям обросла від жадібності, від куркульської психології, і таке інше. Виявляється, він колись брав участь у колективізації та в розкуркулюванні й судить про селянина з тих часів; запам'ятав, як тяжко дядьки розлучалися з власним господарством. Не став я суперечити товаришеві, а сказав жартома, що пора вже власні автомобілі, дачі, моторні катери усуспільнити, щоб усі люди користувалися ними по черзі. Не сподобалось! Заскиглив. Почав доводити, якою працею наживав майно. Тоді я нагадав йому, що багато дядьків під час колективізації міркували точнісінько так: адже їхнє одноосібне господарство теж не з неба їм упало.

До чого все це я кажу? А до того, що селянин тепер зовсім інший. Окрім колгоспу чи радгоспу, не уявляє він собі іншої форми господарювання на землі. Він справді господар, йому навіть вручили акти на вічне користування землею. Так от лихо: не дають селянинові по-справжньому господарювати. Скажу про останні роки: за нього почали думати в районі, в області й вище. Та ви незгірше за мене знаєте: не тільки завдання дають колгоспові, а й водять дядька, як малу дитину, за руку й кажуть: оце сій тут, а це там, а цього й зовсім не сій; отаку худобу розводь, а такої не розводь. І дядько мусить робити все, що йому кажуть, хоч душа його німим криком волає, бо сам він краще за інших знає, що і як йому треба робити, щоб і державні плани виконати, й самому не прогадати. На це, між іншим, у колгоспах є й учені агрономи, й зоотехніки, та й ми, голови, разом з правлінням, теж маємо глузд. Адже, коли сказати правду, не посуха винна, що цього року район зостався без пшениці! Шаблон у землеробстві винен. Ліквідували з чийогось наказу чорний пар — й одразу сіли на мілину.

А якби спробували відпустити колгоспи «на безприв'язне утримання» та при цьому встановили між колгоспами й державою нормальні економічні стосунки, тобто дали нам тверді плани й волю ініціативі,— тоді питання про агрономію і взагалі про ведення сільського господарства розв'язалося б само собою.

Павлові Платоновичу раптом здалося, що говорить

він занадто довго, та й напружена тиша в кабінеті збентежила його. Він злякано глянув на наручного годинника, хоч і не засікав час, коли надали йому слово. Кинув запитливий погляд на Степана Григоренка, але той, схиливши голову на руки, сховав під долонями очі. Подивився на секретаря обкому й побачив, що він, нахмуривши брови, щось писав у блокноті. Окинув поглядом членів бюро парткому. Зустрів підбадьорливі очі редактора газети — молодого губатого хлопця з рудим кучерявим волоссям, помітив зловісну усмішку на блідому обличчі Клима Дезери і спостеріг, як нервово здригаються ніздрі його тонкого носа.

Відчувши гіркоту в роті, повів далі мову, наче в ополонку кинувся:

— І розв'яжеться тоді основна проблема, яка весь час тримає нас за петельки. Суть її в тому, що селяни, працюючи цілий рік у полі чи на фермі, не знають, що вони матимуть за свою, скажу одверто, не легеньку працю. Йому, селянинові, кажуть, що він господар землі, а цей господар не завжди має право розпорядитися надбаним, бо, крім основного плану поставок, йому потім дають ще кілька надпланів.

У цьому — найголовніший корінь нашого лиха,— вів далі Павло Ярчук і дивився поперед себе стражденними очима.— А кожен корінь, коли він живий, дає паростки. Люди дивляться на землю, як на лиху мачуху, і сподіваються лише на побічні заробітки, а синів та дочок своїх намагаються скоріше випровадити з села, далі од землі, од селянської долі. І тікають селянські діти в міста на будь-яку працю, стають там кравцями, малярами, каменярами, офіціантами, збирачами утильсировини — ким завгодно, аби тільки не бути хліборобами.

34

Степан Прокопович слухав Павла Ярчука, затамувавши дух: ніби стояв під грушею, з якої падали плоди, й чекав, що ось-ось той самий Павло струсить з самісінького вершечка дерева найбільшу, тверду,— бо ще зелена,— грушу й оглушить до непритомності.

Щиро чесний і незалежний розум Степана Григоренка все ж таки хитрував сам із собою. Кожне Павлове слово обпікало вистражданою серцем і виношеною в душі правдою. І водночас Степан Прокопович досадував,

що Павло Ярчук, попри всю його розсудливу мудрість, зважився на такий ризикований виступ у присутності секретаря обкому партії. Як поставиться до цього виступу Федір Пантелійович? Адже те, про що говорить Павло, залежить не тільки від секретаря обкому. Про всяк випадок, Степан Прокопович не поспішатиме висловлювати своє ставлення до чесної Павлової сповіді. А може, не такий уже й правий Павло Ярчук? Може, й він, Степан, міркує зараз вузько? Адже там, нагорі, вдень і вночі думають, як ліпше й швидше вивести сільське господарство країни на широкий шлях. Скільки рішень, постанов, реформ! А діло?.. Якщо людина тоне, її треба рятувати, а не розводитися про її доброчесність чи вади... Ой як нелегко бути секретарем парткому! А ще Вищу партійну школу закінчив. Може, й справді час на пенсію?

Гіркі думи затуманили Степанові Прокоповичу голову, насунули на нього сполоховим дзвоном, і він на якийсь час ніби задрімав. Очунявся від тиші. Побачив, що Павло Ярчук сидить на своєму стільці з блідим від хвилювання обличчям і, розгладжуючи рукою вуса, винувато дивиться на підлогу.

Степан Прокопович важко зітхнув і запитливо подивився на секретаря обкому. Але той щось записував у блокноті.

— Будемо обмінюватися думками? — нерішуче спитав Степан Прокопович і знову глянув на Федора Пантелійовича.

— Дозвольте мені сказати! — почувся голос Клима Дезери.

— Будь ласка,— Степан Прокопович кинув на Дезеру насторожений погляд.

Дезера підвівся, невисокий, жилавий, наморщив лоба, від чого світлі брови майже сховалися під низько обстриженим волоссям.

— Давно я в партії,— роздумливо почав Дезера, звівши очі на стелю,— але з таким, з дозволу сказати, випадком стикаюся вперше. Голова колгоспу комуніст Ярчук, виявляється, не знав, що не має права самовільно, без дозволу парткому, видавати колгоспникам аванс. Не знав... А може, ви, Ярчук, не знаєте також, що зерно — золотий фонд держави і що його витрачання має контролювати партія? Ви ж не перший рік на посту голови! — Дезерин голос набував дзвінкої сили,

а в очах розгоралося благородне обурення.— І, не розуміючи таких елементарних речей, Ярчук ще дає нам рецепти, як треба будувати комунізм. Мало того, йому не подобається, як партія здійснює свою керівну родь на селі! Що ж обстоює Ярчук? Анархію! Він, бачте, краще знає, що й де йому треба сіяти. А при цьому не думає: чи треба в інтересах держави сіяти те, що йому хочеться? А як розуміти вимогу Ярчука про те, щоб «відпустити колгоспи на безприв'язне утримання»? Як розуміти?! — на Дезериному обличчі було написане щире обурення.— Вдумайтесь, товариші, в зміст усього цього! Ярчук плаче, що держава кривдить селян, не дозволяє їм розпоряджатися надбаним... Партійною мовою такі заяви треба кваліфікувати як дрібнобуржуазний ухил! Бо в нас нема різниці між інтересами колгоспників і інтересами держави взагалі. Якщо держава бере зерно на якісь потреби, то задоволення цих потреб в однаковій мірі і в інтересах селян!

На закінчення хочу сказати,— Дезера притишив голос, ніби надаючи своїм словам особливого значення,— що я щиро обурений егоїстичним, наскрізь пройнятим куркульською психологією, безпринципним і, я б сказав, антипартійним виступом товариша... колишнього голови коханівського колгоспу Ярчука.— Дезера насилу перевів дух і блискучими від збудження очима подивився на секретаря обкому партії.

— Чому колишнього? — здивувався Квіта.

— Я вважаю, Федоре Пантелійовичу,— на високій ноті відповів Дезера,— що після почутого тут Ярчук не може лишатися ні в партії, ні на посту голови! У мене як члена бюро, у всякому разі, є така пропозиція.— І сів, оглянувши членів бюро з почуттям виконаного обов'язку.

Федір Пантелійович здивовано глянув на Степана Григоренка і, мабуть, побачив у його очах розгубленість. Тоді повернувся до Дезери і спокійно запитав:

— Скажіть, товаришу Дезеро, чи зумієте ви пояснити коханівським колгоспникам, що Ярчука необхідно зняти з поста голови, якщо бюро доручить вам провести там перевибори?

— Безумовно,— відповів Дезера.

— І впевнені, що колгоспники вас підтримають?

— Упевнений. Авторитет партії в колгоспах непохитний!

— Зрозуміло,— Федір Пантелійович загадково усміхнувся.— Значить, покладаєте надію на авторитет партії.— І звернувся до Степана Григоренка: — Дозвольте мені висловитись?

Коли Степан Прокопович надав йому слово, Федір Пантелійович неквапливо підвівся із стільця, повернувся до Павла Платоновича і спокійно, навіть якось буденно, спитав:

— Товаришу Ярчук, ви у своєму виступі не лише дали пояснення членам бюро парткому, а й поставили ряд питань особисто переді мною. Так я вас зрозумів?

Павло Платонович на знак згоди кивнув головою й почав витирати хусточкою бліде спітніле обличчя.

— Спробую коротко відповісти на них. Має рацію товариш Ярчук, що треба прикладом свого життя показувати усім країнам, який він є, комунізм... Та не можна забувати, товаришу Ярчук, що комунізм — це не тільки достаток продуктів у країні.— Сірі очі Федора Пантелійовича ховали під ледь припухлими повіками гіркеньку іронію.— Згадаймо: з чого ми починали після революції?.. З нуля! А чого досягли? Тут не потрібні пояснення: ви знаєте, якою була Російська імперія і якою стала. І селянські діти, товаришу Ярчук, тікають у міста, між іншим, і для того, щоб вступити до університетів, інститутів, технікумів. Селянські діти разом з дітьми робітників керують нині державою, посідають командні пости в промисловості і в армії, є творцями в науці й мистецтві. Хіба немає у всьому цьому запалюючого прикладу для народів, що гнобить їх капітал?..

Федір Пантелійович перегорнув аркушик блокнота, перебіг очима якийсь запис і вів далі:

— Звичайно, будувати нове суспільство, якого ще не знало людство, не легко. Ми йдемо до комунізму не лише шляхами перемог, якими, наприклад, є наші успіхи в електрифікації країни, будівництві важкої промисловості, бойовому оснащенні армії, завоюванні космосу й багато інших. Бувають на нашому шляху і помилки й невдачі. Ми бачимо мету, але не завжди одразу знаходимо правильний шлях до неї. Інші народи пройдуть цим шляхом, уже не стикаючись із бідами, що гнули нас до землі під час шукань. Приклад цього — успіхи народів соціалістичного табору. Все це треба враховувати, товариші, коли бачимо в нашому житті якісь неполадки.

Секретар обкому замовк і схилився над блокнотом,

що лежав край стола. Ніхто й гадки не мав, що Федір Пантелійович болісно думав зараз над тим, чи варто нагадувати присутнім тут, що промахи в нашій сільській економіці народилися ще в період колективізації, коли допустили порушення ленінського кооперативного плану, і це призвело не лише до помилок у веденні сільського господарства, а й до економічної та правової дискримінації колгоспників. Можна, звичайно, нагадати, але як тоді пояснити теперішнє становище? Адже добре почали після 1953 року. Чому ж не втрималися? Не скажеш же, що там, нагорі, здається, визріває щось схоже... Не скажеш і про листа до ЦК Компартії України, в якому Федір Пантелійович спробував обгрунтувати безглуздість поділу обкому партії на сільський і промисловий, не скажеш про другого листа, де зробив викладки, що ще рано позбавляти селян власних корів та урізувати присадибні ділянки. Розповідати про все це тут ні до чого.

Федір Пантелійович згорнув блокнот, задумливо потер підборіддя й говорив далі:

— Звичайно, якби в нас раз і назавжди утвердились непорушні закони, що визначають стосунки держави й колгоспів, все було б набагато простіше. Та в нашому житті ще стільки складностей, що багато чого нам не вдається передбачити і часто доводиться ухвалювати особливі рішення, виходячи з становища, яке склалося. Ось і тепер, у зв'язку з надзвичайними обставинами, ухвалено рішення закупити в колгоспах максимальну кількість зерна, щоб недорід не відбився згубно на всій економіці країни.

І ось у цій нелегкій обстановці,— Федір Пантелійович поклав руку на плече Степана Григоренка і обвів вимогливим поглядом зосереджені обличчя членів бюро,— основне завдання партійної організації району полягає в тому, щоб пояснити колгоспникам, чому ми змушені йти на такі крайні заходи. Має рацію товариш Ярчук: ми так догосподарювалися, що колгоспники перестають нам вірити. Не гарантує їм колгосп твердого заробітку. Цієї хвороби треба позбутися — і чим раніше, тим краще. Але цього року склалися особливі умови, і коли чесно, щиро пояснити людям, що йдеться про дуже серйозне — про могутність нашої держави, про гарантії нашого мирного життя, вони не будуть особливо ремствувати на мізерний заробіток. Сподіватимемось, що шістдесят

третій рік — останній рік, коли доводиться нам вдаватися до таких крутих заходів.

Тепер кілька слів про виступ члена бюро товариша Дезери.— Секретар обкому кинув спокійний погляд на принишклого Дезеру.— Мене він здивував і засмутив... Був час, коли ось так, з нальоту, начіплювали людям ярлики й цим вирішували їхню долю. Не повернуться ті часи, товаришу Дезеро! Мені, як секретареві обкому партії, було дуже цікаво вислухати чесну, перейняту турботою і вболіванням про долю села промову комуніста Ярчука. Я багато в чому солідарний з ним! І навіть коли казав, що селянські діти тікають до міста не лише від землі, але й у науку, я не хотів цим спростовувати безперечний факт великого відсіву молоді з села. Правда є правда, і недостойно комуніста закривати на неї очі.

Федорові Пантелійовичу треба було хоча б під кінець робочого дня потрапити в обком, тому він поспішав. Гнав машину на великій швидкості, пильно стежачи за шляхом. І водночас, за давньою звичкою, косував очима на лани, що прилягали до шосе. Призвичаєне око помічало, що бурякові міжряддя не рябіють бур'янами, але й самі буряки не йдуть у ріст — душить їх посуха; бачив молочно-рожеве цвітіння гречки, що захисними смугами росла між дорогою і полем; на стерні височіли купи ще не звезеної у скирти соломи.

Шурхотів під колесами машини асфальт, у віковій задумі стояли на узбіччі розложисті липи. Федір Пантелійович все ще думав про те, що почув на засіданні парткому в Будомирі. Яке щедре життя на складності!

Чимало ще доведеться докласти сили й розуму, щоб зміцнити порушену співдружність землі й людини, повернути селянинові, озброєному великою технікою, відчуття його влади над землею, відродити в ньому радість спілкування з природою. І якщо при цьому колгоспи у стосунках з державою відчують себе як рівні, країну буде завалено продуктами — у це Федір Пантелійович вірив, як вірив і в те, що не може зупинитися плин часу.

Та як звільнити партійний і державний апарат від бурбонів, схожих на Дезеру? Порушення якої гармонії життя породило таку ницість душі і її опір свіжому вітрові? Як мириться з цим прозірливий людський дух?

А Степан Григоренко? Згадались стурбовані Григо-

ренкові очі, коли Федір Пантелійович попросив його швидше оформити протокол бюро парткому й подбати, щоб виступ Павла Ярчука був там записаний до ладу. «Навіщо?» — злякано питали очі Степана Прокоповича.

Федір Пантелійович пояснив:

— Треба буде послати в Центральний Комітет.

Не зрозумів Григоренко секретаря обкому. Погамувавши зітхання, насилу вимовив:

— Гаразд. Буде зроблено.

Може, справді в житті Григоренка настав той момент, коли вичерпано сміливість таланту керівника? Пам'ятає Федір Пантелійович, що інструктор обкому Хворостянко щось таке теж йому говорив. Цілком можливо, що час Григоренкові йти на пенсію. Треба подумати про це без гарячкування, пам'ятаючи, що докази розуму мають опиратися на знання обставин і... любов до людини! Так, так! Любов до людини! І тут справа не лише в самому Степанові Григоренку, а й у тих людях, до долі котрих він, як секретар парткому, причетний.

35

Другий день Маринка не показує очей на вулицю. Прибігав до неї бригадир будівельної бригади Савка Коза — прикинулась хворою. І справді вона почувала себе так, ніби по серцю возом проїхали. Проклинала Андрія за побиті шибки; це, за коханівськими звичаями, вважалося все одно, що вимазати хату чи ворота дьогтем. Горіла від сорому. Не могла стримати сліз, що закипали на очах від тяжкої образи. Чекала, що Андрій подасть вісточку або знайде хвильку, коли немає вдома мами, і прийде каятися. Та від Андрія ні слуху ні духу. Навіть подружка Феня забула дорогу до її ославленої хати.

Правда, вчора, незважаючи на горе, що оселилося в хаті, завітала до Маринки й радість. Приходила вчителька Докія Аврамівна — славна дружинонька Тараса Пересунька — й забрала з собою портрет Маринчиного батька, що висів у світлиці. Пояснила, що в шкільній фотолабораторії його збільшать, а потім повісять у клубі на почесному місці, поряд з портретами інших коханівчан, що полягли на війні.

Маринка народилася після того, як пішов батько в партизани. Один-єдиний раз тримав її він, малесеньку,

на руках, несподівано з'явившись зимової ночі. Так мати їй казала. Але Маринці здавалося, що вона знала про батька геть усе — теж з материних розповідей. Здається, й голос його пам'ятала, і сміх, і усмішку. Часто бачила його у снах, розмовляла з ним, називала «татом» і прокидалася дуже щаслива. Потім розглядала його портрет і ласкаво твердила сама собі: «Тату... татусю... таточку любий...»

Багато що в хаті зробив своїми вмілими руками батько: стіл, мисник, тапчан, табуретки... Кожен цвях у стіні теж забивав він сам... Дивно Маринці... Усе в хаті живе, усе вона бачить, до всього доторкається. А батька нема. І ніколи не буде.

Сьогодні вранці, коли вийшла з своєї кімнатки у велику світлицю, де розбите вікно було завішене рядном, одразу ж побачила порожнє місце на стіні: там висів портрет. І згадала: увечері відкриватимуть у клубі «Портретну галерею героїв, що загинули в боротьбі з фашистами». На душі в Маринки прояснилось, і здається, різкіше запахли в хаті лугова трава й ромашка, що ними встелено було долівку.

Маринка вирішила йти на будівництво. Скільки ж можна сидіти дома через ту дурну пригоду? Та й з Андрієм треба якось порозумітися... Він ще поскаче перед нею, поки вона змилується.

І Маринка заквапилась. Хутко вмилася, заплела косу, одягла плісировану спідницю й білу, у волошках, блузку. Потім, перед дзеркалом, почала старанно вив'язувати на голові білу, з тонкого батисту косинку.

В цей час повернулася з крамниці мати. Вона принесла великий лист скла, оперезаний рушником, й балабушку замазки. Обережно прихиливши скло до підвіконня, сварливо сказала Маринці:

— Приходь раніше з роботи та поможи вікно засклити.

— Дуже треба! — холодно засміялася Маринка.— Я примушу склити того, хто розбив.

— Примусиш її, коросту солодку,— з ненавистю в голосі відповіла Настя.

— Кого це її? — здивувалась Маринка.

— Тодоську! Кого ж іще?

— Тодоську? — беззвучно ворухнула губами Маринка.— А хіба... не Андрій?

— Ні, Тодоська, бодай їй очі так повибивало! Ще й

хвалиться молодицям біля криниці та плеще язиком казна-що. А Андрія, слава богу, на цілину спровадили.

Від цих слів у Маринки підкосилися ноги, а серце немов обпекла чорна блискавка..

— На цілину? Для чого? — ще не повірivши в почуте, уривано-тихим голосом перепитала вона.

— Щоб від тебе далі! Не пара ти йому! — ущипливо відповіла Настя, вкладаючи в свої слова усе презирство до Тодоськи. Та раптом помітила Маринчине помертвіле обличчя й злякано ворухнула очима. Потім винувато пояснила: — На місяць або два поїхав він...

Маринка помітила, як материні вуста скривилися од жалю до неї, і це остаточно зломило її. Схлипнувши, вона рвучко вибігла до кімнатки, впала там на ліжко і, уткнувшись обличчям у подушку, дала волю сльозам.

Тільки тепер вона почала усвідомлювати жахливе значення всього, що сталося. Вона нізащо тяжко образила Андрія. Нізащо...

А з великої світлиці чути було, як, отямившись, жалісно голосила Настя:

— Навіщо ж ти серденько краєш та ясні оченята смутниш через того шалапута?! Що ти в ньому знайшла? Та отаких Андріїв, як горобців під стріхою, повне село!.. Ой дурна, ой нерозважна! Тобі ж щастя само до рук пливе! Чи повилазило? Юрко дихнути на тебе боїться, очей не зводить. А який хлопець, який хлопець!.. Кращого жениха й уві сні не побачиш!

Материні слова зливалися для Маринчиного вуха у співучий плач, що не зворушував її серця. Вона задихалась од болю, що виривався з грудей, од жалю до себе й до Андрія, од почуття безсилля й чогось непоправно-страшного. Розуміла: щось треба робити. Але що? І раптом перестала ридати, пронизана думкою, що сяйнула в її свідомості: їхати слідом за Андрієм; що буде, те й буде! Тим більше, її практика в колгоспі закінчується, а звіт про неї майже написано.

Та куди їхати? Маринка знала, що цілинний край — то безкрає море хлібів з рідкими острівцями садиб. Тільки Павло Платонович може сказати, куди подався Андрій. Але до нього вона не піде! А до кого?.. До Тараса Пересунька! Він має знати. Ні, ні, не до Тараса, а до його дружини, до Докії Аврамівни! Докія випитає все у Тараса.

36

Докію й Тараса Маринка знайшла у клубі.

Великий, з височенною стелею зал, наполовину заповнений шеренгами стільців, зберігав у зеленій півтемряві свіжу прохолоду. Сонячне проміння насилу пробивалося сюди: невеличкі вікна під стелею затінювались завісою акацій, що густо дибилися навколо будинку клубу.

Маринка нечутно зайшла до залу і мовчки зупинилася біля Докії й Тараса, які, посхилявшись над столом, щось клеїли. Під гальоркою, піднесеною вгору різьбленими дерев'яними стовпами-колонами, побачила величезний щит, обтягнутий червоною тканиною, а на щиті — рівні ряди вправлених у засклені рамки портретів. Ніколи не думала Маринка, що так багато загинуло коханівчан на війні! Їй стало ніяково: десятки пар очей дивились на неї з фотографій — хто суворо, навіть похмуро, ніби з докором, інші з теплотою чи іронічною посмішкою. І стільки знайомого у цих поглядах і обличчях! Не одразу й зрозуміла, що риси людей, які давно пішли з життя, повторили нащадки, що живуть у Коханівці,— сини, дочки, онуки, яких вона знає всіх до одного.

Раптом зустрілася з найзнайомішими очима! З портрета дивився на неї батько, і ледь помітна усмішка ясніла на його впертих губах. «Олександр Мусійович Черних, пропав безвісти в 1943 році»,— прочитала Маринка під фотографією й забула, де вона й чого прийшла. Не зводила очей з рідного обличчя.

Опам'яталася, коли почула цокання Докіїних каблучків. Повернула голову: Докія була вже поруч — по-особливому світла, якась святкова. Ясно-голубі очі її дивилися на Маринку з сердечною добротою і водночас ховали смуток.

Докія, видно, зрозуміла стан дівчини і з обережною ніжністю обняла її за плечі.

— Прийшла подивитися? — привітно запитала Докія.

— Еге ж,— несміливо відповіла Маринка й подумала: нізащо не заговорить вона тут з Докією про Андрія.

В цей час подав голос Тарас:

— Маринко, ти чому ж не проводжала Андрія?

— Я... я не знала, що він їде,— після короткого роздуму відповіла Маринка, відчуваючи, як починають палати її щоки.

— Ой як він виглядав тебе! — засміявся Тарас.— Крутив головою на всі боки, як півник. Ледве шиї не скрутив.

— Куди ж він поїхав? — намагаючись здаватися байдужою, спитала Маринка.

— До Києва. А звідти спеціальним поїздом на цілину.

— Куди саме?

— Хто ж його знає? Тепер жди листа.

Маринка ще якийсь час постояла й пішла на будівельний майданчик.

Цього дня в клубі побувало багато людей. Ніби ненароком, зайшов бригадир тракторної бригади Євген Заволока — невисокий, кремезний, у засмальцьованому синьому комбінезоні. Зайшов і, глянувши на ряди портретів, зняв з голови кепку; навіть не привітався з Докією й Тарасом. Мовчки стояв перед фотографією свого старшого брата Тимофія, хмурив густі брови і про щось думав...

Потім прийшла Тодоська й заплакала, коли побачила портрети сестри Олі та вчителя Прошу. Замовкла тільки тоді, коли Тарас з підкресленою занепокоєністю сказав Докії:

— Може, портрети не варто в клубі виставляти? А то замість веселитися тут тільки плакатимуть.

— Не вигадуй! — Тодоська сердито повела очима на Тараса.— У кожній хаті фотографії покійних висять! То що ж, по-твоєму, ми тільки те й робимо, що плачемо над ними? Ну, нехай тут, у клубі, попервах хто й заплаче. Як же стриматись, коли пам'ять біль воскрешає? Он скільки їх не ходить тепер нашими вулицями!

Тодоська ще довго зітхала, розглядаючи на знімках знайомі обличчя коханівчан. Та ось у залі з'явилася Настя Черних, і Тодоська, згадавши про щось невідкладне і вдавши, що не помітила Насті, одразу ж пішла.

Настя проводжала Тодоську кривою картинною усмішечкою. Вона весело, з почуттям своєї переваги засміялася, розраховуючи, що її почує Тодоська. Потім співучим голосом привіталася з Докією й Тарасом, що, як і раніше, поралися біля столу, вирізуючи з старого «Огонька» репродукції батальних картин. Настя швидко перебігла цікавим і посмутнілим поглядом портрети на

червоному щиті і зупинила очі на Олександровій фотографії.

— А чому ж мого — з самого краю? — ревниво спитала вона.

— За алфавітом,— стримано відповів Тарас. Він неполюбляв Настю й побоювався її гострого язика.

— Треба було за чергою — кого за ким убито чи пропав, а не за алфавітом... Усе ти, Тарасе, тримаєшся за букви. Ото вже буквоїд! — Настя засміялася й кинула лукавий погляд на Докію.— Як ви, Докіє Аврамівно, живете з отим казенним параграфом у штанях?

Докія весело глянула на могутню чоловікову постать і теж засміялася — пустотливо, із знайомим Тарасові дзвоном срібних горошинок у горлі.

— А знаєте що? — раптом споважніла Настя.— Треба сплести великий вінок з барвінку. На всю стіну.

— Ой звичайно ж! — сплеснула в долоні Докія і вдячними очима глянула на Настю.— А ми й не додумались! Допоможіть нам, Насте!

— Допоможу. В мене ціла грядка барвінку за хатою. Та й інші вдови мають. Вдовині квіти.— Настя блідо всміхнулася, і біля її припухлих вуст залягли гіркі складочки, а в синіх очах тінню ворухнувся смуток.— Піду кликати солдаток, які не на роботі.— Поправивши білу хустку на голові, вона легкою ходою пішла через зал до виходу.

37

Павло Ярчук повертався з Будомира напідпитку. Після бюро, яке закінчилося для нього щасливо, обідав він з головою яровеньківського колгоспу в чайній, де й дозволив собі, незважаючи на те що сам мав вести автомобіль, випити добру чарку спиртного. Тому поїхав додому кружними путівцями — там мало зустрічного транспорту й зовсім немає дорожньої міліції.

Обабіч путівця за жухлою голубінню придорожнього полину то пробігала біла піна гречки, за якою сумно їжачились стернища, то глянсувато зеленіла поліноване скатертина буряку, то хилилася над неглибоким кюветом кукурудза з прив'ялими стрічками листя. Жаркий день кінчався. Натруджене сонце немов розімліло від власного жару й розкинуло в небі напівпрозорий димчастий серпанок.

Павлові Платоновичу навіть спинка сидіння здавалася гарячою. У відкриті вікна машини вдиралося розпечене повітря, терпке від розвихреної пилюки. Проте Павло був у такому бадьорому настрої, коли хочеться безупинно з кимось гомоніти, щось доводити, стверджувати чи принаймні поважно розмірковувати.

У його пам'яті бриніли слова, що сказав йому на прощання секретар обкому: «Похвально, товаришу Ярчук, що вмієте дивитися на речі з усіх боків. Але пам'ятайте, що мусите ще дивитися і з різних позицій».

Павло в душі навіть пишався тим, що на бюро парткому, де обговорювалися конкретні питання, виступив з промовою, в якій зачепив багато бід села. І тепер йому здавався смішним той переляк, який спочатку викликала в нього тріскуча промова Клима Дезери.

Дав добру відсіч секретар обкому Дезері. Клим жовтим потом умився, коли збагнув, що грав не на ту дудку. А після бюро в'юном вислизнув із кабінету й десь дівся.

Павло Платонович, тримаючи руки на кермі автомашини, задумливо дивився вперед на вузький курний путівець і усміхався до своїх думок. Уявив, що поруч з ним сидить Федір Пантелійович Квіта і він, Павло Ярчук, просвіщає його в тих невидимих тонкощах сучасного селянського буття, про які секретар обкому, можливо, й гадки не має... Справді, чи знає Федір Пантелійович, що потоншала колишня хліборобська-пісенна жила в селянина, що потривожена сердечна близькість між селянином і полем, що йшла від доби рала й плуга? Це вже не ті заяложені істини, про які говорив сьогодні на бюро парткому Павло Ярчук. Це відчутні прикмети нового віку; їх не одразу й осягнеш, особливо здалеку.

Адже раніше як було? Тільки-но закапає весною під вікном, забринить у небесному просторі переливчастий голос жайворонка, як чутливе хліборобове серце заниє і тривожно вдарить на сполох: подивися, дядьку, на озимину, понюхай насіння в засіках, обмацай мозолястими руками плуг та борону й пильнуй — будь напоготові, бо надходить час сівби! І готувався селянин виходити в поле, як на перше побачення. Юнацьке нетерпіння, боязнь перед нареченою-землею, яка не визнає сентиментальності, горде почуття мудрого сіяча й суворого володаря, хвиля тихої радості від близького пробудження природи — все це було невимовним щастям

для нього й святковим стражданням: за порогом весни завжди горіла зоря надії.

Почуття неспокою й тривоги прийшло з селянином і в колгосп, на громадську землю. Любов його до землі-годувальниці здавалася незламною, як материнський біль і ласка. До тої споконвічної любові додалося ще почуття суперництва в колективній праці, незнана радість від незвичної безкрайності полів, на яких щезли заматерілі обніжки. Додалася гордість за те, що вийшли на лан дивовижні машини. Забувалися ниючий біль у попереці й тупа ломота в руках — незмінні супутники плугатаря.

Весна поспішала на зустріч з літом, ішли в ріст хліба, заколихуючи селянські надії. Надходило літо, наближався заповітний день першого снопа. Жнива вдиралися в колгоспне життя бурхливим і важким святом. На токах із курних гуркотливих надр молотарок лилися золоті струмки жита чи пшениці, і в селянина, що дивився на них, мліло жадібне до хліба серце.

З кожним роком життя змінювало почерк сільського буття. Дедалі більше залізних чудовиськ, наділених доброю, казковою силою й розумом, табунилось на колгоспних дворах, з тим щоб навесні, струсонувши вулиці й хати, вийти на поле.

І з часом сталося те, що й мало статися: машини, звільнивши хлібороба від тяжкої праці й тривожних турбот, наповнили новим змістом споконвічну поезію єднання людини й землі. На зміну старій пісні, якій акомпанував свист батога над спітнілою спиною конячини, народилася симфонія моторів. Народилася незрівнянно нова поезія, вселившись у серцях справжніх володарів ланів — механізаторів. І зовсім інша в тієї поезії суть. Нелегко навіть визначити, що більше хвилює трактористів і комбайнерів — любов до машин і відчуття своєї влади над ними чи любов до землі й причетність до таїнства її родючості. Так, так! Коли дивишся на замурзаного парубка, що сидить на тракторі, то здається, його до самозабуття полонило власне уміння й право керувати машиною.

Та в чиєму ж усе-таки серці живе тепер та бентежна любов, без якої земля як життя без надії? У чиєму серці? Звичайно ж, у його, Павла Ярчука! І в серці агронома. І ще в серцях механізаторів. Але ж це тільки жменька з-між сільського велелюддя. Багато дядьків

стали поденниками в колгоспі. Розкидає Іван або Петро гній на полі, чи скиртує у жнива солому, чи копичить на лузі сіно — то праця без початку й без кінця, і селянин бере в ній участь, як, скажімо, теслярі в будівництві цегляного будинку. Тут є поезія праці, та нема поезії творення в найконкретнішому розумінні. Бо тому ж теслі творчу радість дає зроблена ним табуретка, але не відчуває він щасливого хвилювання, коли до табуреток струже тільки ніжки. Здається, все просто... А як ще подумати про селян, що працюють на фермах, на будівництві, в майстернях... Вони давно не хлібороби в старому значенні слова. Вони мислять іншими категоріями про свою працю і про своє місце в багатогалузевому виробництві.

Павло Платонович вдоволено гигикнув і від надміру добрих почуттів пустотливо вильнув газиком. Звичайно ж, колгосп став виробництвом! Звичайно ж, селяни стали володарями машин (хоч машин ще страшенно мало) або підсобниками коло них. І психологія в селянина тепер трохи інша — вже ближче до психології робітника... Може, десь тут і заховано ключа до нових взаємин господарства й колгоспника? А чому б і ні? Гарантуй селянинові заробіток та встанови додаткову оплату за якість і перевиконання норм праці — і він гори зверне, та ще й потовче їх!..

Попереду Павло Платонович помітив зграю ворон, що прогулювалися на дорозі. Додавши газу, він із хлоп'ячою пустотливістю на великій швидкості погнав машину на синяво-чорних птахів. Ось вони все ближче й ближче — завмерли на місці й, повертаючи голови, косували очима в його бік. Ще мить, і машина опиниться в середині зграї. Але птахи, повільно махнувши крильми, раптом з карканням знялися над дорогою, і автомобіль промчав порожнім шляхом...

Павло Платонович задоволено крякнув і зменшив газ. Подумав про те, що й ворони тепер інше. Оті чорні горласті й ненажерливі птахи завжди безтурботно бродили слідом за плугатарем, визбируючи з свіжої борозни хробаків. Коли ж з'явилися на полі перші трактори, ворони з панічним криком летіли від них за верству. А тепер мало не на голову трактористові сідають.

38

Ось і Коханівка. Машина, розполохуючи курей, м'яко котила тихою, зарослою споришем вулицею, розліняною скісним промінням призахідного сонця. Павло Платонович кермував до центру села, до контори правління колгоспу. Побачив попереду двох жінок: вони несли, тримаючись за краї ручки-дуги, велику, плетену з лози корзину, доверху наповнену чимось зеленим у синіх зірочках. Упізнав Маринку й Настю. Хотів був зупинитися, але тут же ніби почув крикливо в'їдливий голос своєї Тодоськи й проїхав мимо, встигнувши помітити, що в корзині згорнуто вінок з барвінку. «Що це означає? — подумав з тривогою.— Може, вмер хтось?»

З цією думкою Павло Платонович і під'їхав до клубу. Зупинив машину біля ганку й попрямував до контори правління. Назустріч йому вийшов, мружачись від сонця, Тарас Пересунько.

— Видужав? — спитав Павло Платонович і допитливо глянув на змарніле Тарасове обличчя.

— Ага, одмучився,— ніяково засміявся Тарас, доторкнувшись рукою до живота. Потім насторожено спитав: — Знімали стружку на бюро?

— Всього було,— відповів з усмішкою Павло Платонович.— Збирай комуністів, доповідатиму.— І, коли побачив у відчинені двері червоний щит з фотопортретами, зацікавлено пройшов до залу.

Перший, кого впізнав на щиті Павло Ярчук, був Олександр Черних. Від такої несподіванки Павло завмер, неодривно дивлячись на портрет і відчуваючи, як до голови бурхливими поштовхами приливає кров, а чоло вкривається противним потом. Павлові здалося, що темні очі Черних дивляться на нього з-під широких брів знущально й зневажливо. Він стрімголов кинувся вперед, підніс руки й схопився за рамку.

— Кого ти вивісив отут? — з незрозумілою лютістю закричав він на Тараса, що стояв позаду. Лайнувшись, Павло різким рухом зірвав із щита портрет і з огидою брязнув ним об підлогу.— Це... це ж... власовець!..

Так, злість — поганий радник. Засліплений нею, Павло не помітив, що недалечко стояв з молотком у руках Серьога Сновида, який допомагав Тарасові закріпляти на стіні щит Слави; не побачив і гурту всюдисущих

хлопчаків, що прибирали під командою Докії Аврамівни зал.

— Павле Платоновичу! — перелякано промовив Тарас.— Що ви мелете? Що за дурниця?

— Не дурниця! На моїх очах здихав у Австрії. Може, й від моєї кулі! — Павло швиргонув чоботом рамку з портретом і, наступивши на осколки скла, обернувся до Тараса.— Ти розумієш, що ти накоїв?

Опам'ятавшись, Павло досадливо й винувато подивився на Докію, що стояла між принишклими хлоп'ятами, окинув бунтівним поглядом зал. Серьога Сновида, ніби це його зовсім не обходить, неквапливо вийшов у відчинені двері.

— Ех, чорт! — Болісна гримаса скривила обличчя Павла Платоновича; він скрушно почухав потилицю, потім провів неспокійними пальцями по вусах і спідлоба глянув на розгублене, бліде Тарасове обличчя.

— Що все це означає? — нахмурено запитав Тарас.

— Трудна історія,— важко зітхнув Павло Платонович.— Не хотілося її ворушити...

У цей час до залу влетіла вихором Настя. Змертвіле обличчя її спотворив жах, а крижані божевільні очі волали ненавистю до Павла: Серьога Сновида уже встиг усе їй розповісти.

— Ти що?! Ти що?! — огрубілим, плаксивим голосом питала вона, кидаючи погляди то на Павла, то на щит, де вже не було Сашкового портрета.— Ти вбив його? Ти його убив? — І Настя кинулася до портрета, що лежав на підлозі, підняла його і змахнула рукою скалки.— Ворог ти лютий! Я здогадувалась, що приховуєш щось! Чуло серце! Тепер знаю! Ой боже!..

А на порозі стояла Маринка.

Серце Павла Платоновича болісно стислося, і він так розгубився, що не міг промовити й слова.

— Насте, заспокойся,— нарешті через силу промовив він.— Не змушуй... розповідати все. Тобі ж краще.

— Убивця! — істерично заверещала Настя й замахнулася на Павла рамкою.

— Мамо! — закричала з порога Маринка.— Мамо...

Павло Платонович безпорадно подивився на скам'янілого Тараса і скорботно усміхнувся:

— Ну що ж... Доведеться сказати те, про що не хотілося говорити...

Настя злякано притихла і втупила в Павла гарячковий погляд. А він, раптом озлобившись, похмуро прорік:

— Олександр Черних — зрадник Батьківщини! Служив у Власова. Я його бачив перед кінцем війни смертельно пораненого.

Запала гнітюча тиша. Давня смерть торкнулася зараз крижаною рукою до сердець усіх, хто тут був.

У буйнім запалі не розрахував Павло Платонович убивчої сили своїх слів, не подумав, що незахищеному Маринчиному серцеві важко буде перенести такий страшний і несподіваний удар. Та й забув він, що Маринка теж тут, у клубі, не бачив, як вона, тремтяча, притулилася, ніби ховаючись від ударів, до Докії, що підійшла до неї.

— Брешеш, собако! — не здавалася Настя, хоч у її надривному голосі вже бринів страх.— У мене документи зберігаються: пропав Сашко безвісти.

Павло подумав про те, що він справді нічим не може підтвердити своїх слів. Черних підібрали санітари після бою, одягненого у червоноармійську форму, без жодного документа в кишені. Хтось із вцілілих власовців подбав тоді про нього. Проте інше зараз гнітило Павлову душу — невимовно боляче вжалило Настине слово: «Убивця!» Хай і справді підкосили Олександра кулі, що їх випустив із кулемета він, сержант Ярчук, та це не вбивство.

Немов закричало щось усередині в Павла Платоновича. Він стражденно подивився в холодні, злякані Настині очі й тихо спитав:

— Насте, що я тобі зробив лихого? Чому ти все життя мене мучиш? Я ж тоді... пам'ятаєш?.. коли повернувся перед війною з армії, ані словом тобі не дорікнув. Я навіть правдою про нього не хотів тобі завдати болю... Та ось так усе вийшло...— Спазма здушила горло Павлові Платоновичу, і він осікся, часто заморгавши зволоженими очима.

В Настиному погляді потьмянів холодний блиск і лишилася одна лише мука. Вона тихо заплакала й почала перев'язувати хусткою порізану склом руку.

А біля відчинених дверей стояв Серьога Сновида й напружено прислухався до кожного слова, промовленого в залі. Він подумки підганяв Настю, вимагаючи від неї лютого гніву та обурення. А коли Настя заплакала,

здогадливе Серьогине серце відчуло Павлову перемогу і ще дужче озлобилось.

...Увечері Серьога Сновида, закрившись у кухні, писав рівними друкованими літерами анонімного листа до обкому партії. З листа випливало, що, як стало відомо, голова коханівського колгоспу комуніст Ярчук з помсти убив на фронті свого односельця Олександра Черних, який до війни одружився з його, Ярчуковою, дівчиною. Потім Ярчук довго переслідував удову Черних і, переконавшись, що домагання його марні, зірвав у клубі з щита Слави портрет її чоловіка, назвавши його власовцем. Напідпитку Ярчук признався секретареві парторганізації Тарасові Пересуньку, що застрелив у Австрії Олександра Черних. Цю розмову чув колгоспник Серьога Грицай. Але Пересунько покриває Ярчука, бо той його дядько. Покриває Ярчука і його двоюрідний брат — секретар парткому Будомирського виробничого управління Степан Григоренко.

• 39

На анонімні листи, що надходять до обкому партії, звичайно не звертають уваги. Та лист з Коханівки здався в секретаріаті загадковим і вже незабаром лежав на столі в Арсентія Никоновича Хворостянка з короткою резолюцією: «Розслідувати».

Арсентій Хворостянко прочитав анонімку й розхвилювався. Ще б пак: Маринка Черних, з якою збирається одружуватись його син Юрко, може виявитися дочкою зрадника. А кому з людей, що поважають себе, а тим паче партійних працівників, цікаво завести таку рідню?! І Арсентій Никонович насамперед подзвонив у Коханівку й через Тараса Пересунька передав, щоб Юрко негайно приїхав додому у зв'язку з хворобою матері. Треба було попередити Юрка, дати йому добрі поради, довідатися від нього докладно про події в Коханівці, а вже потім поїхати до Будомира для бесіди із Степаном Григоренком.

Історія ця могла мати два кінці, і обидва вони в основному влаштовували Арсентія Хворостянка. Якщо справді виявиться, що Маринчин батько — власовець, то само собою розладнається небажане синове сватання; адже Юрко не в тім'я битий — не захоче, щоб його біографія була з щербинками. А якщо підтвердиться прови-

на Павла Ярчука, то Арсентій Никонович у благородному обуренні спровадить нарешті на пенсію Степана Григоренка.

Та під кінець робочого дня несподівано подзвонила йому на службу дружина Віра Миколаївна й веселим голоском сказала:

— Арсюшо, на роботі не затримуйся. У нас дорогі гості.

— Хто?

— Не скажу. Приїдеш — побачиш. Я вже накриваю стіл.— І, засміявшись, поклала трубку.

Не здогадувався Арсентій Никонович, що то вже встиг приїхати додому син, а разом з ним — Настя Черних.

Віра Миколаївна вважала, що питання одруження Юрка й Маринки розв'язано остаточно, і зустріла Настю з розкритими обіймами. Коли Юрко побачив, що мати здоровісінька, він зніяковів, але ні про що не розпитував; здогадався, що батьки захотіли побачитися з ним.

А Віра Миколаївна, огрядна й рум'яна, усмішлива й люб'язно-уважна, показувала приголомшеній Насті квартиру, по секрету, із щедрою солодкістю в голосі, розповідала, що вони з Арсентієм незабаром переїдуть до Будомира, а тут лишаться господарювати молоді. В Будомирі Хворостянки збираються придбати власний будиночок у мальовничій місцині, щоб ліс і річка поруч, і буде той будиночок ніби дача всієї їхньої, поки що невеликої, хворостянківської династії.

Настя тільки в кіно бачила такі квартири — з газом, ванною, різними машинами для прання й для прибирання; навіть каву варить тут якась хитромудра апаратура. А книжок і дивовижних дрібничок скільки на полицях! А картин на стінах! І скрізь чохли: на стільцях, на тахті, на піаніно. Підлога мала бурштиновий полиск — ходити страшно по ній. Багато світла й простору. Гуркіт машин і дзеленчання трамвая, що вдиралися у розчинені вікна, теж здавалися Насті музикою.

Тільки нечасті зітхання нагадували, що немає повної радості в Настиних мріях, що починали здійснюватися. Після того, що сталося в клубі, чорний камінь не переставав гнітити її серце. Ніби в кошмарному сні жила останній час. Прокинутися б і довідатись, що не було клубу, не було страшних слів Павла Ярчука, не було

попелясто-сірого, спотвореного жахом Маринчиного обличчя, а потім її страшного беззвучного ридання вдома.

Настя боялася, що дочка втратить розум. Та спасибі Юркові. Цілий тиждень годинами сидів він біля Маринки, втішав її, умовляв. Доводив, що Маринка не відповідає за батька, що, може, все, що казав Павло Ярчук, неправда. А коли й правда, то за давністю не варто надавати цій правді значення, тим паче, що власовців і поліцаїв, які під час війни нікого не вбивали, держава вже помилувала.

Розуміла Настя, що оплакувала Маринка свою любов до батька, яку він же, батько, потоптав, оплакувала своє попереднє життя, світле й чисте, а тепер замутнене ганьбою... Хіба легко усвідомлювати, що батько, чий образ, створений материними розповідями й своєю щедрою на доброту фантазією, з ніжністю носила в своєму серці, виявився не героєм, а зрадником.

І тривога не покидала Настю. В душі вона вже пошкодувала, що поїхала з дому й зоставила Маринку наодинці з тяжким лихом, яке ще не вляглося.

У передпокої хрипко задеренчав дзвінок, і Юрко, що допомагав матері накривати на стіл, кинувся до дверей. Зайшов Арсентій Никонович, тримаючи в руках згорток з пляшками.

— А-а, ти вже примчав?! — зрадів він і з цікавістю глянув з-за Юркової спини в їдальню, де сиділа на тахті Настя.— У нас справді дорогі гості!

Передавши Юркові пляшки, Арсентій Никонович радо привітався з Настею й, потираючи руки, із знанням справи оглянув закуску, що вже стояла на столі:

— Ікорка — добре!.. Грибочки... цитринка... паштет... сальце... Чудово! Став, Юрку, коньячок і боржомі, та складемо подяку земним благам!

— Може, моєї калинівки покуштуєте? — несміливо запропонувала Настя.

— Самогон? — Арсентій допитливо глянув на гостю.

— Настоянка.— Настя збентежено опустила очі.— Калинова горілка.

— А чого ж? Покуштуємо!

З кухні вийшла Віра Миколаївна, глянула вибачливо-закохано на чоловіка й весело поскаржилась йому:

— Настасія Дем'янівна не тільки калинівки привезла. Повний чемодан гостинців: гуска смажена, ковбаса до-

машня, мед.— І з ласкавим докором сказала Насті: — Ми ж не в голодному краю живемо. Навіщо було везти?

— Так годиться,— вибачливим тоном відповіла Настя.

— Це не діло,— похитав головою Арсентій Никонович.— Ви ставите нас у ніякове становище.

— Та ми ж свої люди! Яка ніяковість? — Настя дивилася то на Віру Миколаївну, то на Арсентія Никоновича, дивуючись і навіть ображаючись.

— Ну, сідаймо за стіл,— урвала суперечку Віра Миколаївна і гримнула на Арсентія: — Іди мий руки!

Йдучи до ванної кімнати, Арсентій Никонович непомітно підморгнув Юркові. Юрко зрозумів батька і, спитавши в матері: «Де штопор?» — вийшов із їдальні.

У ванній кімнаті, що сяяла кахельною білістю, Арсентій Никонович передбачливо пустив воду й запалив газ. А коли зайшов, причинивши за собою двері, Юрко, почав розмову під плескіт води й гудіння пальника.

— Що ти знаєш про Маринчиного батька?

— Уже дійшло? — Юрко гірко посміхнувся.

— Нам треба знати все.

— Навіщо ж тоді питаєш?

— Ти що, маленький?! — Арсентій Никонович дивився на сина суворо й здивовано.— Якщо підтвердиться, що він власовець, про твоє одруження з Маринкою не може бути й мови!

Юркове обличчя взялося червоними плямами, а губи дрібно затремтіли.

— Чому? — ледве чутно спитав він батька.— Чим же Маринка винна?

— Не прикидайся дурником! — у Арсентія Никоновича навіть очі побіліли від обурення.— Якщо тобі наплювати на те, що в тебе буде дружина — дочка зрадника Батьківщини, то мені, працівникові партійного апарату, про це не байдуже! Тільки подумати: Хворостянко породичався з сім'єю зрадника!

— Тату... Але я ж кохаю її...

— Розумію... Треба взяти себе в руки. Хочеш — влаштую переведення з Коханівки.

— Що ти! Люди засміють!

— Ніби людям нічим займатися, окрім твоєї персони.

— Ти не маєш рації, тату... Ось я в Коханівці без ро-

ку тиждень, а дещо починаю розуміти. Неправильно ми живемо.

— Цікаве відкриття.— Арсентій Никонович, намилюючи руки, кинув на сина саркастичний погляд: — Може, пояснищ?

— Розумієш, там люди, здається, найменше думають про себе.

— Це мужик про себе не думає? — Арсентій Никонович весело зареготав.

— У всякому разі, так мені здається. Був я на фермах, на току, на бурякових плантаціях. І знаєш, як там працюють? Ніби це для них розвага, хоч до вечора на буряках жінки ледве спини розгинають. Кругом сміх, пісні. Навіть коли лають бригадира чи голову — теж із жартами. На будівельному майданчику дядьки ніби не працюють, а бавляться. А на мене з недовір'ям поглядають. Міський, мовляв.

— Ну, давай, старайся добитися їхнього довір'я.— Витираючи вафельним рушником руки, Арсентій Никонович дивився на сина з нищівною іронією.— Але їхнє довір'я дороги в партію і на високі посади тобі не відкриє. За кордон ти теж не потикайся з пожмаканою біографією.

— Старомодний ти якийсь,— зітхаючи, сказав Юрко.— Наскільки я розумію, коли приймають до партії, дивляться людині в душу, а не в анкету його дружини.

— Не все розумієш.— Арсентій Никонович засміявся тим неприємним смішком, який свідчить про зневагу до співрозмовника або, у кращому разі, про цілковиту перевагу над ним.— А коли підписують партійні документи, дивляться уже не в душу, а в анкети.

— Дуже жаль, якщо це так... Тільки я гадаю, що не так. Тепер інші часи.

Арсентій Никонович нічого не встиг відповісти, бо до ванної кімнати заглянула Віра Миколаївна.

— Чому ви так довго?! — з удаваним невдоволенням гримнула вона на чоловіків. Помітивши, що тут щось негаразд, запитала ослаблим голосом: — Трапилося щось?

— Нічого не трапилось,— ховаючи очі, буркнув Арсентій Никонович і тут же на ходу вигадав: — Юрко просить поклопотатися про будматеріали для Коханівки. А я йому пояснюю, що Коханівка нічим не краща за інші села.

— За столом хіба не можете про це поговорити?! — Віра Миколаївна обпекла обох колючим поглядом — щоб відомстити за хвилинний переляк.

— Не треба взагалі говорити про це,— благально сказав Юрко.

— Гаразд.— Арсентій Никонович подивився на сина, показуючи, що все розуміє.

За обідом Настя трималася вимушено, на її обличчі блукала розгублена усмішка. Юркові здавалося — це зовсім не та жінка, що старшувала на вечірці в своїй селянській хаті. З якою веселою владністю спрямовувала вона тоді розмову чоловіків, як по-жіночому поступливо задиралася в суперечці з Павлом Ярчуком! Чому зараз вона інша — зворушливо-безпорадна, розгублена, навіть у чомусь жалюгідна? Адже закусок на столі в Настиній хаті теж було вдосталь, і не бідніші ж. Сервірувала хіба простіше?.. Чи гризе її думка про ганебно-трагічну чоловікову долю, про яку почула так пізно і так несподівано?.. А може, споконвічна селянська сором'язливість заважає їй бути тут самою собою?

Важко було зрозуміти Юркові, чому Настині сині очі затуманив серпанок смутку, а усмішка на ледь прив'ялих вустах ховає тінь скорботи. Авжеж, чоловікова доля назавжди чорним тягарем лягла їй на серце. Та зараз про інше думала Настя. Ні, може, не думала, а, ніби оголивши усі свої почуття, хотіла доторкнутися ними ось до цього міського життя, про яке стільки мріяла для своєї дочки. І, на диво собі, поки що не могла збагнути, що ж тут найголовніше, манливе, таке, що одрізняє це життя від селянського. Простора квартира і все, що в ній?.. Мабуть, ні. Хіба, маючи добрий заробіток, не можна в селі збудувати дім з багатьма кімнатами й високою стелею та ось так пишно його обставити? Можна. Маючи добрий заробіток... Чи все зводиться до заробітку? Скільки років при теперішніх прибутках селянина, та ще коли він не механізатор, доведеться складати гроші, щоб у хаті з'явилися піаніно, телевізор, холодильник, пилосос, пральна машина, ось такі меблі, картини, посуд? Ого-го!.. Тут Настиної письменності не вистачить, щоб підрахувати... Та й не все те потрібне в селянській хаті, якщо навколо неї під час весняного й осіннього бездоріжжя болота по коліна. Гарно в місті — асфальт кругом. Проте, коли вийдеш з дому, одразу в чужому світі незнайомих людей. І немає садка,

немає куща калини з лагідним листям, в якому можна охолодити збуджене обличчя.

Як сніжинки од вітру, крутилися Настині думки, не знаходячи пристановища. Ні; поки що не зрозуміле їй це життя, хоч видно, що воно краще за сільське...

Коли Настя випила другу чарку, всі її розбурхані почуття посумирнішали. Вона вже впевненіше тримала в руці виделку, не ніяковіючи, закушувала й весело сміялася з анекдотів, що їх розповідав Арсентій Никонович. Водночас кидала уважні погляди на Юрка, щоб запам'ятати його смаки й звички — адже зятем буде!

І знову згадала Маринку. Як вона там сама вдома?

40

От і зазнала Маринка найлютішого людського болю — смертельної туги серця. Куди ж подітися, як прояснити чорну веремію в голові і скинути нестерпний тягар із грудей? Здається, легше кинутися в полум'я і згоріти живцем, ніж отак задихатися в муках і сльозах.

Не вистачало сили вийти з двору. Лякала зустріч з людьми, страхали їхні очі, що все розуміли. А рідна хата ніби смородом наповнилась. Усе тут, що ще недавно випромінювало для Маринки тепло роботящих і незнайомих батькових рук,— усе здавалося тепер огидним і ненависним.

Якби ж була сила не повірити в те, що батько поглумився з її любові до нього, відняв у неї дороге слово «тато», накликав на сім'ю людське презирство, а може, й ненависть! Якби все, що вона дізналася про батька, було неправдою!

Як жити далі Маринці, коли немає в неї права на своє минуле? Зовсім недавно вона грала в самодіяльній виставі роль героїні-партизанки, що хоробро чинила суд над зрадниками! А сама — дочка власовця... І хоч би скільки Юрко Хворостянко заспокоював Маринку, всі його докази здавалися не чим іншим, як жалюгідними хитрощами совісті й розуму. Адже майже в кожній книжці про війну вона знаходила поміж героїв схожого на того, чий портрет висів під вишитим рушником у світлиці. А він— боягуз і зрадник... Стріляв на фронті у своїх... Може, й коханівськими вулицями ходять люди, яких осиротили його кулі. А Маринка зустрічалася з ними із спокійною совістю й без почуття тяжкої про-

вини. Замість того щоб каратися, вона одержувала від держави пенсію, на яку не мала ніякого права.

Як пережити таке?.. А Андрій... Тепер Маринка розуміє, чому випровадили його на цілину. Павло з Тодосьокою давно, мабуть, вирішили, що не пара йому Маринка — дочка зрадника Батьківщини. А він же чи хоч здогадувався про щось? Чому ж мовчав? Чому так безтурботно виявляв своє кохання до неї, навіщо причаровував її? Коли б Андрій був поруч, коли б можна було дізнатися про все одразу! Та він десь на краю землі, ображений на Маринку. Нізащо образила вона його й нічого не встигла розповісти про Юрка Хворостянка. А тепер уже однаково. Тепер їй і самій ясно, що не має вона ніякого права на Андрієве кохання, бо виявилася не такою, яку він покохав.

І вона задихалася в німому плачеві од безвиході й відчаю.

Умерти... Ця думка не раз змушувала здригатися. Треба вмерти... А мама? Як залишити її саму виплакувати горе? Та що мама? Для неї наче нічого й не сталося. Поголосила трохи й заспокоїлась на упертій думці, що Павло Ярчук сказав їй неправду. Зібрала кошик гостинців і поїхала до Хворостянків у гості — про весілля Маринчине й Юркове домовлятися... Ні, не буде весілля. Нічого не буде. І не виросте над Бужанкою її білокам'яний палац. Сьогодні привидівся палац Маринці уві сні — недоладний, з похмурими, у плямах рудої плісняви стінами; він стояв чомусь за лісом у Чортовому яру, оточений дикою непролазністю тернику, в якому,— звідкілясь Маринка знала це,— аж кишіло гадюччя.

Вона прокинулась, відчуваючи страх і холодне оніміння в усьому тілі. У світличці було вже майже видно, за вікном чути було скрипіння воза, що проїжджав повз двір. Маринка підвелася на ліжку, поправила зібгане простирадло й розчинила вікно. У кімнату хлинула п'янка прохолода. Глибоко вдихаючи її, відчула, як паморочиться голова й ломить у скронях. Знову лягла, натягнувши до підборіддя ковдру. Позаду ніч не ніч — тяжкі думи з безперервним зітханням-стогоном змінювались страшними снами.

За вікном несподівано загорлав півень, і Маринка злякано здригнулася. По спині пройшов мороз. Та незабаром накотилася тепла хвиля, чомусь коричнева, і Марин-

ка занурилась у неї з радісною заспокоєністю. Нарешті її покинули тяжкі думки. Голова стала легкою, як і все тіло, і вона кудись летіла в теплому коричневому мороці. Добре ось так бездумно ширяти й кудись поволі падати. Але чому вона така легка? Так, так, її тіло як пушинка! І Маринці стає страшно. Вона починає розуміти, що, поринаючи в туман, тане в ньому. Ще мить, ще, і тіла вже немає — нема рук, нема ніг, немає болю у грудях. Навіть страх розтопився в м'якій тепліні, й зосталася тільки хистка, сонлива думка в червонястому тумані. А потім нічого не зосталось...

Прокинулась Маринка од стуку. Розплющила очі й одразу ж примружила їх: світличка була повна сонця. Поки очі звикали до яскравого світла, вона роздумувала над тим, почувся їй стук чи й справді хтось зайшов до хати. Потім згадала, що над ліжком одчинене вікно. Підвелася, відчуваючи, що в неї крутиться голова і її трохи нудить, кинула оком на подвір'я. Але там порожньо. А на підвіконні лежала свіжа газета й лист.

Згорнула млявою рукою пошту до себе на ковдру, знову лягла на подушку. Напівзаплетена коса скрутилася і муляла в голову, однак Маринці, здається, несила було поворухнутися. Але коса все-таки заважала; довелося випростати з-під ковдри руку й розправити на потилиці волосся. Ця ж рука намацала на ковдрі листа, піднесла його до очей. Який знайомий почерк на конверті! І чому так шалено забилося серце?.. Та це ж від Андрія!..

Ніби пройшла ядуха. Андрій!.. І ніби не було чорного сум'яття в голові!.. Андрійко!.. Зникла жахлива своєю нудотністю млявість. Маринка рвучко підвелася й тремтячими руками розірвала конверт.

Та з перших же рядків листа ніби війнуло в душу могильним холодом.

Ось яких слів дочекалася вона від свого Андрія:

«Марино!

Не хотів тобі писати й роз'ятрювати серце, та пройшов час, і мені просто по-людському захотілося зрозуміти, звідки в тобі набралося стільки брехні, підлоти, безсоромності. Чув я від людей, що замолоду твоя мати точнісінько так вчинила з моїм батьком: клялася йому у вірності, а заміж вийшла за іншого. Але тоді хоч батько був далеко — в армії, його треба було довго ждати. А як ти могла, зустрічаючись зі мною щовечора,

приховувати од мене, що в тебе є жених, що у вас з ним усе домовлено? Про запас мене тримала чи для того, щоб не було скучно чекати щасливого обранця? Та як же ти йому в очі дивишся? Де ж твоя совість? Звідки така безсердечність? Ех, немає в мене слів, щоб сказати прямо все, що я про тебе думаю. Видно, в крові у вас жорстоке зрадництво.

Прощавай!
А. Я.»

41

Чутка про те, що розкрилася таємниця безвісного зникнення на фронті Настиного чоловіка Олександра Черних, сколихнула Коханівку. Від хати до хати, від криниці до криниці перекочувалися хвилі приголомшливої новини, все більше завихрюючись додатковими подробицями й деталями. На фермах, на колгоспному дворі, на току, де збиралися хоча б двоє, точилися про це розмови. Коли з'являвся Павло Ярчук, багато хто дивився на нього з острахом і тією цікавістю, з якою дивляться на людину, в якої загадково-страшне минуле. Усе ширше розповзалася чутка, що Павло, зустрівшись десь у австрійських горах з Черних, власноручно застрелив його.

Не всім вірилось, що Олександр Черних перебіг на бік ворога. Але й важко було припустити, що Павло, хоч людина й з крутеньким характером, міг убити його лише з почуття помсти — за Настю. Насторожувало й інше — чому Ярчук так довго мовчав про зраду Черних; а ще дивувало — як міг проговоритися, якщо вбив його безневинно.

Найбільше ці питання цікавили найщедрішу на фантазію частину населення Коханівки — жінок. Їм важливий був привід і страшна суть події. У Павла Ярчука, певно, застигла б кров у жилах, якби він почув породжені уявою подробиці його зустрічі на фронті з Олександром Черних.

Так, жіноча творчість — воістину невичерпне джерело. Можна дивом дивуватися вигадливості збудженого людського поголосу, що може породити під вітром цікавості картини, достовірніші за саму дійсність. Навіть суперечка Насті Черних з Павлом Ярчуком у клубі обросла такими домислами, що Докія Аврамівна, яка була свід-

ком цієї сутички, а потім почула жіночі балачки, за голову схопилася й удома налетіла на Тараса:

— Ти ж секретар парторганізації! Збери комуністів та комсомольців, поясни, що і як!

Розмовляли в хаті. Тарас сидів за столом і, квапляючись кудись у своїх справах, поспіхом обідав.

— Що я можу пояснити? — з досадою спитав він Докію, що стояла поруч.— Павло Платонович навіть мені нічого до ладу не розповідає. Верзе якусь нісенітницю! Каже, бачив Черних смертельно пораненого, в червоноармійській формі.

— Таж Черних сам йому признався, що власовець!

— А хто те чув?

— Невже не віриш Павлові Платоновичу, своєму дядькові?! — Докія кинула на чоловіка здивовано-осудливий погляд.

— Я-то вірю, та люди можуть не повірити.— Тарас підвівся з-за столу.— У Насті на руках, та й у військкоматі — офіційні документи. Там ясно написано: Олександр Черних пропав безвісти при виконанні завдання партизанського штабу. А в Павла Платоновича? Ніби якась казка...

— Як же бути? — Докія дивилася на Тараса розгублено.— Село аж кипить від розмов.

— Нічого тут не вдієш,— сумовито відповів Тарас.— Я дзвонив до райвійськкомату. Попросив, щоб послали запит до Москви, де, кажуть, в архівах зберігаються захоплені під час війни власовські документи. Може, й списки є.

Помовчали. Тарас глянув на годинника й почав шукати кашкета.

— Шкода Маринки й Насті,— зітхнула Докія.

— А ти б збігала до них,— повчально порадив Тарас.— А то Маринка, певно, реве з ранку до ночі. Не ходить на будівництво. Поясни їй, що ні вона, ні мати тут ні до чого. Тільки знайди гарні слова. Ну, такі... душевні.

...Докія двічі заходила до Настиної хати. Та щоразу заставала там Юрка Хворостянка. Він зустрічав її співчутливим, але невдоволеним поглядом, даючи зрозуміти: обійдемось, мовляв, без помічників. І Докія, погомонівши про те-се з Настею, йшла, тамуючи досаду.

А вчора пізно ввечері почула від Тараса, що Юрко з Настею поїхали до Середньобузька. Тоді ж і подумала: «Зранку провідаю Маринку».

І ось цей ранній ранок. Докія неквапливо йшла узбіччям вулиці, намагаючись не ступити поза стежку, на сивий від роси спориш. Як і належить учительці, одягнена вона неабияк. Сіра плісирована спідниця, синя кофточка й біле намисто надавали їй незвичної для буденного села ошатності. Докія не без підстав вважала, що чепурний одяг має привертати до вчительки увагу людей і викликати пошану. Та через молоді літа свої й гадки не мала, що Коханівка не те що шанувала, а щиро любила її за сердечну привітність, одверту вдачу і простоту. Якщо бачить або чує Докія смішне — сміється, як школярка, а зустрінеться з чиїмсь лихом — сумує, як і всі інші сільські жінки. Жила вона між людьми, немов утілення добра й довіри, завжди готова допомогти іншому, чим тільки може і як уміє. Побудував хтось нову хату — Докія перша порадниця, як розставити в кімнатах меблі, які гардини повісити на вікна, якими картинами прикрасити стіни. Біжать до Докії порадитись, який фасон вибрати для сукні, як назвати новонародженого, де дістати потрібну книжку. Багато дівчат навіть звіряють їй свої сердечні таємниці.

Знала Докія і про кохання Маринки та Андрія, але не розуміла, що сталося між ними в останній час. Здогадувалась: поява в селі техніка-будівельника й раптовий Андріїв від'їзд на цілину— події тісно зв'язані, і турбувалася, як би невгамовані серця та непокірні вдачі закоханих не накоїли лиха. А тут ще ця загадкова історія з Маринчиним батьком.

І Докія поспішала... Село вже почало свій трудовий день, сповіщаючи про це сивими димками, що, немов дихання хат, струмували над покрівлями в прохолодне ще небо. Докія здалеку помітила, що лише димар Настиної хати сумував без диму.

Настине подвір'я здалося їй зажуреним і порожнім, хоч біля порога хати, збившись докупи, сокотали ненагодовані кури. Навіть калина під вікном, що яскраво червоніла рясними китицями, не потішила Докіїних очей. Вона квапливо підійшла до дверей, натиснула на клямку і штовхнула їх. Проте двері не відчинялись. Почала барабанити своїми маленькими кулачками в почорнілі дубові дошки... В хаті ані шерхнуло. «Може,

пішла Маринка на будівельний майданчик?» — промайнула заспокійлива думка, але тривога не минула. І тут Докія помітила розчинене причілкове вікно. Швидко підійшла до нього й зазирнула всередину.

Наче серце обірвалося, коли побачила на ліжку біля вікна Маринку — як мрець бліду, з заплющеними очима й посиніліми, запеченими вустами.

— Маринко! — злякано покликала Докія.— Марино!

Маринчині вуста жалісно здригнулися й ледь розтулилися. «Пити»,— здогадалася Докія. Хутенько скинувши черевики й підібравши вище колін спідницю, вона, легенька і гнучка, видерлась на підвіконня, опустила ногу на край ліжка. Опинившись у кімнаті, кинулась у світлицю й одразу ж вернулася з кухлем води. Обережно підсунула руку під гарячу Маринчину шию, обережно підвела їй голову й піднесла кухоль до вуст.

Невдовзі на блідому, аж зеленастому Маринчиному чолі виступили краплини поту й почали повільно скочуватися до синяво-чорних брів. Докія краєм простирадла промокнула дівчині чоло й помітила, як при цьому ворухнулися її довгі й темні вії. Маринка поволі розплющила очі. Дикі й каламутні, вони спочатку нічого, крім непритомності, не виражали, та поступово почали прояснятися, ніби невидимий вітерець здув з них туманну пелену. Ще мить, і вони заясніли синню, радісно заіскрилися, а на Маринчиних щоках виступив ніжний рум'янець.

— Андрію, дякую...— тихо й жалісливо промовила вона.— Я одержала твого листа...

Докія тільки тепер помітила, що зверху на ковдрі лежав розірваний конверт і аркуш паперу з зошита, списаний рівним почерком.

— Я зараз... зараз трошечки відпочину і встану,— знову заговорила Маринка.

— Лежи, лежи, тобі не можна вставати, ти хвора.— Стримуючись, щоб не заплакати, Докія поправила на Маринці ковдру.

— Ні, ні, я зараз! — Маринка підвелася, взяла з табуретки свою кофтину й гарячково кинулася одягати її на білу, з короткими рукавами сорочку.— Я зараз.

— Ну, не можна ж. Ти хвора! — Докія взяла Маринку за плечі й спробувала покласти її на подушку.

Маринка раптом затремтіла усім тілом і обхопила її шию холодними, кволими руками.

— Андрію!..

42

Степан Прокопович Григоренко сидів у плетеному з лози кріслі під обвитою диким виноградом стіною свого будиночка і втішався відпочинком. Минув метушливий робочий день — один з багатьох днів кінця жнив, коли партком виробничого управління нагадує штаб полку в наступі, а він, Степан Прокопович,— його командира.

Був тихий вечір. Клумби видихали обновлені запахи квітів, що полегшено зітхнули після денної спеки. Майже до будинку підступали садові дерева — непорушні, обтяжені стиглими плодами. Від них теж віяло свіжим і вологим ароматом, що наводив чомусь на думку про недалеку осінь. У підмальованому вечірньою заграваю небі шмигали в ламано-стрімкому льоті ластівки.

Заходити в помешкання Степанові Прокоповичу не хотілося. Його дружина, Саїда, ще зранку заступила на добове чергування в лікарні. Значить, вечерю доведеться готувати разом з не вельми слухняною донькою Галею. Проте їсти ще не хотілося. Та й Галя заклопотана з подружками — безперервно вмикає нещодавно куплений магнітофон, і модна музика гримить у розчинені вікна на всю вулицю.

Магнітофон став у хаті небезпечною іграшкою. Якось Галя записала на плівку, як Степан шпетив по телефону яровеньківського голову колгоспу за якийсь недогляд. І за вечерею «пригостила» батька тим магнітофонним записом. Степан тільки кректав з досади на себе, вперше з усією ясністю зрозумівши, що роздратування під час ділової розмови — поганий помічник, а гострі слова — не найкращі аргументи.

Потім він помстився на Галі сповна. Замаскувавши на кухні мікрофон, виждав, коли язиката Галя почне сперечатися з матір'ю про миття посуду, і ввімкнув запис. А в присутності Галиних подружок продемонстрував палкий «кухонний диспут». Скільки було реготу й вереску! Тепер Галя, перш ніж огризнутися на якесь зауваження, злякано позирає на магнітофон.

Не подобається Степанові Прокоповичу, що захоплю-

ється його дванадцятирічна донька наймоднішими пісеньками, записаними з радіоприймача. Що за смаки в підлітків! Адже не музика, а металевий брязкіт, не голоси, а стогони чи зойки. І зараз з вікна іржаво деренчали джазові тарілки й гугнявив хрипкий голос — чи то бабусин, чи то п'яниці мужика.

Дивно Степанові Прокоповичу. В добу, коли розум підніс людину в космічні далі, доводиться слухати щось печерне, поза природою прекрасного. А підлітки, розкриваючи від подиву роти, захоплюються цією незвичною «новизною», безсилі гідно оцінити її своїм ще зеленим розумом і хистким почуттям.

Степан Прокопович любить на самоті поміркувати над складністю життя й роллю у ньому людини. Не встигли його думки взяти звичний розгін, як хряснула хвіртка і на піщаній доріжці, що вела до ганку, показався сутулий, одягнений по-святковому старий з чималим вузлом у руці. Степан впізнав у ньому Кузьму Сновиду з Коханівки і вкрай здивувався, що той раптом завітав до нього додому, та ще й у такий час.

Кузьма, не побачивши за квітковою клумбою Степана, нерішуче зупинився, з боязкою цікавістю глянув на квітник, на рясні білокорі яблуні, потім кинув уважно-допитливий погляд на відчинене вікно, звідки випліскувався якийсь музичний форшмак. Раптом крізь сонм дзвінких і деренчливих ударів вирвався розбійницький посвист, а потім надсадний чоловічий зойк. Ніби комусь всадили ніж між лопаток (то співак так почав пісню), і ошелешений Кузьма навіть присів від несподіванки. Тремтячою рукою він швидко перехрестився й злякано позадкував до хвіртки.

Степан не стримався — зареготав. Гукнув у відчинене вікно Галі, щоб вимкнула магнітофон, і, коли музика урвалася, поспішив до нежданого гостя.

Побачивши Степана Прокоповича, Кузьма підбадьорився, його старече обличчя засвітилося винуватою усмішкою.

— Здрастуйте, Кузьмо Івановичу! — перший привітався Степан і простягнув старому руку.— Що, не сподобалась вам музика? — І кивнув головою на вікно.

— Хай бог боронить,— Кузьма навіщось зірвав з голови картуза й похитав лисим білим черепом.— Я думав, горе в твоїй хаті. А то, кажеш, радіо? Мабуть, поперепивалися та й бешкетують.

Степан погасив усмішку, здогадуючись, що Кузьма приїхав з якимось проханням або скаргою. Без ентузіазму спитав:

— Щось трапилось, Кузьмо Івановичу?

— Трапилось? — дивуючись, перепитав старий, та, видно, раптом згадав, чого прийшов, і обличчя його прибрало заклопотаного виразу.— Прискакав я до тебе, Степане Прокоповичу, як до нашого районного батька!

— Який же я батько? — усміхнувся Степан.— В сини вам годжусь.

— Ти не супереч! — Кузьма дивився на Степана Прокоповича з любовною усмішкою, хоч у глибоко посаджених його очах блиснули хитруваті вогники.— Досі пекучими сльозами плаче за тобою Коханівка, позаяк ніхто в ній не може зрівнятися з тобою ані розумом, ані добротою.

— Ну, це вже ви наговорюєте на коханівських людей.— Степана розбирала цікавість, яке ж буде прохання після таких одвертих лестощів.

Та Кузьма раптом заговорив з неприхованою іронією:

— А що ти знаєш про коханівських людей? Ти в кого з них, окрім Павла Ярчука та Тараса Пересунька, був у хаті за останні десять років? Звичайно,— старий заговорив майже вибачливо, але іронія в його голосі забриніла ще їдкіше,— де тобі взяти часу на нас, простих та смертних? На твоїх плечах увесь район, а над тобою начальства в області, як насіння в гарбузі. І кожен накази дає та звіту вимагає. От і кидаєшся між начальством та головами колгоспів, а для нас, глибоких колгоспників, часу вже не залишається.— Старий скрипучо засміявся, чухаючи пальцем довгого багрового носа й ховаючи в очах бісівську хитринку.

— Ой Кузьмо Івановичу! Ви все такий же насмішник! — Степан губився у здогадках і не знав, як триматися.

— Та побійся бога! — з удаваною образою відповів Кузьма.— Яка тут насмішка! Святу правду кажу! Нам же внизу видніше, що діється на верхотурі.

Такої дотепності Степан Прокопович раніше не помічав за старим Сновидою і, з цікавістю глянувши на довгастий вузол у його руці, серйозно спитав:

— Що ж привело вас у такий пізній час до мене?

— Як тобі сказати?.. Без потреби ми до начальства не ходимо.— Кузьма виразно подивився на хатні две-

рі.— Та ось цікаво мені: ти нашого брата тільки на службі, в казенному кабінеті, приймаєш чи можеш і до хати запросити?

— Так, звичайно ж! — похопився Степан.— Заходьте до хати, будьте гостем.

— О, це вже майже по-християнському! — зрадів Кузьма.— А то в мене таке діло, що при сторонніх вухах, та ще навстоячки, його не вгризеш.

Збентежений Степан повів старого в дім.

У просторій вітальні Галя та її дві подружки чаклували біля магнітофона.

— Невже це все твої дівчата?! — здивувався Кузьма, приглядаючись до їхніх облич.

— Оце моя.— Степан ласкаво узяв Галю за плечі. І сказав їй: — Ти, дочко, будеш сьогодні господинею. Постав на плиту чайник та подивись, що там у нас холоне в холодильнику.

Потім пояснив Кузьмі:

— Сьогодні я парубкую. Жінка чергує в лікарні.

Кузьма промовчав, ворушачи губами слідом за якимись своїми думками й куйовдячи пальцями миршаву борідку. Степан Прокопович здогадався: вразили старого по-східному розкосі Галині очі та її смагляве вилицювате обличчя. Та нічого йому не пояснював.

Галині подружки побігли додому, Галя пішла до кухні лагодити вечерю, а Кузьма з цікавістю оглядав квартиру Степана Григоренка.

У просторій вітальні з східними килимами на підлозі й над канапою стояли піаніно, стіл, сервант і тумбочка з магнітофоном. Проте Кузьму найбільше вразили книжкові полиці, що їх було видно у відчинені двері спальні, яка правила й за кабінет.

— Невже все прочитав?! — ахнув старий, безцеремонно зайшов до спальні й почав розглядати книжки.

— Авжеж,— усміхнувся Степан.

— Тоді я дуже розумно зробив, що прийшов до тебе. А то була думка махнути просто до області, до самого секретаря обкому товариша Квіти. Ми ж з ним знайомі! Та зараз бачу, що й у тебе вистачить письменності дещо мені розтлумачити, а може, й написати листа до уряду.

По цій мові Кузьма підійшов до свого вузла, що лежав біля піаніно у вітальні, і, розв'язавши його, дістав велику сулію, заткнуту облущеним кукурудзяним качаном. Потім урочисто поставив її на стіл,

— Що це? — стишивши голос, спитав Степан Прокопович, здогадуючись, що за рідина в сулії.

— Самогон! — задирливо випалив Кузьма.

— Могорич?— спохмурніле обличчя Степана Прокоповича наливалося кров'ю.

— Ні, отой, як його?.. Ага!.. Екс... експонат... Ти гадаєш, старий Кузьма такий лопух, що піде до партійного секретаря з могоричем? Всяк знає, що виженеш утришия! Тут, брат, справа сурйозна.

Це остаточно спантеличило Степана Прокоповича. Він посадовив Кузьму на канапу, а сам сів на стілець і втупив у старого вимогливі очі.

— Тільки не перебивай мене, Степане Прокоповичу, дай висловитись по порядку.— Кузьма діловито шморгнув багровим носом.

— Ну, слухаю.

— Слухай.— Старий засовався на канапі, ніби випробовував її надійність.— Попервах ось така... як її?.. ага!.. Пре... преамбула! Значить, так... Тільки не перебивай, будь ласка.

В цей час зайшла Галя із скатертиною в руках. Степан тут же взяв зі столу сулію й поставив її біля Кузьми на підлозі. Старий при цьому нахмурив сиві брови і образливо ворухнув вусами. Та коли побачив, що Галя почала застилати стіл цупкою сніжно-білою скатертиною, вдоволено крякнув.

— Ну, розповідайте,— повторив Степан.

А Кузьма не міг одірвати цікавих очей від Галі, що, висунувши з серванта шухляду, забрязкала виделками й ножами, потім, відсунувши скляну стулку, дістала тарілки.

— Значить, так,— вів далі Кузьма.— Ось ти, Степанє Прокоповичу, партійний секретар району, до самогону ставишся як до злісного елемента.

— Авжеж,— Степан усміхнувся не тільки Кузьминим словам, а ще й тому, що помітив, як Галя, блиснувши лукавими очима, поставила на сервант мікрофон і клацнула кнопкою магнітофонного запису.

— Та я мушу з усією сурйозністю сказати,— розвивав свої думки Сновида,— що самогон, або, по-науковому, саморобна горілка, потрібна в селянському житті так само, як, скажімо... на зборах президія. Без неї ніякого порядку.

Кузьма не здогадувався, що тепер кожне його слово

ловить і записує не відома йому хитромудра машина — магнітофон.

Старий статечно, з глибоким переконанням у непохитній своїй правді, почав доводити Степанові Прокоповичу, що традиції українського села, та й не тільки українського, зобов'язують селянина запросити, скажімо, на весілля усіх до одного родичів.

— А це, май на увазі,— Кузьма ніби пригрозив Степанові Прокоповичу,— ціла рота! Набирається чоловік шістдесят, сімдесят! І кожного треба пригостити до гикавки. Де ж узяти стільки грошей, щоб купити таке море державної горілки? Хто це витримає таке навантаження на кишеню? От, виходить, треба негайно видати такий закон, який би дозволяв... ні, не дозволяв, а вимагав од селян гнати горілку на той випадок, коли хто весілля справляє чи сина проводжає до армії, хто день народження відзначає або до кого з міста рідня має приїхати... Та хіба мало буває випадків, коли нам без горілки важче, ніж тобі без директиви з області!

Степан, ледве стримуючи сміх, мовчав. Він не хотів заходити в розмову, щоб не псувати магнітофонного запису. А Кузьма сприйняв його мовчання як незаперечність своїх доказів і з натхненням вів далі:

— То чому ж, їдять його мухи, міліція не розуміє цього?! Приїхав, розумієш, у село уповноважений і махнув з членами сільради по хатах, де є самогонні апарати. Наперед знав, куди йти! І мене, раба божого, теж застукали! Повнісіньку машину кубів та змійовиків навантажили!

Потім Кузьма почав докладно пояснювати, у кого саме з коханівчан вилучили самогонні апарати, називаючи людей на прізвища чи на вуличні прізвиська — не завжди милозвучні.

За вікнами день майже згас, а кімната наливалася синіми сутінками. Зайшла з кухні Галя, обережно тримаючи в кожній руці по дві тарілочки — із шпротами, скибочками сала, червоною ікрою та костромським сиром. Степан Прокопович схопився їй назустріч, боячись, що вона впустить тарілки. Та в цей час у спальні задзвонив телефон.

— Іди, тату, сама впораюсь,— сказала Галя.

У спальні, де у вікно зазирав з двору пишний кущ бузку, вже було напівтемно, і Степан Прокопович, перш ніж взяти телефонну трубку, увімкнув електрику.

У трубці почув знайомий співучо-грудний Саїдин голос. Вона завжди, коли чергує, дзвонить увечері додому. Саїда цікавилась, чи все гаразд дома, і сказала, що завтра затримається в лікарні довше, ніж звичайно, бо привезли дівчину з сильним нервовим струсом і за нею Саїда має поспостерігати. Степан Прокопович не став розводитись про те, що в них нежданий гість, побажав дружині щасливого чергування і повернувся до їдальні.

Тут уже теж світилося. Магнітофон було вимкнуто, а Галя порядкувала біля столу, розставляла закуску.

Степан Прокопович приніс із холодильника спітнілу пляшку «Столичної», поставив на стіл дві чарки й урочисто мовив:

— Прошу, Кузьмо Івановичу, до столу! Будемо вечеряти, а заодно й спробую пояснити вам, що самогон не друг у нашому житті, а лютий ворог.— І налив «Столичної» трошечки собі, а гостеві — повну чарку.

Кузьма дивився на Степана з досадою й жалем:

— Значить, нічого я тобі не довів? — запитав він, зітхнувши.

— Ні,— відповів Степан.— Річ у тім, що в житті людей є традиції і є шкідливі пережитки, з якими треба боротися... Ну, за ваше здоров'я!

— А чого ж налив собі одну краплю? Ясна полоскати?

— Не можна мені багато. Серце...

— Хворе?

— Так.

— Тому-то й не можеш ти зрозуміти мужика.— І Кузьма хвацько перекинув чарку в рот. Не закусуючи, дістав з підлоги свою сулію.— А тепер скуштуємо моєї, незаконної. Незаконна була солодша від законної.

— Ні, ні,— запротестував Степан.— У мій дім з своєю випивкою не ходять. Образите.

— Гидуєш? — Старий неохоче поставив сулію під стіл.

— Я ж сказав: я проти самогону. Давайте закусимо.

Тим часом Галя, прислухаючись до застольної розмови, перемотала на магнітофоні стрічку й, лукаво підморгнувши батькові, увімкнула відтворення звуку. Спочатку бризнула громом міді якась музика, записана раніше.

Кузьма, прислухаючись до магнітофона й подумавши, що це радіоприймач, які є в Коханівці майже в кожній

хаті, особливої цікавості до нього не виявив. Він старанно настромляв на виделку неслухняну шпротину.

Степан Прокопович, краючи на тарілці пругкий помідор, що свіжо пахнув грядкою, краєчком темного, з смішинкою ока позирав на свого гостя.

Раптом музика урвалася, й захрипів підсилений репродуктором голос Кузьми Сновиди. Кузьма, як це буває завжди вперше, не впізнав свого голосу й далі змагався зі шпротиною. З магнітофона тим часом лунала його пристрасна промова: «...мушу з усією сурйозністю сказати, що самогон, або, по-науковому, саморобна горілка, потрібна в селянському житті так само, як, скажімо... на зборах президія. Без неї ніякого порядку».

При слові «самогон» Кузьма гикнув і завмер з розявленим од великого подиву ротом. Близько посаджені й дуже заглиблені очі його, здавалося, зіллються зараз в одне велике око — так вони округлилися й витріщилися, блискаючи чи то сльозою, чи то якимось внутрішнім вогнем.

А магнітофон промовляв далі про традиції українського села і про необхідність гнати самогон.

— А... а... я тобі зараз про що тлумачив?! — раптом закричав Кузьма на Степана Прокоповича. Його обличчя виказувало невтримне, майже дитяче захоплення, радісне здивування й розгубленість.— Ні, ні! Ти послухай! Послухай, що каже радіо?

Степан поблажливо підсміювався й кидав попереджувальні погляди на Галю, що затиснула долонями рота й захлиналася від реготу.

— Є ж розумні люди! — бурхливо захоплювався Кузьма.— Теж метикують, не те, що ти, Степане Прокоповичу!

Не встиг Степан отямитися, як Кузьма вихопив з-під столу сулію, спритним рухом руки розкупорив її, налив повні чарки, а потім урочисто, з почуттям своєї правоти, поставив сулію посеред столу.

— Пий! Саме радіо раїть!

Степан, спершись ліктями на стіл і затуливши долонями очі, беззвучно сміявся, а в кімнаті не вмовкала гучна, з металевим дзвоном проповідь про те, що на державну горілку мужик не напасеться грошей, а тому й потрібен закон про самогон.

Кузьма тріумфував:

— О-о!.. Метикують! Святу правду ріжуть! Таки є правда на білому світі!

А по тому заходився умовляти Степана, поглядаючи на нього з почуттям власної переваги:

— Ну, пий же! Пий! Нічого з твоїм серцем не станеться, якщо хильнеш скляночку самогону і скажеш про його міцність своє партійне слово.

Магнітофон уже скаржився на міліцію й на сільраду, що стоять впоперек дороги самогонникам.

— Який великий світ, а скрізь однаково робиться,— дивувався й далі Кузьма.— Я допіру казав про те ж саме! Ось! Чуєш, Степане Прокоповичу, і у нас в Коханівці таке було! Їй-бо, не брешу!

Сновида за одним духом випив чарку самогону, потім, потираючи від великого щастя долоні, став пильним оком приглядатися, чим би йому закусити, як магнітофон почав називати знайомі прізвища й немилозвучні вуличні прізвиська коханівчан, що потерпіли від наїзду міліції... Кузьма підскочив із стільця, мов ужалений. В його очах затремтів жах, а обличчя пополотніло. Він тричі перехрестився, ворушачи губами й судорожно ковтаючи повітря. А потім, так нічого й не сказавши, перекинув стілець і шугнув до дверей... Там його й наздогнав Степан Прокопович, гукнувши: «Вимкни!» — Галі, що, впавши грудьми на підвіконня, верещала зо сміху, як порося.

Коли магнітофон замовк, Степан Прокопович посадовив Кузьму на місце й почав заспокоювати:

— Не радіо це! Магнітофон — машина така. Ви говорили, а Галя записала ваш голос.

— Не... не бреши...— кволим і благальним голосом відповів Сновида.— Нічого вона не записувала... Вона в кухні поралась.

— Машина сама записувала.

Стурбований блідістю Кузьминого обличчя і божевільним блиском його очей, Степан Прокопович довго й докладно пояснював, що таке магнітофон; посилався на патефонні пластинки, на старовинні грамофони.

Старий притих, якийсь час роздумував над Степановими словами, а потім немічно мовив:

— Ні, без чортячої сили тут не обійшлося.

Степан знову заходився переконувати його.

Нарешті Кузьма ніби заспокоївся і навіть засміявся на радощах.

— А я зараз перевірю! — жвавішаючи, сказав він.— То, кажеш, нечиста сила тут ні до чого?.. Ось я зараз почитаю молитву, а твоя машина хай спробує запише її. От хай спробує, а я потім послухаю.

Степанові Прокоповичу нічого не лишалося, як погодитися на умови свого гостя, певного, що викриє Степанові стосунки з нечистою силою.

43

В цей час узбіччям вулиці біля Степанового подвір'я загальмував, мигнувши червоними вогнями, газик. З машини вийшов Павло Ярчук з інструктором обкому Арсентієм Хворостянком.

Вікна в будинку секретаря парткому ясно світилися, і вони впевнено зайшли у хвіртку, та враз ніби спіткнулися об невидимий поріг. Обидва виразно почули:

Христос воскресе из мертвых,
смертию смерть поправ
и сущим во гробах живот даровав...

Деренчливий старечий голос старанно й самовіддано виводив хвалу Ісусу Христу! Вразливому Арсентієві Хворостянку навіть почувся солодкуватий запах ладану.

Павло Ярчук і Арсентій Никонович розгублено роззирнулися: чи в той двір зайшли?.. В той!.. Здивовано глянули один на одного й, не знаючи, що й подумати, квапливо пішли крізь густу синяву вечора до ганку.

...Несподіваний прихід гостей спантеличив Степана Прокоповича. Магнітофон уже мовчав, а Степан, ручкаючись з Павлом і Арсентієм, розгублено, неначе дурник, усміхався, здогадуючись, що до похмурого мовчання гостей спричинився їхній великий подив. А тут ще на столі сулія з самогоном муляла всім очі!

Плутано почав пояснювати дурну ситуацію, поглядаючи з болісною усмішкою і докором на Кузьму Сновиду, що стояв, не звертаючи ні на кого уваги, біля магнітофона й дивився на нього з шанобливим чудуванням.

Виручила батька, і сама про те не здогадуючись, Галя. З верескливим реготом, заїкаючись, скоромовкою вона немудро розповіла, як дідусь налякав сам себе...

Коли ніяковість минула й гості посідали на канапі, Степан, напівжартома-напівсерйозно запропонував Кузьмі Сновиді взяти зі столу свою сулію й вилити са-

могон у раковину водопроводу на кухні. Кузьма зрозумів основне: самогон не повинен лишатися на столі, а господар не повинен мати до нього відношення. І він, узявши до рук сулію, звернувся до Павла та Арсентія Никоновича, ніби скаржачись на Степана:

— Може, хоч ви покуштуєте мого лікарського зілля! А то Степан Прокопович дуже гордий. Гидує і гне лінію проти самогону.

Не діставши згоди, старий з жалем засунув сулію в вузол і почав прощатися.

— Якщо ви додому, почекайте трохи,— сказав йому Павло.— Підвезу.

— Інший би не погодився,— весело озвався Кузьма.— А я не відмовлюся! Побіжу займати ліпше місце в машині.— І вийшов з хати, здогадуючись, що начальству треба про щось погомоніти без свідків.

Коли за Кузьмою Сновидою зачинилися двері, Степан Прокопович, не приховуючи тривоги, спитав:

— З якими звістками?

— Та ось,— похмуро заговорив Павло Платонович,— до обкому партії анонімка на мене прийшла. Товаришеві Хворостянку доручили розслідувати.

— Про що анонімка? — насторожився Степан Прокопович.

— Плутана історія.— Павло зітхнув і з сумовитою некваплівістю почав розповідати про свою незабутню фронтову зустріч з Черних і недавню бурхливу сутичку з Настею в коханівському клубі.

Степан Прокопович, слухаючи невеселу Павлову розповідь, нервово походжав по кімнаті. Задумливим поглядом стежив за ним Арсентій Хворостянко.

— Чому ж ти досі мовчав?! — накинувся Степан Прокопович на Павла, коли той закінчив свою сповідь повідомленням про Маринчину хворобу.

— Не заходило у нас з тобою про це мови.— Павло винувато розвів руки.— Та й не хотілося Настину рану бередити.

— Капустяна твоя голова! — Обличчя Степанове взялося рум'янцем.— І щоб ти знав, Черних партизанив у моєму загоні! І за моїм завданням у розвідку ходив, з якої не вернувся!.. Насті йому шкода! А мене тобі не шкода, моїх партизанів не шкода? Так, може, той Черних карателів націлив на наш загін!

— Про це я не подумав,— розгублено відповів Павло,

І після важкої паузи-спитав: — Та що б змінилося, коли б я одразу розповів про зустріч з ним?

Останні слова немов ударили по обличчю Степана Прокоповича. Він навіть одсахнувся від Павла і, втупивши в нього темні, обурені очі, гнівно запитав:

— Тобі хіба не однаково — живе навкруг нас правда чи брехня?.. Ти ж комуніст! Якщо Радянська влада пробачила поліцаям, власовцям та іншій наволочі, що прислуговувала фашистам, з цього не випливає, що ти можеш когось покривати!.. Держава може прощати, але забувати — ніколи!.. Як хочеш знати, ти зробив злочин ще тоді, коли побачив того негідника Черних вмираючого. Ти мусив сказати в медсанбаті, що то за птах до них залетів... Хоч би для того, щоб не поховали його у братській могилі разом з нашими солдатами, що загинули, як герої, щоб почестей військових йому не віддали, щоб на могилі його, окрім будяків,— жодного знаку!

Арсентій Хворостянко дивився на Степана Прокоповича, не змигнувши оком, і в його очах гніздився чи то страх, чи то заздрісне здивування. А Павло Ярчук, пересівши з канапи на стілець, схилив голову над столом і у важкій задумі обхопив її руками.

— І те, що зараз Настина дочка в лікарні,— суворим голосом вів далі Степан,— теж твоя вина. Все життя вона вважала, що батько її герой. І раптом таке потрясіння!

— Тут і любовна ситуація додалася,— ніби знехотя підказав Хворостянко.

— Що за ситуація? — Степан Прокопович дістав з серванта ще дві чарки, поставив їх на стіл поряд із своєю й налив горілки.— Давайте вип'ємо, а то серце скавулить з досади й злості. Сідай, Арсентію Никоновичу, до столу.

Галя, що була в кухні й, мабуть, прислухалася до розмови дорослих, одразу ж з'явилась в їдальні, і з її спритних рук вислизнули на стіл дві тарілки, ножі й виделки.

Павло Платонович від чарки одмовився, а Степан і Хворостянко мовчки цокнулися й випили.

— Так що за любовна ситуація? — зацікавлено перепитав Степан Прокопович, коли Галя пішла до кухні.

— До Маринчиної хвороби,— з незрозумілою усмішкою почав пояснювати Арсентій Никонович,— причетний

і його синок.— Він кивнув головою на Павла.— Написав їй з цілини такого листа... Як найгіршій повійниці!

— Це Андрій? — перебив Арсентія Никоновича Степан.— От йолоп! А що в них — кохання з Настиною дочкою?

— Либонь, так,— зітхнувши, промовив Павло Платонович, підвів голову й розгладив вуса.— А тут з'явився в селі технік-будівельник, син товариша Хворостянка, й почав женихатися до Маринки. Андрій і приревнував.

— Ну, не зовсім так,— спокійно заперечив Арсентій Никонович.— Мій Юрко закінчив технікум, в якому навчається Маринка. Звичайна річ, зайшов до неї в гості. От і все...

— Слухай, Павле! — Степан Прокопович раптом глянув на Павла Платоновича з недоброю підозріливістю.— Андрій після служби в армії ще не нагостювався вдома, а ти його на цілину спровадив. Мене це здивувало... Чи не пов'язаний від'їзд з усім цим гармидером?

— Як тобі сказати? — Павло Платонович втупив очі в стіл і розвів руками.

— Зрозуміло! — Степан сумно посміхнувся, і в його погляді промайнуло чи то співчуття, чи то презирство.— Так би мовити, батьківською владою хочеш вершити заднім числом синову долю таким чином, щоб не породичатися з сім'єю власовця?.. Бажання зрозуміле. Але раніш куди дивився? До чого ж тепер Андрій та Маринка, коли вони справді покохалися? Чи ти сам не кохав ніколи?

— Ну досить! — скипів Павло Платонович. Від безадресної люті, що нуртувала в ньому, від безпорадності чорні вуса його почали нервово смикатися.— Досить ганяти мене, як шолудивого цуцика, по кутках та бити з усього розмаху! Сам розумію, що негаразд усе вийшло. Але прийшов я сюди не каятися і не скиглити, а в справі... Ти можеш відкликати з цілини Андрія? — Павло дивився на Степана Григоренка так, ніби той був у чомусь перед ним винен.

— Так, так,— підтримав Арсентій Никонович.— Лікарі радять. Кажуть — треба струс на струс, так би мовити, клин клином... Одне слово, треба, щоб Андрій з'явився в лікарні й порозумівся з Маринкою.

— Ну що ж,— відповів Степан Прокопович,— коли лікарі радять, викличемо...

44

У ранковому саду свіжо пахло антонівками, що вже достигали. Тільки-но визирнуло з-за лісу сонце й кинуло скісні, ще не гарячі промені під яблуні, ніби хотіло відшукати плоди, що нападали за ніч.

А зібрані яблука — червонобокі й зовсім червоні, жовті й білясті — високими запітнілими гірками лежали на солом'яних підстилках в тіні, яку кидала зелена від оксамитового моху солом'яна покрівля невеликої хатки, що доживала свого віку. У ній колись мешкав учитель Прошу, що прийняв мученицьку смерть від рук фашистів.

Неподалік від хатинки, біля столика на залізній ніжці, сидів Кузьма Сновида й кришив на простеленій шматинці тютюн. Столик цей Кузьма років зо три тому змайстрував сам, коли наткнувся на трубу, що стирчала з землі. Раніше тут був дровник, потім звалище садових підпірок. Зацікавившись трубою, старий спробував її висмикнути, але це виявилося не під силу. Тоді забив трубу ще глибше в землю, наглухо заплішив довгою дерев'яною затичкою верхній отвір, а до затички пришив великими цвяхами маленьку круглу стільницю, що колись була кришкою діжі.

Поряд з одноногим столиком видно було поросту чахлим полином і завалену гнилими яблуками виїмку — слід від льоху, у якому в час окупації німці знайшли скриню з «крамольними» книжками, які викривали вчителя Прошу. Від гнилих яблук з виїмки тягло кислим, п'янким запахом, і це наводило Кузьму Сновиду на сумну думку про те, що ставити закваску на самогон ні до чого, поки не розживеться він на новий змійовик, замість того, що вилучила міліція.

Сьогодні старому Кузьмі треба було йти в «глиняний похід». Вчора голова колгоспу Павло Ярчук привселюдно попросив його згадати забуті глинища й показати їх технікові-будівельнику Хворостянку. Вельми вже потрібна колгоспові добра глина для будівництва — червона й біла. Ну що ж, Кузьма не від того, щоб прислужитися громаді, якщо сам Павло Платонович перед ним шапку ламає... Значить, ще цінують старого в селі.

І Кузьма подумки оглядав коханівські околиці — яруги, промоїни, обривисті береги Бужанки, відроги Чортового яру — місця, де глина пробивалась на поверхню

крізь товщу чорнозему. Одне турбувало старого: ось-ось приїде по нього технік-будівельник, а він не може кинути без нагляду грузовик з яблуками. Грузовик стояв біля дверей хатини, ніби прислухався до безмовної задуми, до гудіння бджіл, що заклопотано роїлися над його кузовом. У кузов ще звечора було навантажено яблука, і зараз сонячні промені спроквола пили з них холодну, запашну росу. Уже давно мав прийти Кузьмин онук — Федот, щоб везти яблука до Воронцовки на сушарню. Та, мабуть, проспав. І Кузьма час від часу сам собі ліниво лаявся.

А Федот уже був у саду. Насвистуючи щось безтурботно-веселе, він ішов навпрошки, від городів, пригинаючись під низькими яблунями, що все силкувалися змахнути з його безшабашної голови картуза.

— Доброго ранку, діду! — привітався Федот, несподівано виринувши з-за причілка хати.

Кузьма аж сахнувся з переляку й розсипав на коліна тютюн.

— А, бодай тобі!..— незлобливо лайнувся старий.— Наче нечиста сила з ополонки — вискакуєш завжди!.. Не можеш, як люди, дорогою ходити?

— Мені скрізь дорога,— безтурботно засміявся Федот і поліз у кабіну машини.

Прогрівши мотор, Федот обережно, щоб не зачепити віття яблунь, повів грузовика до виїзду із саду. Коли переїжджав через укочений, неглибокий рів, не встиг піддати газу, і машина, втративши інерцію, заковзала задніми колесами по вологій, глинистій крутизні. Федот почав розгойдувати грузовик, щоб ривком вискочити з рову, як раптом відчув недобре: задня частина машини почала осідати вниз. Закривши газ, Федот виглянув з кабіни й похолов від жаху. Там, де був рів, зяяло вузьке чорне провалля, і грузовик, звісивши в нього задні колеса, тримався лише на рамі, що лягла на протилежний край рову.

— Діду! — не своїм голосом закричав Федот, вистрибнувши з кабіни.

Та Кузьма вже й сам біг до грузовика.

— Підземний хід! — видихнув старий, побачивши яму під колесами.

Федот і Кузьма не могли одірвати очей від підземної чорноти, що гіпнотизувала їх своєю таємничістю, загадковістю. Ніби почули відлуння того правдавнього жит-

тя, а наяву побачили сліди людей, що жили колись на цій, такій знайомій, рідній землі. Молодий Федот і старий Кузьма однаково були схвильовані, однаково відчували палку цікавість, що розгоралася в них, і хлоп'ячий азарт перших відкривачів.

— Коли б машина не бебехнулася в ту яму,— вимовив нарешті Федот і обережно ступив у рів; одразу ж відчув, що земля під ногами сповзає вниз. Злякано подався назад, і вчасно. Дно рову поряд з машиною почало осідати і враз з гуркотом обвалилось, розбудивши підземну луну. На Федота й Кузьму глянула велика чорна паща підземелля й дихнув з неї сирий, могильний холод. А гуркіт все не стихав — обвалювалися й падали на невидиме дно кавалки глини.

— Тут же, мабуть, сила-силенна золота! — перемігши заціпеніння, простогнав Кузьма, і в його глибоких очах вогниками спалахнула жадібність.— Ліхтар у тебе є?!

Федот підійшов до відчиненої кабіни машини, підняв сидіння й дістав звідти сріблястий циліндричний ліхтар. Потім боязко підійшов до провалля й націлив униз невидимий у сонячному промінні сніп електричного світла. Легко розглядів у світлому колі зацвілу стіну, а потім і дно, куди обвалилася глина.

— Поки не приїхали по мене, треба пошукати! — Кузьма дивився на Федота з нетерплячою й злою вимогливістю.— Зараз я збігаю по драбину, а ти пошукай заступа!

Федот пригадав, як його пропісочували на комсомольських зборах за дошки, «організовані» на лісопильні, і ніби од холоду здвигнув плечима. Та підземелля все-таки манило своєю моторошною загадковістю. Звичайно ж, цікаво побувати там першому! А що, як там гори золота?.. Федот не уявляв, навіщо одній людині, навіть одній сім'ї, багато золота. Ну, можна поставити золоті коронки на зуби, можна зробити дідові золоту щелепу. А ще навіщо? Золото — не гроші, за нього мотоцикла або телевізора не купиш... Ні, Федот не такий дурень, він, звісно, розуміє, що золото можна обернути на гроші. Але такий гендель не для нього... От коли б знайти під землею щось дивовижне, чого люди ще не бачили!

Тут до Федота долинуло далеке гудіння мотора, і він помітив, що на шляху від села заклубочилась курява. Коли Кузьма Сновида вийшов із-за хатини, волочачи

довгу дерев'яну драбину, то, на свою прегірку досаду, побачив, що біля Федотової машини, що здибилася в рові, гальмував колгоспний грузовик. І старий, щось зметикувавши, звернув із стежки вбік, де під яблунями, на пересохлій землі, росла чахла трава.

— Федоте! — вимогливо гукнув він до онука. Коли Федот оглянувся, Кузьма промовисто похитав кінцями драбини й кинув її на землю.

Федот зрозумів дідів замисел: ось тут, мовляв, драбина. Та Федота зараз цікавило інше. В кузові машини, що під'їхала, сиділи на лавці-перекладині дві дівчини з заступами, а в кабіні — Феня, котра ще недавно працювала на пожежці, і Юрко Хворостянко. Дивно, що не Феня, а Юрко сидів за кермом, хоч прав водія, як знав Федот, технік-будівельник не мав.

«Ото ще причепа!» — з ревнивим почуттям подумав Федот, дивлячись, як Феня, притулившись до Юркового плеча, перевіряла, чи вимкнув він запалення й важіль передачі швидкостей.

Коли Феня — довгонога, пишногруда, сяючи від надміру енергії й веселощів променистими очима,— вистрибнула з кабіни, Федот співчутливо й хитрувато підморгнув їй, але дівчина вдала, що не помітила цього, і з перебільшеним подивом заохала, побачивши грузовик над проваллям.

— Підземний хід відкрився,— з робленою байдужістю почав пояснювати Федот Юркові, що підійшов ближче, а сам косував очима на діда, що й собі поспішав сюди.— Кажуть, золота тут сила!

— Так воно тебе тут і жде,— мляво засміявся Юрко, хоч у його очах промайнула цікавість.— Та подивитися цікаво.

— Давай! — Федот по-змовницькому підморгнув Юркові.— Тягни драбину. Дід он її в траві заховав.

І тут шулікою налетів на молодь Кузьма Сновида.

— Агей, чого роти пороззявляли? Не бачили, як той лопух у провалля вскочив?! — Кузьма грізно блиснув очима на Федота.— Нехай тепер стирчить, доки трактора не пришлють, а ми гайда по глину! — І старий знову виразно подивився на онука, промовляючи до нього очима: «Не лови гав».

Та Юрко Хворостянко вже зрозумів Сновидину хитрість.

— Чого поспішати, діду Кузьмо? — з наївним споко-

єм сказав він.— Нехай роса спаде. Не у всі ж місця машина пройде. Пішки доведеться ходити.

— Не доведеться, я дорогу машині покажу,— наполягав Кузьма, підштовхуючи до шоферської кабіни Феню.— Сідай, Фенько, за кермо!

Феня запитливо подивилася на Юрка, не знаючи, як бути.

А Юрко, перестрибнувши через рів, діловито пішов туди, де лежала в траві драбина. Легко підняв її на плечі й, лавіруючи поміж яблунь, приніс до провалля.

Сновида зрозумів, що хитрість його розгадали.

— А може, й справді не поспішати? — удавано завагався він. І раптом самовіддано запропонував: — Гаразд, давай, Федоте, лізьмо оглянемо, що там і як. А ви стійте на караулі і, якщо нас завалить, гукайте людей на підмогу.

Та Юрко перехопив ініціативу. Знайшов під яблунею дебелу підпорку, обвалив нею краї дірки і, впевнившись, що земля більше не падає в провалля, спустив туди драбину.

— Юрку! — Феня злякано вчепилася за його рукав.— А що, як завалить?

— І нехай завалить,— з одвертим знущанням сказав Федот.— Все одно він тебе не візьме.

— А він мені потрібний не для цього! — визивно кинула Феня і обпекла Федота зневажливим поглядом.

— А для чого ж? — щиро здивувався Федот.

— Для того, щоб поряд з ним твою дурість було видно!

Фенині слова ущипнули Федота, та він розкотисто зареготав.

— Оце спасибі! Крий мене ще! Коли лають, щастить.— І, кинувши на дно підземелля заступа, Федот перший поліз униз по драбині.

Незабаром з глибини почули його гучний голос:

— Юрку, давай сюди!

...Мертва підземна німота була напоєна затхлою й холодною сирістю. Під яскравим променем ліхтаря, що прорізував густу зловісну темряву, Федот з Юрком оглядали підземний хід. Нешироκий, на два кроки, з крутастим склепінням, він тягнувся одним кінцем до села, другим вигинався до лісу. Стіни й склепіння підземелля, подекуди обвалені, були вкриті товстим сірим шаром цвілі, а де сочилася волога — холодним слизом. У вічі

впадало страхітливе, схоже на гадюк коріння, що переплiталося під склепінням: одне — мертве, зотліле, інше пругке, живе, з вологим коричневим відтінком.

Відчуваючи гарячковий дрож у тілі, Федот і Юрко поволі йшли підземеллям у напрямі лісу. З гострою цікавістю розглядали під ногами черепки якогось посуду, уламки перетлілих дощок. І ось за поворотом промінь ліхтаря уперся в завал. Брили землі, зірвавшись із склепіння, перегородили прохід. Над завалом, утворюючи нове склепіння, густо сплелося коріння якогось дерева.

— Даремно пішли в цей бік,— чомусь пошепки промовив Федот, обмацуючи променем ліхтаря невеликий лаз під кореневищами.

— Давай повернемось,— запропонував Юрко.

— Давай,— погодився Федот і, коли посвітив ліхтарем назад, помітив, що неподалік від завалу виглядає із стіни сіре каміння.

Коли підійшли ближче, побачили, що стіна в цьому місці вимощена камінням і замащена глиною. Каміння видніло там, де штукатурка обсипалась.

Юрко заступом заходився обчухрувати штукатурку, й невдовзі позначився квадратний замурований вхід. Що там? Юрко постукав заступом, потім штовхнув раз і другий плечем — дарма: каміння не піддавалося.

— Треба бігти по лом,— сказав Федот, охоплений новим припливом цікавості.

В цей час почувся гучно-розкотистий Фенин голос:

— Ге-ей! Хлопці! Де ви там?!

— Ото дівка! — засміявся Федот.— Хвилини без хлопців не витерпить.— І загорлав: — Фенько, тягни сюди лом!

— Що-о-о?

— Лом! Залізяку!

— Зараз збігаю!

По недовгім мовчанні Федот насмішкувато спитав Юрка:

— Ти що, переключився з Маринки на Феню?

— Тебе це дуже цікавить?

— Не дуже, але боюсь, щоб тобі наші хлопці не попереребивали часом ноги. Не встиг у селі з'явитися, а вже двом дівчатам закрутив голови.

— За ким же ти більше журишся — за Маринкою чи за Фенею? — не без єхидства поцікавився Юрко.

— Я особисто ні за ким,— силувано засміявся Федот.— Моя наречена, мабуть, ще десь підростає.

— Моя теж,— серйозно відповів Юрко.— Тож передай хлопцям, щоб даремно не казились.

— Еге-гей! Посвітіть! — пролунав голос уже не Фені, а старого Кузьми.

Федот повернув світло ліхтаря на голос, але промінь уперся у згин ходу. Довелося піти назустріч дідові.

— Ну, що тут? — осиплим від хвилювання голосом спитав Кузьма, і Федотові здалося в темряві, що дідові очі блиснули, як у кота, зеленим сяйвом.

— Щось замуровано,— відповів Юрко і, взявши в нього лом, почав розхитувати кам'яну кладку.

Незабаром у стіні вже зяяв отвір, з якого вдарило солодкуватим і нудотним запахом тліну. Федот квапився хутчіш посвітити в глибину, але Юрко все обвалював і обвалював каміння.

— Досить! — не втерпів Кузьма Сновида.— Давай подивимось, що там сховано!

І ось у промені ліхтаря відкрилася висока й простора печера. Уздовж стін — лютоване іржею залізяччя — чи то шаблі, чи то коси... Купа укритих цвіллю книжок у кутку. Зітліла, майже чорна солома. На соломі щось біліло... Людський скелет! Поряд із скелетом — заіржавіле вузеньке ліжко з уцілілим матрацом, а на ліжку, серед якогось лахміття,— теж застрашливо біліли кістки.

Юрко мовчки одтиснув від отвору Кузьму й Федота й кількома ударами лома обвалив кам'яну стіну до основи. Потім усі зайшли до печери. Звернули увагу на обвислу залізну трубу, що обросла темно-коричневою коростою. Кузьма взявся за трубу руками, обережно похитав і вражений промовив:

— У мене ж стіл на цій трубі тримається. Ану лиш, посвіти вгору.

У стелі побачили нішу, в яку обвалились чорні гнилі дошки. Верхні кінці дощок були притиснуті до країв ніші темними книжками, що заплісняві ли й позросталися. Було ясно, що книжки, які лежали в кутку печери, впали звідтіля... І Кузьма згадав той далекий день сорок першого року, коли він з учителем Прошу втягав до льоху скриню з книжками.

— То ж учительський льох! — вражено вигукнув старий.— Його німці гранатами обвалили!

Промінь ліхтаря знову спустився вниз. Важко було одірвáти очі від людських кісток. Скелет, що лежав на соломі, був довгий і вузький. Білий, немов великий камінь, череп спочивав на злиплому, не зачепленому тлíном, русявому жіночому волоссі. На шийних хребцях тьмяно червоніли намистинки. А довгі кістки ніг були взуті в чорні старі валянки.

На ліжкý, між зітлілим лахміттям, лежав скелет підлітка.

— А може, це... Христя з Іваньом? — тремтячим голосом пробелькотів Кузьма Сновида.

45

Давно вжé Степан не почувáв себе таким молодим і дужим. Досить йому лише замахати руками, і він легко підійметься над цією грудкувато-скелястою землею. І ось він уже махає й летить. Безстрашно, в чарівному захваті, поволі пропливає над міжгір'ям, що зяє чорнотою, над приземкуватими скам'янілими деревами. Степан звідкілясь знає, що то саме дерева, знає, що он за тим брилистим похмурим горбом одразу почнеться зелене море рівнини. Звідкіля це йому відомо?.. За горбом справді простяглася пам'ятна рівнина — пустельно-дика, безкрая, та чомусь не зелена. Степан летить над нею й дивується: мертвотно-сіра земля вкрита тріщинами, які чимось нагадують змóршки на обличчі матері, що давним-давно вмерла... А ось і мати усміхається жалісливою усмішкою; вона самотньо стоїть на рівнині й благально простягає до нього руки. Степан плавно спускається на землю побіля матері... Та це ж не мати! Це перша дружина його, Христя, що пропала десь під час війни! Вона стоїть боса в росяній траві (звідки ж узялася трава?!) й заплітає довгу тугу косу — жовто-світлу, як жáрке цвітіння соняшника.

«Христе, куди ти завела нашого Іваня?» — з боязкою надією питається в неї Степан, та голосу свого не чує і відчуває, як холоне в грудях від того, що Христя дивиться на нього злякано; вона відступає, струшує головою, від чого коса її розплітається, закриває обличчя, а потім і всю Христю. І ось уже перед Степаном не Христине волосся, а жовта хмара. Проковтнувши Христю, вона повільно пливе в похмуру холодну височінь...

Степан починає розуміти: все це йому сниться. І, щоб упевнитися в цьому, кусає губу, як робив це в дитинстві. «Чи ж то сон?» — напружено думає Степан, дивлячись, як тане над ним жовта хмара, в якій сховалась Христя.

І, відчуваючи гнітючу тугу, він самотньо стоїть серед знайомої, на диво знайомої рівнини. Здогадується, що цю рівнину він уже бачив у своїх інших снах. А може, не в снах? Може, далекий пращур його жив на цій землі, бачив її ось такою, і пам'ять пращура якимось чудом воскресла в його пам'яті?..

Степан допитливо оглядається на всі боки і раптом бачить високу могилу, поросту сивою, волотистою ковилою.

Серце здригається: він упізнає могилу, впізнає чорну від згаслого вогнища лисину на ній. Та це ж він, Степан, розпалював там колись багаття!..

І ось він коло знайомих головешок. Та що це? Йому вчувається, як гуде земля, і від цього стогону землі серце йому німіє, пойняте страхом. Степан знає: гуде земля під копитьми незлічённої кінноти!.. Він збігає на самісіньку вершину кургану, бентежним зором вдивляється в безкраїй степ, але бачить тільки ліниві хвилі на сивій, майже стиглій ковилі. А тупіт кінноти все ближче. Уже не тупіт, а гуркіт, що заморожує кров... Однак страх раптом зникає: то не кіннота ворожа, а грім! І серце забилося з такою радістю, що в грудях занило від болю: буде дощ! Ой як треба дощу! А гуркіт все наростає, і Степан... прокинувся.

Повз будинок забрукованою вулицею проїжджав грузовик, і від його надсадного реву дрижали стіни.

Степан прислухався, як лунко калатає в грудях серце, і спробував заснути знову. Перед очима ніби знову загойдалися хвилі ковили на рівнині... Дивно створена людина. І проста вона, й таємничого ще багато в ній, як і у всій природі, у всьому всесвіті...

Линуть, линуть в сонному напівзабутті Степанові думки. Він ніби не відчуває себе й ніби бачить свої думки-марення збоку, як щось реальне... Ось, здається, він бачить в безкраїй пустелі всесвіту піщинку Землю. Ця піщинка заселена мільярдами живих, розумних істот, що мислять, люблять, страждають, борються. Піщинка Земля заповнена людськими пристрастями. І гіркий подив викликає думка про те, що на цій піщинці бувають війни. Ще більш дивує те, що люди на ній тремтять

сьогодні перед тією силою, яку самі відкрили й підкорили.

І Степан, ніби вперше прозрів, лине своєю думкою кудись за моря-океани, щоб вигукнути там:

«Гей, розумні істоти! Погляньте на себе, на свою земну оселю з висоти всесвіту! Вдумайтесь у те, що таке вічність. Вдумайтесь!.. Ви жалюгідні пігмеї перед вічністю хоча б тому, що вічність як протяжність часу поки що не підвладна вашому розумові. Ваше життя — це мить, мізерність якої навіть не піддається вимірові в категоріях вічності. Цінуйте ж ту мить і не використовуйте силу, що відкрилася вам, проти таких, як самі...»

Так, земні виміри часу перед вічністю справді здаються жалюгідними. Хто знає, чи не кипіла вже в титанічному буйстві атомів наша Земля-планета, може, разом із живими істотами, котрі, як і нинішні люди, зуміли прочинити двері природи, але потім не зуміли розумно розпорядитися її силами, що дрімали в одвічній гармонійності. Та й хто знає, чи була то справді одвічність, чи теж чергова заспокоєність, що настала через багато мільярдів земних років або навіть через ще довший час, який в неокреслених рамках вічності теж ніщо.

Важко все це осягти людині, але треба, аби земне життя уберегти від небезпечної суєтності...

Районний військовий комісар підполковник Гнатюк — людина далеко не пересічна. Невисокий на зріст, огрядний, з темним селянським обличчям і гострими сірими очима, він завжди вносив з собою, так принаймні здавалося Степанові Григоренку, щось діловито-суворе, присмачене внутрішньою веселістю й навіть деякою самовпевненістю. Подобався Степанові військком Гнатюк; в рисах лагідної підполковникової вдачі він бачив щось своє — давнє, молоде, але, на жаль, минуле.

От і сьогодні, з'явившись у кабінеті Степана Прокоповича, Гнатюк спритно кинув на стоячу вішалку кашкета і з діловитою впевненістю підійшов до столу.

— Здравія желаю, начальство! — Підполковник міцно потиснув Степанові руку й розгорнув на столі знайому коричневу папку.— Одержано з Москви відповідь на запит, яким ви зволили цікавитися.

— Це про що? — здивувався Степан Прокопович.

— Про власовця з Коханівки.

— Ну-ну?! — Григоренко потягнувся очима до документа.

— Як і слід було чекати, в моїй парафії — цілковитий порядок! — Вираз Гнатюкового обличчя був хитруватоласкавий.— Ось офіційне повідомлення, що документів, які б підтвердили перебування Черних Олександра Мусійовича у власовських бандах, немає!

— Так і пишуть?

— Авжеж, точно так. Ви що... незадоволені?

— Я?..— Степан Прокопович усміхнувся.— Не про мене йдеться. А от чи буде задоволений голова коханівського колгоспу Ярчук? — І він, на диво Гнатюкові, простягнув руку до телефонної трубки.

В цю мить настирливо задзвонив телефон.

Степан Прокопович досадливо скривився і взяв трубку. Дзвонив з Коханівки Павло Ярчук.

— А-а, про вовка помовка!.. Тебе мені й треба,— з ходу почав розмову Григоренко.— Так ось слухай: Москва відповідає, що людини, яка нас цікавила, немає у списках... Розумієш, про що я кажу?

На коханівському кінці проводу запанувало мовчання, потім почулось зітхання, а потім похмурий голос Павла Платоновича:

— Розумію... Та зараз не до цього...

І знову нестерпне мовчання трубки.

— Чого ти мовчиш? — нічого не розумів Степан Прокопович.— Знову щось скоїлось? Андрій не прислав телеграми?

— Прислав... Виїжджає... Я дзвоню не того.— У голосі Павла Платоновича чулося погано приховане хвилювання.— Тобі треба приїхати до Коханівки.

— Чого?

— Треба... Тільки візьми себе в руки.

— Що трапилось?! Не тягни! — Степан відчув знайомий холодок у грудях.

— Натрапили на слід Христі й Іваня.

— Що?! Повтори!

— Відшукали сліди Христі й Іваня.

Підполковник Гнатюк побачив, як сполотніло враз обличчя Степана Григоренка, й кинувся до карафи з водою.

Ніколи раніше Серьога Сновида з такою гарячково-тривожною допитливістю не оглядався в своє минуле. А тепер думки ніби розкріпачились, взяли над ним волю й силоміць водили його давно пройденими, трудними дорогами — темними, вибоїстими, примхливо-звивистими, вкритими терниною. Скільки заподіяв він зла на отих дорогах, стільки й щербин на совісті... І ось, розтривожені приголомшливою звісткою про те, що знайшлися останки Христі й Іваня, ниють вони, болять, кровоточать.

Хіба міг знати Серьога, що його донос у німецьку жандармерію на вчителя Прошу ужалить смертю серця неповинних людей? Повісили фашисти вчителя, повісили Олю — сестру Тодоськи Ярчук, повісили двох хлопців-підпільників... Націлявся в зрадника, а погубив найвойовничіших і найнепокірніших ворогові. І все тому, що під час окупації, як, між іншим, і завжди, міряв людей міркою своєї корисливості, дивився на життя немов із вовчої нори— з порога своєї хати, про яку ревно турбувався, щоб була вона тільки скраю.

Чому ж невблаганні закони держави не покарали Серьогу за його тяжкий гріх? Тому, що вчинив люте зло в ім'я, як йому здавалося, добра?.. Чи вчинив, як думалося, заради справедливості?.. Краще б страшна кара, найжорстокіша каторга, аніж мовчазне людське непрощення, яке щодень бачив він у очах односельців, чув у затаєних їхніх думках. Від цього навіть у своєму примарному домашньому щасті був глибоко нещасний.

А тепер ось — Христя й Іваньо... Так, Серьога невиразно підозрював, що якимось чином причетний до їхнього загадкового зникнення. Думаючи про це, відчував у грудях холодний тягар, ніби носив у серці знаряддя своєї страти. Проте намагався не вірити в гнітючі передчуття й силою немудрих міркувань приборкував голос неспокійної совісті. Та ще злостивістю своєю на людей, на їхню холодну, мовчазну відчуженість не давав розм'якнути серцеві. Вишукував гріхи й вади у інших і впивався ними, немов муха, що натрапила на відкриту рану... Та ще любов до сина Федота зігрівала Серьогу в непривітному для нього людському морі.

Ой Федот, Федот... Коли він був малесеньким Федюшею, Серьога міг годинами носити його по двору; по

городу, по вулицях села, почуваючи вічно живе, ні з чим не зрівнянне щастя бути батьком. Нема-бо солодшої любові, ніж любов до породженої тобою дитини, немає тривожніших надій, ніж надії на благоденство твоїх нащадків. Згодом трутизна безжально отруїла Серьогине батьківське щастя. Що більше підростав Федот, то було видніше, що немає в ньому нічого від батька — ні на виду, ні в звичках, ні в характері. Хлопчик тягнувся до Серьоги за споконвічною прихильністю всіх хлопчиків землі до батька, а він, сатаніючи в душі, карався думкою, чи не зачала Наталка Федота в німецькому казино, де пробула кілька днів... А коли приходять сумніви — тікає щастя. І Серьогина любов до Федота ставала болісною, настояною на ревнощах та примарній надії, що його тривоги — плід хворобливої уяви.

Полум'яне кохання до Наталки, що сліпило й бентежило колись Серьогу, теж безслідно розтануло в буденності подружнього життя. Може, не вмерли тільки приховані боязливість та дивування перед загадковістю дружининої натури. Наталка, навіть не розбудивши в собі жінки у ставленні до чоловіка, не породивши хоча б подоби симпатії, стала для нього ніби живою річчю в господі — сумирною й покірною.

Так і жив Серьога Сновида в трудній бентежності почуттів і думок. Коли ж ставало не під силу од безвиході, од страху за заподіяне під час війни, од гнітючої сірості життя, кидався в пияцтво й розпусту, не соромлячись нещадного людського поголосу.

І ось цей фатальний день... Не хтось інший, а саме син його й батько знайшли підземелля, де, здавалось, навіки було поховано ще одне свідчення ненавмисного злочину Серьоги Сновиди. І тепер, коли невідома сила змушувала Серьогу безперервно думати про те, як протягом багатьох днів умирали з голоду живцем поховані в сирому підземеллі Христя з малолітнім синочком, навіть його зачерствіле серце здригалося од невимовного жаху. І обливався холодним потом, коли згадував про Степана Григоренка. Що творилося в Степановій душі, коли він дізнався, якою лютою смертю вмерли його син і дружина?.. Як зустрічатися з Тодоською Ярчук — Христиною дочкою? Та й з усіма людьми як зустрічатися Серьозі, коли очі їхні ніби пропалюють йому груди?..

Коханівка завмерла в незвичній безлюдності вулиць і в напруженій тиші. Село мов затаїло дух. Ані шелесне

листя на деревах, не гавкне собака, не заскрипить колесо над криницею. Така тиша буває хіба що в полі перед світанком... Навіть сонце, поминувши зеніт, ніби не котилося більше в безхмарному небі, а зависло над Бужанкою.

А може, Серьозі Сновиді тільки вчувалася та непробудно-зловісна тиша, та вимерлість? Він ішов серединою курної й безлюдної вулиці, простоволосий,— на голові його по-молодому кучерявилася руда чуприна,— з розстебнутим коміром полинялої, колись зеленої сорочки, заправленої у витерті, настовбурчені на колінах, сірі штани. Йшов неквапливо, ледь похитуючись і помітно шкутильгаючи.

Серьога випив майже карафу горілки, але п'яний не був. Тільки тупо гуло в голові й смоктало під грудьми та ще хотілось кудись іти, щось робити, аби лише не думати про те, що зараз біля клубу зібралася вся Коханівка на похорон останків Христі й Іваня.

Схиливши голову і втупивши погляд на курну дорогу, Серьога тільки зрідка зводив потьмянілі очі, оглядався на всі боки. Згадалася йому вчорашня зустріч з хлопчаками. Гамірливою юрмою, штовхаючи один одного, вони ганялися за м'ячем. А коли побачили Серьогу, що проходив повз них, раптом застигли на місці, безцеремонно спрямувавши на нього жадібно-цікаві погляди... Приглянувшись до дитячих очей, Серьога прочитав у них не лише цікавість, а й ворожість, страх, подив. І така тиша запала над хлопчаками, що збилися докупи, ніби повз них проносили мерця. В Серьоги аж мороз пішов поза спиною, і він мимоволі пішов швидше. Думав, що почує позад себе різнобій глузливих дитячих голосів: «Сновида! Сновида!» Йому й хотілося почути це звичне прізвисько, за яке все життя ображався, та, видно, образливим прізвиськом хлопчаки не могли вгамувати почуття, які кипіли в них. Це Серьога добре розумів. Дитячі очі й тиша, що супроводжувала його, сказали більше, ніж почув би він, опинившись непомічений на жіночих посиденьках. І може, вчора вперше відчув, яка прірва лягла між ним і рідним селом.

Зараз Серьога проходив повз подвір'я Тараса Пересунька. Через штахетник побачив, що неподалік від хати, в затінку ясена, сидів на табуретці однорукий і одноногий Гнат і гойдав прив'язану до гілки колиску з онуком. Серьога з робленою буденністю привітався:

— Добридень, дядьку!

У відповідь Гнат мовчки ледь хитнув головою, обдавши Серьогу холодно-мертвотним поглядом. В цьому погляді, в землистому, кістлявому Гнатовому обличчі й навіть у напруженій і неприродній позі його обрубаного тіла Серьога прочитав щось страшне для себе. І наддав ходи. Гнатів погляд ніби переслідував його — ввижався за кожною хвірткою, в кожному вікні хат, повз які проходив.

«Що вони дивляться на мене, як на скаженого собаку? — з люттю питав сам себе Серьога й від безсилля скреготів зубами.— Куди ж мені тепер? У ліс, до вовків?»

Відчув гострий жаль до себе й заздрість до всіх людей, навіть до тяжко скаліченого Гната. Адже тільки він, Серьога, живе з чорним тягарем на серці, тільки він утратив щось таке, без чого важко жити на білому світі, тільки в нього єдиного мертвіє душа, бо вже несила почувати себе таким, яким став для людей, для дружини, для сина...

А чому став таким? Як сталося, що поспішив він з доносом на вчителя, котрий розкрив перед ним світ знань, розсунув його мислення до тих меж, коли він відчув себе громадянином держави, людиною, покликаною до якихось звершень? Ну, нехай не здійснилися його мрії. Так чому ж не повірив учителеві Прошу, який дав крила тим мріям?.. Важко відповісти Серьозі на таке запитання. А може, й не важко...

Колись у його житті сталося страшне: він прийшов до думки, що людям не можна вірити. Сталося в ті незрозумілі роки, коли в Коханівці почалися арешти, й Серьога раптом дізнався, що чимало селян виявились не просто селянами-хліборобами, а «ворогами народу». Він, як секретар сільради, навіть сам писав характеристики в НКВС, ламаючи голову над тим, якими фактами підперти на казенному папері «ворожу» діяльність у селі й «злочинне» минуле вже заарештованих Платона чи Івана, Якова чи Кіндрата...

Але вчитель Прошу — перший його вчитель!.. Міг же взяти під сумнів Серьога, що не ворог він, не запроданець?..

З цими думками, що обпалювали мозок і серце, Серьога несподівано для себе вийшов на майдан перед клубом. Опам'ятався, коли раптом почув, як у дзвінкій

тиші жалібно заплакала мідь духового оркестру. Сахнувся, наче від стусана, й побачив величезну завмерлу юрбу — чоловіків без шапок, молодиць і дівчат у темних хустках. А перед юрбою — дві домовини, повиті квітами, на кузові грузовика.

Одним поглядом охопив Серьога все: й домовини, й духовий оркестр, і спрямовані на нього очі людей. У всіх чужі, скорботні обличчя... Он стоїть Степан Григоренко поруч із своєю жовтолицьою дружиною й вилицюватою донькою. Он понуро дивиться на Серьогу Павло Ярчук. А он Павлів син — Андрій, що повернувся з цілини; він підтримує під руку матір, Тодоську, що зайшлася німим риданням.

Багато десятків очей! Дивляться немов у саме Серьогине серце. І здається, дивляться без ненависті, без презирства, а з сумом і болем, ніби бачать, як у його грудях борсається маленька, жалюгідна, зламана душа. Але чому ж така огидна кволість у Серьогиних ногах? Чому в голову й серце вдарила чорна каламуть, а повітря, яке він вдихає, заморожує кров у жилах?

Серьозі нестерпно захотілося впасти на землю й по-вовчому завити, кричати й ридати в нестямі. Та раптом зустрівся з очима Федота, що стояв біля грузовика.

«Навіщо ти прийшов?!» — з болем кричали йому знайомі синові очі. І ці повні благання очі ніби розвіяли пітьму. Серьога повільно повернувся й мовчки побрів з майдану, відчуваючи, як вся рідна Коханівка свердлить йому, ізгоєві, спину сумно-докірливими поглядами. Треба прискорити ходу... Швидше за поворот вулиці!.. Та протяжний плач оркестру сковував ноги.

Серьога повернув додому. В його мозкові запанувала холодна ясність: він уже знав, що це останній його шлях; усім єством відчув, що життя одштовхнуло його від себе. А втім, думка про смерть жила в ньому давно. А зараз стукала у скроні з нещадною вимогливістю.

Тільки як? Як стати на прю з власним життям і пізнати вічне таїнство смерті?.. Найстрашнішим здавалося Серьозі ось це нещадно-ясне розуміння неминучості того, що мало з ним статися. Несила відчувати, що твій час зупинився, що ти вже мрець і різниця між трупом і тобою лише в тому, що тобі дано ще задихатися німими зойками від мук, які шматують тебе... Та доволі страждань! Досить лютого сердечного болю й сорому перед людьми, який мордує душу!..

І Серьога квапився додому, як ніколи ще не квапився. Квапився, щоб допомогти впасти тому, що вже давно було готове обвалитися.

А уява послужливо забігала вперед і байдуже, з жорстокою картинністю, від якої починало нудити, малювала, як він знайде зараз мотузку на білизну, вийде в садок і начепить на шию зашморг...

Ось знайомий двір і стара хата в тінистій глибині двору... Хвіртка сухо хряснула, ніби одрубала Серьогу від світу, від усього минулого. Цей несподіваний хряскіт озвався у грудях гостро-болючим поштовхом, ніби й насправді хтось устромив у них гарячого багнета.

І тут же нестерпний біль судорожно заборсався в самому серці. Серьога, схопившись руками за груди, упав на витоптану траву й закричав так, що кури, які мирно греблися в дворі, з панічним кудкудаканням розлетілись на всі боки. Жахливий вогонь не переставав рвати серце, й Серьога, захлинувшись від крику, вже тільки скреготів зубами, повільно повертаючи своє неслухняне тіло, ніби сподіваючись лягти так, щоб вогонь пригас. І справді, коли ліг горілиць, він угамувався й розлився гарячою хвилею по всіх грудях. Не наважуючись більше ворухнутися, Серьога з смертельним жахом прислухався до того, що в ньому діється, і витріщеними очима дивився вгору, де між гілками молодого ясена дробилися сонячні промені. Біль поступово стихав, ніби через спину входив у землю. І ніби разом з болем земля всмоктувала його самого... Ось уже перестав відчувати власне тіло, перестав відчувати власне дихання; тільки в голові — протяжний дзвін і байдужа думка про те, що він уже вмер, яка прийшла на зміну жахові. І було дивно, що думка ця живе в ньому, мертвому, а очі виразно бачать ворухливі ясенові віти й золоті бліки сонця між ними. Та ось віти завмерли, ніби скам'яніли, а бліки перетворилися в нерухомі свічки. Зник дзвін в голові. А потім погасли свічки і зникло все...

47

Не лихі серця у людей. Довідавшись про наглу смерть Серьоги Сновиди, Коханівка зойкнула від подиву, а потім невесело заходилася судити про його тяжку й гірку долю. Ніби своєю смертю Серьога вимолив у

людей прощення або хоч частково спокутав перед ними свою непідсудну провину.

А втім, ні. Видовище смерті споконвіку приборкує людські пристрасті й наводить на тривожні роздуми про тлінність людського буття.

Ховати Серьогу прийшло небагато людей — передосіння гаряча пора тримала людей у полі, на токах, біля силосних ям, де заготовляли корм. Проте Сновидине подвір'я було повнісіньке, коли домовину з тілом покійника винесли з хати й поставили на однокінний віз. Мовчазно-сумна процесія помалу рушила на кладовище.

Наталка, одягнена в чорну сукню й запнута легенькою чорною хусткою, йшла за труною, тримаючись рукою за воза. Ані слова ніхто від неї не почув, ані зітхання. Німа й немов байдужлива до всього, вона дивилася аспідно-чорними очима, що ховали зіниці, собі під ноги й думала якусь тяжку й давню думу. Чисте, засмагле, з ледь помітними зморшками, її обличчя дихало прив'ялою вродою, помітно затіненою тим болем, що оселився в її серці ще в дні її трагічної юності. І було дивно, що на непорушному Наталчиному обличчі не проглядала звична покірність долі, а відчувалася якась новонароджена, хвилююча сила. Іноді Наталка зводила очі на Федота, що йшов поруч з нею, і тоді в них спалахувало щось тремтливо-живе, як подих надії; ніби поглядом хотіла перелити в сина частку своєї загадково-живлющої сили.

Жінки, що йшли за труною Серьоги, майже з забобонним страхом поглядали на Наталку — до неправдоподібності величаво-вродливу в своєму безслізному горі. І тривожно косували очима на чоловіків... Далеко наперед забігали ревниві думки жінок: не жди добра, якщо в селі така ось вдовиця з'явилася.

Тільки Настя Черних була байдужа до перестигаючої Наталчиної вроди. Вона йшла позаду похоронної процесії й крадькома витирала хусточкою непрошені сльози. Настя щиро оплакувала Серьогу й, може, глибше за інших розуміла, що його смерть — це втеча кволої і грішної людини з недобрим серцем від суду власної совісті та від нещадності людського презирства... Але ніхто не замислився над тим, що в здоровому організмі селянського велелюддя ще жили метастази давно минулої війни; час від часу вони нагадували про себе несподіваними людськими трагедіями.

Похоронна процесія пройшла вигін і повернула до кладовища, навколо якого щільним караулом стояли гіллясті акації. Настя непомітно відстала од людей, щоб над Серьогиною могилою нікому не показати своїх сліз.

«Прощай, Сергію...» — подумки промовила й, зітхнувши, повернула назад. Треба було збиратися до Будомира по Маринку; сьогодні її виписували з лікарні.

Ох, Маринка, Маринка... Настя починає думати про дочку, і вже за нею мліє душа в невиразній тривозі. Давно не переживала вона такого страшного горя, як перші два дні, коли лікарі боялися за Маринчин розум. Сварила себе, що лишила дочку саму вдома, проклинала Ярчуків, яких вважала винуватцями всіх своїх бід... А що ж буде далі? Настя знала, що Андрій, який повернувся з цілинних земель, днює й ночує в Будомирі й годинами просиджує в лікарні. Може, тому Маринка помітно оживає. Невже доведеться породичатися з Ярчуками? Коли б хоч не здогадувалась Настя, що Павло й Тодоська теж не хочуть мати її за рідню.

Гай, гай, пропали надії на щасливе доччине життя в місті. Юрко Хворостянко одступився від Маринки, дізнавшись, що вона кохає Андрія. Та це лихо Настя якось переживе. Найголовніше — єдина донечка її була б жива й здорова.

Схиливши голову, задумливо брела Настя до своєї вулиці через похмурий у полудневій спеці вигін. Коли порівнялася з клубом, почула, що хтось її покликав. І тут же побачила Павла Ярчука, що висунувся з вікна кімнати правління колгоспу.

— Підійди на хвилинку.— Павло вимогливо махнув рукою.

Настя з неприязню подумала про те, що Павло не знайшов часу піти на похорон Серьоги. Підійшла до вікна, визивно глянула в засмагле, аж коричневе, вусате Павлове обличчя.

— Андрій дзвонив із Будомира,— перший заговорив Павло Платонович.

— Що там? — злякано спитала Настя.

— Все гаразд, не турбуйся.— Павло співчутливо глянув Насті в очі.— Просив переказати тобі, щоб ти в лікарню не збиралася. Вони з Маринкою уже додому їдуть.

— Який прудкий,— ревниво сказала Настя.— І хто його просив? Не дружина ж вона йому!

Павло Платонович гірко посміхнувся. Уважно дивлячись Насті у вічі, спитав:

— Невже й тепер ти не порозумнішала?

Настя опустила очі, а обличчя її раптом вкрилося рум'янцем. Винувато сказала:

— Еге ж, твоя правда...

— Ось так воно й краще.— Павло тихо засміявся з почуттям легкого й необразливого докору.— Не слід нам втручатися в їхні стосунки. Нехай як хочуть.

— А якої заспіває твоя Тодоська?

— Тодоська теж людина. Вона хоче для сина щастя, а не лиха.

Настя подивилася на Павла зволоженими очима, зітхнула й тремтливими вустами сказала:

— Роби як знаєш...— і пішла.

Павло Платонович ще довго не одходив од вікна. Настя давно сховалася в своїй тінистій вуличці, а він усе дивився їй услід, блукав очима по опуклій зелені садків, з яких біліли стіни хат, і все думав про те, що життя ніколи не залишає людину без турбот.

ВІД АВТОРА

Щоразу, коли я збираюсь навідати Вінниччину, відчуваю, окрім хвилюючої радості, незбагненну тривогу, що не зумію побачити, розпізнати, збагнути щось найголовніше, вельми важливе для мене як письменника. Що ж є те головне, в чому суть його?.. Важко одразу відповісти на таке запитання, важко одягти слова в почуття, що невиразно мріють у серці... Річ у тому, що під час кожної подорожі головне буває інше...

Солов'їне Поділля, благословенна земля! Як у кожнім краї, живе там щастя й горе, любов і ненависть, добро і зло, живе там усе вічне й скороминуще, з чого складається людське життя. Та як на моє, може, наївне переконання, Поділля — то найближча до неба, найальовничіша й найспівучіша земля на планеті. Такої я думки, либонь, тому, що там, у селянській хаті, народився й виріс, що все там починалося для мене вперше в житті — від першого, найдорожчого слова «мама», від першого кроку по долівці, від першого болю, першого радісного усвідомлення, що я людина. Все, що є в мені, в моєму серці — добре й погане,— усе народилося там,

і я не соромлюсь захопленості, коли думаю й пишу про рідний край, про дорогих моїх земляків. І сподіваюся, що читач не осудить мене, як не осудить кого іншого за його сердечну любов до матері...

Я пам'ятаю Поділля двадцятих років, пам'ятаю своє напівсирітське дитинство з пастушачими стежками й холодними світанками. Ні, не завмирало моє серце, коли над темним гребенем далекого лісу велично сходило вогненне світло, запалюючи на полях і луках росяне срібло. В серці нетями-пастушка ще не прокидалася поезія, ще не народилася чутливість до краси. Пастушок сприймав сонце, як споживач,— йому потрібне було тепло, він хотів, щоб швидше спала холодна роса, що обпікала босі ноги.

Дитинство майже всіх селянських дітей в ті не такі й далекі роки проходило на пастівниках. І, як усяке дитинство, воно ніколи не задумувалося ні над минулим, ні над майбутнім; воно жило сучасним, а природа не квапилася удосконалювати його розум на шкоду ще не зміцнілому серцеві; вона ніби про запас відкладала себе саму в потаємні куточки пам'яті дітей, щоб, коли дозріють їхні серця, воскреснути в них живими картинами, може, яскравішими й принаднішими за ті, що їх вони спостерігатимуть довкола себе в трудовій буденності, обтяжені тривогами про землю, про хліб.

А поки хлопчики й дівчатка впивалися своїм сучасним, жили нехитрими дитячими забавками й пастушачими турботами, неусвідомлено осягали розумом сутність всього живого, що їх оточувало. Коли заходило сонце, смертельно втомлені, за чередою брели вони додому. В хатніх сутінках сідали до столу, де вечеряла з однієї миски сім'я... Засинали там, де зморював сон,— на тапчані, на лаві, на полу або на печі. Ніхто й уявлення не мав, що таке «моє ліжко», «моя подушка». Ковдри і простирадла заміняли домоткані рядна чи старі свитки. Єдине, що кожен мав своє,— це ложку, що ароматно пахла деревом. І нікому й на думку не спадало, що життя може бути іншим, ніхто не задумувався, чому білий хліб бачили в хаті лише на різдво та на великдень, чому чай кип'ятили лише тим, хто захворів, хоч у коморі стояв лантух, а то й два цукру, одержаного на цукроварні за здані буряки.

Яким все це здається тепер далеким і неймовірним! Як не схожий спосіб життя нинішнього українського села на те відгомоніле життя! І дитинство — далеке Вчора,— як завжди, найпевніше дзеркало Сьогодні. За його цвітінням легко розпізнати увесь зміст людського буття.

Півтора року не був я в милій моєму серцеві Коханівці. І ось знову блукаю її знайомими вулицями, насилу витягаючи взуті в гумові чоботи ноги з грузького чорнозему. Талі води переситили землю, і весняному сонцеві доведеться потрудитися, щоб затверділи дороги та поля.

Я стою над розлитою Бужанкою. Ліворуч, за яром, поміж голих, що прокидалися після зимового сну, садових дерев видно ослизлий фундамент будівель — закинуте будівництво. Пригадую, що там, де крайній фундамент, колись стояла «шура» — так чомусь називали глинобитний сарай, звідки ми, хлопчаки, витіснили насос сільської «пожежки», перед тим повідкручувавши від неї все, що можна було відкрутити.

Так, ось вона, земля мого сирітського дитинства. Все знайоме й миле до болю в серці. Заяскріла в пам'яті одна з далеких подій...

То було перше чи друге літо, коли нам нарешті пошили з сурового полотна штани, і ми, надівши їх, вже відчули себе між людьми повноправними громадянами. Ми — то семеро хлопчаків, що жили в сусідстві. Світ наших інтересів вкладався в досить широкі межі селянського буття. Нам уже відкрилися численні премудрості землеробського ремесла й таємниці природи, знали ми насолоду небезпек, що загрожували під час розбійницьких наскоків на чужі садки. Здобуті наскоками «трофеї» зносили в «шуру».

Одного дня безхмарну буденність сколихнула грандіозна подія: в село приїхав заради якогось свята духовий оркестр цукроварні. Раніше на весіллях ми не раз бачили сільських музик і звикли до них. А тут раптом заряхтіло міддю стільки інструментів! І ми потім створили свій оркестр.

Нашим капельмейстером став Павло Ярчук. Авторитет його був незаперечний, бо він умів грати на всьому, окрім баса. Правда, ми тоді не знали, як називалися інструменти, та це не мало значення. Павло репетирував з кожним з нас окремо, репетирував довго й уперто, доки не спухали язик і губи: адже інструментів у нас

теж не було, ми грали «на губах», кожен наслідував одного із заводських музик та його трубу. Через кілька днів ми вже «грали хором», грали з таким захватом, що нам здавалося, немає кращого оркестру у всьому світі.

І от якогось дня, коли ми, попіднімавши руки, затискуючи в них уявні інструменти й перебираючи пальцями уявні клавіші, грали краков'як, на порозі «шури» стала незнайома людина, одягнена майже по-міському. Губи в нього тремтіли, а по щоках котилися сльози. Ми замовкли і злякано дивилися на незнайомого. А він дивився на нас, якось жалісно усміхався й витирав рукавом сльози.

— Любі ви мої хлоп'ята,— уриваним голосом заговорив він.— Ви ж... боже мій, мені бракує слів... У вас абсолютний музичний слух... Хто вас навчив?..

Ми не розуміли ні хвилювання тої людини, ні його подиву.

— Ану, ще заграйте!

Нам здавалося, що грати при незнайомій людині несолідно, але його захоплення було таке щире, що в нас заговорила гордість, і ми з небаченим ентузіазмом утнули гопака.

А чоловік знову плакав, викликаючи в нас страшний здогад: чи не божевільний він? Як же можна плакати під час гопака?!

По тому він сказав уже зовсім не зрозуміле:

— Скільки гине талантів, боже мій! Душа України гине... Бідність погубить усе... Дав би господь, щоб ви стали людьми...

Ми заціпеніли від страху: звихнувся з розуму! Адже ходила селом чутка, що бачили в лісі божевільного з великим ножем у руках.

Перший вислизнув із «шури» Павлусь Ярчук. І одразу ж на повний голос заверещав знадвору:

— Лисопет!

Ми вискочили з сарая й побачили прихилений до стіни велосипед, що сяяв у промінні вечірнього сонця,— небачену ще машину, про яку начулися, як про диво, бо ніхто з нас не міг собі уявити, як можна їхати на двох колесах.

Незнайомого для нас більше не існувало: ми поїдали очима велосипед.

Мені пощастило неймовірно. Чоловік спитав, у якій хаті можна переночувати. Ми всі хором запропонували

кожен свою хату, але моя виявилась найближчою, та ще якраз батько мій вивів до криниці напувати коня, і я закричав йому, щоб кликав дядька до нас.

До нашого подвір'я велосипеда ми вели з незнайомим удвох, а серце моє тремтіло від захвату...

Заїжджий у розмові з батьком, за чаркою горілки, знову плакав і гірко ремствував на те, що в глибинах України чахнуть тисячі талантів, що нібито закрито їм шлях у велике життя.

Я тільки потім збагнув значення його слів, коли пішов до школи і батько посилено підганяв мене до науки, посилаючись на ночувальника, який пророкував, що нас, селянських дітей, «кури в гною загребуть».

Не далися ми курям, хоч і виявилося, що «плакальник» частково казав правду: ніхто з нашого «оркестру» не став музикантом. Музику ми вважали за порожню забаву, тому трепетно мріяли про серйозніше, і гадки не маючи, що попереду нас чекає жорстока школа війни... Я, наприклад, мріяв стати кондуктором товарного поїзда: катайся собі, скільки хочеш...

Давно те було. І ніби не тут, а в іншій, дуже схожій на цю, Україні...

Україна... Стародавня земля моїх дідів та прадідів, початок початків мого народу. Україна — просте, бач, слово, що, кажуть, означало колись окраїну держави. Нині в мовній палітрі воно виграє чарівними барвами, що нічого спільного не мають з тими давніми поняттями окраїнності, суть яких — провінційна відсталість. Слово «Україна» звучить тепер гордо й велично, у ньому співучість і поетична сила. Воно вміщує в собі велику історію великого народу з невимірними глибинами його багатовікової культури, з його щедрою душею, усмішливою, але не простою вдачею, з казковими багатствами його пісенно-барвінкової землі, з його споконвічною любов'ю до свого мудрого й доброго брата — великого російського народу.

Любов завжди конкретна. Кожна людина захоплено любить ту землю, на якій вона народилася і вперше напоїла своє серце відчуттям радості буття. Рідна земля — це казковий світ дитинства й юності, це невичерпне джерело, що все життя живить душу людини добром і світлом, куди б потім не завели її шляхи долі.

...Земля молодіє з глибин віків. Ось вона, довкола мене, рідна земля.

Бужанка дихає запашною прохолодою. Вона вийшла з берегів, затопивши по той бік луки. В чистих і тихих її водах купається глибоке небо з рідкими, серпанковими хмарами й плавиться сліпуче золото сонця.

Позаду чути чвакання болота. Озираюся і бачу, як наближається на рудій кобилі Павло Платонович Ярчук. Він сидить у сідлі прямо, як молодий, одягнений у брезентовий плащ. Сіру смушкову шапку низько насунуто на брови, і це надає вусатому, обвітреному, аж червоному Павловому обличчю бравого, молодецького вигляду.

Під'їхавши до мене, Павло Платонович легко зіскакує з коня, кидає повід на луку сідла й радісно вітається зі мною. Ми з Павлом однолітки. І хоч разом виростали, він завжди в перші дні мого перебування в Коханівці звертається до мене на «ви», і я вгадую в цьому підкреслено шанобливому звертанні приховану іронію. Здається, що Павло ніби докоряє мені за далекість від сільського життя, а мої запитання, що стосуються землі й господарства, не сприймає серйозно.

Павло завжди дивується з того, що, проживаючи в далекій Москві, я майже не забув рідної мови й розмовляю з земляками «по-коханівському». Але водночас дивується, чому б мені й мої книжки не писати по-українському, хоч знає, що я ще безвусим юнаком став солдатом і прослужив у армії, працюючи військовим журналістом, до сивого волосся.

Мені доводиться відповідати ніби жартома:

— У книжках, бач, основне — голос серця, душа народу й життєва правда... Пишу ж я про нашу Коханівку й про тебе, вусатого чорта. І волею долі пишу тією мовою, багато таємниць якої вдалося осягнути вже дозрілим розумом, що зазнав гіркоти помилок.

Павло ніби й погоджується зі мною. Навіть якось вибачливо уточнює мої пояснення: «Приємно, звісно, коли про рідну Коханівку читає багатолюддя великої Русі». Проте відчуваю: не зрозуміти йому (та й багатьом іншим моїм землякам, на жаль, не зрозуміти), що з шкільним запасом слів, який дістав я в дитинстві й юності, нікому не дано серйозно стати письменником... Можна, звичайно, заново поринути в казкове й співуче море рідної мови, пам'ятаючи, що мова — найвідчутніший образ народного духу. Але тоді за куций людський вік не встигнеш розповісти людям того, що велить со-

вість... І хай знають усі, що задумані, але не написані книги — то «утоплені діти» письменникові...

А може, все й не так? Може, вистачить у мене сил, щоб думка й слово у філософському й художньому значенні забриніли в мені по-українському?.. Все може бути, хоч, на жаль, двічі жити нікому не судила доля.

...Стоїмо ми з Павлом Ярчуком над Бужанкою, і з прихованою теплотою дивимося один на одного, і, схвильовані, не знаходимо найпростіших, потрібних слів. А може, негаразд колишнім солдатам виказувати хвилювання? Закурюємо, покашлюємо й мовчимо.

Руда кобила м'якими, оксамитовими губами смикає Павла за плече й косує на нього велике лілове око.

— Закурити просить, чи що? — посміхаюсь я.

— Ні, вона вже кинула й курити, й пити,— жартом на жарт відповідає Павло й видихає в ніздрі коневі хмарку тютюнового диму.

Кобила очманіло мотає головою, а я ляскаю її по лискучому крупові й кажу Павлові:

— На харчі, видно, не нарікає.

— Ще б пак! — з прихованим задоволенням відповідає Павло.— Шістдесят четвертий рік не скривдив ні дядьків, ні худобини. Постаралася земелька.

— А чому ж будівництво кинули? — киваю головою у бік почорнілих фундаментів.

— Цього року закінчимо.— Павло ствердно махає рукою.— От тільки технік-будівельник дезертирував.

— Куди?

— В колгосп до свого батька, до Арсентія Хворостянка.

— Не розумію. До чого тут інструктор обкому Арсентій Хворостянко і колгосп?

— О, бачу, ви не в курсі справи! — весело засміявся Павло.

— Розповідай! — кваплю я його.— Тільки не «викай» мені, а то і я почну величати тебе у всіх числах.

— Ну гаразд.— У Павлових очах мелькає весела іскорка.— Арсентій Хворостянко, коли об'єднали сільський і промисловий обкоми партії, перебрався було до Будомира. Обрали його там на секретаря райкому.

— А Степан Григоренко?

— Степан Прокопович секретарює в нас, у Воронцовці. Виділилися ми з Будомирського району.

— Значить, на пенсію не пішов?

— Ні. Поки що працює. А Хворостянко, коли став секретарем у Будомирі, почав наводити в районі свої порядки. В першу чергу взявся оновлювати голів колгоспу. І вскочив у халепу: в Яровеньках, де найбільший колгосп у районі, люди затялися, не захотіли знімати свого голову. А Хворостянко наполягав. Тоді один навіжений дідок запропонував обрати на голову колгоспу його самого — Хворостянка. Усі й проголосували.

— Хіба так можна? — здивувався я.

— Можна,— з єхидством засміявся Павло.— Ось візьмемо й тебе оберемо замість мене.

— Я вам нагосподарюю.

— Хворостянко теж зарепетував. А в обкомі сказали: якщо колгоспники довірили,— керуй... Та гляди — з тебе спитаємо суворіше. І керує... З шкури лізе, щоб у маяки вибитися та прогриміти на всю область. Отож мені й звеліли віддати йому техніка-будівельника.

— А Маринка Черних хіба не закінчила технікуму?

— Закінчила,— відповів Павло, й на його обличчя впала тінь досади.— Втекла з моїм Андрієм у Київську область. Працюють там у радгоспі й заочно вчаться в інституті.

— Побралися, звісно? — спитав я й зніяковів за безглузде своє запитання.

— Розписалися.— Павло пригасив у очах посмішку.— Настя з Тодоською поїхали кликати їх до Коханівки.

— Що ще нового?

— Багацько нового! — Павло заговорив схвильовано: — Здається, серйозно взялися за село. Повіяло теплим вітром...

Довго ще стояли ми на березі розлитої Бужанки, вдихали свіжість полів і гомоніли, гомоніли. Потім пішли грузькою вулицею до старих левад. Коли йдеш селом після довгої розлуки з ним, кожна хата нагадує якунебудь подію, чиюсь незвичайну долю: пам'ять воскрешає роки дитинства, хоч і трудні, але надзвичайно яскраві, наповнені піснями, росяним сріблом на холодних травах, пташиним щебетанням та недостиглими ягодами в садках. І здається, що ні в кого іншого, окрім тебе, такого дитинства не було, і уявляється, що немає на Землі-планеті кращого місця, ніж рідна Коханівка.

1960—1965 рр.

ЗМІСТ

Книга перша 5

Книга друга 202

ИВАН ФОТИЕВИЧ СТАДНЮК

ЛЮДИ НЕ АНГЕЛЫ

Роман

Перевод с русского
Н. Е. Шевченко

Третье издание перевода

Издательство художественной литературы
«Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор *Т. Г. Соломаха*
Художник *Л. А. Кацнельсон*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *О. Г. Тализіна*
Коректори *Т. Г. Білецька, А. В. Кудрявцева*

ІБ. № 1604

Здано до складання 03.04.81.
Підписано до друку 31.08.81.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3.
Гарнітура літературна.
Друк високий.
Ум. друк. арк. 21,84. Ум. фарб.-відб. 22,102.
Обл.-вид. арк. 23,848.
Тираж 115 000. Зам. 515.
Ціна 1 крб. 60 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства РВО «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці, 252054,
Київ, вул. Воровського, 24.

Стаднюк І. Ф.

С76 Люди не ангели: Роман.— Перекл. з рос. М. Є. Шевченка; III вид. перекл.— К.: Дніпро, 1981.— 414 с.

В романі змальовано життя українського села. Долі і характери людей різних поколінь розкриваються в умовах революційного перетворення села в 30-і роки, в період Великої Вітчизняної війни та повоєнний час.

С $\frac{70302-174}{M205(04)-81}$ 174.82. 4702010200 Р2

1 крб. 60 к.